

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ
2005

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 2. – 343 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 5.04.2005 р. (протокол № 6).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор
Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор
Ірина Федорів - кандидат історичних наук, доцент,
відповідальний секретар

Рецензенти:

Богдан Трофим`як - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Михайло Іващук - член Національної спілки журналістів України

РОЗДІЛ 1

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА:
СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: НОВЕ БАЧЕННЯ

У статті розкрито погляди на стан, проблеми і перспективи розвитку сучасної української історичної біографістики.

Важко переоцінити значення осмислення і виділення біографічних досліджень як окремої галузі історичного знання у поглибленні національної історіографії. Цей процес започатковано у 80–90-х роках минулого століття у зв'язку з кризою комуністичної ідеології та розпадом СРСР, що створило сприятливі умови для вільного розвитку соціальних і гуманітарних наук у незалежних країнах посткомуністичного простору. При цьому пріоритетного значення набуває звернення до ролі особового аспекта в історії, оскільки саме людський вимір є тим критерієм, який визначає духовність, потяг до історичної правди. Взагалі, історія кожної країни, кожного напрямку діяльності є персоніфікованою, бо всі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід. Такий методологічний підхід сприяє індивідуалізації історичного процесу, реконструкції особистості в контексті епохи.

Відтак значної ваги набуває дослідження історії в особах, наукової і творчої спадщини вчених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів, які зробили свій внесок у розвиток вітчизняної та світової культури. Висвітлення життєвого й творчого шляху, повернення до їхніх праць та досвіду є надзвичайно актуальним і має неоціненне наукове, політичне й соціальне значення. Для історичних досліджень радянського часу були характерними занепад біографістики, що властиве ідеологічно детермінованим суспільствам, перекирвлення та спотворення наукової проблематики. За радянського періоду, внаслідок цілеспрямованого втручання компартійних органів у працю істориків, відбувалося знеособлення історичного процесу, було штучно звужено тематичні межі досліджень. Нехтування загальноприйнятими в науці принципами історизму та об'єктивності призвело до нівелювання і приниження ролі особи в історії.

Становлення біографістики як історико-біографічного напрямку набуває сьогодні особливої ваги для України. Практично весь хід історичного розвитку нашої держави, її постійне перебування в минулому під політичним та ідеологічним імперським гнітом призвели до насадження в суспільній свідомості великодержавницької психології, що базувалася на ставленні до українців як до представників другорядної окраїнної національності. Таким же залишалося ставлення до України і за радянської доби. Ідеологія радянської історіографії дозволяла тільки подавати матеріали про визначних українських діячів у різних енциклопедичних виданнях, та й то з огляду на їх суспільно-політичні погляди. Згадки ж про тих, хто працював на благо української національно-державницької ідеї, взагалі не допускали ні в чому. Тоталітарна цензура знищувала повністю навіть великі тиражі, якщо у працях, підготовлених до видання, було згадане хоча б одне неканонізоване ім'я. Результатом розвінчення культу особи Сталіна стала реабілітація жертв сталінського терору. Імена ж видатних патріотів України не були реабілітовані навіть після засудження цього культу, коли радянській історії і культурі були повернуті імена багатьох репресованих учених, письменників, художників, артистів, громадсько-політичних й державних діячів. Яскравим свідченням заідеологізованості енциклопедичних видань 70-х – початку 80-х років минулого століття є замовчування прізвищ еліти української національної науки та культури, громадських і політичних діячів, до яких радянська ідеологія міцно прикріпила ярлики буржуазних націоналістів.

Тільки після здобуття Україною незалежності розпочалося відновлення історичної справедливості для багатьох "забутих діячів", відродження їхніх імен, проведення повноцінних історичних досліджень, створення праць із біографістики на новітній методоло-

гічній й джерелознавчій базі, наукових засадах вивчення конкретно-історичного середовища. Це дало змогу показати історичні постаті в хронологічно-послідовній формі, у їх конкретно-історичному розвитку, через різноманітні зв'язки із суспільством, виявити причинно-наслідкові зв'язки, історичну, національну та соціальну обумовленість, психологічний тип особистості. Тільки в умовах новопроголошеної Української держави стали можливими підготовка науково об'єктивних життєписів, відтворення на основі фактів і документів життя й діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи. Саме після розпаду Союзу почався період активізації національної української біографістики, що, природно, сконцентрувалася на особистостях політичних та державних діячів козацького минулого, письменників і вчених, представників національного відродження XIX ст. й репресованих за радянських часів. Політична ситуація в Україні, яка здобула незалежність, диктувала необхідність шукати історичне підтвердження своїх національно-визвольних змагань, ідеологічно реабілітовувати перших осіб у портретному ряду, імена яких були пов'язані зі сферою української державної незалежності та славетного й трагічного історичного минулого, відстоювання ідеї спадкоємності національної історії та культури України від найдавніших часів до утворення самостійної держави.

Проблема історичної біографістики як галузі історичного знання актуалізувалась у другій половині 80 – на початку 90-х років, і, як уже зазначено, це було пов'язано насамперед із новою суспільно-політичною ситуацією, зверненням до невирішених питань та звільненням від ідеологічних обмежень. Із проголошенням незалежності України розпочався якісно новий етап у розвитку української історичної біографістики, що об'єктивно посіла одне з провідних місць у тематиці історичних досліджень. Опубліковано біографічні праці про політичних і державних діячів, учасників національно-визвольних рухів, учених, репресованих. Останнім часом проведено низку спеціальних досліджень, що розглядають роль особистості в історичному процесі через контекст історичних подій. Дослідники заповнюють "білі плями" історії, поліграфісти передрукують видання української діаспори, краєзнавці відроджують історико-біографічні пошуки, бібліотекарі поповнюють жанр бібліографії, творчі колективи друкують нові біографічні словники. Історико-краєзнавчі дослідження зусиллями багатьох ентузіастів сконцентровані на поверненні імен українських і громадсько-політичних діячів на регіональному рівні. Велику увагу приділено справедливому поцінуванню діячів, дискримінованих у радянські часи, висвітленню діяльності визначних українських учених. Дуже важливим є значення видань такого змісту й типу. Вони є скарбницею інтелектуальних надбань, тим своєрідним індикатором духовного потенціалу, який сприятиме утвердженню громадянського суспільства, розбудові демократичної, соціальної і правової Української держави.

Це засвідчує і доробок викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, зусиллями яких лише за 1998–2004 рр. опубліковано понад 1 тис. наукових праць загальним обсягом майже 1400 друк. арк. Видано майже 50 науково-теоретичних збірників, проведено 25 всеукраїнських, міжнародних конференцій, присвячених переважно життю і творчості видатних українських вчених, громадсько-політичних та культурних діячів. Підготовлено 4 доктори наук і 27 кандидатів наук. Можемо констатувати, що на історичному факультеті склалася міцна й змістовна наукова база для розвитку різноманітних історичних досліджень.

Розвиток наукового дослідництва на кафедрах факультету і відповідно наявність кадрів дали нам змогу відкрити аспірантуру і докторантуру, які дієво і регулярно діють. Щороку 2–3 викладачі захищають кандидатські дисертації. Нині на факультеті вже немає викладачів без наукових ступенів.

Належний фаховий рівень кадрів, і те, що вони володіють іноземними мовами, допомогли розширити і поглибити наукові дослідження. Із здобуттям Україною незалежності виникли передумови для справді об'єктивного українського дослідження історичного процесу.

Наукова робота здійснюється за кількома напрямками. Можна без перебільшення стверджувати, що на факультеті склалася своя – Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка – наукова школа істориків. Основними її напрямками

є: історія України загалом, західноукраїнського регіону і Галичини – зокрема; історія українського національного відродження першої половини XIX ст.; Україна в міжнародних відносинах, особливо дослідження українсько-польських взаємин; вузлові проблеми світової історії.

Говорячи про наукові історичні дослідження в нашому університеті, треба відзначити: стрімко зростає кількість біографічних розвідок, що природно зумовлене бажанням викладачів, аспірантів повернути народові забуті імена й відтворити саму історію в портретах її творців. Відповіддю на виникнення гострої потреби в реабілітації всіх форм суспільного життя було звернення до дослідження національної культури і науки, заповнення "білих плям" в історичному процесі, переосмислення особистості в історії. На кафедрах стародавньої і середньовічної історії, історії України, нової і новітньої історії та методики викладання історії спостерігається системний розвиток наукових біографічних досліджень, повернення реальних осіб та об'єктивної істини до історичного процесу, створення теоретичних і практичних засад української національної історичної біографістики, 6 аспірантів і здобувачів продовжують розробляти ці наукові проблеми.

Історико-краєзнавчі дослідження та історико-біографічні розвідки, вивчення життя й діяльності видатних осіб минулого сконцентровано в основному на кафедрі нової і новітньої історії та методики викладання історії, на якій працюють 2 доктори і 9 кандидатів наук. Тут створена наукова школа з історичної біографістики (керівник – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України Микола Алексієвець, під керівництвом якого успішно захистили кандидатські дисертації 12 аспірантів, проблематика досліджень присвячена переважно життю і творчості видатних українських учених, державних, громадсько-політичних та культурних діячів). Створення наукової школи є відповіддю на виникнення гострої потреби заповнити "білі плями" в історичному процесі, переосмислити долю особистості в історії.

У рамках роботи Тернопільської школи з української історичної біографістики проведено низку конференцій, присвячених життю і творчості видатних діячів, вчених, політиків, видано спеціальні випуски "Наукових записок Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія", опубліковано понад 300 наукових праць, особливе місце серед них займає видання "Українська історична біографістика: забуте і невідоме" (Част.1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с.), завдяки якому українська наукова біографістика набуде нового розвитку в сучасних умовах. Ця монографія присвячена дослідженню історії в особах, науковій і творчій спадщині вчених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів XVII–XX ст., які зробили значний внесок у розвиток і становлення державності України. Спеціальна тематична монографія "Українська історична біографістика: забуте і невідоме" стане певним внеском в українську національну історіографію, буде корисною для викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України, хоче пізнати життя й творчість її визначних державних, громадсько-політичних і культурних діячів. Адже аналіз і розвиток біографічних досліджень в історичному контексті є надзвичайно важливим науковим напрямом історичної науки з огляду на сучасні завдання розбудови нашої держави. Нагальне завдання українських істориків – дальший розвиток національної історичної біографістики як пріоритету, що покликаний створити нову українську історію в особах.

Кращі традиції української історичної біографістики продовжують молоді представники вітчизняної історичної науки.

Природно, що саме в такій наступності різних поколінь дослідників національної історії може бути забезпечений постійний розвиток української історичної науки.

У цьому її майбутнє!

Mykola Alexiyevets

UKRAINIAN HISTORIC BIOGRAPHICAL STUDY: NEW SEEING

In the article the looks on the condition, problems and prospects of development of modern Ukrainian historic biographical study are exposed.

УДК 929: 94 (477) 18

Вікторія Череватюк

**ІВАН ЛУЧИЦЬКИЙ ЯК ІСТОРИК, ДОСЛІДНИК АГРАРНИХ
ВІДНОСИН У ФРАНЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ XVIII СТ.**

Іван Васильович Лучицький – професор Київського університету, член Паризької академії, дослідник селянського землеволодіння у Франції XVIII ст. У статті на основі праць Івана Лучицького зроблено детальний аналіз змін, що проходили в аграрних відносинах Франції напередодні революції, досліджено внесок українського вченого у розвиток французької історичної науки.

Сьогодні Україна, як ніколи, потребує ствердження себе у світі як незалежної самостійної держави з високим рівнем культури, глибокими історичними традиціям, значним науковим потенціалом. У різні періоди історії популяризацією українистики займалися представники еміграції, а також науковці, які мали змогу працювати в європейських інституціях і бути тією ланкою, що пов'язувала навколишній світ з Україною. Українські вчені не тільки пропагували національну науку і культуру, вони також жваво цікавилися історією інших країн. В цьому контексті величезний інтерес викликає дослідження внеску українців у розвиток європейської історичної науки. Говорячи про актуальність даної теми, не можна обійти увагою значення доробку Івана Лучицького для розвитку історії аграрних відносин другої половини XVIII ст. та релігійних воєн XVI ст. у Франції.

Життєвий шлях професора Київського університету Івана Лучицького надзвичайно складний і неоднозначний. У своїй науковій діяльності він пережив періоди піднесення і періоди випробувань, тим не менше, ніколи не боявся висловлювати свою думку і відстоювати її на різних наукових рівнях. Для нашого покоління істориків праці Івана Лучицького є прикладом для наслідування, оскільки вони побудовані на величезному джерельному матеріалі, що його вчений збирав все життя.

Іван Васильович Лучицький народився 2 червня 1845 року на Поділлі, у місті Кам'янець-Подільський. В дитинстві він багато читав і був дуже освіченим на свої роки. Під час навчання в гімназії величезний інтерес у юнака викликала всесвітня історія. Він зачитувався підручником В.Я. Шульгіна і після переїзду Лучицьких до Києва таємно бігав в університет на лекції до відомого професора. Вступ до університету на історико-філологічний факультет остаточно визначив подальший шлях молодого Лучицького. Він багато працює самостійно і вже починає формувати свою власну концепцію історичного розвитку [8: 185]. На жаль, на той час історична наукова школа Київського університету була дуже слабкою. Це спонукало І. Лучицького організувати студентів для подання пропозиції щодо поліпшення якості викладання нової російської історії в університеті. Для цього студенти пропонували запросити на кафедру російської історії проф. М. Костомарова. Отримавши відмову від Міністерства освіти, молоді люди бойкотували вступну лекцію А. Добрякова, який подав свою кандидатуру на конкурс. Конфлікт був вичерпаний лише тоді, коли запропонованому магістру відмовили у наданні кафедри. Цей випадок став своєрідною сенсацією у Київському університеті. Крім того, 19-річний Лучицький зумів вперше проявити себе як науковець, бо йому довірили рецензувати книжку А. Добрякова [3: 151].

Юнак піддав книгу кваліфікаційному аналізу, вказав на недостатню кількість джерельного матеріалу та на неправильне бачення автором проблеми. Це був триумф молодого вченого. Рецензія з'явилась в газеті "Киянин" і стала першою друкованою працею Івана Лучицького. З того часу його інтерес до нової історії поглибився і розвинувся в різних напрямках. З ім'ям професора Лучицького та його учнів можна пов'язати розквіт історичної науки в Київському університеті. Саме тоді київську історичну школу почали сприймати на рівні з московською та петербурзькою [16: 167].

Актуальність даної проблеми зумовлена необхідністю детального дослідження французького періоду діяльності вченого. Сьогодні, коли ведеться величезна робота з видання спадщини Івана Лучицького, дане дослідження може стати доповненням до цілісної картини наукової діяльності професора. Важливим є введення до наукового обігу праць дослідника, що зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ ім. І. Вернадського.

В радянський час І. Лучицький та його учні оцінювались не досить позитивно, проте деякі вітчизняні та російські вчені періодично звертались до його наукової спадщини. Зокрема, в 1984 та 1989 р. в Москві були опубліковані листи І. Лучицького. За останні 20 років можна відзначити лише статтю Л.В. Таран в "Українському історичному журналі" та публікацію Ю.Ф. Іванова в журналі "Вопросы истории", а також, безумовно, спогади дружини Марії Вікторівни Лучицької, що дають змогу ознайомитися з невідомими сторінками особистого життя вченого, його родини, їх громадської діяльності на тлі вітчизняної та зарубіжної історії [3; 8; 16; 20].

Дослідженням даної проблеми, що стосується земельного права Франції в науковій спадщині Лучицького, до цього часу ніхто не займався. В статті використовуються в основному праці професора, що збереглися в Інституті рукописів національної бібліотеки ім. Вернадського. Деякі аспекти даної теми висвітлені у праці М.М. Варварцева та інших вітчизняних дослідників [1].

Інтерес до земельних відносин Франції в Івана Лучицького виник під час відрядження в 1872 році до цієї країни, де він досліджував релігійні війни XVI ст. Працюючи в архівах Парижа, Гренобля, Тулузи, Ліона, він опрацював велику кількість цікавих документів епохи – адміністративне і приватне листування, протоколи зборів, не видані хроніки. Саме ці джерела покладені в основу майбутньої праці дослідника з питань селянського землеволодіння у Франції – до, під час і після буржуазної революції. За короткий період часу Лучицьким було опубліковано цілий ряд наукових звітів, що стосувалися саме земельного власності французьких селян. Джерела, що віднайшов у французьких архівах І. Лучицький, стали справді науковим відкриттям, яке спонукало зовсім змінити думку про аграрні відносини у Франції [1: 193].

Іван Лучицький, використовуючи багатий джерельний матеріал, робить аналіз змін, що проходили в селянському землеволодінні у Франції в період пізнього середньовіччя, напередодні та під час революції. Якщо в XI ст. з утвердженням монопольного права на землю феодалів зникає вільне селянське землеволодіння і продовжується дроблення сеньйорій, то до XIV ст. тут майже повністю зникає серваж. Основна маса селян є особисто вільними і платять сеньйору лише ренту (ценз), розмір якої постійно змінювався.

Для зміцнення своїх колишніх позицій феодали вимушені поступитись своєю самостійністю, відмовитись від багатьох традиційних сеньйоріальних привілеїв. Найважливішою перевагою дворянства Лучицький вважає виняткове право власності на землю з передачею за спадковістю всієї нерухомості та рентних прав. Дворяни мали право на титули, герби та інші знаки дворянського звання, на особливі судові привілеї. Так, Месір де Б'єнкур, область Артуа, мав навіть шибеницю як свідчення впевненості у своїй владі, хоча він був васалом короля і тримав сеньйорію залежно від нього. Характерно, що присяга васала своєму сеньйору залишається такою ж, як і в ранньому середньовіччі. Покровителю сплачуються відповідні допомоги, записи про які знаходяться в рахункових книгах [12: 3]. В обов'язки васала входило:

- не пізніше 40 днів після присяги подати детальний опис ф'єфа (які землі і кому належать);
- платежі, що вносяться за ф'єф (у цій провінції щорічно 10 ліврів, 40 – су за кожен змін володіння).
- допомоги при даруванні, обміні та інших правочинах [10: 2].

Ця інформація, на думку проф. І. Лучицького, дозволяла сеньйорам отримати достовірні дані про своїх підлеглих та їх прибутки. По суті, єдиним обов'язком дворян в цей період є несення військової служби королю, а не власному сеньйору, як це було раніше.

Дворянство, як і раніше, було неоднорідним. Титулована знать – герцоги, маркізи, графи, віконті та ін. – претендували на високі пости в армії та державному апараті. Основна маса дворянства, особливо нижчого, вимушена була задовольнитися більш скро-

ним становищем. Її благополуччя безпосередньо було пов'язано з посиленням гноблення селян.

Особливу групу становили держателі цензоріальних, або чиншових земель – це найнижча ступінь феодальної ієрархії. Вони вносили податок хлібом, худобою, птицею [11: 4]. Землі у них були на правах користувачів, а не власників. Так, в сеньйорії де – Бієнкур було 183 чиншовики, які утримували землю на таких умовах. Вони платили пеню 3 су за прострочку платежу. Їх соціальний стан неоднорідний – тут і дворяни, і буржуазія, сільські кюре, монахи монастиря Нотр-Дам. Всі вони енергійно підтримували сильну королівську владу, яка могла хоч в якійсь мірі стримувати засилля великих землевласників.

Так, в записі в сеньйорії Сен-Жаль в Шалеті можна знайти інформацію про широкі права сеньйора, який призначав сільську владу, а саме: басилы, секретаря, нотаріуса. Він також видавав розпорядження щодо жнив, косіння, збору винограду. Панщину чиншовики відробляли у вигляді допомоги в зборі винограду. Крім того, між паном і чиншовиком укладався договір про відповідні податки при різного роду операціях з землею. За порушення договору оплачувалось 5 су, за несвоєчасну сплату чиншу у розмірі 3 ліври – 5 ліврів і 15 су – за несвоєчасну сплату податків [10: 2].

Ці дані свідчать про критичне становище на нижчому щаблі феодальної ієрархічної драбини, що в кінцевому результаті призвело до революції. Крім того, слід відзначити, що в середині 18 ст. 7 % цензоріальних земель знаходились в руках буржуазії, "третього стану". Члени цього стану розглядались як "неблагородні", вони не мали будь-яких особистих та майнових прав. Вони не були захищені ні з боку королівської адміністрації, ні з боку феодалів, що призвело до зростання незадоволення напередодні революції.

Винятково важкою для селянства була система багаточисельних прямих і непрямих податків, які часто збирались за допомогою насильства. Нерідко королі застосовували допомогу банкірів та лихварів, які проявляли неабиякий ентузіазм при знятті законних і незаконних зборів. Багато селян вимушені були спродувати все і йти в місто, поповнюючи ряди робітників.

Під кінець періоду абсолютизму сеньйори, що намагались отримати від своїх селян все більшу ренту, а також королівська влада, що збирала з селянських господарств податки, були зацікавлені в розширенні володільницьких прав цензитаріїв. Селянин отримує право продавати, дарувати, закладати та іншим шляхом передавати свою цинзиву, але при умові, що феодальний власник, як і раніше, отримує свій ценз. На думку І. Лучицького, саме королівські юристи обґрунтували тезу, що цензива є майже власністю, оскільки лише власність піддавалась оподаткуванню королівською талією. При цьому підкреслювалась різниця між сеньйоріальною власністю і цензивою [15: 16].

Погляди вченого на історію дореволюційних аграрних відносин XVIII ст., як вважає Л.В.Таран, еволюціонували. Наприкінці 70-тих – на початку 80-тих років І.В. Лучицький однією з характерних рис французького селянства вважає його обезземелення і зростання сеньйоріального гніту. Зробивши порівняльний аналіз аграрних відносин різних європейських країн, вчений приходять до висновку, що між ними є суттєва відмінність. Так, в Англії процес обезземелення селян і звільнення їх від сеньйоріальної залежності відбувався одночасно, а у Франції селянська власність збільшувалась аж до революції і разом з тим росли і повинності [3].

Цікаво, що Іван Лучицький постійно вступав у наукові дискусії, де не боявся відстоювати свою точку зору і часто зазнавав утисків від своїх колег, що не завжди сприймали прогресивного науковця. Слід зазначити, що і в радянський період висновки Лучицького про панування селянської власності сприймалися як нігілістичні, методологічно зумовлені його ліберально-буржуазними позиціями [20: 93]. Сам вчений заперечував цю спрямованість своїх праць, вважаючи, що "справа історика – дослідження конкретних фактів, окремих видів чи підвидів, різновидів явищ суспільного життя і суспільного розвитку... Ми не оцінюємо факти, ми не маєм за мету досліджувати: були вони погані чи ні, ми констатуємо їх" [16: 98]. Науковець неодноразово стверджував, що партійність суперечить об'єктивності історика і примушує його доводити ту чи іншу оцінку фактами, перекручувати їх [16: 98].

Повертаючись до проблеми поземельної власності у Франції, слід зазначити, що першою значною працею І. Лучицького в цій галузі стала монографія "Селянське землеволодіння у Франції напередодні революції (переважно в Лімузені)".

Вивчаючи розподіл земельної власності, Лучицький писав: "Стихійна тяга до землі, що змушує тепер землероба йти на великі орендні ціни, які земля йому ніколи не поверне, лише б отримати право орати і сіяти, підштовхне погодитись зовнішнім чином на будь-які умови при додатковому наділі, але в думці, про себе землероб все-таки буде дивитись на відведене йому поле, як на свою повну невід'ємну власність". [3: 156] Лучицький детально вивчив податні книги, за якими можна було відраховувати прибутковість селянської землі, а також відсоткове співвідношення між селянським землеволодінням напередодні революції.

Працюючи в провінційних архівах з ранку до ночі, Лучицький виявив в департаменті Сени таке співвідношення земельної власності: дворянська – 68 %, церковна – 10 %, буржуазії – 22 %, селянська майже повністю була відсутня. [6: 3] Проте дослідивши 61 департамент, він вимушений був змінити свою думку про масове обезземелення селянства. Так, з'ясувалося, що на півдні поземельна власність селян в деяких департаментах досягла 50 %. Напрошується однозначний висновок, що, принаймі на концептуальному рівні, його дослідження без сумніву виграють, бо написані на основі ґрунтового дослідження тих процесів, що відбувались на селі у різних регіонах Франції.

Іншим напрямом дослідження вченого стала диференціація французького села напередодні революції, а також ріст незадоволення французького селянства в кінці 80 рр. XVIII ст., що і стало однією з причин французької революції.

Аж до події 1789 р. право феодальної власності на землю поєднувалось із елементами общинного землеволодіння і було зруйноване лише після аграрної реформи, що проводилась під час революційного піднесення. Важливе значення мав Декрет від 17 липня 1793 р. "Про остаточне знищення феодальних прав", де визнавалось, що всі колишні сеньйоріальні платежі, чиншові і феодальні права "відмінюються без всілякої винагороди" [3: 3]. Феодальні документи, що підтверджують сеньйоріальні права на землю, повинні бути спалені. Колишні сеньйори, або інші особи, що ховали такі документи, піддавались ув'язненню до 5 років [13: 2]. Аграрне законодавство революції, особливо конвенту, було сміливе і радикальне. Хоча, як відзначає І. Лучицький, не змогло врахувати інтереси всіх прошарків селянства, що в підсумку призвело до краху якобінської диктатури.

Результати своїх досліджень І. Лучицький виклав в статтях, що з'явилися в "Університетських вістях", а також в двох фундаментальних монографіях – "Селянське землеволодіння у Франції напередодні революції, переважно в Лімузені" (1900) і "Стан земельних кланів у Франції напередодні революції і аграрної реформи 1789 – 1793 рр." (1910).

Резонанс дослідження був величезним і в самій Франції. Його ім'я стало одним із найвідоміших у наукових колах Парижа і результат не примусив себе довго чекати. В 1899 році за поданням комітету дослідників Іван Лучицький отримав звання члена Паризької Академії. Безумовно, це яскраве свідчення визнання досліджень нашого земляка, його внеску в розвиток французької історичної науки. Підтвердженням цього є слова відомого вченого Пилипа Сань'яка: "Історія поземельної власності у Франції до революції ще декілька років тому була зовсім мало відомою, якщо ми її тепер знаємо, хоча б в загальних рисах, то цим ми цілком і повністю зобов'язані І. Лучицькому" [1: 189]. Або вислів дослідника соціально-економічних проблем історії Анре Се: "Тому, хто бажав би оцінити значення праць Лучицького, можна насамперед зробити таку знамениту вказівку: сьогодні не можна займатися економічною і соціальною історією Франції XVIII ст. без знання цих праць. Немає нікого, хто не розумів би важливості цієї довготривалої праці, цього пристрасного пошуку істини" [1: 175].

Слід зазначити, що Лучицький не замикався в колі суто наукових досліджень. Він жваво цікавився політичними проблемами Франції. Професор встановлює контакти з місцевими громадськими діячами, відвідує засідання Національних зборів, де цікавиться їх діяльністю та висловленими думками, спостерігає за ходом версальського військового суду, що розглядав справи комунарів [18: 193]. В його листах до близьких він відзначає

несправедливість французької юстиції, що засновувала свою діяльність на помсті та вбивствах інакочисельців тодішньої системи судочинства у Франції, засуджував головуючого, що фактично відверто знущався із підсудних і зачитував задовго підготовлений присуд [18: 195]. До слова, у Києві як земський гласний Лучицький відстоював інтереси селян, розробляючи положення про кредити малоземельним і безземельним [5] селянам, багато робив для налагодження шкільної освіти, зокрема приділяв увагу створенню земських шкіл, опікувався будівництвом церков [7]. Він на власні кошти комплектував санітарні протитифозні загони, брав участь в організації виставок, бібліотек, ярмарок [6].

Про талант Івана Лучицького не тільки як науковця і громадського діяча, а й доброго товариша свідчать його приятні стосунки з відомими людьми, такими, як Габрієл Монро, редактор провідного історичного журналу "Revue historique", славіст та українознавець – Луї Леже та ін. Ці зв'язки не переривались і після від'їзду із Франції. З усіма вчений підтримував активне листування. Саме І. Лучицький став важливою ланкою, що пов'язувала Київ з європейською столицею. Через нього потрапляла дуже важлива інформація із таких відомих інституцій, як французька Національна бібліотека, Товариство з вивчення історії французького протестантизму, Національне товариство історії та археології Парижа тощо. І коли в 1906 році професор став співредактором друкованого органу конституційно-демократичної партії газети "Свобода і право", то це видання ліберально-демократичного спрямування завдяки Лучицькому мало своїх спеціальних кореспондентів в Парижі, Лондоні, Берліні, Відні [4]. Активна громадська позиція вченого тільки підтверджує велич його постаті.

Дослідження Іваном Лучицьким проблем селянського землеволодіння у Франції напередодні революції дало змогу отримати доповнення до цілісної картини аграрних відносин у цій країні і необхідності їх кардинальної реорганізації під час подій 1789 р. А також допомогло детальніше з'ясувати основні причини революції, закладені саме у надзвичайно критичній ситуації, що склалась у французькому селі в кінці XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Варварцев Н.Н. Украина–Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90 гг. XIX в.). / Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. Киев. – 1990. С. 173–194.
2. Далин В.М. История Франции. М., 1981. С. 68–71.
3. Иванов Ю.Ф. Иван Васильевич Лучицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель // Вопросы истории. – М., 2000. – № 2. – С. 150 – 154.
4. ІРНБУВ. – Ф. 66. – Од. зб. 235. – Арк 1, 3.
5. ІРНБУВ. – Ф. 66. – Од. зб. 265.
6. ІРНБУВ. – Ф. 66. – Од. зб. 271, 279.
7. ІРНБУВ. – Ф. 66. – Од. зб. 282.
8. Логунова Н. Особливий фонд І.В. Лучицького як джерело вивчення громадсько-політичної діяльності вченого (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип 1. – К., 2005. – С. 185–189.
9. Лучицкий И.В. Аграрные отношения в окрестностях Парижа накануне революции. – ІРНБУВ. – Ф.66. – № 16. – С.3.
10. Лучицкий И. В. Землеустройство французской деревни накануне революции. – ІРНБУВ. – Ф.66. – № 26. – С.2.
11. Лучицкий И.В. Крестьянская поземельная собственность во Франции до революции. – ІРНБУВ. – Ф.66. – № 10. – С. 4.
12. Лучицкий И.В. Аграрные отношения во Франции накануне революции. – ІРНБУВ. – Ф.66. – № 2. – С. 3.
13. Лучицкий И.В. Из истории сеньориальных и поземельных отношений во Франции в эпоху революции. – ІРНБУВ. – Ф.66. – № 26. – С.3.
14. Лучицкий И.В. О крестьянской общине в Западной Европе. – ІРНБУВ. – Ф.66. – № 14. – С.4.
15. Лучицкий И.В. Состояние землевладельческих классов во Франции накануне революции и аграрных реформ 1789 – 1793 г. – ІРНБУВ. – Ф. 66. – № 14. – С.2.
16. Лучицька М.В. Спогади. – К., 2004.
17. Лучицький І.В. Национализация имущества во Франции во время революции. – ІРНБУВ. – Ф.66. – № 28. – С. 2.
18. Письма И.В. Лучицкого. Публикация Л.В. Таран. – Французский ежегодник. – М., 1987. – С. 192–211.
19. Погодин С.И. «Русская школа историков»: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. – СПб., 1997. – С. 202–268.
20. Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Французской буржуазной революции (к 200-летию). // Український історичний журнал. – 1987. – № 7. – С. 92–97.

Viktoria Cherevatuk

IVAN LUCHYCKY AS THE HISTORIAN, RESEARCHER OF THE AGRARIAN RELATIONS IN FRANCE ON THE EVE OF REVOLUTION IN XVIII CENTURY

Ivan Luchyzcky – the professor of Kiev University, the member of the Parisian Academy of Sciences, the researcher of the village landed property in France in XVII century. In this article the general analysis of changes passed in agrarian relations in France before revolution was made using the source materials, the professor I.Luchyzcky' works and investigated the contribution of The Ukrainian scientist in the development of France agrarian law.

УДК 94 (477) "1751/1918"

Сергій Шевченко

УКРАЇНА В ДОЛІ СЕРБЬСЬКОГО РОДУ ХОРВАТІВ (1751 – 1918 РР.)

У статті йдеться про життєпис представників сербського роду Хорватів, які з'явилися в Україні з утворенням військово-землеробського поселення Нової Сербії у сер. XVIII ст. Генерал-лейтенант Іван Хорват, його родичі й нащадки у Наддніпрянщині та інших регіонах робили кар'єру військовиків і адміністраторів, були багатими землевласниками в дорадянську добу.

Після ліквідації сербської державності, внаслідок битви на Косовому полі, югослав'яни неодноразово звертали погляди на східнослов'янські, православні терени, із християнськими єдиновірцями пов'язували надії на своє визволення від османського гніту. Найбільш активні балканці в наступні століття переходили на службу в українські, а згодом і російські землі. Тож представників сербського народу можна було зустріти в лавах запорізької вольниці і гетьманських полків, гайдамацьких загонів і російської армії. Незважаючи на географічну віддаленість сучасної Сербії та Чорногорії від України, відносну нечисельність югослов'янської діаспори в нашій державі, науковці балканської країни і на поч. ХХІ ст. виявляють помітний інтерес до історії зв'язків двох слов'янських народів, завдяки чому в останні роки побачили світ перевидання колишніх праць чи їх сучасні дослідження [1]. Посилився інтерес до цієї проблематики на рубежі тисячоліть і в Україні [2]. Більшість із авторів акцентували увагу на долі колоністів із Балкан на Правобережжі в часи Нової Сербії і Слов'яносербії (поч. 1750–х – перша пол. 1760–х рр.), як правило, не ставлячи своїми завданнями вивчити життєписи їх та нащадків в подальшому, що ми спробуємо висвітлити на прикладі роду Хорватів у дорадянську добу.

Потерпаючи від національного, релігійного, економічного гніту на Балканах, у кін. ХVІІ ст. десятки тисяч сербів у пошуках кращого життя змушені були перейти з османських до габсбурзьких володінь, де отримали землі, виконуючи роль пограничної охорони у долинах річок Тиси, Мароша, Дунаю, Сави. Але з часом ситуація змінилася для них на гірше і в Австрійській імперії [3: 58]. Найактивніші югослав'яни вирішили перейти на службу третій Імперії – Росії. Очолив цей процес полковник австрійської служби, серб Іван Самойлович Хорват фон Куртич.

Хорвати відносяться до старовинного дворянського роду. "Диплом на дворянство і герб" з додатком до прізвища "фон Куртич" вони отримали на Балканах в 1689 р. від імператора Леопольда [6: 51]. Великоварадський воєвода Самуїл Хорват у 1726 р. "за вірність і заслуги" був нагороджений імператором Карлом VI помістям. Саме він із згаданим сином Іваном та іншими родичами переселився в середині століття в українські землі.

Від корони Романових він, не дивлячись на похилий вік, отримає звання підполковника. У російській імперії роду Хорватів буде підтверджено дворянство, його впишуть до родових книг Харківської, Херсонської та Курської губерній [4: 30].

1750 р. Іван Хорват з російським послом обергофмейстером графом П. Бестужевим-Рюміним таємно обговорив умови можливого переселення до імперії Романових групи сербських граничар [5: 50]. Внаслідок домовленостей між керівництвом двох держав, 10 жовтня 1751 р. до Києва прибувають перші 218 осіб на чолі з цим полковником. Хорват виїздить до Санкт-Петербурга, де отримує звання генерал-майора, 3 тис. крб., ряд привілеїв. 11 січня 1752 р. цариця Єлизавета Петрівна підписує жалувану грамоту генерал-майору Хорвату "Про заснування двох гусарських і двох пандурських полків, про надання їм земель, утримання, привілеїв і прав, про найменування новозаселеної ними країни Новою Сербією, а спорудженого там укріплення фортецею Святої Єлисавети". "Команда Хорвата" перезимувала в Києві, і навесні 1753 р. розташувалася на землях, відведених для Нової Сербії у межиріччі Синюхи й Дніпра.

Генерал Хорват, який був командиром Нової Сербії і її гусарського полку, розташувався у Новомиргороді (тепер – райцентр)*. У Центральній Україні він докладав зусиль до переселення сюди нових груп колоністів з Балкан, розширення тут мережі церков, створення новосербської "особливої єпархії" із "своїм єдинонаціональним єпископом", заснування сербських національних шкіл, укріплення краю спорудженням нових чи зміцненням старих фортець (головний обсяг щодо останнього виконували українські селяни й козаки, головні захисники регіону від набігів кримських татар). Але Петербург не був зацікавлений у національному розвитку переселенців, тому не підтримав прохань І. Хорвата про організаційну і фінансову підтримку у створенні сербської церкви і школи. Це, зрештою, привело до асиміляції більшості нащадків переселенців українським етносом.

З іншого боку, генерал-лейтенантові (саме до цього звання він дослужився) Івану Хорвату не вдалося виконати своїх зобов'язань перед російським урядом щодо організації переселення достатньої кількості сербів до імперії. До цього спричинялася і його авторитарна політика в регіоні. Знаходячись далеко від Петербурга, не особливо рахуючись із місцевою російською і цивільною адміністрацією, він привласнював казенні кошти, жорстоко придушував вияви опозиції в середовищі колоністів. Коли, доведені до зубожіння, поселяни зібрались біля його контори в Новомиргороді, вимагаючи регулярної виплати утримання, генерал наказав стріляти у натовп з гармат. Труп одного з убитих було повішено на стовпі край шляху [7: 488]. Сучасниця І. Хорвата К. Дашкова писала, що він ставився до сербів, як до рабів, і присвоїв виділені їм гроші. На її думку, "таким чином Росія втратила сотні тисяч людей, які переселилися б до нас, якби знали, що їх співвітчизники користуються обіцяним спокоєм" [8: 488]. Завдяки щедрим підношенням у столиці в часи Єлизавети і Петра III генералу це прощалося. Лише в добу Катерини II перевірки, здійснені за її розпорядженням, підтвердили зловживання владою. Хорвата було засуджено до смертної кари, яку замінили засланням до Вологди. Одночасно було ліквідовано Нову Сербію, що вписувалося в процес уніфікації системи управління в Росії, ліквідації будь-якої автономії.

Іван Хорват помер у Вологді в 1780 р., хоча є й думка, що після 1775 р. за проханням його співплемінника, вихідця із Балкан у доновосербські часи генерал-аншефа Петра Текелія йому дозволили повернутися до дітей на Україну [9: 41]. Ми зверталися із запитом до Держархіву Вологодської області Російської Федерації щодо підтвердження факту смерті генерала. Його працівники повідомили про відсутність таких даних у церковних книгах м. Вологди.

Родичі і нащадки керівника Нової Сербії продовжували мешкати в Україні, робити військову та адміністративну кар'єру, розвивати свої землеволодіння. Представник цього роду згадується у зв'язку з подіями Коліївщини. Як зазначав історик Яків Шульгін: "Напавши із своєю ватагою на місто Крилов (тепер – у зоні Кременчуцького водосховища – С.Ш.) польський і, не знайшовши там "а ні жодного поляка, так же, як і жида" і дізнавшись, що вони заховалися у Крилові російському, де базувався із своїм загоном підполковник

* При згадці районів сучасної Кіровоградщини область не вказується.

Хорват, неживий ... прямо заявив: "... Просимо від них все майно собі забрати, і на цей бік (р. Тясмину – С.Ш.) до нас видати, хоч би й сонних. Не за майно боремося, а за те, щоб віра наша від них більше не терпіла..." [10: 397].

У травні 1774 р. до Єлисаветградської провінції прибула експедиція І. Гільденштедта – для опису за завданням Петербурзької академії наук природничо-кліматичних умов і способів господарювання. Він гостив у С.М. Хорвата в Дмитрівці, де, крім українців, проживало "багато молдован, волохів та сербів...", неподалік села відвідав слободу цього майора, у якій було 40 хат і млин. У шанці Федвар (тепер – с. Підлісне Олександрівського р-ну) учений пише про ліс Нерубай, зауважуючи: "за часів існування Нової Сербії генерал Хорват був настільки зухвалим, що брав з цього польського лісу деревину на будівлі та паливо без дозволу..." [11: 25–28].

Один із синів Івана Хорвата, Йосип (генерал), був правителем Воронізького (1792–1794) та Катеринославського намісництва. Із 80–х рр. XVIII ст. його власністю, зокрема, були землі в районі с. Солоненьке (тепер – Солоне, райцентр на Дніпропетровщині). А Самійло Іванович Хорват мав 5 поселень в Олександрійському повіті. У 1784 р. повітовим предводителем єлисаветградського дворянства обраний родич колишнього начальника Нової Сербії Самійло Маркович Хорват. Він є засновником с. Шамівки Олександрійського повіту (тепер – у складі с. Дмитрівки Знамянського р-ну). Цьому підполковнику належало і с. Самійлівка поруч із р. Березівкою. План цих земель зберігся в Держархіві Кіровоградської області [12: 1].

У Крилові жив генерал-майор І.Д. Хорват, який помер 1791 або 1793 р. На місці його будинку у XIX ст. збудовано кам'яну церкву. У сусідній Ревівці (тепер – у складі м. Світловодська) дерев'яну церкву збудував поміщик, майор Ф.І. Хорват [13: 330, 334]. Саме рід Хорватів доб'ється надання цьому селу статусу містечка з правом проведення ярмарків і торгів [14: 5]. У Ревівці, зокрема, народилася правнучка керівника новосербів Катерина Леонідівна Хорват (1885 р.).

Власником Онуфріївки (тепер – райцентр) у XVIII ст. теж значився Хорват. А землеволодіння генерал-майора Хорвата в Лубенському, Голтвянському та Пирятинському повітах зафіксовано в описах Київського намісництва 1781–1787 рр. Крім цього, у 1787 р. за його дружиною (потім вдовою) числилися села Чехристівка Пирятинського повіту і Куринки Лубенського, а в спільному володінні подружжя – хутір Путивський Пирятинського повіту [15: 120, 157, 252, 262, 274]. Відомо, що в Одесі на Сабанєєвському мосту на поч. 1830–х рр. збудував будинок Микола Хорват. Згодом його вдова це приміщення продасть [16: 106].

У 1874–1877 рр. Є. Хорват був гласним Єлисаветградського повітового земського зібрання Херсонської губернії [17: 888]. Серед першокласників Єлисаветградського реального училища у 1877 р. були діти-дворяни М.Є. Хорват (напевне, син гласного) та О.М. Хорват. Але в четвертому класі залишився лише Олександр [18: 45]. М. Хорвата ж зустрічаємо в оточенні одного з організаторів народовольчого руху в місті О. Тарковського (батько поета Арсена і дід кінорежисера Андрія Тарковських). Зокрема, серб відвідував керований останнім гурток самоосвіти, де вивчалася нелегальна література. Йому Олександр Тарковський доручив налагодити зв'язки з робітниками, щоправда ця спроба виявилася невдалою. А в роки першої російської революції серед опозиціонерів владі зустрічаємо на Єлисаветградщині ім'я Адама Хорвата [19: 18, 180].

Прізвище цього військового роду зафіксоване в подіях громадянської війни. Певний час виходець із Наддніпрянщини, правнук командира Нової Сербії Д.Л. Хорват, батько якого був членом Херсонського губернського зібрання [20: 135], претендував поруч із О.В. Колчаком і Г.М. Семеновим на роль керівника білогвардійського руху. Саме про нього писав экс-гетьман України Павло Скоропадський, згадуючи про зустріч ще 1905 р. у начальника Заамурської залізниці, генерала Хорвата у Харбіні [21: 124]. Збереглася світлина за травень 1918 р. цього ставного генерала Д.Л. Хорвата (з багатьма нагородами на грудях) із членами Міжнародної ради, створеної інтервентами після повалення Радянської влади у Приморському краї [22: 80]. Влітку того року телеграф повідомив, що генерал Хорват оголосив себе тимчасовим государем російських земель. "Єлисаветградський день" до цього додав, що один із братів генерала є крупним поміщиком Олек-

сандрійського повіту, його маєток розташований поруч із Новою Прагою (тепер – Олександрівського р-ну), а інший брат – відомий природознавець, був професором Казанського університету [23].

За станом на 1 січня 1896 р. представники цієї сім'ї мали землі в Олександрійському повіті. Зокрема, у спільному володінні Леоніда, Дмитра, Володимира, Любові, Катерини і Ольги (дітей поручика Леоніда Хорвата) знаходилося 650 десятин у Ревівці Новогеорگیївської волості. Їх матері, Марії Карлівні, у цьому ж містечку належало 298 дес. 2039 сажень землі. Крім цього, у Дмитрівській волості знаходилися володіння потомственного дворянина Миколи Івановича (10 дес., Шамівка) та професора Олексія Миколайовича (120 дес., Литвинівка) [24: 56–57].

Головний редактор журналу "Кур'єр Кривбасу" Г. Гусейнов зазначає: "З населення Зеленого Клину Колчак сформував два українські полки – імені Хмельницького та імені Шевченка. Під командуванням генерала Горвата (чи не нащадок це господарів Онуфрївки?) полки брали участь у проголошенні Далекосхідної Української Народної Республіки з центром у Владивостоці" [25: 208–210]. Ще одного Горвата, "голову Ради Землян" згадував Скоропадський, як опонента аграрної реформи і прихильника збереження великого землеволодіння восени 1918 р. Можливо, в обох випадках мова йшла саме про Хорватів.

Колишній завідувач відділом Середнього Сходу (Третім політичним) МЗС Росії Вільям фон Клемм згадував, як у 1918 р. "приєднався до мого старого друга генерала Хорвата, з котрим ми організували перший рух, спрямований на повалення більшовистської влади в Росії... Коли дещо пізніше створився перший сибірський уряд на чолі з Вологодським, він призначив Хорвата своїм верховним комісаром на Далекому Сході". Після проголошення адмірала Колчака "верховним правителем" Д.Л. Хорват повернувся до Харбіна для управління Китайсько-Східною залізницею. Через кілька місяців він перебрався до Пекіна. У 1924 р., після передачі залізниці у спільне радянсько-китайське управління, Хорвата було звільнено [26: 5]. В 1921–1923 рр. у Парижі виходитиме створений Купріним літературно-художній журнал "Отечество", де поруч із світлинами П. Врангеля, Г. Семенова, Я. Слацова поміщалося зображення Д. Хорвата [27: 297].

Сербський рід Хорватів став одним з найпомітніших серед переселенських громад із Балкан різних часів на українських землях Російської імперії. Колоністи і їх нащадки протягом більш, як півтора століття успішно робили тут військову кар'єру, ставали помітними регіональними адміністраторами, були серед найзаможніших землевласників. Роблячи свій внесок у зміцнення військової та економічної могутності держави Романових, обживаючи її кордони з Туреччиною, вони вірили, що це допомагає в цілому боротьбі їх одноплеменників на далекій етнічній батьківщині проти Османської імперії. Такою була доля частини найактивніших слов'ян, у т.ч. й сербів та українців – приносити славу іншим імперіям, сподіваючись на часи відродження своїх країн.

Список використаних джерел

1. Костић Мита. Нова Србија и Славеносрбија. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2001. – 192 с.; Пишчевич Александар. Мој живот (1764–1805): успомене / с руског превео и предговор написао М. Фундуруља. – Нови Сад: Матица српска, 2003. – 354 с.; Церовић Љубивоје. Срби у Украјини. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2002. – 416 с.
2. Павченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1992. – 208 с.; Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1998. – 80 с.; Рудяков П. "В службу и вечное подданство...": Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). – К.: Артэк, 2001. – 176 с.; Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії (Кіровоградщина в україно-сербських зв'язках 1752–2002 рр.). – Кіровоград: ПВЦ "Мавік", 2004. – 168 с.
3. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині ХVІІІ ст. (1734–1775). Ч.1. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 221 с.
4. Рудяков П. "В службу и вечное подданство...": Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). – К.: Артэк, 2001. – 176 с.
5. Костић Мита. Нова Србија и Славеносрбија. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво,

2001. – 192 с. 6. Церовић Љубивоје. Срби у України. – Нови Сад: Српско-українсько друштво, 2002. – 416 с. 7. Бойко І.К., Дратвер Б.Л. Новомиргород // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – С. 487–503. 8. Дашкова Єкатерина. Записки. 1743–1810 гг. – Львів: Наука, 1985. – 288 с. 9. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1998. – 80 с. 10. Шульгинь Я.Н. Очеркь колиевщини по неизданнымь документамь 1768 и ближайших годовь // Киевская Старина. Том XXVIII. – 1890. – Январь – март. – С. 185–210, 381–418. 11. Никифороенко Н.А. Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна. XVIII–XIX ст. Вип. 4. – Запоріжжя, 1999. – С. 15–39. 12. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 488. – Оп. 1. – спр. 133. 13. Шахов Василий. К описанию православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрийского уезда // Прибавления къ Херсонскимъ Епархиальнымъ Ведомостямъ. – 1893. – № 13. – С. 321–355. 14. Российский государственный архив, ф. 1287, оп. 6, д. 403 (використано за фотокопією Світловодського краєзнавчого музею Кіровоградської області). 15. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – 390 с. 16. Гусейнов Григорій. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Книга друга. – Кривий Ріг: ПП "Видавничий дім", 2000. – 480 с. 17. Систематическій сводъ поставлений Елисаветградского Уездного Земского Собранія за 1865–1895 годъ. – Елисаветградъ: Типографія Гольденберга, 1855. – 897 с. 18. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 29. 19. Красные веги: Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. Первый выпуск. Под ред. Магри. – Зиновьевск: Тип. "Червоний шлях", 1925. – 206 с. 20. Приложение к газете "Голось Юга" на 1913 г. (Елисаветград). – 1913. – 325 с. 21. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917–1918. – К. – Філадельфія: АТ "Книга", 1995. – 492 с. 22. Родина (Москва). – 1990. – № 10. – Іл. 23. Елисаветградский день. – 1918. – 1 августа. 24. Список землевладельцев Александрійскаго уезда на 1896 годъ: Приложение къ Статистическому Отчету Александрійской Земской Управы за 1895 годъ. – Александрія: Типографія Ф.Х. Райхельсона, 1896. – 110 с. 25. Гусейнов Григорій. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Книга сьома. – Кривий Ріг: ПП "Видавничий дім", 2003. – 803 с. 26. Вильям фон Клемм. Очерк революционных событий в русской Средней Азии / Публикацию подготовил В.Л. Генне // Вопросы истории. – 2004. – № 12. – С. 3–25. 27. Литературная энциклопедия русского зарубежья 1918–1940 / Том 2. Периодика и литературные центры. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – 640 с.

Sergy Shevchenko

UKRAINE IN THE FATE OF SERBSKY STOCK'S KHORVATIV (1751–1918 YEARS)

This article is about the life of representative Serbsky stock's Khorvativ. Which appears in Ukraine. With the foundation of military landowners settlers. New Serby in the middle of XVIII sentures. Jenerel liftenent Ivan Khorvat, and all his relatives who lived along the Dnipa made their military career and administrative. They were very rich and well-to-do landowners of that time.

УДК 338.45: 664.1+304 (477.46)

Сергій Ганницький

ВАСИЛЬ СИМИРЕНКО – ТЕХНОЛОГ, ПРОМИСЛОВЕЦЬ І МЕЦЕНАТ

У статті розкриті аспекти діяльності українського інженера-капіталіста, мецената Василя Федоровича Симиренка у другій половині XIX ст.

Ім'я Василя Федоровича Симиренка – одного з представників видатного роду Симиренків посідає особливе місце в історії України. Талановитий технолог і промисловець, він доклав чимало зусиль для розвитку цукрової промисловості, впровадження у цій галузі передових технологій. Водночас В.Ф.Симиренко велику увагу приділив підтримці української культури.

Тому цілком зрозуміло, що постать В.Ф.Симиренка привертає увагу громадськості і дослідників. Зокрема, свої спогадами про нього залишили племінниці Марія Макарівна Сауляк-Савицька і Оксана Макарівна Дузь-Крятченко [1]. Серед сучасників чільне місце у висвітленні життєвого шляху належить В.Леонтовичу [2], А.Ніконовському [3], Є.Чикаленку [4], Д.Антоновичу [5], О.Лотоцькому [6], П.П.Чубинському [7], М.Вознику [8]. Цікавий блок складають листи до Михайла Коцюбинського із згадками про Симиренка [9], [10]; і листи самого Василя Симиренка [11], [12]. Однак, не менш цікавим є некролог про Василя Симиренка [13], Вістник НТШ у Львові [14].

Серед сучасних дослідників життя і діяльності Василя Федоровича присв'ятили свої публікації Ю.Хорунжий [15], Т.Лазанська [16], Н.Гамоня [17], В.Ковалинський [18], Д.Чередніченко [19], В.Верстюк [20], Д.Чередніченко [21], О.Казиміров [22].

Об'єктом даного дослідження є особистість В.Ф.Симиренка як відомого технолога-промисловця і мецената другої половини XIX ст., а предметом – його діяльність у сфері цукрової промисловості і на ниві української доброчинності.

Хронологічні рамки дослідження об'єктивно визначаються роками життя Василя Федоровича – 1835 – 1915.

Як зазначає у своїх спогадах племінниця Василя Симиренка – Марія Макарівна Сауляк-Савицька: "Народився він у Млієві 1835 року, був одним із 22-х дітей Федора Степановича Симиренка і онуком козака Степана, що двадцять років пробув на Запорозькій Січі і повернувся додому багатю на той час людиною. Рідний брат, Платон, був батьком відомого плодовода Левка Платоновича Симиренка" [1: 55–57; 58–72]. Однак про дитячі роки більш повної інформації не залишилося. Відомо, що у другій половині 1850-х років він навчався у вищому комерційному пансіоні у Москві, потім продовжив навчання у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, після чого протягом двох років стажувався у лабораторії відомого французького хіміка, засновника агрономічної хімії Жана Бусенго [13: 18–19].

Після смерті старшого брата (1863), а згодом і батька (1867), Василь перебирає на себе керівництво Торговим домом, а разом з тим і проблеми, пов'язанні з поверненням боргів кредиторам. Правовий бік справи допомає залагодити відомий український правник Олександр Кістяківський [15: 44–45]. Протягом десяти років В.Симиренко намагався подолати збитковість фірми. Однак з кожним роком її фінансові погіршувалися.

Зробивши все можливе й переконавшись у приреченості фірми, Василь Федорович у 1873 році залишає посаду голови адміністрації, відмовляється від утримання і прав на спадщину і покидає родову оселю.

За роки роботи у Млієві було зібрано суму у 30 – 35 тис. крб., на яку було куплено з торгів запущену руїну невеликої державної цукроварні у селі Сидорівка на Канівщині [7: 6–7; 16: 204]. Тільки дякуючи особливому розумінню справи, організаційному хисту та працьовитості Василя Федоровича, куплений ним завод-руїна став приносити прибутки і зробив його заможною людиною [2: 19].

Знання механіки і талант до неї дозволив йому сконструювати кілька цукрових машин на основі принципів фізики і механіки, чим привернути до себе увагу не тільки в Росії, але й за кордоном [3: 4]. Зокрема, у 1876 році Василь Смиренко реєструє патент на випаровуючий апарат, що вдвічі скорочував витрати палива на переробку цукрового буряка, а працюючи в хімічній лабораторії, винайшов нові способи виварювання цукру [17: 57]. Працював він, здебільшого, над своїми розробками вночі, а вдень керував своїм величезним господарством [1: 55–57].

Цікавим є той факт, що на Сидорівському цукровому заводі уперше в Російській імперії виготовляли пастилу "Українську" та мармелад, який успішно експортували за кордон і який прописували хворим у місцевій лікарні [1: 65–67].

Крім того, Василь Федорович брав активну участь в роботі "Отделения Императорского русского технического общества" (РТО), яке відкрилося у м. Городищі 8 січня 1871 року. У друкований орган цього товариства – "Записки КОРТО по свеклосахарной промышленности" В.Смиренко подавав свої матеріали. Ось деякі із них: "Усовершенствование выпарных аппаратов", "Теория выпарки Эллинека и его критические приемы", "О необходимости и пользе вести на заседаниях технические журналы" [13: 19].

Турбувався В.Ф.Смиренко не лише про технічне удосконалення виробництва, але і про достатній освітньо-культурний розвиток місцевого населення. У Сидорівці діяли дві школи – ремісничя і сільськогосподарська. Викладання у них велося винятково українською мовою [18].

Василь Смиренко дуже любив український театр і тому посприяв утворенню аматорського колективу на Сидорівському цукровому заводі. Цей театр був одним із найкращих тоді в Україні. Керував ним відомий громадєвець Йоїль Руденко [22: 73; 14: 23–45]. До трупи, крім місцевої молоді і робітництва, входили також: М.П.Старицький, М.К.Заньковецька, Г.П.Затиркевич, Г.П.Борисоглібська [6: 135]. А відомий історик і активний учасник цього театру Дмитро Антонович у своїй книзі "Історія українського театру" високо оцінив досягнення Сидорівського театру. Якби трупа мала спеціальний вишкіл, то, на думку Дмитра Володимировича, цей театр посів би чільне місце серед корифеїв [5].

Смиренко був прихильником національної ідеї. Маючи практичну вдачу, він так само реалістично підходив і до національних питань. Ще замолоду поставив перед собою завдання власними заходами здобути матеріальні кошти і спрямовував їх на добрі справи. Десяту частину своїх фінансів він надавав київській Старій громаді на культурно-громадські справи і це добровільне зобов'язання він виконував до самої смерті. Даючи гроші, він казав однодумцям, що, на жаль, в Європі зовсім мало знають про Україну, а тому треба ужити заходів, щоб у закордонну пресу подавалися відомості про Україну.

В час важкого тиску на українську мову і культуру мало яке українське видання на Наддніпрянщині виходило без допомоги Василя Федоровича. Він довгі роки підтримував газети "Раду", "Громадську Думку" та допомагав видавати за кордоном "Україну Рундшау" і "Рутеніше Рев'ю" для ознайомлення європейців з Україною [4: 371]. Для Наукового Товариства ім Т.Г.Шевченка Василь Смиренко подарував, анонімно, десять тисяч рублів – на той час величезні гроші, аби Грушевський з колегами не сушили собі голови платнею за приміщення і спокійно працювали. Таким чином, чотириповерхова кам'яниця, котра збереглася і донині, стала власністю Товариства, осередком української науки [20: 30; 24: 48].

По смерті 1889 року головного редактора "Київської старовини" О.С.Лашкевича один із кращих тоді журналів перебував у кризі, і лише фінансова підтримка В.Ф.Смиренка, який щорічно покривав дефіцит, допомогла зберегти це видання [8: 55]. Крім того, його коштом або за його допомогою вийшла ціла низка книжок і декілька видань "Кобзаря".

Допомагав Смиренко також і окремим письменникам – М.Коцюбинському [9: 150–151; 10: 136; 173–174]; Л.І. Шрагові; композитору М.Лисенку [1: 100]. Дав кошти О.Ф.Кістяківському на видання "Кодексу Права, за якими судиться малоросійський (український) народ". І, як зазначав сам В.Смиренко, "видання цього рукопису справа вельми корисна для науки нашого права" [11].

В одному з листів від 15 серпня 1884 року Василь Федорович доручає своєму повіреному О.Ф.Кістяківському допомогти хворому Павлу Чубинському: "Скільки потрібно грошей для Чубинського, можете узяти з мого рахунку, а якби чогось не вистачило, тоді я доповню за Вашою вимогою" [12]. Ще раніше Василь Смиренко прихистив опального творця українського гімну після його заслання до Архангельської губернії. Сприяв виданню "Трудів" етнографічно-статистичної експедиції Павла Чубинського в Україні і Білорусії [21: 42], і сам збагатив праці цієї експедиції альбомом фотознімків типів та побутової обстановки [19: 54].

Російський імперський режим загнав українську культуру в глухий кут, і вона потребувала допомоги. Орієнтуватися Василеві Смиренку у першочерговості такої допомоги було непросто, а тому своєю повіреною особою у цій справі він обрав професора Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича. Через нього він підтримував дружні стосунки з Київською Громадою, члени якої на чолі з Антоновичем і вирішували, кому саме і в якій справі сприяти коштами Смиренка, Чикаленка, Кульженка та інших добродіїв. 4 серпня 1890 року спадковий почесний громадянин Василь Смиренко доручає Володимирі Антоновичу розпоряджатися рахунком у державному банку в Городищі, а також у приватних і комерційних банках, підписувати чеки й отримувати гроші, необхідні для розвитку культури та освіти [1: 2].

По смерті Антоновича 1908 року цю місію Смиренкового провідника перебрав на себе Євген Харламович Чикаленко і Володимир Миколайович Леонтович – також українські меценати.

Під час революції і громадянської війни гроші знецінилися, пропали, а єдине, що вціліло, то нерухоме майно – особняк на вулиці Трьохсвятительській, 23, а зараз це вулиця Десятинна, 9. Києвознавець Дмитро Малаков дослідив історію ошатного просторого двоповерхового будинку Смиренків. Сьогодні тут розміщено посольство Великої Британії в Україні [23: 85–86].

Отже, В.Ф.Смиренко зарекомендував себе як талановитий технолог і промисловець, який спряв розвитку цукрової промисловості і підприємництва в Україні. Вагомим є його внесок у відродження української культури та підтримку громадсько-політичної діяльності національної інтелегенції. Життя і діяльність цього представника родини Смиренків потребує подальшого вивчення і популяризації як взірця патріота України.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф.Р. 5799. – Оп. 1. – Спр. 32.
2. Леонтович В. Родина Смиренків. Василь Смиренко // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 19.
3. Ніконовський А. Пам'яті Василя Смиренка // Степ. – 1916.
4. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1955. – С. 371.
5. Антонович Д. Триста років Українського театру, 1920.
6. Лотоцький О. Сторінки минулого: Ч. 1. – Варшава, 1932. – С. 135.
7. Чубинський П.П. Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими о них данными. За кампанию 1872 – 1873. – К., 1874. – С. 6–7.
8. Возник М. Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і поч. ХХ ст. (дещо з родинного архіву Лазаревських) // Україна. – 1928. – № 4 (29). – С. 55.
9. Листи до Михайла Коцюбинського. – Чернігів: КП Чернігівські береги, 2002. – Т. III. – С. 150–151, 173–174.
10. Листи до Михайла Коцюбинського. – Київ: Українські пропілеї, 2002. – Т. I. – С. 136.
11. Листи В.Смиренка до Олександра Кістяківського від 25.11.1874. – Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. – Шифр III – 69408.
12. Лист В.Смиренка до О.Кістяківського від 15.8.1884. – Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. – Шифр III – 69442.
13. Василь Смиренко // Вестник сахарной промышленности. – 1916. – № 3 (10). – С. 18–19.
14. Літературно-науковий вісник видає НТШ у Львові. Річник III. Т. IX, 1900. – С. 23–45.
15. Хорунжий Ю. Український меценат. Доброчинність наша риза. – Київ, 2001. – С. 44–45.
16. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово – промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1994. – С. 204–205.
17. Гамоля Н. Генерація перших і єдиних. Династія Смиренків // Галицькі контракти. – 2003. – № 37. – С. 57.
18. Ковалинський В. Заповіт Смиренка // Столиця. – 1999. – № 20. – 18–22 березня.
19. Чередніченко Д. Павло Чубинський (есе) // Київська

старовина. – 1992. – № 6. – С. 54. 20. Верстюк В.Ф. Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя і діяльності. – К. 1996. – С. 30. 21. Чередніченко Д. "В одну громаду скуті ..." //Родовід. – 1995. – № 1(10). – С.42. 22. Казиміров О. Український аматорський театр. – Київ: Мистецтво, 1965. –С. 73. 23. Малаков Д. Київські адреси родини Симиренків // Родовід. – 1995. – № 1(10). – С. 85–86. 24. Альманах Українського народного союзу на рік 1973. – Нью-Йорк, 1973. – С. 48.

Sergiy Hannytsky

VASYL SYMERENKO – TECHNOLOGIST, INDUSTRIALIST AND DONATOR

The article focusis on the aspects of the activity of ukrainian engineer-capitalist and donator Vasylya Fedorovycha Symerenka, in the second half of the XIX century.

УДК 94 (477)

Іван Куций

ПРОБЛЕМА „РУСЬКОЇ” ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В НАУКОВО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ДЕНИСА ЗУБРИЦЬКОГО

Автор досліджує етнонаціональну ідентичність визначного українського історика й національно-культурного діяча першої половини ХІХ ст. Дениса Зубрицького, з'ясовує його роль у генезі русофільської концепції національної історії.

Упродовж останнього десятиліття в українській історичній науці актуалізувалися дослідження з проблем української державницько-самостійницької традиції. Тому цілком закономірно історичні явища та персоналії, що не вкладались в рамки цієї традиції, залишались здебільшого поза дослідницькою увагою. До таких відносимо визначного українського історика Галичини Дениса Зубрицького (1777–1862). Йому належить чільне місце як в українському історіографічному процесі, так і в тогочасному українському національному русі Галичини. В науці усталилась про нього думка насамперед як про визначного історика ХІХ ст., фундатора систематичного вивчення української історії в Галичині, першого в українській історіографії дослідника зарубіжної історії. Нас постать Д.Зубрицького цікавить насамперед тому, що цей вчений вважається ідейним натхненником старорусинсько-русофільської ("москвофільської") течії українського національного руху в Галичині. Ставлячи за мету комплексно дослідити еволюцію етнонаціональної ідентичності Д.Зубрицького, ми опирались на аналіз усього наукового доробку цього вченого. Однак основою джерельної бази нам послужили його синтетично-узагальнюючі монографії, адже саме в них у найбільш сконцептуалізованому вигляді простежується етнонаціональна самоідентифікація історика.

Проблема ролі Д.Зубрицького у генезі української історичної науки не є новою. Наприкінці ХІХ – у першій половині ХХст. окремі її аспекти з'ясовували такі вчені, як М.Возняк [2], М.Кордуба [30], Ф.Свистун [39–41], К.Студинський [44–45], Є.Тишинська [47], О.Терлецький [48], М.Тершоковець [49–52], І.Франко [53–54], та ін. Більшість цих дослідників Д.Зубрицького піддавали гострій критиці з позицій власного проукраїнського радикалізму, далеко не завжди враховуючи суспільно-політичні реалії епохи, у якій сформувалися національно-світоглядні погляди цього історика. Звідси в українській історіографії окреслився односторонній силует Д.Зубрицького як історика-москвофіла. У радянські часи деякі аспекти діяльності Д.Зубрицького досліджували такі відомі вчені, як Г.Гербільський [3–5], Я.Ісаєвич [27–28], М.Марченко [37], та ін., які із відомих причин не

могли уникнути традиційних для тогочасної науки означень – "реакційний", "дворянський" історик тощо.

Новий етап у дослідженні постаті Д.Зубрицького пов'язаний із посиленням інтересу у другій половині 90-х рр. ХХст. до русофільської течії українського національного руху. У працях таких сучасних дослідників, як В.Ададуrow [1], К.Кондратюк [29], С.Макарчук [33], М.Рожик [1], І.Орлевич [35–38], І.Сварник [39], Ф.Стеблій [42], О.Сухий [45], О.Шижка [56], та ін. розкрито чимало аспектів широкої теми про місце й роль Д.Зубрицького в українському національному русі й історіографічному процесі. Хоча К.Кондратюк та І.Орлевич, наприклад, у своїх нарисах зробили спроби подати цілісні характеристики постаті Д.Зубрицького, проте його науково-історична спадщина залишається сьогодні недостатньо дослідженою.

Д.Зубрицький упродовж свого життя пройшов складний шлях ідейно-світоглядних та національно-політичних трансформацій. Визначальний вплив на цей процес мали соціальне походження, суспільно-політичне середовище та інтелектуальна атмосфера, що оточували історика. Шляхетське походження сформувало у вченого своєрідний елітарно-аристократичний консервативний світогляд, за яким аристократія поставала рушієм історичного й культурно-цивілізаційного процесу, маргіналізувалися нижчі соціальні верстви, особливо селяни, зневажалися протонародна мова, культура, побут тощо. Згодом на світогляді історика певною мірою позначилися нові – просвітницькі та романтичні віяння, проте їхню вагу не варто перебільшувати. До кінця життя Д. Зубрицький залишався переконаним консерватором. Значний вплив на формування світогляду вченого мали доктрини слов'янофільства та панславізму, що виразно простежуємо у його науковій методології й історичних поглядах.

Аристократичне походження визначило на початках діяльності і національно-політичну орієнтацію вченого. Він належав до тієї нечисленної русинської шляхетської верстви, яка на кінець XVIII – початок XIX ст. майже цілком підпала під полонізаційний вплив. Її представники хоч і пригадували своє русинське походження, однак власне майбутнє цілком пов'язували із польською нацією та польським національно-політичним рухом. Вони ідентифікували себе формулою "gente Rutheni, natione Poloni" (русини за походженням, поляки за національністю). Як слушно зазначив М.Тершаковець, саме соціальне походження Д.Зубрицького "робило його поляком, і це тому, що економічні інтереси, ідентичні з інтересами дідачів – поляків, штовхали його в польський національний табір..." [49: 124].

Тогочасні романтичні віяння зумовили інтерес Д.Зубрицького до українського народного фольклору, який виявився у вивченні та публікації ним у 1821 – 1822 рр. текстів українських народних пісень, а також у спробах писати власні вірші українською мовою. Ще більше зацікавлення Д.Зубрицького історичним минулим русинів проявилось після його вступу у члени Ставропігійського інституту, в ході знайомства із історичними документами під час упорядкування архівів. На думку деяких дослідників (М.Возняк, Я.Ісаєвич, І.Орлевич), вагому роль у "наверненні" Д.Зубрицького до руської національної ідентичності та посиленні його інтересу до історичних студій відіграло знайомство з істориком церкви М.Гарасевичем [37: 122–123]. "Віднайдення" Д.Зубрицьким своєї руської ідентичності автоматично означало для нього розрив із польським рухом та концепцією "історичної Польщі" (у кордонах до 1772 року). Для нього, як і для більшості тогочасних галицько-русинських діячів, які не оминули етапу полонофільства, національне самоусвідомлення означало насамперед відмежування від польщизни. Так, під час польського повстання 1830 р. вчений обурювався претензіями повстанців на українські землі [37: 124].

Проте нова руська національна ідентичність Д.Зубрицького ще не набрала чіткої та завершеної форми. В цей час він прийняв негативну дефініцію русинства – заперечення полонізму. Йому ще належало визначитись із окресленням північних та східних меж своєї уявної батьківщини (Русі) та її історичної ретроспективи. У 1830-х рр. Д.Зубрицький, очевидно, схилився до думки, що русини (українці) є окремим народом з власним історичним минулим. Аналіз історичних праць цього періоду засвідчує, що руську історію вчений мислив як історичний процес насамперед на південноруських землях (тобто су-

часних українських). Опосередковано про це свідчать і спогади його сучасників про те, що історик "починав говорити про велику українську державу, окрему чи в союзі з Росією" [37: 124]. Тому можна погодитись із твердженням І. Орлевич, що після розриву із понофільством у національно-світоглядній еволюції Д. Зубрицького настав етап українофільства. Однак ця формула ідентичності виявилась досить нечіткою, вона ще не мала належного наукового підґрунтя, що уможливило подальшу національно-світоглядну трансформацію вченого. Оскільки для діячів русинського національного руху першої половини ХІХ ст. першорядним завданням було відмежування від польських національно-історичних та політичних концепцій, то чітке окреслення північно-східного ареалу руського етнонаціонального простору не було актуальним. Д. Зубрицький, як і більшість тогочасних галицьких вчених, досліджуючи головним чином регіональну (галицьку) історію, не надто переймався проблемою вписування її в ширший – "малоруський" чи "общеруський" контекст. Цілий ряд причин змусив історика наприкінці 1830-х і у 1840-х рр. шукати нову – русофільську – формулу національної ідентичності.

Русофільство як суспільно-світоглядний феномен стало у другій половині ХІХ ст. найбільш вагомим чинником у розвитку галицької історичної думки та й національного руху в цілому. Його в українській науці здебільшого називають *москвофільством*, а інколи – *старорусинством*. Навіть у сучасних наукових працях можна спостерегти стереотипні міркування про русофільство як явище наскрізь реакційне, про його репрезентантів як національних ретроградів та зрадників свого народу. Як вважають сучасні дослідники, русофільство було органічною частиною національного руху галицьких русинів, закономірним перехідним етапом у становленні його ідейно-світоглядних засад. "Общеруська" ідентичність, пропагована прихильниками русофільства, не ототожнювалася ними із власне російською (великоруською). Під поняттям *руський*, «*общеруський*» галицькі русофіли розуміли увесь східнослов'янський панрусський простір і при цьому усвідомлювали етнокультурну, мовну та історичну самотність окремих його регіонів. Таких на всеруському просторі вони виділяли два – малоруський (південноруський) та великоруський (північноруський), а в окремих випадках вказували ще третій – білоруський. Галицькі русофіли ідентифікували себе з малоросами, а не великоросами, а свій край – Галичину – вважали частиною саме Малої (Південної) Русі. Отже, «малоруськість» для них, як і «великоруськість», була формою регіональної ідентичності, а «общерусизм» – загальнонаціональної свідомості. Русофіли усвідомлювали деякі мовно-культурні відмінності між малоросами і великоросами, однак не надавали їм істотного значення. У працях галицьких русофілів знаходимо чимало прикладів, коли вони відверто заперечували свою тотожність із Великою (Північною) Руссю, Росією чи Московщиною. За нашими спостереженнями, для русофілів характерна своєрідна ієрархія ідентичностей, у якій легко виділити декілька рівнів самоідентифікації: регіональний («галицько-руський», «австро-руський»); мегарегіональний («південноруський», «малоруський»); загальнонаціональний («общеруський», «руський світ»); цивілізаційний («всеслов'янський», «слов'янський світ»). У своїй діяльності (у тому числі і науково-історичній) русофіли акцентували увагу на тому чи іншому рівневі ідентичності у залежності від тактичної ситуації.

Москвофіли ж, згідно із загальноприйнятою в українській історіографії думкою, ототожнювали галичан із власне росіянами (великоросами); вони усвідомлювали, але ігнорували мовно-етнічну окремішність перших від других. Тому русофільство варто відокремлювати від москвофільства, оскільки для першого характерна панрусська («общеруська»), а для останнього – великоруська (власне російська) національна ідентичність.

У працях деяких дослідників та публіцистів вживався термін *старорусинство* – як синонім русофільства. Повне їх ототожнення не є, на нашу думку, виправданим. Основу старорусинства як світоглядної системи становили уявлення про традиційний, розмірений ритм життя й культурно-історична орієнтація на давньоруську спадщину. Можна сказати, що старорусинство поставало законсервованою, спізнілою у часі формою середньовічно-барокового світосприйняття. Для старорусинів характерні нерозуміння та повна ізоляція від модернізаційних процесів й усіх новочасних реалій. Національна самоідентифікація старорусинів була архаїчною та вкрай невиразною. Старорусинські діячі різко

відмежовувались від польських націотворчих концепцій. Натомість чіткої відповіді на запитання, де ж проходить північний і східний кордони їхньої уявної батьківщини, вони не давали. Старорусинський світогляд був радше сукупністю суспільно-політичних, соціальних, культурних та духовно-етичних уявлень і переконань, ніж формою національної самоідентифікації. У другій половині XIX ст. переважна більшість діячів із старорусинським світоглядом прийняла панрусську ідентичність. Звідси про них можна говорити як про русофілів.

Застосовувати означення *москвофіл* стосовно Д.Зубрицького не варто, адже його національну свідомість та спосіб бачення національної історії не можна характеризувати як москвофільські. Д.Зубрицького слід віднести до старорусинсько-русофільської історіографічної течії. Серед головних ознак цієї наукової течії треба виділити такі: панрусська як загальнонаціональна, а малоруська, південноруська, австро-руська, галицько-руська як регіональні форми ідентичності; означення власної національної історії як «общеруської»; рецепція свого національного минулого як історичного процесу на всіх східнослов'янських землях включно із Московською державою; ототожнення етнонаціонального (руськості) та релігійно-конфесійного (православ'я) чинників історичного процесу; погляди на давньоруську добу як на мірило вартості всіх інших історичних періодів та епох, а на Київську Русь – як на своєрідний еталон, форму ідеальної державності та суспільства. Історики-русофіли відрізнялися від своїх ідейних опонентів (народовців) провіденціалістським тлумаченням історії. Керуючись своїми псевдоаристократичними переконаннями, русофіли вважали суб'єктом історичного процесу не народ в цілому, а лише його вищі, аристократичні класи та суспільні групи. В їх науковому світобаченні домінував погляд на історію як на діяння видатних осіб. У викладах політичної та соціальної історії доволі помітним є пріоритет першої. Належну увагу русофіли приділяли церковно-релігійній історії, висвітлюючи її переважно з тенденційних антикатолицьких та антиуніатських позицій. Церковно-конфесійне протистояння вони мислили як невід'ємну складову національно-політичної боротьби.

Ключовим поняттям у працях Д.Зубрицького виступає так званий *руський світ* («русский мир»), яким охоплено увесь панрусський, східнослов'янсько-православний простір. У нього він вкладав не лише державно-політичний (Київська Русь та її наступники) чи етнонаціональний зміст. Руський світ був для русофілів передовсім цивілізаційним, духовно-культурним простором, із яким вони себе повністю ототожнювали. Поняття-терміни *руський світ* та *Русь*, що є у їхніх працях абсолютними синонімами, здебільшого не мають якогось конкретного, чітко означеного наповнення (етнонаціонального, державно-політичного, культурно-духовного), а виступають з абстрактним чи напівмістичним значенням (як, наприклад, часто вживане «свята Русь»).

Через низький рівень розвитку наукових знань та освіти у той час Д.Зубрицький, як і всі русофільські інтелектуали, був недостатньо зорієнтований в геополітичних, історичних, географічних, етнокультурних реаліях, що особливо проявилось у інтерпретаціях історії північно-східних регіонів руського світу. Завершене, чітко окреслене й науково обґрунтоване бачення руської ідентичності Д.Зубрицькому так і не вдалося виробити. У своїх твердженнях про всеруську етнонаціональну єдність він опирався більшою мірою на інтуїтивні здогадки, абстрактні умовиводи та власну фантазію, ніж на наукові аргументації.

У питанні про геополітично-цивілізаційні орієнтири вчений стояв на однозначно антизахідницьких позиціях. Європейський Захід («римсько-католицький світ») поставав у його світоглядних уявленнях уособленням агресивно-ворожого до слов'янського світу середовища, цивілізацією-антагоністом стосовно нього. Тому будь-які форми західноєвропейського (особливо германського) впливу на історію слов'ян Д.Зубрицький починав розцінювати як вияв європейсько-католицького експансіонізму на Слов'янщину. Водночас аналіз науково-монографічних праць ученого не дає підстав вважати його орієнталістом в сенсі світоглядно-цивілізаційної орієнтації. Уявлення Д.Зубрицького про Схід були досить неоднозначними та непослідовними – все, що виходило за рамки так званого «слов'яно-руського світу», він розцінював як «дику азіатчину», агресивно-вороже налаштовану до «руського світу», й таку, що прагне захопити та поглинути його. Легко спосте-

регти, що для історика характерне однаково упереджене ставлення як до європейського Заходу, так і до неслов'янського азійського Сходу. Панславістські та слов'янофільські переконання у Д.Зубрицького набули специфічної форми – панрусизму, котра значно зближувала вченого із російським панславізмом і деякою мірою протиставляла його австрославістам. Важливо наголосити, що Д.Зубрицький акцентував увагу не на всеслов'янській, а саме на східнослов'янській – всеруській – єдності.

Історичний чинник відігравав помітну роль в ідейних переконаннях Д.Зубрицького. Історична легітимність, опертя на тяглість історичної традиції у рецепції будь-якого суспільно-політичного чи духовно-культурного явища – це характерні риси його старорусинсько-русофільського світогляду. Такі атрибути «старої Русі», як східний церковний обряд, церковнослов'янська мова, етимологічний правопис, символізували для історика генетичний зв'язок із середньовічною минувиною. Не приймаючи модернізаційних процесів, він всіляко прагнув зберегти середньовічні «староруські» релігійні, культурні, суспільно-політичні традиції, щоб захистити себе ними від тенденцій нового часу. Традиціоналістський світогляд вченого-старорусина був своєрідною відповіддю на виклик модерної доби. Ідеологія Д.Зубрицького була спрямована на консервацію оберненого в минуле староруського архетипу; для нього «історичність» виступала мірилом вартості та критерієм оцінки всіх суспільних явищ.

Вихідне положення пізніх історичних праць Д.Зубрицького було однозначним: історичне минуле галицького краю є інтегральною складовою «всеобщей русской истории» [12: 11]. Під останньою він розумів історичний процес на всіх руських (тобто східнослов'янських) землях. І хоча більшість його праць тематико-проблемно не виходили за рамки регіональної історії («частной галицкой истории»), вчений все-таки відмовляв їй у праві вважатися самодостатнім предметом дослідження й самостійною науковою дисципліною. Д. Зубрицький неодноразово акцентував на тому, що історію галицького краю не можна зрозуміти поза «общеруським» контекстом: «Відділити історію галицьку від історії інших руських володінь є неможливо, що замах цього роду був би смішним, а вимога безглуздою» [12: 10]. Подібними тезами і положеннями Д.Зубрицький засадничо окреслив русофільську історичну концепцію. Від них відштовхувались і наступні науковці-русофіли в подальших спробах формування власної концепції національної історії.

В інтерпретаціях деяких науковців зустрічаємо твердження, що Д. Зубрицький вважав галичан відгалуженням російського народу, а їхнє історичне минуле трактував невід'ємною частиною російської історії. Звідси випливав однозначний висновок: Д.Зубрицький – історик-москофіл. Аналітичне прочитання його праць приводить сьогодні до застережливих міркувань про те, що «общеруську» ідентичність Д. Зубрицького не можна ототожнювати із російськістю у сучасному розумінні. Цей вчений ще не мислив категоріями модерної національної свідомості і не сприймав їх органічно. Для його світогляду характерні середньовічні династично-підданські та станово-аристократичні форми самоідентифікації. Безумовно, Д. Зубрицький після розриву із польським рухом ідентифікував себе як «русского», однак його «русскость» відповідала радше домодерним формам національної ідентичності. Цей вчений відмовляв «сільській черні» у праві вважатися нацією. Себе особисто він ототожнював радше із середньовічною, на той час уже майже неіснуючою аристократичною верствою «руської нації».

Науковці неоднозначно з'ясовують питання про джерела формування «общеруських» переконань Д. Зубрицького. Поширеною є думка, що галицький історик перебував у «духовному полоні» російського вченого-панславіста М. Погодіна. Переконливими видаються аргументації вчених (Є.Тишинська, І.Орлевич) про обумовленість панрусських переконань Д. Зубрицького насамперед місцевими, тобто галицькими реаліями [37: 131–132]. Як слушно зазначив С. Макарчук, працям Д. Зубрицького властивий династичний стрижень, що особливо помітний у російській дворянській історіографії [32: 84]. Д.Зубрицький і справді послідовно дотримувався настанови, що суб'єктом історичного процесу є аристократична еліта, тобто князі та бояри, а нижчі соціальні верстви («чернь») відносив на маргінес історії. Він стверджував, що «древня руська історія не є історія держави, тільки князів Рюрикового покоління; ... тільки історія чи сказання про подвиги, походи і діяння князів, Рюрикових потомків» [12: 12,11]. Міжнаціональні стосунки

цей учений характеризував під кутом зору усталених середньовічних норм, звичаїв та традицій й маргіналізував при цьому роль позадинастичних міждержавних та міжетнічних контактів.

Таким чином, Д.Зубрицький був найяскравішою постаттю серед українських істориків в Галичині першої половини та середини XIX ст. Своєю науковою діяльністю він розробив основоположні теоретико-методологічні засади старорусинсько-русофільської течії галицької історіографії, які в свою чергу стали ідейно-науковим підґрунтям аналогічної течії національного руху галицьких русинів. Проте теза "Д.Зубрицький – ідейний натхненник русофільства" далеко не вичерпує усіх аспектів науково-дослідницької та суспільно-громадської діяльності вченого, який упродовж свого життя пройшов складний й суперечливий шлях ідейно-світоглядної еволюції від полонофільства до русофільства через українофільську орієнтацію. В сучасній українській науці постать Д.Зубрицького залишається ще малознаною, а його науково-історична спадщина – недостатньо дослідженою.

Список використаних джерел

1. Ададуров В., Рожик М. «Хроніка французької революції Дениса Зубрицького» // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 231. – Львів, 1996. – С. 495–506.
2. Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Том СL. Львів, 1929. – С. 121–142.
3. Гербільський Г. До питання про історичні погляди Д. Зубрицького // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. Івана Франка. Серія історична. Вип. 4: Питання історії УРСР. – Львів, 1967. – С. 63–70.
4. Гербільський Г. Передова суспільна думка в Галичині (30-і – середина 40-х років XIX ст.). – Львів, 1959. – 160 с.
5. Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). – Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. – 253 с.
6. Г[оловацький] Я.Ф. Денис Зубрицький [Некролог] // Слово. – 1862. Ч. 9–12.
7. Дідицький Б. Михайль Качковскій и современная галицко-русская литература. Очеркъ біографическій и историко-литературный составленъ Богданомъ А. Дѣдицкім. Часть I. Львовъ. Съ печатни Института Ставропигійскаго подъ зарядомъ Стефана Гучковскаго, 1876. – 126 с.
8. Зубрицький Д. Анонимъ Гнезненскій и Іоаннь Длугошъ. Латинскія выписки изъ ихъ сочененіи, статей, относящихся къ исторіи Галичско-Владимирской Руси, за періодъ отъ 1337 по 1387 годъ, съ русскимъ переводомъ, и критическими изслѣдованіями и замѣчаніями. Сочененіе Дениса Зубрицкаго. Вмѣсто четвертой части галичской Исторіи. Иждивеніемъ сочинителя. Львовъ. Напечатано въ Типографіи Ставропигіянской, 1855. – 122 с.
9. Зубрицький Д. Вѣдомость о Черногорскомъ народѣ, или Монтегринцахъ, вынятая изъ книги Господина Ковалевскаго // Пчола. – 1849. – Ч. 8–13.
10. Зубрицький Д. Галицкая Русь въ XVI в. // Чтенія Московскаго общества Исторіи и Древностей Россійскихъ. – Москва, 1862. – Кн. 3. – С. 1–84.
11. Зубрицький Д. Житіе преподобнаго Нестора, Сочинителя Лѣтописи // Пчола. – 1849. – Ч. 14–16.
12. Зубрицький Д. Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть первая. С приложеніемъ Родословной Картины. Львовъ. Типомъ Ставропигіанскимъ, 1852. – 210 с.
13. Зубрицький Д. Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть вторая. С приложеніемъ Родословной Картины. Львовъ. Типомъ Ставропигіанскимъ, 1852. – 136 с.
14. Зубрицький Д. Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть третья. Львовъ. Типомъ и иждивеніемъ Института Ставропигіанскаго, 1855. – 313 с.
15. Зубрицький Д. Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Переводъ съ польскаго Д. Члена Осипа Бодянскаго. Изданіе Императорскаго общества исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ. Отъ водворенія христіанства при князяхъ поколѣнія Владимира Великаго до конца XV столѣтія. Москва. Въ университетской типографіи, 1845 р. – XLVI+420+44 с.
16. Зубрицький Д. Лѣтопись Львовскаго Ставропигійскаго братства. Переводъ съ польскаго [И.Б.]. – [Львовъ]. Изданіе Ставропигійскаго Института въ Львовѣ, 1926. – 173 с.
17. Зубрицький Д. Начало унии // Чтенія общества Исторіи и Древностей Россійскихъ. –

Москва, 1847–1848. – Кн. 7. – Ст. 1–36. 18.Зубрицький Д. Уривок "Хроніки Французької революції від року 1789 до року 1811, яку написав Денис Зубрицький" // Записки НТШ. – Т. ССXXXI. – Львів, 1996. – С. 504–506. 19.Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів: Центр Європи, 2001. – 640 с. 20.Зубрицький Д. Чи былъ феодализмъ на Руси // Пчола. – 1849. – Ч.19. 21.Зубрицький Д. Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi. Przez Dychizego Zubryckiego, Czl. Kor. Archeoog. Kom. przy Min. Oświeceniа w Petersburgu, Czl. hon. Imp. tow. hist. i starozytnosci w Moskwie i t. d. [1849]. – 32 s. 22.Зубрицький Д. Gränzen zwischen russischen und polnischen Nationen in Galizien. – Lemberg, Gerd. bei Poremba, 1849. – 39 s. 23.Зубрицький Д. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Przez Dyonizego Zubryckiego. – Lwów. W Drukarni Instytutu Stawropigiańskiego, 1836. – 90 S. 24.Зубрицький Д. Kronika miasta Lwowa przez Dyonizego Zubrzyckiego – Lwow: nakladem autora, 1844. – 492 s. 25.Зубрицький Д. Nekrolog des Michael Harasiewicz Freyherrn v. Neustern. Aus der Wiener-Zeitung vom 1.8.1836. – Wien, 1836. – 12 S. 26.Зубрицький Д. Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi i hierarchij cerkiewney w témże krolestwie. Przez Dyonizego Zubryckiego. Zeszyt pierwszy. Od zaprowadzenia Chreścianstwa na Rusi aż do opranowania Rusi czerwoney przez Kazimierza wielkiego od roku 988 do roku 1340. – Lwów. W Drukarni Instytutu Stawropigiańskiego, 1837. – 68+22 s. 27.Исаевич Я. Зубрицкий Денис Иванович // Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1982. – С. 161. 28.Исаевич Я. Д.І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – Київ, 1963. – С. 48–57. 29.Кондратюк К. Д. Зубрицький // Кондратюк К. Українська історіографія XIX –початку XX століть: основні напрями і концепції. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – С. 57–64. 30.Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – Кн. 5. – К., 1928. – С. 33 –78. 31.Куций І. Рецепція національної історії в українській науково-історичній думці Галичини (1830–і – 1894 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2004. – 20 с. 32.Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Льві, 1997. – С. 82–98. 33.Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 258 с. 34.Орлевич І. Денис Зубрицький – автор "Хроніки міста Львова" // Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів: Центр Європи, 2001. – С. I–XI. 35.Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 281–299. 36.Орлевич І. «Руська Трійця» і Денис Зубрицький // Шашкевичіана. Нова серія. – Вип. 3–4. – Львів, 2000. – С. 197–205. 37.Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60–і рр. XIX ст.). – Львів: Логос, 2000. – 188 с. 38.Сварник І. Денис Зубрицький і "Хроніка міста Львова" // Дзвін. – 2000. – №9. – №9. – С. 112–115. 39.Свистун Ф. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи написалъ Ф.И.С. Часть первая (1772–1850). Львовъ, Изданіе О.А. Маркова. Изъ типографіи Ставропігійского Института, 1895. – 350 с. 40.Свистун Ф. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. Написалъ Ф.И.С. Часть вторая (1850–1895). Львовъ, Изданіе О.А. Маркова. Изъ типографіи Ставропігійского Института, 1896. – 744 с. 41.Свистунъ Ф. Кореспонденція Дениса Зубрицького съ Копитаромъ // Вѣстникъ "Народного дома". – Годъ XXIV (II). – Львовъ , 1906. – С. 46–52, 63–67. 42.Стеблій Ф. До генези «Історії давнього Галицько-руського князівства» Дениса Зубрицького // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. – Львів, 1998. – 127–130. 43.Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853) / Відбитка з XLIII т. ЗНТШ. – Львів, 1901. – 66 с. 44.Студинський К. Копітар і Зубрицький // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. СХХV. – Львів, 1918. – С. 115 – 164. 45.Сухий О. Москвофільство в Галичині: історія проблеми // Москвофільство: документи і матеріали. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 3–66. 46.Тишинська Є. Погодін і Зубрицький // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. СХ. – Львів, 1912. – С. 101–122. 47.Терлецький

О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції // Літературно-Науковий Вістникъ. – 1903. – Кн. VI, 1905. – Т. 22. – Кн. IV. – 146 с. 48. Тершаковець М. Відносини Варфоломея Копітара до галицько-українського письменства. – Львів, 1910. – 71 с. 49. Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. – Львів, 1908. – 166 с. 50. Тершаковець М. Короткий огляд національних та політично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Русі // Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. Додаток. До історії москвофільства в Угорській Русі / Українсько-руський архів. – Т. III. – Львів, 1907. – 308 с. 51. Тершаковець М. Роля Ставропігії у виданню Д. Зубрицького «Исторіи древняго галичско-русскаго княжества» I–III т. та його брошура «Аноним Гнездинській и Іоанн Длугош» // Львівська Ставропігія. Збірник Львівської Ставропігії. Минуле і сучасне. Під ред. К. Студинського. Т. I: Студії, замітки, матеріали. – Львів, 1921. – С. 187–213. 52. Турій О. «Руська історія» як легітимізація визвольних змагань галицьких українців // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 133–140. 53. Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 194–470. 54. Франко І. Южнорусская литература // Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 101–161. 55. Шишка О. "Цензура вилучила наступне...": Маловідомі сторінки "Хроніки міста Львова" Дениса Зубрицького // Галицька Брама. – 2001. – № 2–3 (74–75). – С. 4–5.

Ivan Kutsyy

THE PROBLEM OF THE RUS' NATIONAL IDENTIFICATION IN THE SCIENTIFIC-HISTORICAL HERITAGE OF THE DENYS ZUBRYTSKY

The author investigates the national identification of the outstanding Ukrainian historian and national-cultural figure of the first half of the XIX-th century – Denys Zubrytsky. In the research the role of D. Zubrytsky in the genesis of Rusophil conception of national history is analysed.

УДК 94 (477)

Назар Лавріненко

БІОГРАФІСТИКА ЧОРНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ У ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЖАБОТИНСЬКОГО ОНУФРІЇВСЬКОГО ТА МОШНОГІРСЬКОГО ВОЗНЕСЕНСЬКОГО ЧОЛОВІЧИХ МОНАСТИРІВ)

Пропонована стаття покликає з'ясувати джерельну базу вивчення церковної біографістики та показати перспективні можливості автобіографічних відомостей для вивчення історії церкви.

Для цілісного аналізу соціально-економічного стану православних монастирів ХІХ ст. важливо мати всебічне уявлення про чернецтво. На основі вивчення біографічних відомостей про склад братії, освітній рівень, соціальний склад та етнічне походження чернецтва ми формуємо бачення минулого православних монастирів.

Джерельна база для дослідження автобіографічних відомостей широко представлена архівним матеріалом, котрий переважно добре зберігся. У першу чергу – це щорічні звіти настоятелів монастирів, де окремим розділом вказуються автобіографічні дані на кожного ченця чи послушника.

Практично з 1771 року всі православні монастирі Правобережжя обов'язково вели записи відомостей про склад братії за встановленим зразком. Передумовою для ведення подібної документації слугував відповідний архієрейський указ Київського митрополита Гавриїла. В одному з примірників цього указу від 25 серпня 1771 р. зазначалося, що "Києво-закордонного, польської області розташованому благочестивого Пустинно-Онуфріївського Жаботинського монастиря ігумену Ефрему Биховському з братією... нагальна необхідність надати відомості: скільки в усій Київській єпархії в кожному монастирі "монашествующих"; хто вони саме; якої нації, скільки кому років від народження; чи із холостих чи вдівців; яких чинів, чи з "увольненнями от своих команд", і з паспортами від якого місця; чому вступили до монастиря; до котрого, де, при якому настоятелі; скільки років живе в монастирі, и де жив до постригу, хто, когда, кем і по якому указу "в монашество, в рясофор и в мантийные пострижен". А також коли, ким і за чією рекомендацією в ієродиякона чи в ієромонаха "рукоположен", хто має "ставлену" грамоту й хто не має її, чи вивчав хто науки чи художнє майстерство, чи лише "русской грамоте", чи нічому навчений й "неграмотен", хто здоровий і хто хворий, й чим саме, і з якого часу,.... який хто проходив послух, церковний чи економічний, де пострижений, коли, куди й чому переведений,...." [1: 55–55 зв.].

Важливим був пункт про судимість чи перебування під слідством. В указі зазначалось також: "Чи не перебували у в'язниці чи під слідством, як був, то коли й по якій справі, чим був штрафований і за що, чи виконано штраф, й чи зараз хто перебуває під штрафом "или прощен" [1: 55 зв.].

Відомість про склад братії настоятель мав терміново, з максимальною правдивістю, скласти і надіслати до консисторії. У подальшому подібна практика стала обов'язковою, і настоятель щорічно мав складати відомості про склад братії та надсилати по одному примірнику до консисторії та св. Синоду.

Щорічні відомості про склад братії з часом отримали назву „Послужные списки н-го монастыря о настоятеле, монашествующей братии и послушниках” [1: арк. 129]. Аналіз послужних списків настоятеля та братії дає змогу прослідкувати кількісні та якісні зміни в складі чернецтва.

На нашу думку, цікавою є графа у звітах про національну приналежність братії та послушників. Візьмемо для прикладу Жаботинський Онуфріївський монастир. Так, ченці цього монастиря, котрі родом з Правобережжя, ідентифікують себе, як в кінці XVIII, так і в першій половині XIX ст., – українцями [1: арк. 8, 96], хоча іноді зустрічаємо й формулювання „нации польской” (уроженці містечка Жаботин, сіл Хацьки, Чорнявки, міста Умані) [2: арк. 16–17]. У той же час ченці та послушники, котрі прийшли до монастиря з колишньої Гетьманщини, ідентифікуються „нации малороссийской” [1: арк. 93–98]. Очевидно, що населення по різні боки Дніпра чітко себе ідентифікувало на малоросіян, поляків та українців.

Для прикладу розглянемо біографічні відомості настоятеля Жаботинського монастиря у Послужному списку за 1837 р. Настоятель ігумен Петро Богословський до монашества носив ім'я Павло, нації він малоросійської, з родини священика, навчався в Харківському колеґіумі, до закінчення курсу богослів'я, вивчав латинь та грецьку мову. До чернецтва був парафіяльним священиком у Слобідсько-Українській єпархії й губернії. Потім вступив до Києво-Печерської Лаври, де 9 серпня 1809 р. був пострижений в ченці колишнім настоятелем архімандритом Яковом [1: арк. 130]. Потім ми прослідковуємо всі ступені ієрархічного росту ігумена. Дізнаємось, що судимостей він не мав, вік його 66 р. й до послуху здатний. За таким зразком подавалась інформація про решту братії.

Графи з зазначенням нації ченців у звітах другої половини XIX ст. не спостерігаємо. Так, про ігумена Августина, настоятеля цього ж монастиря, дізнаємось, що він народився 1833 р., в козацькій родині на Полтавщині, в Зеньковецькому повіті. До прийняття чернечого постригу мав ім'я Григорій Григорович Барабаш. Закінчив повітове духовне училище. Вступив послушником до Києво-Троїцького спільножитного монастиря 17 січня 1869 р., а

прийняв чернечі обітниці 2 травня 1872 р. У 1873 р. призначений благочинним Чигиринського, Черкаського та Канівського повітів [3: арк. 10].

Окрім суто автобіографічних відомостей, спробуємо використати звітні відомості для отримання узагальненої інформації. Розглянемо віковий склад чернечої братії та послушників Мошногірського Вознесенського монастиря. Для цього зупинимо нашу увагу на таб. 1.

Таблица 1.

Віковий склад Мошногірського монастиря.

	до 14 р.	15–20 р.	21–30 р.	31–40 р.	41–50 р.	51–60 р.	61–70 р.	71–
Ч. 1834	-	-	-	3	3	2	-	1
П. 1834	2	9	6	-	-	-	-	-
Ч. 1838	-	-	-	1	2	3	1	-
П. 1838	1	-	1	2	2	-	-	-
Ч. 1842	-	-	-	3	3	3	3	-
П. 1842	2	3	1	1	-	1	-	-
Ч. 1871	-	-	1	1	3	2	2	-
П. 1871	-	1	1	-	-	-	-	-
Ч. 1915	-	-	-	8	3	11	2	1
П. 1915	2	5	2	1	3	1	-	-

[4: арк. 1–5]

Звідси отримуємо таку інформацію: більшість послушників становили молоді особи віком від 15 до 20 р. Характерно, що далеко не всі послушники завершують послух чернецтвом. Це підтверджує те, що вікова категорія 20–30 р. представлена меншим числом ніж попередня категорія. Кількість неповнолітніх послушників (від 10 до 14 р.) коливається впродовж сторіччя в межах однієї-двох осіб на монастир. Вік послушників не обмежується певними рамками, але послушники старші за 30 р. зустрічаються не часто.

Ченцями, як відомо, могли бути особи чоловічої статі не молодші тридцяти років та сорока років для жінок. Єдиними винятками могли бути випускники духовної семінарії, котрі могли приймати чернечі обітниці з 25 р., та священники-вдівці [5: 177]. Тож, середня тривалість життя ченців становила близько 60 р., з них чернечого близько тридцяти. Ченців віком понад 70 р. нараховувалось не багато.

Далі розглянемо соціальне походження осіб, які ставали ченцями. Для цього зведемо у нескладну таблицю відповідну інформацію з послужних списків одного з чоловічих монастирів Київської губернії за ХІХ ст.:

Таблица 2.

Соціальне походження ченців та послушників Мошногірського монастиря:

	Селяни	Міщани	Козаки	Духовенство	Дворяни
к-ть ч. 1834	2	1	1	5	-
Послушники	-	2	1	9	2
к-ть ч. 1838	2	-	1	4	-
Послушники	1	-	1	4	-
к-ть ч. 1842	1	1	1	7	1
Послушники	1	-	2	5	-
к-ть ч. 1842	3	2	-	2	1
Послушники	-	-	1	1	-
к-ть ч. 1915	22	1	1	1	-
Послушники	18	1	-	-	-

[6: арк. 1–15]; [7: арк. 1–14]; [8: арк. 1–12]; [4: арк. 1–5].

Серед чернечої братії є чимало представників міщанства, козацтва та дворянства. Отже, соціальний склад чорного духовенства в ХІХ ст. – всестановий, з перевагою, в різні періоди, вихідців з білого духовенства чи селянства. Так, у середині ХІХ ст. ми спостерігаємо чітку кількісну перевагу вихідців з білого духовенства. У кінці ХІХ – на поч. ХХ

ст. стрімко зростає чисельна представленість серед чорного духовенства вихідців із селянських родин. Це пояснюється наслідками реформи 1861 р.

З наведених прикладів випливає, що послужні списки ченців та послушників є важливим джерелом для вивчення особистих біографічних відомостей чернецтва. й допомагає комплексному вивченню історії духовенства. Подальший ґрунтовний аналіз автобіографічних даних чернецтва відкриває широкі можливості для науковців.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф.149. – Оп.1. – Спр.8. "Указы Киевской духовной консистории, ведомости по составу и движению монахов, послужные списки монахов и послушников".
2. ДАЧО. – Ф. 149. – Спр. 86 "Дело о приеме, переводе и увольнении монахов из монастыря".
3. ДАЧО. – Ф. 149 Оп 1. Спр. 89. "Статистические ведомости о собственности монастыря".
4. ДАЧО. – Ф.148. Оп. 1. Спр.153. "Послужной список настоятеля монастыря, монахов и послушников за 1815 г.". 5 Цыпин Владислав Александр Протонерей Церковное право. – М., 1996. – 442 с.
6. ДАЧО. – Ф.148. Оп. 1. Спр.119. "Списки монахов и послушников" 1839–1842 рр.
- 7 ДАЧО. – Ф.148. Оп 1 Спр.148 "Ведомость о настоятеле монастыря, монахах и послушниках".
8. ДАЧО. – Ф.148. Оп. 1. Спр.142 "Список монахов и послушников монастыря. 1870–71 гг."

Nazar Lavrinenko

BIOGRAFISTICA BLACK CLERGY OF KIEV PROVINCE ORTHODOX MONASTERIES IN A XIX ITEM

The offered article is called to find out the spring base of study of church biografistici and show perspective possibilities of autobiographic information for the study of history of church.

УДК 94(477): 351

Микола Бармак

ДОСЛІДНИК УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ХІХ СТ. ПРОФЕСОР СОРБОНИ ДАНИЕЛЬ БОВУА

В статті аналізується життєвий та творчий шлях відомого сучасного французького вченого-україніста і полоніста Даніеля Бовуа, концептуальні засади його "малої трилогії" з історії України та українсько-польських відносин на тлі боротьби за землю в ХІХ – на початку ХХ ст.

Є в історичній науці дослідження, що можуть кардинально змінювати погляди на цілі історичні періоди. До таких наукових робіт належить доробок професора Даніеля Бовуа.

Існує давнє прислів'я, що добрі книжки завжди йдуть попереду свого творця. Так було й цього разу. Спочатку до автора цієї статті "прийшли" такі книжки професора Даніеля Бовуа: "Просвітники і суспільство у Східній Європі. Вільнюський Університет і польські школи в Російській імперії" (1977), "Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)" (1985), "Боротьба за землю в Україні (1863–1914). Поляки та соціально-етнічні конфлікти" (1993) [1; 2; 3].

В липні 1998 р. автору цієї статті випала нагода навчатися в "Wschodniej Szkoły Letniej" при Варшавському університеті. Відкривала Віленську сесію школи (Литва) іногучаційна лекція Даніеля Бовуа – професора Сорбони, Президента Французької асоціації розвитку україністичних досліджень, володаря багатьох наукових титулів та нагород, серед яких звання: почесний доктор Вроцлавського університету та член-кореспондент Польської Академії наук. На кафедрі вийшов чоловік середнього зросту і перші ж слова його лекції змусили всю аудиторію затамувати подих...

Потім була зустріч за чашкою кави і нагода поспілкуватися з професором, поділитися думками, спостереженнями й враженнями. Невичерпною виявилась тема розмови, яка, здається, могла б тривати довго, настільки багатоаспектними, складними, вкрай суперечливими і неоднозначними виявилися питання, пов'язані з польсько-українським порубіжжям минулого сторіччя, надто з їхнім нинішнім сприйняттям та трактуванням, коли, признаймося щиро, надалі функціонують за давніми стереотипи, міфи чи упередження, міцно вкоренившись у свідомості й на сторінках фундаментальних наукових досліджень.

Зі студентських років предметом наукових зацікавлень Даніеля Бовуа є Україна, точніше – історичні, політичні, суспільні, етнічні та культурні параметри співіснування на її землях у ХІХ ст. українців, поляків, росіян, а також інших національних груп населення. Як зазначає Аркадій Жуковський, "Д. Бовуа не є звичайним інформатором-аналітиком соціально-історичного українського стану, він є насправді дослідником, який працює на основі джерел, архівних матеріалів, перевірених документів і фактів. Сьогодні, очолюючи україністику у Франції, Д. Бовуа став одним з найбільш ефективних оборонців української науки і взагалі української справи у Франції"[6: 14].

Український історик Ярослав Дашкевич називає наукову кар'єру Д. Бовуа „досить нетиповою”. Народився він 9 травня 1938 року в м. Бетюні департаменту Па-де-Кале, в історичній області Артуа на півночі Франції, в сім'ї шахтаря. Його батько був шахтарем, а мати походила з родини дрібних міщан. У дитинстві майбутній науковець говорив пікардійською говіркою, ближчою до старофранцузької, ніж до сучасної французької мови. Після закінчення ліцею в Бетумі (департамент Па-де-Кале) він почав студіювати мови. Д. Бовуа спершу вивчав російську мову, культуру, історію, пізніше – аналогічний польський комплекс.

Перебування у Варшаві (1969–1972 рр.) на посаді директора Центру французької цивілізації при Варшавському університеті, мабуть, остаточно вирішило його науковий шлях. В 1977 р. у Парижі Д. Бовуа захистив докторську дисертацію про Віленський шкільний округ 1803–1832 рр., який включав у себе і Правобережну Україну.

Працюючи над докторатом, науковець звернув увагу на багаті терени для досліджень – Волинь, Поділля та Київщину, де у ХІХ ст. склалася в усіх відношеннях неординарна ситуація. Однак під час поїздки до Києва з'ясувалося, що проблематика польсько-українських стосунків мало вивчена. Для дослідника відкрилося широке поле наукової діяльності. Перші статті Д. Бовуа були присвячені полякам на Україні. Але про них не можна було писати без врахування участі в житті цього краю його автохтонного, себто українського, населення, інших національних груп – головним чином, росіян. Саме французькому вченому вдалося вперше побачити, публічно заявити і відстояти свою тезу про існування складного національно-суспільного трикутника взаємодії соціальних, політичних та етнічних сил на Правобережній Україні (поляки-українці-росіяни), який перебував у постійному русі.

Почалася наукова кар'єра. Після повернення з Польщі Д. Бовта став професором Університету Шарля де Голля (Лілль). У цьому науковому закладі очолював польську секцію, був директором Центру досліджень польської культури; одночасно – генеральним інспектором навчання польської мови у Франції. Тижні і місяці працював учений над документами в Росії та Україні, коли за ним стежили і не хотіли відкривати архіви, коли не дуже вірили, що він лише просто французький вчений.

Над першою великою книжкою про Віленський шкільний округ – першою з малої української трилогії (за визначенням самого Д. Бовуа) – науковець працював десять років. Трудився поволі, усе брав немов під лупу. Переважно тому, що розумів, що резуль-

тати його досліджень закреслювали історичні міфи Росії і Польщі. Поступово широка зона досліджень – Литва, Білорусь, Україна – звузилася і перетворилася в трикутник відносин Росія – Польща – Україна XIX – початок XX ст. Таким був Д. Бовуа у 80-их.

У Росії та Польщі його майже не друкували (в Україні – тим більше). В одному із своїх листів до автора цієї статті зізнався, що довгих 13 років його праці не друкувалися у Польщі. Однак він залишається завжди незалежним істориком, незважаючи на звинувачення, якими його обкидали, і незважаючи на визнання та почесні, які прийшли до нього у 90-их роках, – закордонний член-кореспондент Польської академії наук (1991 р.), почесний доктор Вроцлавського університету (1993 р.), професор історії слов'ян Сорбони у Парижі і керівник Центру історії слов'ян у цьому ж університеті (1994 р.).

Професор Д. Бовуа обрав суто дослідницьку діяльність, ретельно опрацьовуючи масиви архівів, вивчаючи стоси документів, йдучи насамперед від реалій, факту, історичної пам'ятки як джерел безсумнівної цінності, і вже на підставі зібраних таким чином даних будує власні концепції та теорії. Бовуа вважає, що жоден справжній історик не може обійтися без документів, серйозна історія задля свого вивчення потребує довгого сидіння в архівах, ретельного й терплячого дослідження різних документальних даних. *„Без сенсу повторювати кимось написане, – зазначає професор у своєму інтерв'ю варшавській україномовній газеті „Наше слово”. – Однак, поза сумнівами, те написане так мусить бути врахованим; орієнтація (позитивна чи негативна – інша річ) на нього має бути завжди. Адже ще Йоахим Лелевель говорив, що історія – це наука “комбінаційна”. Зараз радше вживається термін „інтердисциплінарна”, однак, по суті, це одне і те ж. Історик надалі суттєву допомогу у вивченні якогось явища надають, скажімо, література, мистецтво, психологія та інші сфери, які в сполученні з суто історичними дослідницькими прийомами допомагають знайти істину. Однак істина завжди є відносною, історик, як і кожен інший науковець, лише наближається до неї і те наближення, властиво, й складає саму сутність науки. Також слід прийняти до уваги, що немає чогось такого, як історична правда. Остання ж бо досить істотно змінюється навіть протягом одного покоління.... Нам не дано знати істину в її останній інстанції. Просто слід намагатися говорити найбільш щиро, тоді вдаватиметься досягти і найбільш можливу повноту усвідомленого та переказаного”* [8].

В 1993 р. у Франції побачила світ третя книжка „української трилогії” – “Боротьба за землю в Україні 1863–1914. Поляки та соціо-етнічні конфлікти” [5].

Щоб якнайшвидше ознайомити широку громадськість на Україні зі своїми роботами, Даніель Бовуа дав не лише дозвіл на їх переклад та видання, а й відмовився від авторського гонорару за їх розповсюдження. Чи багато знайдеться в науковому світі дослідників, які змогли так вчинити? В 1996 р. після вирішення багатьох фінансових негараздів з'явилася в українському перекладі Зої Борисюк та при сприянні професорів Ярослава Дашкевича та Наталії Яковенко спочатку „Шляхтич”, а в 1998 р. “Боротьба за землю...”. Джерельною базою дослідження в основному стали архівні масиви часів царської Росії: звіти й листування київських генерал-губернаторів, провінційних губернаторів, політичні рапорти, протоколи різних комісій, документація установ, інші дотичні матеріали. До цього також додалися численні щоденники польських шляхтичів (надруковані й ненадруковані).

“Мала українська трилогія” – три фундаментальні праці, написані на широкому архівному матеріалі, із залученням великої кількості мемуарної та художньо-історичної літератури. До “трилогії” входять монографії “Просвітники і суспільство у Східній Європі. Віленський університет і польські школи в Російській імперії (1803–1832)”, “Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між російським царизмом та українськими масами (1831–1863)” і “Боротьба за землю в Україні 1863–1914. Поляки та соціоетнічні конфлікти” [2: 6]. Дві останні вже перекладені і видані в Україні, а відтак стали доступними для українських істориків і широкого кола читачів. У своїх працях французький науковець, запропонувавши *“підходи, позбавлені, хоча це не завжди просто, національної упередженості”*, дає відповідь на питання: в чому полягала суть основного змісту ставлення поляків до українців і як ця сутність здійснює проекцію на сучасні польсько-українські відносини. Через призму минулого, через його правдиве відтворення, іноді болюче й неприємне

для тієї чи іншої сторони, книги професора Сорбонни Даніеля Бовуа скеровані на сьогодні, бо він "завжди належав до тих відповідальних істориків, для яких історія – правдива історія – має бути вчителькою життя" [6: 28, 31, 36].

В обидвох монографіях професора Д. Бовуа україно-польські відносини у ХІХ ст. в Україні розглядаються здебільшого не як двосторонні – між поляками і українцями, а найчастіше як тристоронні, де третьою стороною були росіяни, які після другого і третього поділу Речі Посполитої стали господарями Правобережжя України. *"Саме між цією новою силою (російською – Б.М.) і колишньою могутністю польських колонізаторів і розігрується доля українців... досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, та душі в прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу і переробити на вірних підданих царя"* [6: 68]. Не дивлячись на те, що впродовж всього ХІХ ст. велася боротьба за впливи на автохтонне населення України, професор Д. Бовуа справедливо зазначає, що *"росіяни, як і поляки, ставилися до українських селян здебільшого як до дикої маси, від якої можна сподіватись найнесподіваніших вчинків"* [6: 76]. Французький вчений доводить на основі архівних матеріалів, державних документів, що російському самодержавству в кінцевому результаті вдалося перемогти у протистоянні з поляками і виграти битву за "душі українців". *"Гра між трьома партнерами – поляками, українцями і росіянами – не раз була тонкою і непростою"* [6: 73]. Російська сторона, вміло маніпулюючи, вдаючись до різних засобів, *"все більш поглиблювала уже й без того широку в минулому прірву між поляками та українцями"* [6: 131].

Перемогти російському царату у протистоянні допомогли не тільки добре продумана політика на Правобережжі, але й сама історія. *"Досить повернутися до часів появи поляків на Україні, щоб зрозуміти, що їхня присутність ніколи не була бажана"* [6: 71]. Поляки, які жили на Правобережній Україні в ХІХ ст., були поселенцями-колонізаторами. *"Їм належала земля, незаперечною була їхня економічно-культурна вищість"* [6: 67]. А відносини між поляками і українцями були найчастіше відносинами між панами і кріпаками.

Третя книга "малої української трилогії" – "Боротьба за землю в Україні 1863–1914. Поляки та соціо-етнічні конфлікти" – розглядає україно-польські стосунки через призму земельного питання на Правобережжі України [5]. Не дивлячись на те, що російський царизм впродовж попередніх років проводив досить успішну цілеспрямовану політику з віддалення українських селян від польської шляхти, в наступні десятиліття, аж до 1914 року, російсько-польське протистояння за впливи на автохтонне населення і домінування у краї то затихало, то розгоралося з новою силою і оберталось переважно навколо землі. Але *"... російсько-польський конфлікт, попри всю свою жорстокість і національну сутність ставки, був усього-на-всього дрібною війною багатіїв, яка точилася поряд із драмою українського народу, розчавленого злиднями"* [5: 77].

В останній третині ХІХ ст. ситуація щодо відносин поляків, росіян і українців на Правобережжі України в міжнародному плані, за монографією професора Д. Бовуа, виглядала так. Росіяни продовжували *"балансувати між протегуванням і придушенням"*. Поляки постійно намагалися утримати свої привілеї. Українці *"перебували в цілковитій покорі й темряві"*, переважна більшість поляків і росіян вважали русина чи малороса часткою своєї власної культури – *"польська політична думка... подібно до російської, відмовлялася визнавати ідентичність українців"*. *"Немає й мови про українське питання, існують лише тутешні – люди без вираженої національної свідомості. Щоправда, бідні, але щасливі"* [5: 83, 86, 104].

"Проблеми спільного проживання, які поставали в Україні, впливали... з величезної чисельної переваги українців: серед 5,48 млн. населення трьох південно-західних губерній у 1863 р. нараховувалось 4,64 млн. українських селян... саме на них і робила ставку російська влада, прагнучи нівелювати польський вплив" [5: 88]. Російські чиновники, як і раніше, користалися з будь-якої навіть найменшої нагоди для того, щоб звести нанівець польський вплив в краї. Царат вміло використовував ігри навколо землі під час проведення реформи 1861 року і пізніше, але робив це обережно і *"у певних рамках, які*

б не викликали заздрості в інших регіонах імперії" [5: 88]. Російська влада не шкодувала зусиль, аби при потребі відверто купувати підтримку селян і, звичайно, найчастіше це робилося не за власний кошт росіян [4: 95].

Як на соціальному тлі, на тлі боротьби за землю в другій половині XIX ст. змінюється ставлення польської шляхти до селян? Професор Д. Бовуа, спираючись на архівні та мемуарні джерела, стверджує, що несприйняття селянських потреб поміщиками – принципове, і говорить, що "у мемуарах польських землевласників більше прочитаєш про ворожість селян, ніж про покращення долі цих бідолах, бо світ, у якому жили мемуаристи, та й сама їхня ментальність були безнадійно архаїчними й негнучкими, скерованими лише на збереження кожної п'яді "польської землі". Хоча польські пани "... в інших ситуаціях полюбляють говорити про власний "патріотизм" і схильні вважати українців "своїм народом", їх аніскільки не бентежить те, що вони повсякчас звертаються по допомогу до російської армії, коли мова йде про конфлікт із селянами: "адже головне, як відомо, полягає в тому, щоб за всяку ціну зберегти родинний спадок" [5: 107, 109, 110]. Правда були періоди, коли поляки намагалися виправдатися. (Цікаво, перед ким? Чи була, не перед історією?) "1(14) липня 1906 р. Dziennik Kijowski писав, що поляки з усіх сил намагаються показати, що вони не виступають натхненниками репресій і що нібито вони не вбачають "у російському уряді, адміністрації й армії єдиний якір порятунку від українського чи польського народу..." [5: 134].

Ведучи боротьбу між собою, поляки й росіяни часто робили великі ставки на українство Правобережного краю. Але і поляки, і росіяни в переважній своїй більшості "однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних земельних апетитів. Мало хто заходив так далеко..., намагаючись отримати відповідь на питання, чи є в селян душа, однак цілком певним є те, що для більшості поляків вони не були особистостями. Мемуари докладно відбивають такий спосіб сприйняття" [5: 117].

Але траплялися й інші приклади. Ще на початку 60-х років XIX ст. "невелика жменька поляків... усвідомлювала трагічність прірви між своїм та українським народом і намагалась... перекинути між ними місток... Їх зневажливо називали хлопоманами, вони гордо прийняли цю назву..." [5: 83]. Прихильники хлопоманства з'являлися серед поляків і в наступні десятиліття. Один із них Станіслав Стемповський писав про перспективи польсько-українських стосунків на землях України: "В глибині душі я констатував, що поляків на Поділлі зовсім небагато, і що народ є той, який є, бо ж саме він творив і творитиме цей край; що поляки залишатимуться лише паразитами-колонізаторами, коли не поєднають свою економічну, культурну, соціальну й політичну діяльність з інтересами цього народу, і його майбутнім, надалі залишаючись поляками і навіть підкреслюючи свою польськість. Колись історія використає це, аби налагодити справжнє братерське співжиття обох народів і засипати прірву, яка виникла між ними через сліпу й пихату колонізаторську політику панів, шляхти та магнатів..." [5: 131].

Не кожен поляк здатний сказати такі справедливі слова з домішками гіркоти. Більшість поляків довгі роки, як в XIX, так і в XX ст., вірили у можливий "гармонійний симбіоз, де поляки як наставники народу виведуть його на вищий культурний і моральний щабель, призвичають до ідеї спільної батьківщини – Польської республіки..." [5: 139]. Чимало з них щиро сподівалися, що "коли й виникало якесь непорозуміння" між поляками-землевласниками й українськими селянами, "то це був вплив інтриг росіян або австрійців" [5: 139].

Ці стереотипи тривалий час існують у польській історіографії. І, на думку французького історика, професора історії слов'ян Сорбонни у Парижі, керівника центру історії слов'ян у цьому ж університеті, їх потрібно змінювати, бо "не є добре, коли політична думка базується на казках" [4: 113–114]. Час позбавлятися стереотипів. Вчений Даніель Бовуа пропонує і закликає "українців та поляків переписати їхню історію, на цей раз нічого не приховуючи, щоб прийти до примирення, яке лише й здатне гарантувати стабільність у новій Центрально-Східній Європі" [2: 53].

Торкаючись україно-польських стосунків на сучасному етапі, професор Даніель Бовуа у своїх виступах, наукових статтях та інтерв'ю, зазначає: "Якщо сьогодні Україна за-

галом є проросійська, а не пропольська, то причини дуже легко відшукати саме в цьому (XIX ст. – М. Б.) періоді, а, мабуть, і ще раніше" [4: 115]. В іншій своїй праці французький історик пише, що після приєднання Правобережжя до Російської імперії "росіянам не треба було багато для того, щоб завоювати симпатію українського народу – позиція польських землевласників просто штовхала його в російські обійми" [3: 107].

Д. Бовуа у своїх наукових розвідках дає відповіді: де слід шукати причини конфліктів між українцями і поляками, котрі не раз перетворювалися у збройні зіткнення, несли незліченні жертви кожній стороні. „Це передусім проблема станової нерівності. Поляки завжди вважали себе вищими, хоча б з приводу власності, хоча серед них було немало дрібної шляхти, що подекуди була біднішою за українського селянина. З іншого боку, на Україні існував та надалі існує стереотип "польського пана", передусім багача, що тільки й дивиться, аби визискувати людей. Він також не постав на порожньому місці. Не підлягає сумніву, що найбагатша частина шляхти мала величезні маєтки, на що ті ж селяни не могли споглядати цілком байдуже, – так народжувалася класова заздрість.... Не можна поминути й інших різниць – релігійних, культурних, мовних, звичаєвих... Все це разом узятє і створювало ситуацію, при якій можливості для співпраці були обмеженими, натомість становили передумову назриваючих конфліктів, – перші козацькі повстання, Хмельниччина, Коліївщина, аж до кривавих подій на Волині в 1930–1940 рр. ... Якщо вже говорити про драматичність, на моє переконання, для українського народу вона не в останню чергу виникала з того, що вся його аристократія, весь найбагатший прошарок з кінця XV, а передусім – з XVI ст. в значній мірі починає полонізуватися..., а потім забуває про своє коріння, перетворюючись вже в польську еліту" – відмічає Д. Бовуа [8].

Даніель Бовуа справедливо відзначив, що і сьогодні українці та поляки дивляться один на одного ще з почуттям недовіри. „Кожен народ має свого "традиційного ворога". Французи віддавна вбачали в цій ролі німців. На початку XXI ст., розбудовуючи спільну Європу, – за переконанням Бовуа, – слід відверто говорити про конфліктні, болючі періоди існування народів, щоб справжня демократична Європа зростала на порозумінні між народами. Іншої дороги немає. Може й не все пробачили німцям, а ті, в свою чергу, нам, однак разом прийшли до висновку, що все ж краще співпрацювати, торгувати, посилати нашу молодь на навчання у закордонні вищі заклади, ніж вічно бути в стані ворожнечі – останнє радше личить дикунам. Виростаємо ж зі стану дикунства, будьмо людьми, вступаємо у поєднанчі розмови і, не затримуючись довго на них, переходимо до конкретних добрих справ на користь всіх зацікавлених у цьому сторін”.

В квітні 2005 р. я отримав чергового листа від професора Д. Бовуа, де він повідомив про те, що незабаром у Польщі вийдуть у світ його праці, зібрані в одній книжці під назвою „Український трикутник”. В ній буде описана історія російсько-польсько-українських відносин на Правобережній Україні від 1793 до 1914 року. Французький вчений сподівається, що в наступному році широка громадськість нашої країни зможе ознайомитися з українським перекладом його наукового доробку.

Монографії професора Сорбони Даніеля Бовуа дозволили цілій плеяді сучасних науковців по-новому подивитися на україно-польські відносини на тлі російсько-польського протистояння в XIX ст. Кілька годин особистого спілкування з цією, без перебільшення сказати, непересічною людиною і неординарним науковцем залишили незабутнє враження. Наше знайомство не припинилося, воно триває у листуванні. Хочеться побажати професору Д. Бовуа здоров'я, довгих літ життя, творчої наснаги, нових здобутків на науковій ниві.

Список використаних джерел

1. Beauvois D. Polacy na Ukraine 1831–1863. – Szlachta polska na Wolyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryz, 1988. – 365 s. 2. Beauvois D. Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. Rzym – Lublin, 1991. – Т.2. – S. 126–127. 3. Beauvois D. Walka o ziemie. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeznej pomiedzy caratem a ludem ukra'nskim. 1863–1914. Paryz, 1987. – 294 s. 4. Beauvois D. Trzeba o tym mowic// Zeszyty Literackie. – Paryz, 1990. – Nr. 31. 5. Бовуа Д. Боротьба за землю в Україні 1863–1914. Поляки та соціо-етнічні конфлікти. – К., 1998. 6. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між

російським царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. 7. Beauvois D. Chłop i ziemianin na Ukrainie Zachodniej (1831–1861) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Krakow, 1986. – Т. 753, zesz. 78. 8. Наше слово. – 1998. 10 травня. – № 19(2128).

Mykola Barmak

HISTORICAL RESEARCH OF DANIEL BEAUVOIS

The article analyses life and creative work of Daniel Beauvois, the great modern French scientist, prominent investigator of Ukrainian and Polish history. It gives the main principles of his "Small Trilogy" which covers the history of Ukraine and Ukrainian-Polish relations in the background of their struggle for the territories in the XIX – the beginning of the XX th centuries.

УДК 94 (477)

Олександра Міхасюта

ДІЯЛЬНІСТЬ ФРІТЬОФА НАНСЕНА НА ПОСАДІ ВЕРХОВНОГО КОМІСАРА У СПРАВАХ БІЖЕНЦІВ

У 2005 році виповнюється 70 років з дня смерті видатного вченого та гуманіста Фрїтьофа Нансена.

В світовій історії було небагато постатей, бездоганних в усіх відношеннях, безкорисливих, гідних, які до останніх днів віддавали свої сили, своє життя на служіння людству, постатей, яких згадують в різних куточках світу з надзвичайною повагою і вдячністю за здійснені ними справи. Такою особистістю був видатний норвезький дослідник і філантроп Фрїтьоф Нансен (1861–1930).

Протягом свого життя Фрїтьоф Нансен був відомий як визначний географ, мандрівник, науковець, автор численних праць, державний діяч та лауреат Нобелівської премії за мир. Важливу віху його життя займала гуманітарна діяльність на посаді першого Верховного комісара Ліги націй у справах біженців. Сьогодні, коли явище біженства набуло розмірів глобальної проблеми, і міжнародні організації посилено шукають можливі шляхи її вирішення, актуальність звернення до спадщини Фрїтьофа Нансена, а саме до його практичної діяльності з допомоги біженцям та до ініційованих ним нововведень у міжнародне право, видається очевидною.

Діяльність Фрїтьофа Нансена широко вивчалася в радянській та іноземній історіографії. В радянських працях досліджувався науковий бік життя вченого, серед аспектів гуманітарної діяльності Нансена головну увагу зосереджували на допомозі дослідника голодуючим Поволжя та підтримці вірменських біженців (Арзуманян М.В. [1], Бурханов В.Ф. [2], Візе В.Ю [3], Пасецкий В.М. [4] тощо). Зазначимо, що радянськими науковцями допомога дослідника російським та іншим біженцям просто ігнорувалася. Цю прогалину намагаються подолати сучасні російські історики, зокрема З. Бочарова, яка вивчає питання становища російських біженців на Заході у 1920–1930-і роки [5].

В іноземних працях діяльність Фрїтьофа Нансена досліджується більш різнобічно. Багато істориків вивчають діяльність науковця на посаді Верховного комісара у справах біженців (В.Адамс [6], Хр.Крістоферсен [7], В.Холборн [8], Т.Шофус [9] та інші).

В Україні спеціальних досліджень із цієї тематики не ведеться. Однак оглядово до питання діяльності Верховного комісара у справах біженців зверталися у своїх працях сучасні українські дослідники О.І.Піскун [10] та О.Малиновська [11].

Метою даного дослідження є висвітлення основних аспектів діяльності Фрітьофа Нансена на посаді Верховного комісара зі справ біженців.

Гуманітарна діяльність Нансена розпочинається навесні 1920 р., коли Ліга націй запросила його взяти участь у здійсненні контролю за репатріацією 500 тис. німецьких й австрійських військовополонених з Росії. Завдяки копіткій діяльності дослідника було репатрійовано майже 437 тис. колишніх військовополонених. Згодом Нансена призначили Верховним комісаром у боротьбі з голодом у Росії. Його зусиллями сотні тисяч мешканців Поволжя, розорені громадянською війною та посухою 1921 року, були врятовані від голоду. На кошти, які були надані різними організаціями та урядами лише завдяки особистому авторитету всесвітньовідомого вченого, а також за свою Нобелівську премію (1922), досліднику вдалося тоді направити до Росії 4 тис. поїздів із продовольством. На гроші Нансена в СРСР були створені перші дослідні сільськогосподарські станції [3: 43].

Однак його провідною діяльністю на гуманітарному поприщі стала справа допомоги мільйонам політичних біженців, яких Перша світова війна, подальші революції та цивільні безладдя змусили залишити батьківщину.

27 червня 1921 р. Рада Ліги націй на прохання Міжнародного Червоного Хреста та російських емігрантських організацій вирішила обрати Верховного комісара зі справ біженців. В серпні 1921 р. посаду Верховного комісара було запропоновано Фрітьофу Нансену [12: 9].

Дослідник заступив на цю посаду 1 вересня 1921 р. Спочатку його повноваження поширювалися тільки на російських біженців, однак згодом Ліга націй доручила йому також курувати гуманітарними службами та вирішувати проблеми, пов'язані з припливом грецьких та вірменських біженців з Малої Азії до Константинополя у 1921 р., та в 1923 р. улагодити ситуацію з болгарами, які були вигнані турками з Західної Фракії. У вересні 1923 р. Рада поширила компетенцію Верховного комісара також на вірменських біженців, а протягом наступних чотирьох років – на асирійських, асиро-халдейських, турецьких та асимільованих біженців.

Щодо чисельності біженців, то на 1922 р. Верховний комісар оцінив їх кількість цифрою у 1 млн. 500 тис. чол. лише в Європі [9: 47].

Впродовж періоду діяльності Фрітьофа Нансена на посаді Верховного комісара (1921–1930) вирішувалися питання остаточного розселення біженців, включно з репатріацією, розселенням та працевлаштуванням у країнах притулку. З іншого боку, необхідно було визначити правовий та політичний статус біженців, а також вирішити проблему ідентифікації цих осіб.

Зазначимо, що серед міграцій повоєнних біженців розрізняють завершені та незавершені рухи. Так звані завершені (англ. – completed) міграції біженців мали тимчасовий характер. Проблема розселення цих біженців (грецькі, турецькі та болгарські біженці) була вдало вирішена протягом відносно нетривалого періоду [6: 26].

Під час греко-турецької війни (осінь 1922 р.) греки зазнали вирішальної поразки в Малій Азії, і в результаті були змушені залишити турецькі території. Відступ супроводжувався потоками грецьких біженців з Малої Азії та турецької Фракії. Майже мільйон людей, позбавлених необхідних засобів існування, прямували до обмеженої порівняно невеликою територією Греції. Це могло привести до соціальної катастрофи, оскільки Греція не мала жодних можливостей для прийняття цього несподіваного припливу збіднілих біженців.

Грецький уряд звернувся до Нансена та переконав його організувати міжнародну роботу у справі допомоги грецьким біженцям. Заручившись підтримкою Ліги Націй та деяких національних урядів європейських держав, Нансен вжив заходів з надання необхідної допомоги (постачання біженцям продовольства, ліків, предметів одягу). Однак головна проблема – проблема розселення грецьких біженців залишалась невирішеною [7].

Втім, на території Греції проживала чимала турецька меншина, представники якої переважно були налаштовані на повернення до Туреччини. Зважаючи на цю обставину,

Нансен прийшов до висновку, що єдиним можливим вирішенням проблеми грецьких та турецьких біженців є "етнічний поділ". Переконавши грецький й турецький уряди погодитися на обмін населенням, Верховний комісар розробив сміливий та нетрадиційний план щодо обміну цими двома групами населення [13]. В січні 1923 р. план Нансена було визнано єдиним можливим вирішенням проблеми грецьких та турецьких біженців.

Обмін біженцями між Грецією та Туреччиною, спланований та організований Верховним комісаром, став найбільшим масовим обміном населенням в світовій історії: 1 млн. 250 тис. греків було транспортовано з турецької землі до грецької території, у той час як більше 500 тис. турків вирушили в протилежний бік. Обмін був завершений у 1924 р. [12: 13].

Також, завдяки допомозі Верховного комісара, в Греції, було створено автономне поселення для біженців. З цією метою міжнародними організаціями було позичено 13 млн. фунтів стерлінгів. Крім того, грецький уряд надав у розпорядження біженцям майже 800 тис. гектарів землі та 65 тис. будинків, з яких евакуювалися турки [6: 27]. Такі дії сприяли ефективному розв'язанню проблеми грецьких біженців.

Проблема болгарських біженців була менш складною за проблему грецьких біженців. Болгарське населення з залишених під час Балканських війн та Першої світової війни районів Болгарії, а також з сусідніх країн, прямувало до своєї національної батьківщини. Втім, прибуття більш ніж 220 тис. біженців з 1913 по 1925 рр. до порівняно невеликої Болгарії змусило цю країну також шукати міжнародної допомоги, оскільки вона не могла самотужки організувати розселення біженців.

В 1926 р. Ліга Націй призначила спеціальну Комісію з розселення болгарських біженців і надала міжнародну позику у 2 млн. 225 тис. фунтів стерлінгів. На ці гроші і здійснювалося розселення. Однак відсутність незайманої землі, велика кількість пустирів, неадекватність деяких дренажних схем, землетрус 1928 р., а також дії політичної опозиції та інші труднощі зробили роботу із розселення біженців менш вдалою, ніж у Греції [6: 28].

На відміну від вищезазначених категорій біженців, проблему російських та вірменських біженців остаточно розв'язати Фрїтьофу Нансену так і не вдалося, оскільки вони були позбавлені можливості повернутися до своєї батьківщини.

Вихід приблизно одного мільйона людей з Росії, який був спричинений результатами революції 1917 р. та громадянської війни, став одним з найбільших в Європі розсіяних рухів біженців. На початок 1922 р. біженців з Росії, за найбільш реальними підрахунками, було між 750 тис. та 1 млн. [6: 31].

В перші повоєнні роки найбільш поширеним переконанням щодо вирішення проблеми біженців було їхнє повернення на батьківщину. Спочатку Нансен вважав репатріацію найкращим виходом для біженців, оскільки країни, куди тікали біженці, не бажали ділити із численними чужинцями й без того виснажені війною ресурси. Однак самі біженці сподівалися повернутися до Росії лише після падіння більшовицького режиму. Намір репатріації російських біженців був остаточно похований після видання радянським урядом законів 1921 та 1924 рр., згідно з якими російських біженців було позбавлено громадянства [14: 44].

Проблему російських біженців слід було вирішувати іншими методами, і перш за все слід було на міжнародному рівні визначити їх правовий та політичний статус.

Одна з головних проблем біженців полягала в тому, що більшість з них були позбавлені паперів ідентифікації. Ця обставина ускладнювала їхні відносини із місцевою владою. Нансен вирішив подолати ці перешкоди шляхом введення нової форми паспорта – свого роду міжнародного доказу ідентифікації особи [7].

24–25 березня 1922 р. відбулося засідання Ради Ліги Націй, на якому був схвалений проект такого паспорта. Верховний комісар підкреслив, що документ може видаватися тим, хто побажає його мати, і візуватися буде так, як і звичайні паспорти. Пред'явнику паспорта повинні надаватися "різного роду допомога та заступництво", а також можливість "вільно подорожувати та перебувати в інших країнах" [5].

3–5 липня 1922 р. в Женеві відбулася конференція представників урядів, на якій був прийнятий зміст сертифіката для біженців, що отримав пізніше назву «нансенівського

паспорта». Ці сертифікати визнавалися країнами за умови виконання біженцем всіх вимог, які пред'являлися до постійних жителів країни. «Нансенівський паспорт», що заміняв емігрантам паспорти, втрачав силу, якщо емігрант відправлявся на територію Радянської Росії [5].

Спочатку «нансенівські паспорти» визнали лише 16 держав, однак поступово їх кількість зростає до 52 [12: 14–15].

У 1922 р. Ліга Націй прийняла до розгляду питання про вірменських біженців, які втратили в результаті геноциду турецьке громадянство. У 1924 вирішення проблеми вірменських біженців також було доручено Нансену. Вивчивши ситуацію, Верховний комісар був шокований тими злодіяннями, які були спричинені вірменам турками [15: 488–489]. Так, з 1 млн. 846 тис. вірменів, що проживали в Туреччині, у 1915 – 1916 роках було знищено більше одного мільйона, інші або втекли за кордон, або змушені були переховуватися в горах [3: 48].

З 1923 р. по 1925 р. Ліга Націй обговорювала питання про надання "Нансенівського паспорта" 320 тис. вірменським біженцям та про їхнє переселення до новоутвореної Вірменської РСР. Щодо першого питання, то у 1924 р. було прийнято Угоду про видачу сертифікатів вірменським біженцям. Щодо проблеми переселення, то після візиту до Радянської Вірменії у 1925 р. Ф. Нансен у спеціальній доповіді про стан республіки заявив, що при необхідній фінансовій підтримці країна в стані прийняти 25–30 тис. біженців [3: 49]. Кошти на ці заходи були віднайдені Ф. Нансеном, який, будучи обізнаним із проблемою репарацій, підняв та відстояв питання про долю 5 млн. турецьких золотих фунтів, викрадених турками у вірменів і впродовж війни вилучених англійцями. Кілька десятків тисяч вірменських біженців вдалося влаштувати в Сирії [16].

12 травня 1926 р. на міжурядовій конференції, яка відбувалася в Женеві, було прийнято ряд змін та доповнень до попередніх угод, які стосувалися біженців. Новий акт вперше сформулював визначення поняття «біженець»: „Росіянин: будь-яка особа російського походження, яка не користується захистом Уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік і яка не набула іншого громадянства”, окремо давалося аналогічне визначення вірменського біженця. Державам було рекомендовано зробити спеціальні внески для покриття витрат на переїзд та розселення значної кількості біженців, що прибувають на їх територію або залишають її [17].

30 червня 1928 р. була підписана міжурядова Угода про юридичний статус російських та вірменських біженців. В Угоді йшлося про встановлення, засади діяльності та функції представництв Верховного комісара в різних країнах, а також перераховувалися особисті права біженців, які ставали майже ідентичними до прав підданих країн-реципієнтів. Однак зазначалося, що при перетинанні кордону СРСР (у випадку російських біженців) або Туреччини (у випадку вірменських біженців) втрачався не тільки статус біженця, але й дія зворотної візи [18: 10–13].

Однак ефективність цієї угоди, як і реалізація рішень конференцій 1922 й 1926 р., була знижена тим, що вона мала не обов'язковий, а лише рекомендаційний характер.

Паралельно із вирішенням проблеми визначення правового статусу біженців, Верховний комісар переймався проблемою їхнього розселення та працевлаштування.

Нансен через своїх представників в різних країнах шукав можливості для забезпечення біженців житлом та роботою. Ця діяльність передбачала також отримання віз для цих людей, а також вирішення проблеми транспортування, що потребувало чималих коштів. Оскільки Ліга націй видавала кошти винятково на адміністративні дії Верховного комісара, гроші на необхідні для біженців витрати вишукувалися винятково завдяки особистому авторитету Нансена. Внесені від національних урядів і благодійних організацій кошти акумулювалися в спеціальному фонді [19: 25].

Завдяки зусиллям Верховного комісара кілька тисяч родин біженців змогли розпочати нове життя в Бразилії, у 1924–1925 рр. більше 400 тис. біженців були забезпечені роботою у Франції [12: 15].

У 1924 р. Нансен налагодив співпрацю з Міжнародною організацією праці (МОП), в результаті цього співробітництва на середину 1928 р. кількість непрацевлаштованих біженців була зменшена з більш ніж 400 тис. чол. до 200 тис. чол. [8: 12].

Під керівництвом Верховного комісара запроваджувалися заходи з організації навчання та підготовки біженців. Так, завдяки його клопотанням, в 1920-х рр. кожна російська дитина мала можливість навчатися в російській школі в Чехословаччині; Болгарія та Югославія видавали багато коштів на підтримку шкіл, де навчалися діти біженців; у Франції допомога російським студентам та професорам надавалася урядом та Інститутом слов'янських досліджень [12: 16].

Справа допомоги біженцям була дуже нелегким зайняттям, вирішуючи яке Нансен постійно зіштовхувався з байдужістю та активною протидією з боку національних урядів: держави – члени Ліги Націй – не хотіли брати на себе додаткові зобов'язання й часто не вважали за необхідне дотримуватися рекомендацій Ліги. Повсякчас зусиллям Нансена перешкождала нестача коштів, яка інколи була настільки великою, що деяким поселенням біженців загрожувало масове голодування; і досить часто єдиним засобом запобігти цьому нещастю ставали власні заощадження дослідника [7].

Верховний комісар розумів, що, можливо, міг би зробити набагато більше для знедолених людей. Він намагався залучити до добродійної допомоги уряди різних держав, однак дуже часто Нансен був змушений самотужки нести тягар гуманітарної місії. Дослідник до кінця свого життя невтомно працював на благо біженців.

13 травня 1930 р. Фрїтьоф Нансен помер. 17 травня, в день 25-ї річниці незалежності Норвегії, його як національного героя ховала вся країна.

Після його смерті робота з біженцями була продовжена під егідою Ліги Націй, зокрема через названий на його честь Нансенівський міжурядовий комітет у справах біженців (працював з 1 квітня 1931 р.).

У 1954 р. ООН встановила міжнародну нагороду імені Ф.Нансена. Вона присуджується щороку 20 червня (Всесвітній день біженців) особистостям, які відзначилися своєю активною допомогою біженцям.

Список використаних джерел

1. Арзуманян М.В. Нансен и Армения. – Ереван: Айастан, 1976. – 379 с.;
2. Бурханов В.Ф. Нансен // Вестник МГУ. – Сер.5. География. – 1962. – №1. – С.60–65.;
3. Визе В.Ю. Фрїтьоф Нансен: Биограф. Очерк. – В кн.: Нансен Ф. Собр. сочинений. – Ленинград: Изд-во Главсморпути, 1940. – Т.2. – 492 с.;
4. Пасецкий В.М. Фрїтьоф Нансен: 1861 – 1930. – М.: Наука, 1986. – 336 с.;
5. Бочарова З. Правовое положение русских беженцев на Западе в 1920 – 1930-е годы // <http://1september.ru/ru/his/2002/02/1.htm>;
6. Adams W. Extent and Nature of the World Refugee Problem // Refugees: Showing the causes, the facts, the administrative a. econ. Difficulties, the human adjustments, a. the efforts at solution, on forced migration / Edited by Brown F.J. – Philadelphia, 1939. – P. 26–36.;
7. Christophersen Chr. A. R. Fridtjof Nansen. A Life in the Service of Science and Humanity // <http://www.fni.no/christ.htm>;
8. Holborn W. L. The International Refugee Organization: A specialized agency of the United Nations. Its history and work. – London – New-York – Toronto: Oxford Univ. Press, 1956. – XIV, 805 p.;
9. Schaufuss T. The White Russian Refugees // Refugees: Showing the causes, the facts, the administrative a. econ. Difficulties, the human adjustments, a. the efforts at solution, on forced migration / Edited by Brown F.J. – Philadelphia, 1939. – P. 45–55.;
10. Піскун О.І. Основи міграційного права: Порівняльний аналіз. Навчальний посібник. – К.: МП Леся, 1998. – 359 с.;
11. Малиновська О. Біженці у світі та Україні: моделі вирішення проблеми. – К.: Генеза, 2003. – 288 с.;
12. Refugees and the League. – London, 1935. – League of Nations Union. – № 389. – Sept. 1935. – 60 p.;
13. Fridtjof Nansen: Scientist and Humanitarian // Asle Sveen <<http://nobelprize.org/peace/articles/sveen/cv.html>>;
14. Adams W. Refugees in Europe // Refugees: Showing the causes, the facts, the administrative a. econ. Difficulties, the human adjustments, a. the efforts at solution, on forced migration / Edited by Brown F.J. – Philadelphia, 1939. – P. 37–44.;
15. Фрїтьоф Нансен об истреблении армян в 1915–1916 гг. // Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. – Ереван: Изд-во АНАССР, 1966. – С.486 – 491.;
16. Проблема материальной ответственности за геноцид армян и Великобритания (1915–1924 гг.) // <http://souzarmyan.ruk2analnews.php?Action=Full&NewsID=1960>;
17. Соглашение о выдаче удостоверений личности русским и армянским беженцам, о до-

полнении и внесении изменений в соглашения от 5 июля 1922 года и 31 мая 1924 года //http://hrlibrary.ngo.ru/russian/asylum/Rlnations1.1.html; 18.Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю.Л.Сарашевский, А.В.Селиванов. – Минск: Тесей, 2000. – 464 с.; 19.The Refugee in the post-war world. Preliminary report of a survey of the refugee problem. – Geneva: United Nations, 1951. – X, 395 p.

Alexandra Mihasyuta

THE ACTIVITY OF FRIDTJOF NANSEN ON THE OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES

In 1921, the League of Nations appointed Fridtjof Nansen High Commissioner for Russian Refugees. He headed the new body and brought life and inspiration to it. Little by little, Nansen's efforts were extended to include other categories of refugees (Greeks, Turks, Bulgarians, and Armenians). One of his key ideas was to create a passport for refugees. The Nansen Passport restored safety, dignity and hopes to its holder and gave him back some of his lost identity. Today, the spirit and memory of Nansen is still alive and is given practical effect when, once a year, the Nansen Medal is awarded for outstanding services to the cause of refugees.

УДК 94(477)

Володимир Брославський

АНТИПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА Д. Г. БІБІКОВА

У статті досліджується діяльність київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, спрямовану на послаблення економічного та культурного домінування поляків на Правобережній Україні.

Для Російської імперії кінець XVIII ст. ознаменувався приєднанням величезних територій розчленованої Речі Посполитої. Значне збільшення території та людського потенціалу для імперії Романових мало як позитивні, так і негативні наслідки. Постало питання поступової інкорпорації приєднаних земель в загальноімперські структури і забезпечення стабільного правління та справного надходження податків. Період з кінця XVIII і до 40-х рр. XIX ст. характерний досить своєрідним правовим становищем. Продовжували діяти польські закони, для регулювання і доповнення яких видавались відповідні укази.

У статті ставимо за мету дослідити діяльність київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, спрямовану на послаблення економічного та культурного домінування поляків на Правобережній Україні. Серед дослідників цього питання на особливу увагу заслуговують: Д.Бовуа [1], О.П.Крижанівський [2], В.С. Шандра [5; 6], В.Я. Шульгін [7] та ін.

Незадоволення поляків знищенням Речі Посполитої та зменшення їхньої політичної ролі привели до польського повстання 1830–1831 рр. Піднявши зброю проти росі-

ян, поляки тим самим дали можливість останнім перейти до більш кардинальних заходів із інкорпорації Правобережної України. Проте покарання за участь у повстанні 1830–1831 рр. не завдали значної шкоди пануванню польської шляхти. Особливо обурювало росіян те, що "...маса сільського населення... руського і православного... була у підданстві відносно невеликого по числу стану іновірців та інородців, які, і de jure і de facto, належали до племені прийшлого та переможеного" [7: 6]. У зв'язку з цим перед імперським урядом постало питання призначення на посаду київського генерал-губернатора більш дієву та жорстку людину. Новим генерал-губернатором став 45-річний директор департаменту Міністерства фінансів, сенатор Д. Г. Бібіков (29 грудня 1837 – 30 серпня 1852 рр.). Свою кар'єру київський генерал-губернатор розпочав на військовому поприщі, проте через втрату кисті руки у Бородинській битві змушений був змінити військову службу на цивільну. Найбільшого політичного впливу досягнув за російського імператора Миколи I. Маючи за плечима досвід віце-губернатора у центральних губерніях, де опанував губернську систему врядування, у 1837 р. Д.Г.Бібіков був призначений на посаду київського генерал-губернатора [5: 125].

Перше, чому присвятив свій час новий генерал-губернатор, стала поїздка по підлеглих йому територіях. В результаті цієї подорожі він переконався, що, на відміну від центрально-російських губерній, населення Правобережжя не було моноетнічним. На фоні основної маси українського населення, або як його ще називали російського, домінувала польська шляхта. У краї витала пам'ять про незалежність Речі Посполитої, домінували польські традиції. Майже вся еліта краю віддавала перевагу польській мові та культурі. Як зазначав сам генерал-губернатор "... можна думати, що край цей перебуває більше під польською ніж російською владою" [7: 18]. У зв'язку з цим перед Д.Г.Бібіковим постала практична необхідність збільшення власних повноважень. З цією метою у його канцелярії були розроблені "Настанови", затверджені Миколою I, як іменний рескрипт Д.Г.Бібікову [6]. Використовуючи панічну боязнь Миколи I будь-яких заколотів, Бібіков добився права позачергової особистої доповіді імператору. Таким чином, йому вдалось значно прискорити документообіг між ним та імператором.

Навіть через півстоліття після III поділу Речі Посполитої економічні зв'язки об'єднували Правобережну Україну скоріше з Королівством Польським ніж з російськими губерніями. У такій економічній співпраці російський уряд не безпідставно вбачав загрозу цілісності імперії. Як зазначає В.Я.Шульгін: "якщо юридична сила литовських статутів нагадувала про колишній зв'язок Південно-західного краю з Польщею, то ... більш вигідними для діяльності польських агітаторів були фінансові та економічні зв'язки краю з Варшавою" [7: 18]. Увагу привертає діяльність секції Варшавського банку у Бердичеві. Створена у 1835 р. під керівництвом Добровольського, колишнього секретаря Адама Чарторижського, вона швидко зайняла провідні "банківські" позиції на Правобережжі. У Бердичівському відділенні поміщики брали кредити, зберігали і переказували кошти. За короткий час "...контора заволоділа майже всіма грошовими операціями краю, витіснила із обороту російські кредитні папери, ... і заповонила західні губернії польськими облігаціями"[7: 18]. Росіяни вбачали у її діяльності загрозу для свого панування на Правобережжі, оскільки кошти, вкладені у Бердичівську контору, розміщувались у Царстві Польському. Таким чином, поляки у випадку повстання зберегли б принаймні частину своїх багатств [7: 18–19]. Вважаючи подальшу діяльність Бердичівської філії Варшавського банку небезпечною для спокою у імперії, Д.Г.Бібіков, з відома імператора, закрити контору. Для грошового обігу у Києві була створена Контора державного комерційного банку [4: 532–533].

Економічну перевагу шляхти над російськими дворянами у першій половині XIX ст. на Правобережній Україні забезпечувало польське землеволодіння. Накопичену шляхтою земельну власність без юридичного обґрунтування було важко передати російським дворянам. Для цього росіяни використали перевірку документів на право власності

на землю, а також конфіскацію маєтків учасників польських повстань. Проте ці заходи не принесли відчутного результату. Продовжуючи політику збільшення російського землеволодіння на Правобережній Україні, росіяни вирішили використати карту захисту знедолених селян. Передбачалось збирати дані про жорстоке ставлення до селян, а потім застосовувати закон 1835 р., який передбачав конфіскацію на користь держави маєтків найбільш жорстоких польських землевласників.

Найпоспідовнішим у втіленні цієї ідеї став київський генерал-губернатор Д.Г.Бібіков. Будучи сам великим поміщиком, він не оминув можливості виступити на захист "знедолених" селян. Як зазначає французький історик Даніель Бовуа, "... час вступу на посаду в Києві нового генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова слід вважати поворотним пунктом у російській політиці стосовно селянського питання на Україні" [1: 86]. Бібіков першим із київських генерал-губернаторів почав збирати та опрацьовувати статистику про кількість самогубств серед селян. 16 квітня 1838 р. він звернувся до кримінальних палат, кожної із підпорядкованих йому губерній, з проханням надіслати відомості про розслідування справ, пов'язаних із жорстоким ставленням до селян. Використовуючи ці дані, він міг впливати на польських землевласників. Таким чином ці поляки-землевласники, які себе поводили надто брутально щодо селян і не мали покровителів, мали всі шанси втратити свої володіння. Таким чином, росіяни, будучи такими ж жорстокими визискувачами у себе вдома, на Правобережжі намагались загравати з українським селянством, щоб протиставити його польському шляхетству. Слід зауважити, що землі надто жорстоких росіян підпадали лише під нагляд опікунського дворянського комітету [1: 78].

Процедура збору інформації та розслідування зловживань польських землевласників була удосконалена у 1837 р. Її ініціатором став Комітет у справах західних губерній, який на підставі закону 1835 р., зажадав від губернаторів Правобережної України призначити спеціального чиновника для приймання скарг від селян. Однак подавати скарги на своїх поміщиків могли лише ті селяни, які належали польським землевласникам або католицькому духовенству. Розслідувати ці скарги мав спеціально призначений поліцейський [1: 86–87]. Таким чином, зловживання правобережної шляхти стало прекрасною антипольською зброєю.

Ще одним приводом до арештів та конфіскацій стала так звана справа Конарського. Після арешту Шимона Конарського у Вільно, у Києві була створена слідча комісія. За словами В.Шульгіна: "слідча комісія, особливо з 1838 р. стала працювати невтомно, арешти йшли за арештами"[7: 26]. Обвинувачуваних засуджували до різних мір покарання: заслання на рудники, в Сибір, частину постригли в солдати, інших вислали у внутрішні "великоросійські" губернії. Конфісковані ж маєтки знову поповнили державний земельний фонд. Слід відмітити, що ці міри покарання надовго забезпечили відносний спокій у краї і не давали приводу російській адміністрації застосовувати конфіскаційні методи відбирання маєтків аж до польського повстання 1863 р.[7: 26–32].

Проте, як і раніше, особисті та родинні зв'язки допомогли частині шляхтичів не лише одержати помилування, але й повернути собі конфісковані у них маєтки. Лише протягом 1839–1842 рр. Микола I помилував 128 польських шляхтичів Правобережної України. Як зазначає О.Крижанівський: "Милостивим обходженням із повстанцями уряд Миколи I дав зрозуміти польському дворянству, що і надалі проводитиме продворянську політику"[2: 72].

Простивши більшості польських великих землевласників їх участь у повстанні, уряд Миколи I завдав удару шляхті – основній силі польського патріотичного руху. Це було зумовлено наступними причинами:

По-перше: для росіян лише той міг бути дворянином, хто мав земельну власність.

По-друге: з приєднанням Правобережної України до складу Російської імперії польська шляхта чисельно в декілька разів переважала все дворянство імперії. Оскі-

льки єдиним привілейованим станом був дворянський, то така ситуація вимагала кардинального вирішення. Російський уряд пішов шляхом зменшення числа осіб, що могли претендувати на російське дворянство.

По-третє: усіх шляхтичів, які не представили необхідних документів, можна було записати до податного стану селян-одновірців.

Таким чином, декласація значної маси шляхетства Правобережної України мала принести Російській імперії значні політичні та економічні вигоди.

Перевірка прав польської шляхти на отримання російського дворянства на Правобережжі найактивніше проводилась у 1830–1845 рр. Спочатку нею займалися губернські ревізійні комісії. Лише станом на листопад 1833 р. було декласовано 72144 із 410 тис. польського населення особи [1: 164]. Однак і цих заходів, на думку генерал-губернатора Південно-Західного краю Д.Г.Бібікова, мало. За його розпорядженням у 1840 р. в Києві створено центральну ревізійну комісію. Протягом її діяльності лише з 1 липня 1840 р. по 1 січня 1845 р. було позбавлено дворянських прав 82121 колишнього дворянина. Зокрема, на Київщині – 2165, Поділлі – 48545 і Волині – 31411 осіб. Тих шляхтичів, яким герольдія відмовила у визнанні прав на дворянство, зарахували до податних станів – одновірців (у селах) і громадян (у містах) [2: 74]. Проте навіть цей захід в урядових колах розглядався як недостатній. Д.Г.Бібіков вважав, що слід було взагалі злити позбавлену дворянства шляхту з розрядом державних селян. „Злиття одновірців і громадян Західних губерній, які ще нагадують колишню шляхту, з класом державних селян, – писав він у звіті царю за 1846 р., – з'єднавши цей, у свій час небезпечний, елемент польської народності з православним народом, знищить про нього і саму пам'ять” [2: 74].

Ідею графа Канкріна про заселення Київщини, Поділля і Волині російськими дворянами у 1840 р. знову відродив генерал-губернатор Правобережної України Бібіков. Він запропонував секуляризовані у поміщиків-учасників польського повстання та відібрані у католицького духовенства землі використати для створення системи майоратів. Проте Кисельов, до якого звернувся за порадою Микола I, висловився проти пропозиції Бібікова. Він вважав, що пропозиція Бібікова небезпечна, оскільки могла привести до селянських заворушень. „Люди вільного стану, тобто старостинські селяни, – писав Кисельов царю, – сприймуть зарахування до майоратів як пригнічення і позбавлення дарованих їм царем прав” [2: 76]. Не бажаючи ще більше нагнати ситуацію на Правобережжі, Микола I погодився з Кисельовим і дав згоду лише на часткову реалізацію пропозиції Бібікова. Указ 1841 р. передбачав створення майоратів на основі маєтків, які належали засудженим до заслання польським повстанцям і не відійшли до родичів засуджених. У зв'язку з тим, що таких володінь на Правобережжі було мало, то до грудня 1842 р. на створення майоратів було виділено лише 8 маєтків, до яких було приписано 1709 кріпосних селян [2: 76]. Таким чином пропозиція Бібікова не принесла очікуваного результату.

Щоб обмежити свавілля польських поміщиків, Д.Г.Бібіков у 1847 р. почав впроваджувати інвентарі, які мали регламентувати права та обов'язки селян. За допомогою цього заходу генерал-губернатор надіявся заручитися підтримкою місцевого українського населення [5: 125]. Проте слід відмітити, що інвентарі призвели до значних зловживань з боку поміщиків. Для заспокоєння польської шляхти генерал-губернатор видавав їх впровадження за піклування про інтереси місцевих землевласників. Підтвердженням цього є слова самого Д.Г.Бібікова: „...інвентарі зроблені для блага поміщиків, посилили їх владу, підняли їх значення в державі, встановили відносини селянина і власника, визначили селянські права та обов'язки” [4: 534].

У 1830–1850 рр. розгорілось нове польсько-російське протистояння на освітній ниві. Проте у росіян було значно більше шансів. Після повстання 1831 р. росіянами були закриті парафіяльні школи, які знаходились на утриманні поляків. Тепер лише право-

славним священикам було надано право займатись початковою освітою. Поступово російська мова ставала обов'язковою в державному житті. Проте у домашньому спілкуванні більшість поляків та інтелігенції воліла далі користуватися польською.

У дослідженні В.Я.Шульгіна "Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838–1853)" зустрічаємо ставлення Д.Г.Бібікова до мовного питання на Правобережній Україні. "І зі мною говорять тою ж мужицькою мовою: я такий же руський, як ваші селяни, і говорю так, як говорять вони", – відповів Д.Г.Бібікова на звернення до нього одного з магнатів польською [7: 24]. Ці слова прекрасно характеризують той напрям, який обрав генерал-губернатор для русифікації краю.

За розпорядженням Д.Г.Бібікова, 12 вересня 1844 р. справникам Правобережних губерній було розіслано циркуляр. Ним вимагалось надати перелік маєтків, у яких селянських дітей навчають польської мови. Поліція підтвердила, що у частині заможних маєтків тримають невеликі групи людей, яких навчають польською мовою. Така відповідь обурило Д.Г.Бібікова. Як наслідок, 28 листопада 1844 р. до поліції надіслано новий запит, який уже вимагає пояснень. В результаті тиску з боку генерал-губернатора, поляки підписали зобов'язання не навчати селянських дітей польською мовою. А вже 10 березня 1845 р. поліції трьох губерній було надіслано розпорядження Д.Г.Бібікова, яким заборонялось вивчення селянськими дітьми польської мови, навіть якщо вони й католики за віросповіданням. Таким чином російський уряд намагався розірвати мовний зв'язок, який єднав 579 тис. селян-католиків із поляками [1: 100–103]. Активно впроваджувалась політика русифікації навчальних закладів. Шляхом примусових заборон та закриття польських навчальних закладів вдалось значно зменшити число поляків, що вчилися польською мовою. На противагу польським навчальним закладам масово створювались державні навчальні заклади, в яких викладання проводилось російською мовою.

Не залишав без уваги Д.Г.Бібіков і питання послаблення ролі католицької церкви та зміцнення православної. З цією метою він звертається до Миколи I з пропозицією економічно ослабити католицьку церкву. У квітні 1840 р. його настирливість знаходить підтримку імператора. Вже у травні 1840 р. створюється комітет, який мав опрацювати умови конфіскації католицьких маєтків. Зрештою, царським рескриптом від 25 грудня 1841 р. усі маєтки разом з кріпаками як православної, так і інших конфесій переходять до державних маєтностей. Замість живих грошей католицькому духовенству пропонуються кошти на утримання. Тобто католицькі священики потрапляють у розряд російських чиновників. Завдяки цьому покращується матеріальне становище православних священиків, які теж отримують кошти із колишніх католицьких маєтків. Внаслідок ліквідації уніатської церкви у 1839 р. на Правобережжі залишається лише дві конфесії: православна та католицька [1: 298–315; 3: 150–159].

Д.Г.Бібіков був типовим імперським чиновником, основним завданням якого було – закріплення позицій Російської імперії на новоприєднаних землях. Свою діяльність на посаді Київського генерал-губернатора він спрямував на: послаблення економічної могутності поляків та католицької церкви на Правобережжі; ліквідацію домінування польської культури та освіти; обмеження впливу католицької церкви на українських селян. Саме Д.Г.Бібікову Російська імперія завдячувала посиленню своїх позицій на Правобережній Україні. Як не прикро нам визнавати, але землі Правобережної України у XIX ст. виступали ареною боротьби двох імперських ідеологій – російської та польської.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)/Пер. з франц. З. Борисюк – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
2. Крижанівський О. П. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. у Волинській губернії. Дисертація на здобуття наук. ступен. кандидата історичних наук. – К., 1970. – 214с.
3. Никотинъ И. А. Столетній періодъ (1772–1872) русскаго законодательства въ возсоиненныхъ отъ Польши губерніяхъ и законодатель-

ство о евреяхъ (1649–1876) – Т.1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886 – 380 с 4 Речь Д.Г.Бибикова к дворянству Юго-Западного края//Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал Год первый. – Т.II. – Июнь 1882 – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого – С.530–535. 5. Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999 – 144 с 6. Шандра Валентина. Генерал-губернатор Д.Г.Бібіков. політичний портрет//Історія України. – 1997. – №34. – С.4. 7. Шульгин В.Я. Юго-западный край под управлением Д.Г. Бибикова. (1838–1853) //Древняя и новая Россия. – 1879. – №5. – Т.II. – С.5–32.

Volodymyr Broslavskiy

ANTI POLISH MEASURES OF THE KYIV GOVERNOR-GENERAL D.G. BIBIKOV

The article investigates anti Polish measures of the Kyiv Governor-General D. G. Bibikov.

УДК 94(477) "18" (092)

Ігор Волошин, Сергій Шамара

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНСЕРВАТИВНОМУ РУСІ

У статті розглядається консервативний світогляд П. Куліша. Автори відстоюють думку, що роль цього громадського діяча була вельми впливовою на український національний рух ХІХ ст.

Вперше термін "консерватизм" застосував у своїй творчості французький письменник-романтик Ф. Шатобріан (1768–1848). У значенні суспільно-політичному "консерватизм" став відомий завдяки політичній теорії Е. Берка (1729–1797). Згодом усе більше інтелектуалів стало залучатися до трактування і переосмислення цього, поза всякими сумнівами, важливого світоглядного явища, адже воно проникло в державно-політичне та соціокультурне життя багатьох європейських країн. Консерватизм знайшов своє відображення у творах Ж. де Местра (1753–1821) Л. Бональда (1754–1840), А.-Г. Мюллера (1779–1829) [1. 3–4].

Зрештою, консервативна думка стала предметом студіювання в усій Європі. Вона простежується в творчості С. Колріджа, Ж. Марітена, І. Водсворта, А.-Ф. Ламенне, А. Рівароля, Ф. Баадера, К.-Л. Галлера. В новітній історії у неї з'явилося стільки adeptів, що їх не можна було б перерахувати в межах всієї статті. Слід, проте, відзначити політичні теорії принаймні двох її представників – В. Парето і Г. Москі. В історії світової політичної науки цих вчених прийнято зараховувати до фундаторів теорії еліт, котра, як відомо, теж ґрунтується на консервативних ідеях.

Український інтелектуальний форум ХІХ ст. не може бути зарахований до класичної консервативної думки. Пов'язано це передусім з відсталістю національного руху на українських землях, власне, з його відсталістю поряд з інтелектуальною модернізацією багатьох інших європейських спільнот. Класична українська консервативна думка виникає лише на початку ХХ ст. у зв'язку з діяльністю видатного історика, філософа, політолога В. Липинського (1882–1931). Проте, за певних обставин, Україна ХІХ ст. може роз-

глядатися як батьківщина особливого виду консерватизму – "етнографічного" або "козацького". Це, слід зауважити, не применшувало його політичної ролі...

Консервативна течія в українському національному відродженні XIX ст. була представлена не стільки конкретними постатями, скільки окремими ідеями. Тож за основний критерій зарахування українських діячів до консервативного напрямку для сучасних вчених послужив, по суті, один принцип – кожен з представників цього напрямку ідентифікується за його професійною чи аматорською цікавістю до славної історії свого краю, відображеній у конкретній інтелектуальній продукції. Цікавість ця проявлялась у діяльності щодо збирання фольклору, архівів, літописів. Однак у такому разі буквально кожен з тих діячів, хто займався збиранням старовини, міг бути зарахований до основоположників або симпатиків консервативної течії модерної української суспільно-політичної думки.

Щоб уникнути помилкової класифікації, на наш погляд, до засадного принципу, що окреслений вище, слід додати вимогу політичного світогляду. В сучасному етнодержавознавстві консервативна суспільно-політична думка визнається як самостійна, коли основним об'єктом її теоретизувань стає "державна" (варіанти – "еліта", "аристократія"). Це, слід відзначити, не модна спроба з нашого боку йти у річищі оновлення методологічної бази української науки, а традиційний погляд на консерватизм.

І. Лисяк-Рудницький розпочав аналіз українського консерватизму з "Історії Русів". Попри те, що остаточне авторство книги і досі не встановлено, не викликає сумнівів те, що вона була написана патріотом України, більш того – людиною з консервативним світоглядом. Основна ідея "Історії Русів" – природне, моральне та історичне право кожного народу на свій самостійний державно-політичний розвиток. Великою мірою вона присвячена одіозній і харизматичній в українській історії постаті – Б. Хмельницькому. В контексті елітарного бачення діяльність видатного гетьмана подається автором "Історії Русів" як найкращий, хрестоматійний приклад для наступних поколінь українських політиків. Відзначимо, що Переяславські домовленості 1654 р. автор твору розглядає як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі, "бо від того надмірно зміцніло абсолютне російське самодержавство, воно з приєднанням України стало "серед царств могутніх і старших". Через це, зазначається в "Історії Русів", європейські держави вимагали від Б. Хмельницького повернути Україну в "колишній натуральний стан" [2: 20]. Йшлося, звісно ж, про незалежну державу Б. Хмельницького, виборену у 1648–1653 рр. "Руси" – давня назва українців. Вона збережена автором твору не випадково – цим він виводив походження української держави від Київської Русі. Історик О. Оглоблин у нью-йоркському перевиданні "Історії Русів" охарактеризував її не інакше, як декларацією прав української нації [1: 17]. І. Лисяк-Рудницький стверджував, що цей твір формував концепцію українського "історичного легітимізму" [3: 71].

Серед багатьох представників української консервативної течії XIX ст. яскраво виділяється, певно, не діяльність, а скоріше світогляд Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897) – видатного українського письменника, літературознавця, історика. Яскравою його постать видається передусім тому, що консерватизм тодішньої Наддніпрянщини не зумів сформуватися в окрему політичну силу, оскільки його ідейні носії "не змогли протиставити демократично-народницькому напрямку, який тоді домінував, свою цілісну політичну програму" [1: 20]. І хоча не мав такої консервативної програми і сам Куліш, його позиція щодо місця України в європейському політикумі ґрунтувалася на ідеях, притаманних здебільшого консервативному світогляду. Тож характеристика суспільно-політичних поглядів цього громадського діяча заслуговує на окреме дослідження.

У річищі спінозівського вчення про нескінченну субстанцію П. Куліш сповідував ідею природної незнищенності української нації. У працях "Україна" (1843), "Михайло Чарнишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад" (1843), "Повесть об украинском народе" (1846) відчувається Кулішева туга за героїчним. "Михайла Чарнишенка", до речі, письменник написав під впливом ідей, виголошених в "Історії Русів". Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства громадсько-політична й історико-публіцистична діяльність П. Куліша дещо згасла.

Цікавим у житті П. Куліша є період 1853–1854 рр. Саме в цей час, як зазначає В. Петров, письменник "робить першу в своєму житті спробу "охуторянитись" [4: 420].

Знесилений петербурзькою рутиною, розчарувавшись у міському житті, Куліш вирішує покинути "Блатенськ" (так він називав Петербург у листах до О. Бодянського) і оселитись на Полтавщині, в одному з хуторів Лубенщини. Антиурбаністичні настрої мислителя знайшли згодом своє політичне відображення у його творчості, однак у ті роки Кулішеві хотілося спокою. Наприкінці червня 1853 р. письменник писав у листі до М. Білозерського: "Не умею Вам рассказать, как я тосковал по своим густым, широкошумным дубровам, глядя на жидкие березы и на печальные ели петербургской тундры" [4: 422]. Купивши хутір Мотронівку під Борзною, осівши, Куліш формулює своє життєве кредо на два наступні роки: "Ведь это чудное состояние души – не желать ничего" [4: 425]. Відчувши душевну ейфорію від української природи, яку письменник мав радість споглядати щодня, він став грати з самим собою у "ледачого хохла". Його український ментальний психотип став виражатися на той час відомою народною приказкою – "Коли б хліб та одежа, то їв би козак лежа" [4: 426]. Подорожуючи по Дніпру, Куліш переповнюється пантеїстичними переживаннями. "Днепр для меня кажется чем-то священным и возбуждает во мне чувство, близкое к фетишизму" [4: 427], – написав тоді мислитель. В його поетичній творчості центральне місце посідає селянин і хутірське життя. "Навряд щоб в історії романтичного світогляду ми стріли в будь-кого іншого отаке своєрідне, як у Куліша, хуторянське засвоєння теми втечі, пустині, відмовлення й природи" [4: 428], – зазначав у 1926 р. знавець Кулішевої спадщини В. Петров.

З цього сюжету діяльності П. Куліша черпаємо ще один доказ того, що його світогляд був сповнений консервативних ідей. Спочатку козаколюбство, потім любов до українського степу, природи, зрештою, захоплення селянським устроєм – все це ніщо інше як ідеї українського консерватизму, оперті на національну традицію. Відзначимо, що ментальна основа світогляду будь-якої людини завжди тяжіє до консервативних ідей, а ті, в свою чергу, персоніфікуються в абстрагованих символах – людських постатях (національними архетипами в Україні були, наприклад, козак, чумака, селянин). Особливо ж виразними консервативні ідеї стають в умовах своєї політизації.

Наприкінці 1850-х рр., після тривалої перерви, поновлюються історичні студії П. Куліша: в світ виходять "Повесть о Южной Руси" (1859–1860), "Хмельниччина", "Виговщина", "Історія України" (1861), "Історія України од найдавніших часів" (1869), інші науково-популярні нариси письменника.

До сьогодні серед дослідників триває дискусія, чи був Куліш професійним істориком. Адже ще О. Єфіменко відзначила, що історичні факти добиралися ним довільно, через що його праці втрачали значною мірою науковий характер [1: 23]. На це питання науки можна відповісти, на наш погляд, за допомогою творчості самого Куліша. Один з його творів промовляє:

Куліш завзятий був писака,
В шпаргалках, мов та миш, довбавсь.
Що коїв лях і гайдамака,
До всього пильно доглядавсь [5: 386].

Як бачимо, автор високо цінував роботу з джерелами, і, слід відзначити, сам ніколи її не цурався. Однак, будучи людиною самокритичною, він визнавав: "Я не поет і не історик – ні! Я – піонер з сокирою важкою..." [1: 23].

В чому ж полягало піонерство Куліша? Безумовно, відповідь на це запитання слід шукати у зв'язку з виходом у світ його видатного твору "Чорна Рада" [6: 6–243]. Книга була завершена письменником ще в 1846 р., однак розгром Кирило-Мефодіївського товариства і переслідування громадського діяча не давали можливості її видати. Як стверджують дослідники, вперше цей історичний роман П. Куліша було надруковано лише 1857 р. Лейтмотивом твору стала українська національна трагедія – події історичного етапу "Руїни". Куліш вважав, що фундамент української держави Б. Хмельницького може зміцнити не стихія запорозька, а шляхетсько-старшинська верхівка. Саме тому головний герой роману – не лакей Брюховецький, обраний голотою на гетьманство, а колишній поволоцький полковник Шрам, який став на бік старшини. Таким чином, перший в історії України історичний роман наскрізь був пронизаний консервативно-елітарною ідеєю.

Досліджуючи постать П. Куліша, слід визнати, що у 1870–1890-х рр. він – зовсім інший мислитель. Будучи людиною контраверсійною сам у собі, письменник пішов шляхом критики багатьох ідей, якими раніше захоплювався. Саме в цей період з'являються його "История воссоединения Руси" й "Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)". В першій роботі мислитель намагався документально обґрунтувати ідею історичної згубності національно-визвольних рухів, схвально оцінював ідею російського централізму (побуває навіть думка, що саме Куліш вперше застосував термін "воссоединение" щодо Переяславської ради 1654 р.). У другому творі він різко засудив боротьбу українців під проводом Б. Хмельницького. Цими ж роками датуються критичні нападки письменника на спадщину Т. Шевченка, за що він неодноразово піддавався критиці з боку сучасників і літературознавців. Тоді ж з'явилися його хвалебні письмена на рахунок культурно-просвітницької діяльності російських імператорів, зокрема Петра I та Катерини II. І тоді ж Куліш "прославився" своїми напруженими відносинами з галичанами.

Поведінку П. Куліша досить важко оцінити однозначно. Надії письменника, що молодь "хоч трохи схаменеться і перестане ненавидіти ляха і москаля, яко людських нападників..." [1: 33], після того як прочитає "Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)", не справдилися – більш того, твір цей зазнав нищівної критики від сучасників та істориків пізніших періодів. Очевидним залишається одне – старі ідеї всеслов'янської єдності і братерства знайшли своє відображення у пізній творчості П. Куліша, послугуючись більш ранніми рядками з "Національного ідеалу":

Без єзуїта Лях, Москаль без бюрократа

Зустріне серед нас приятеля і брата [7: 203].

Можливо, як зазначає С. Гелей, відмовою від активної політичної боротьби за свої ідеали Куліш справді "наївно сподівався випросити у царського режиму право на культурно-освітню діяльність, яка за певних обставин створить основу для вироблення елементарних форм державності" [1: 39]. Принаймні, такий яскраво виражений "імперський консерватизм" письменника важко пояснити якимось інакше.

Зауважмо, що Куліш був адекватно самокритичним як до себе, так і до свого народу. Він не розумів тих істориків, які намагалися обілити або замаскувати "українські гріхи". За такі вважав передусім Гайдамаччину, козацько-селянські повстання. Будучи прихильником аристократичної школи письменників, Куліш не схвалював повстань черні. На наш погляд, еволюція історичних поглядів П. Куліша від "козаколюбства" до "козакофобії" пов'язана також із реакцією письменника на соціалістичні гасла, які набували популярності в пореформеній Росії і були, згідно з їхнім внутрішнім змістом, далеко не елітарними.

Слов'янофільська ідея миру набагато років укорінилася в світогляді П. Куліша принцип національного примирення, а не ворожнечі. Напевне, саме тому пізні роботи Куліша пронизані замислом спільної держави українців як з росіянами, так і з поляками. Презирливо мислитель ставився до ідеї національної винятковості. Треба думати, що він не підтримував і месіанської ідеї, котру в свій час сповідувала щодо України переважна більшість членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Парадоксально, український консерватизм П. Куліша в його політизованому варіанті з'являється одночасно з проросійськими і пропольськими сюжетами творчості письменника. В 1882 р. виходить друком поетична збірка П. Куліша під назвою "Хуторна поезія". Ще більшим нонсенсом, як бачимо, є те, що збірка за своїм задумом була покликана черговий раз покритикувати українську націю за слабкі місця в її національному відродженні, а вийшло зовсім навпаки – вона збурила інтелігенцію, сприяла зростанню національної самосвідомості українців. Такого резонансу, певно, не очікував сам Куліш, адже в імперських колах уже було загальноновизнано, що українська селянська цивілізація не здатна до національного відродження.

У підсумку слід відзначити, що П. Куліш, незважаючи на всю складність і неоднозначність його поглядів, є яскравим представником українського національного відродження і консервативного напрямку в ньому. С. Гелей, подаючи соціально-психологічний портрет письменника, протиставляє з одного боку – його аристократизм, як стремління до громадського ідеалу, а з іншого боку – консерватизм [1: 50], вірогідно, як небажання зміню-

вати усталену соціально-політичну структуру суспільства. На наш погляд, протиставляти ці дві складові політичного світогляду П. Куліша є не зовсім правомірним, адже консервативним (у значенні небажання змінювати політичний устрій імперії) було лише Кулішеве бачення методів боротьби за національну самобутність, і тут доречніше було б ужити "індиферентність". У питаннях будівництва української держави Куліш завжди залишався патріотом.

Список використаних джерел

1. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. – Львів, 1996. – 124 с.
2. Історія Русів / Пер. І. Драча, вступ. ст. В. Шевчука. – К., 1991. – 318 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. – Том І. – К., 1994. – 573 с.
4. Петров В. Куліш-хуторянин // Хроніка 2000. – 2000. – № 37–38. – С. 420–432.
5. Куліш П. Куліш у пеклі // Куліш П. Твори: В 2 т. – Т. 1: Поетичні твори. – К., 1989. – С. 384–440.
6. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року // Куліш П. Твори: В 2 т. – Т. 2: Чорна рада. Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; статті та рецензії. – К., 1989. – С. 6–243.
7. Куліш П. Національний ідеал // Куліш П. Твори: В 2 т. – Т. 1: Поетичні твори. – К., 1989. – С. 201–203.

Ihor Voloshyn, Serhiy Shamara

PANTELEYMON KULISH IN THE UKRAINIAN CONSERVATIVE MOVEMENT

The conservative outlook of P. Kulish is considered in this article. The authors stand up for the thought that the role of this public man had a great influence upon the Ukrainian national movement of XIX century.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІВАНА ФРАНКА

У статті звернуто увагу на малодосліджену проблему становлення наукових засад українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців і ролі Івана Франка у цьому процесі, котрий одним із перших виокремив значення соціально-економічних чинників у самопізнанні українства.

Живемо й діємо в час історичний, нелегкий і відповідальний. Збереження, утвердження української державності, її просування до європейського та й всесвітнього співтовариства актуалізує проблеми українознавства, яке, поділяючи думку І. Божка, не зводиться до суми відомостей про територію, історію, культуру, філософію, економіку і т. п. України, а є цілісним знанням про неї, що розкривається у поняттях-екзистенціалах: "український світ", "українська самосвідомість і менталітет", "українське слово", "Україна в світі" та ін. [1: 145].

Такий методологічний підхід, як видається, властивий Івану Франку в його багатьох наукових працях про українську історію, етнографію, економічне, суспільно-політичне й духовно-культурне життя нашого народу. Йому належить провідна роль у розробці наукових засад українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців. Однак саме цей винятково актуальний аспект наукової творчості ще не дістав належного висвітлення, як і увага І. Франка до питань економічної історії українського народу. Багато дослідників торкалися окремих українознавчих студій ученого у галузі письменства, етнографії, історії. У цьому списку імена. М. Возняка, О. Дея, О. Білоуса, Г. Вервеса,

Я. Грицака, М. Кравця, З. Кузьміна, М. Ломової, Ф. Пустової, М. Луціва, В. Микитася, О. Мороза, І. Курганського, О. Сидоренка, С. Єфремова, О. Забужко, Я. Грицака, І. Дорошенка, Г. Дончика, П. Кононенка та ін. [2]. Загальні праці Д. Дорошенка "Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення", С. Єфремова "Українознавство" та "Історія письменства", П. Кононенка "Українознавство", Г. Дончика "Історія української літератури ХХ століття" відзначають, що ХІХ ст. підготувало і ґрунт, і насіння, і сівачів для щедро колосистої українознавчої ниви. На історичну арену вийшли титани праці, творчості і державно-політичної діяльності [3: 59; 5: 15; 6: 220]. Серед них й І. Франко – людина універсальних інтересів, діянь і творчих шукань. Один серед небагатьох, хто писав трьома мовами (українською, польською, німецькою), перекладав з 14 мов [4].

У пантеон визначних діячів української культури І. Франко увійшов як дослідник старого письменства і народної словесності, історик літератури, літературний критик, етнограф, економіст, філософ, громадський діяч. Свою творчість він починав в умовах, коли Наддніпрянська Україна переживала Емський указ, а її діячі друкувалися в Галичині. Говорячи словами С. Єфремова, Галичина "зробилась вікном для цілої України... до 1906 р., а великою мірою й потім до самого початку світової війни року 1914" [6: 323]. Як зазначав Д. Дорошенко, "діяльність у Галичині українських письменників, особливо Драгоманова, дала дуже гарні наслідки в першому ж поколінні, що активно виходить на арену громадської роботи в половині 70-х років. Найкращим став Іван Франко" [5: 3].

Своєю громадською, науковою діяльністю, творчістю українська еліта утверджувала "малоросійську культуру" серед світової та європейської громадськості. Енциклопедичні посібники тогочасної Європи до кінця ХІХ ст. не знали такої сторінки, як українська. Власне, перу І. Франка судилося заповнювати ці "білі плями".

Підтвердження тому є й філософські, історико-літературні, економічні, етнографічні праці І. Франка, в яких розроблялися теоретичні підвалини нової української науки, в епіцентрі якої був український народ. Система наукових поглядів І. Франка складалася в процесі вивчення історії українського народу, його культури, письменства – від найдавніших часів до сучасної йому доби, шляхом розгляду найважливіших, найболючіших проблем галицької дійсності. У дослідженні "Наука і її взаємини з працюючими класами", він зауважував, що справжня наука повинна виконувати дві умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів [7: 32]. Наукові книги, підкреслював І. Франко, мають бути доступними і зрозумілими для народу. Для цього наукові знання слід популяризувати, дотримуючись методу, "зачинаючи від одиничних явищ і поступаючи до загальніших" [8: 195]. Це є й ще сьогодні актуальним для шкільних підручників.

Зрозуміло, що для науки потрібна фахова підготовка. Тому то й І. Франко неодноразово звертається до стану освіти в Галичині, розуміючи за нею у майбутньому велику перспективу. Стан української освіти автор порівнює з російською ("Університети в Росії", "Двоязычність і дволичність"), австрійською: ("Середні школи в Галичині в 1875–1883"), польською ("К истории просвещения в Галиции") [9]. У розвідці "Народні школи і їх потреби" І. Франко з болем зазначає, що майже 3000 громад в галицькому краї не мають початкових шкіл, а одна школа припадає на 1713 людей, та й платня вчительська бажає бути кращою [10: 108–112].

Базуючись на даних переписів 1880 і 1890 років, І. Франко у статті "Скільки нас є?" (1892 р.) аналізує кількісний і національний склад населення Галичини, його віросповідання, освітній рівень. У 1890 р. тут проживало майже 6 млн. 608 тис. осіб. Густота населення склала в 1890 р. 84 особи на один квадратний кілометр. З інших європейських країн лише Бельгія, Голландія, Великобританія та Італія мали більшу густоту населення, ніж у Галичині [11: 312–313]. Дослідник наводить сумну статистику неписьменності. У 1890 р. 68% населення не вміло ні читати, ні писати, а серед жінок цей показник складав 71,6% [11: 317].

Недостатній розвиток нижчої школи породжує проблеми у її вищій ланці. Франко констатує відсутність творчості, належного рівня викладання у гімназіях та університеті, де навчання ведеться "для хліба", відсутня найменша допомога та заохочення власних думок, низький рівень науки [12: 168]. Паралельно з цим існувала й проблема професіо-

налізму кадрів. Автор зазначає, що є декілька справжніх науковців, більшість же "розпоряджають ... ще й дуже тісним апаратом науковим" [12: 168].

Стан освіти у краї, та й загалом у всій Україні, нерозривно пов'язаний і з іншими проблемами, що заважають природному розвитку українства. Тому то й детальне вивчення життя і побуту українців є ще одною характерною рисою українознавчого доробку вченого та письменника.

Так, наприклад, у статті "Що нас єднає, а що розділяє?", вперше надрукованій польською мовою 15 січня 1879 р. у газеті "Ргаса", видатний українознавець висловлює свою думку про солідарність між галицькими робітниками як про основу і кінцеву запоруку поліпшення їхнього життя, про перешкоди, які стоять на цьому шляху. Насамперед І. Франко підкреслює "дивну ... специфічно слов'янську особливість наших робітників – недооцінювання власних прав, власних життєвих потреб і нестач" [13: 16]. "Блідо" виглядає ця позиція на фоні "Західної Європи, де трудящі класи зв'язані сильнішими вузами і де почуття їхньої власної гідності завдяки тривалій боротьбі і зусиллям стоїть уже досить високо" [13: 16].

Розглядаючи злиденне становище галицьких селян, дослідник 1 лютого 1888 р. у рецензії на публікацію С. Щепановського "Злидні Галичини в цифрах" зауважує, що Галичина ще йде попереду інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення [14: 16], але тут на 1000 осіб сільського населення припадає 551 голова худоби. В той час в Англії цей показник становить 1654 шт., в Ірландії – 1350, у Франції – 1060, в Німеччині – 1028 шт. В Англії кожен рільник продукує щонайменше у шість разів більше м'яса й молока, як рільник у Галичині [14: 17]. Галичани, котрі експортують сільськогосподарську продукцію, харчуються дуже бідно. За винятком картоплі, у споживанні якої Галичина стоїть на чолі всіх країн, середнє споживання збіжжя і м'яса не дорівнює навіть половині їхнього споживання в інших країнах. Навіть коли б Галичина нічого не експортувала, то мала б на душу населення не більше як 284 кг збіжжя і 20 кг м'яса, тобто половину того, що споживає Франція [14: 19]. Формуючи тодішнє українознавство, національний світогляд майбутньої незалежної України, І. Франко обнадійливо стверджує, що причин такого низького рівня не треба шукати в фізичній дегенерації чи нездатності галицького робітника чи селянина. Навпаки, галицький робітник анітрохи не гірший за німецького або англійського. Це виявилось в Америці, Німеччині, де галицького робітника шукають. "Головною причиною нашої економічної відсталості, – зазначає І. Франко, – є брак засобів і сучасних знарядь праці – машин" [14: 18].

У статті "Галицька промисловість" (27 квітня 1888 р.) дослідник наводить такий факт: у числі 383 промислових закладів, відвіданих 1887 р. інспекторами, 149 не мали інших моторів, крім людських рук [15: 54].

У статті "Економічна програма", опублікованій 26 лютого 1888 р., І. Франко зазначає, що Галичина належить до найбільш заселених частин Європи, але кожна тисяча тутешніх селян має тільки 1600 га землі, в той час як у Чехії цей показник дорівнює 2300, а в Англії – навіть 3700 га [16: 44]. Вищенаведені цифри, робить висновок автор, переконують, що брак землі в нас вказує на потребу якнайінтенсивнішого господарювання [16: 45]. Коли це не вдається, то селянин шукає "щастя" за кордоном. Цій проблемі І. Франко присвячує декілька статей. Одна із них – "Еміграція галицьких селян" – надрукована в 1893 р. Дослідник насамперед зауважує, "що Галичина перелюднена (підкр. І. Франка); се значить ... що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення" [17: 343]. Тому не можна дивуватися еміграції селян із Галичини. Сільська людність, підкреслюється у статті, емігрує масами до південної Угорщини, до північної Америки, до Бразилії, до Румунії, на російську Волинь і т.д." [17: 345]. При цьому І. Франко розвінчує "поголовку" еміграції через Збруч до Росії. "Говорили, – зазначає автор статті, – що російський цар проганяє зі своєї держави всіх жидів і німців і обіцяє кожному руському селянинові, що прийде до нього, добре заготовлене обійстя з худобою та 10 моргів (морг приблизно 0,55 га – О.Г.) одного поля" [17: 346].

І. Франко глибоко з'ясовує побутові умови галицького селянства, хоч "тема ця неприємна" [18: 346] для дослідника. У спеціальній статті "Галицький селянин", надрукованій

1897 р. в журналі "Die Zeit", автор, не спираючись на статистику, використовує описовий метод і змальовує звичай та людей. Насамперед веде мову про село, яке, на перший погляд, має доволі мальовничий та ідилічний вигляд. Та коли підійти ближче, то побачиш, що тихі й ідилічні – це насправді досить брудні, криті перегнилою соломною, часто розвалені хати, всередині, як правило, лише одна кімната, що водночас є і кухнею, і світлицею, і їдальнею, і спальнею, а взимку в ній "гостюють ще й телятка, поросятка, ягнятка, кури, тут же виводяться гуси і зберігається картопля. У такій кімнаті площею не більше 15–20 квадратних метрів чверть займає велика примітивна глиняна піч для хліба, яка водночас править за лікарню, магазин, дитячу кімнату, сушарню. Взимку на печі сплять старі, що потребують тепла і не мають окремого ліжка, а також діти і частина челяді; жінки навіть сплять у самій печі, в якій нещодавно топилося, виставивши лише голову. Ліжко – це привілей господаря та його дружини; вони завжди сплять разом на очах цілої родини. Старші хлопці літом і зимою сплять у хліві біля худоби. Споживання м'яса в галицьких селах мінімальне; м'ясо, як правило, їдять лише двічі-тричі на рік: під час свят або надзвичайних родинних подій. Так само з яйцями, маслом і сиром. Ці продукти, як правило, є власністю селянки; їх продають, щоб купити солі, легкий жіночий одяг і оздобу: хустини, стрічки і т.д. Отож залишається саме молоко, що вживається як приправа до страв і пожива для дітей. Цукор і цукрові страви цілком виключені з меню пересічного галицького селянина. Основу всіх галицьких національних страв врешті-решт становлять картопля, капуста, буряки та інші мало поживні рослини. "Галицький селянин їсть половину того, що європейський робітник. Очевидно, й зріст, працездатність, енергія й охота до праці галицького селянина впливають з цього" [18: 503–505].

І. Франко аналізує у спеціальних статтях, надрукованих у 1893 р. в газеті "Kurjer Lwowski", проблему галицького лихварства. При цьому він загалом поділяє і розвиває положення львівського дослідника Леопольда Каро. "Галичина, – йдеться в статті "Лихварство в Галичині", – класичний край лихварства" [19: 373]. Жоден край австрійської монархії, навіть у всій Європі, не може показати такого великого числа професійних лихварів, як Галичина" [19: 374]. Ті лихварі – переважно євреї: сільські шинкарі, крамарі, торговці і т.п. Заможні селяни склали невелику кількість порівняно з лихварями-євреями. Поміщики та їх управителі (двори) також позичали незаможним селянам дрібні суми, збіжжя, інші продукти, але рідко під відсотки, заставу селянського ґрунту. Боржник відробляв на панських землях позичені гроші [19: 375–376]. Останній висновок Л. Каро І. Франко розцінив так: "Про поміщицьке лихварство в д-ра Каро ... більше немає ні слова ... наче б те давання грошей за відробіток було просто філантропічним заходом і не руйнувало селян іноді так сильно, як найгірше єврейське лихварство, так що навіть у дуже недогадливих селян заслужило собі назву нової панщини" [19: 376].

Виокремлюючи головні чинники, які гнали селянина до лихварів, дослідник зазначає, що це були переднівок, стихійні лиха, неврожай, пишні весілля, хрестини і похорони, судові процеси і спадкові переговори та податки [19: 375].

Не проходить повз увагу І. Франка і питання корчм, які "всюди є місцем суспільної і моральної зарази" [20: 82], тверезості. При цьому він висловлює свої погляди, відмінні від тих, що вбачають у пияцтві головну причину народного занепаду, а в тверезості єдиний порятунок, так і від тих, котрі вважають горілку потрібною для здоров'я. Насамперед учений у статті "Пан Щепановський про пропінацію" (1888 р.) зауважує, що в Галичині при надто малій кількості спожитої горілки (6–7 л на душу) соціальні наслідки пияцтва мають фатальний характер, а в країнах заможніших набагато більше її споживання (Швеція, наприклад, 20 л) далеко менше шкодить. Але такої кількості горілки в Галичині вистачає для того, щоб упоїти чоловіка, що така мала грошова витрата може позбавити його майна. "Дайте йому, – пише І. Франко, – відповідний заробіток і харчування, і він удвоє більше вип'є без пияцтва, вдесятеро більше витратить без останньої сорочки і даху над головою" [20: 85].

На завершення цієї соціальної і моральної проблеми автор, не приєднуючись до тих, котрі в самій тверезості бачать ліки від усякого лиха, визнає, однак, що ті священики і вчителі, котрі займаються справою тверезості, йдуть доброю дорогою, а їх завдання

почесне і гідне всілякої підтримки, хоч є лише вступом до справжнього народного відродження [20: 85].

У статті "Тернопільська моральність" (1887 р.) І. Франко порушує зворотній бік моралі у купецькому світі. Кодекс "тернопільської" моралі, характерний для Галичини, складається з ошукування того, хто купує, ошукування на якості товару, систематичного за куповування товарів у крамницях збанкрутованих купців нижче коштів виробництва, "мандрівні склади" і вся система торгівлі на рознос, яка здебільшого розрахована на те, щоб ошукати уряд на податках і акцизах, не платити за склад, а внаслідок цього мати право продавати товари дешевше та ін. Гонитва за цим є загальною і здебільшого дуже жорсткою. У Франції, наприклад, цю "поетичну сторону" професії купців, "нелояльну конкуренцію" підвели під окрему карну статтю, яка на теренах Галичини відсутня [21: 508].

Аналіз соціально-політичного стану репрезентів галицького суспільства дає можливість І. Франку зробити висновок, що "русини в Галичині зробилися виразно селянською нацією, а поляки незалежно від політичних переконань "рішучо проти селян" [22: 242]. Тому то й з боєм зауважує І. Франко, що просвіта, добробут, самостійність даються українцям "про око" [23: 323]. Аналогічна ситуація і в підросійській Україні. Про це свідчить, зокрема, "Записка о состоянии Подолии в 1843 году", опублікована І. Франком [24].

На думку І. Франка, ще гірше становище українця в Угорщині. У статті "І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти малярського тисячоліття" (1895 р.) він писав: "З цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море", – підкреслює І. Франко. Вони не мають ні одного посла в сеймі [25: 348]. Автор підсумовує, що дорога насильства, економічного і духовного руйнування "підкопує не тільки слабшого, але й сильнішого" [25: 349].

Філософським осмисленням історичного розвитку людства проникнута стаття "Що таке поступ?" (1903 р.). Відповідаючи на це питання, Франко зазначає, що "поступ не все будує, але часто руйнує" [26: 305]. Це твердження дослідник підтверджує прикладами із всесвітньої історії, веде мову й про Київську Русь, яка тисячу літ тому була окремою, самостійною державою, що загрожувала Царгородові, приймала в Києві французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля тощо. Але після 400 літ такого державного життя, "коли у нас почало заноситися і на витворення власної просвіти, школи, письменства і всього того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі століття в кут, у пільму, в неволю та залежність" [26: 305].

Поряд з аналізом історичних злетів і падінь світової цивілізації, автор описує майбутній суспільний устрій Енгельсової держави. У ній робітники на основі загального голосування здобудуть перевагу у державних рядах. Народна держава прийде на зміну панування одних і неволі інших. Але, як пророче зауважує І. Франко щодо майбутнього цієї держави: "Народна держава стала б величезною народною тюрмою" [26: 342]. Її всеохоплююча сила стала б тягарем для волі, душі людини, перетворившись у "всевладну пані над життям усіх горожан" [26: 341].

У статті "Поза межами можливого" (1900 р.) Франко обґрунтовує свій погляд на національний розвій України. Автор насамперед зазначає, що політична несамоствійність нації дозволяє себе визискувати іншій нації. Отже, робить висновок автор, національно-економічні питання самі собою спонукають усяку надію до виборювання для себе політичної самостійності [27: 280]. Принагідно Франко піддає критиці погляди М. Драгоманова 70-х рр. "про конечність міститися українству і політично, і літературно під одним дахом з російством" [27: 282].

На початок ХХ ст. дещо помітнішими стають зміни у світогляді самого І. Франка, що у великій мірі формувався під впливом ідей М. Драгоманова. Зокрема, стаття "Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова" створена на основі реферату, який був проголошений І. Франком перед студентською молоддю у Львові 15 липня 1906 р. Насамперед мислитель обґрунтовує принцип конкретно-історичного підходу до оцінки діяльності історичної особи. У світогляді і діяльності Драгоманова, зазначає Франко, проявляється "мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну вищу, органічну цілість – круга поступових європейських ідей і круга спеціально-російського хлопофільства..." [28: 426]. Як практич-

ний політик Драгоманов, за оцінкою Франка, виступав у національній справі як державник, "що в різнонаціональній державі признає панування ... одної нації, а потреби і жадання інших націй мірить потребами й інтересами цілої держави..." [28: 428]. Проте, в теоретичних працях ("Историческая Польша и великорусская демократия") Драгоманов, як підкреслює Франко, йшов значно далі, доводив "шкідливість ігнорування української національності...", дає першу талановиту і широку пробу синтези того, чим була і єсть досі Україна посеред країв Східної Європи, чим була для Польщі і для Росії, чим може стати для Слобожанщини" [28: 429]. Франко піддає критиці висунутий Драгомановим принцип обласної (територіальної) автономії, що є "нерівнозначним з автономією національності" [28: 429]. Водночас дослідник заважує, "що його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу" [28: 429]. Важливо наголосити, що І. Франко під впливом багатьох чинників вивільнився з-під поглядів М. Драгоманова й еволюціонував до повної підтримки ідеї політичної самостійності України (рец. на кн. Ю. Бачинського „Україна ірредента“, стаття „Поza межами можливого“). Як політичний заповіт і вершину ідейно-політичних поглядів можна розглядати його „Мойсей“ (1905).

Таким чином, Івану Франку поряд із обґрунтуванням засадничих підстав, методологічних принципів українознавства належить велика роль у запровадженні історико-економічних досліджень в українську національну науку. За І. Франком, розквіт нації і її прогрес залежить від єдності ідеалів економічної, соціально-політичної та духовних сфер. Це він намагався утвердити своєю активною науковою та практичною діяльністю. Основною метою і сенсом його праці стали слова: „Ми мусимо навчитися чути себе українцями... Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, в її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим, хоч і як дрібним, та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе, справді, практично частиною його" [29: 286].

Список використаних джерел

1. Бичко І. Українознавство (точка зору) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 520 с. 2. Дей О. Іван Франко і народна творчість. – К., 1995. – 145 с. Возняк М. Матеріали до життєпису І.Франка. "За сто літ", кн. I, 1927. – 80 с.; Вервес І.Д. І.Франко і питання українсько-польських взаємин 70–90-х років XIX ст. – К., 1970. – 361 с.; Грицак Я.Й. Спроба політичного портрету І.Франка. – Львів, 1990. – 177 с.; Кравець М.М. І. Франко – історик України. – Львів, 1971. – 220 с.; Кузьміна З.М. И. Франко и революция 1848 г. в Галиции. – Петрозаводськ, 1971. – 120 с.; Ломова М.Т. Етнографічна діяльність І.Франка. – К., 1957. – 185 с.; Луців Л. І. Франко – борець за національну і соціальну справедливість. Нью-Йорк, 1967. – 220 с.; Микитась В. І.Франко – дослідник української полемічної літератури (16–17 ст.). – К., 1983. – 154 с.; Пустова Ф.Д. І.Франко – історик української літератури. – К., 1989. – 147 с.; Сидоренко О.І. Літературно-критична діяльність І.Франка. – К., 1956. – 197 с. 3. Кононенко П. Українознавство. – К., 1990. – 184 с. 4. Грицак Я. І. Франко // Довідник з історії України. – К., 2001. – 1333 с. 5. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. – К., 1924. – 25 с. 6. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1920. – 620 с. 7. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980–1986. – Т. 45. – С. 17–28. 8. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980–1986. – Т. 45. – С. 187–203. 9. Франко І. Університети в Росії. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980–1986. – Т. 46. – Кн. I. – С. 491–512; Франко І. Середні школи в Галичині. – Т. 46. – Кн. I. – С. 418–434; Франко І. К истории просвещения в Галиции. – Т. 46. – Кн. II. – С. 179–190; Франко І. Народні школи на Правобережній Україні. – Т. 46. – Кн. II. – С. 163–165. 10. Франко І. Народні школи і їх потреби. – Т. 46. – Кн. II. – С. 108–115. 11. Франко І. Скільки нас є. – Т. 44. – Кн. II. – С. 312–318. 12. Франко І. З поля нашої науки. – Т. 46. – Кн. II. – С. 166–179. 13. Франко І. Що нас єднає, а що розділяє? – Т. 44. – Кн. I. – С. 15–19. 14. Франко І.

Злидні Галичини в цифрах. – Т. 44. – Кн. I. – С. 14–20. 15. Франко І. Галицька промисловість. – Т. 44. – Кн. I. – С. 50–58. 16. Франко І. Економічна програма. – Т. 44. – Кн. I. – С. 40–47. 17. Франко І. Еміграція галицьких селян. – Т. 44. – Кн. II. – С. 343–350. 18. Франко І. Галицький селянин. – Т. 44. – Кн. II. – С. 501–513. 19. Франко І. Лихварство в Галичині. – Т. 44. – Кн. II. – С. 373–392. 20. Франко І. Пан Щепановський про пропінацію. – Т. 44. – Кн. II. – С. 79–95. 21. Франко І. Тернопільська моральність. – Т. 44. – Кн. I. – С. 508–510. 22. Франко І. Селянський рух у Галичині. – Т. 46. – Кн. II. – С. 242–258. 23. Франко І. Поляки і русини. – Т. 46. – Кн. II. – С. 317–330; Див.: Франко І. Польське повстання в Галичині. – 46. Кн. I. – С. 352–415; Франко І. Деякі про польсько-українські відносини. Т. 46. – Кн. II. – С. 258–280 та ін. 24. Франко І. Записка о состоянии Подолии в 1843 году. – Т. 46. – Кн. I. – С. 294–301. 25. Франко І. І ми в Європі. – Т. 46. – Кн. II. – С. 339–350. 26. Франко І. Що таке поступ?. – Т. 45. – С. 340–349. 27. Франко І. Поза межами можливого. – Т. 45. – С. 276–286. 28. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. – Т. 46. – Кн. II. – С. 423–438. 29. Франко І. Поза межами можливого. // Збір тв. у 50 т. – Т. 45. – С. 286.

Охана Номотук

HISTORIC – ECONOMICAL RESEARCH OF I FRANCO

This article gives analysis of I Franco influence on the cultural and spiritual rebirth of the Ukrainian people. Special attention is paid to the economical research.

УДК 94 (477)

Наталія Токар

БІОГРАФІЯ В.ДОМАНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.

У статті розглядається життєвий шлях одного з провідних громадських діячів України на межі ХІХ – ХХ століть В.М.Доманицького. Історик, етнограф, літературознавець, критик, редактор, здібний перекладач – такі грані його творчості. Але, на жаль, ім'я цього науковця недостатньо відоме широкому загалу. Тому метою статті є ознайомлення читачів з життєвим шляхом і становленням наукових і суспільних поглядів В. Доманицького.

Однією з основних тенденцій сучасної історичної науки є її персоніфікація. Внаслідок цих процесів підвищився інтерес до вивчення і аналізу біографічних відомостей окремих діячів української культури і науки. Одним з яскравих представників суспільно-політичного життя України на межі ХІХ – ХХ ст. був і Василь Миколайович Доманицький, який за 32 роки свого життя залишив тривкий, своєрідний, помітний слід в нашій культурі.

Основа джерельної бази поданої статті становлять епістолярії В.Доманицького, які зберігаються в іменних фондах Інституту рукописів НБУ ім.В.Вернадського, відділі рукописів Інституту літератури, відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника, Львівському державному історичному архіві, а також в приватній колекції В.Є.Шкоди. Ще одну групу джерел становлять спогади сучасників В.Доманицького, які були опубліковані в збірках "Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон", упорядкованій С.Єфремовим 1912 року, та "Василь Доманицький (з нагоди 15-ї річниці його смерті)", що вийшла у Подєбрадах 1925 року.

На сьогоднішній день комплексного узагальнюючого дослідження щодо життя і творчості Василя Доманицького не існує, але яскравий талант і активна громадська діяльність молодого дослідника завжди викликали інтерес науковців. Так, деякі біографічні матеріали та відомості про окремі галузі діяльності В. Доманицького є в дослідженні І.А. Фаренія "З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні", в статті Б.Б. Лобач-Жученко "З нових матеріалів про В. Доманицького". Протягом 2000 – 2003 рр. були видані роботи Ф. Ленченка і О. Палій "Василь Миколайович Доманицький" та А.А. Болаболченка "Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості", в яких було зроблено спробу підсумувати внесок В. Доманицького в суспільне і наукове життя України кінця XIX – початку XX ст.

Народився Василь Миколайович в с. Колодистому Звенигородського повіту на Київщині (нині – Тальнівський район Черкаської області) у родині священика. Генеалогія роду Доманицьких була досліджена О. Дучимінською і зводилася до такого:

РОДИНА о. МИКОЛИ ДОМАНИЦЬКОГО (1854 – 1920),

останнього пароха с. Колодисте.

ЙОГО ДРУЖИНА:

ПАРАСКЕВІЯ ЗАВІНОВСЬКА (1859 – 1910), дочка о. Атаназія, свящ. в с. Дацьки, Каніщчина, (її сестра Антоніна заміжня за о. Завадовським).

ЇХНІ ДІТИ:

ВАСИЛЬ (1877 – 1910), історик, громадський діяч, кооператор, публіцист, редактор,

МИХАЙЛО (1878 – 1918), слідчий суддя в Сибіру,

ЗІНАЇДА, близнючка Михайла чи Антоніни, померла дитиною,

АНТОНІНА, замужня Помазевич,

ПЛАТОН (1886 – 1944 ?), кооператор, єдиний з усієї рідні мав сина, доля якого невідома.

ВІКТОР (1893 – 1962), педагог, громадський діяч, публіцист [1: 63].

Батько Василя Доманицького – Микола Михайлович був досить прогресивною і, за мірками того часу, навіть революційною людиною, про що свідчить значна кількість поліцейських доносів, які зберігаються в ІР НАНУ [2: 1–10]. Микола Доманицький переймався проблемами своїх односельців, завжди намагався їм допомогти. Так, в 1894 р., занепокоєний різким обезземеленням селян, він написав листа мировому посереднику, в якому вказує причини цього явища і пропонував реформувати волосні суди [3: 1].

Звісно, з такими поглядами і вимогами Микола Доманицький не міг залишатись поза увагою царської влади. Тому за ним майже постійно стежили. Результатом стеження стали поліцейські звіти, в яких зазначалося, що підтвердженням революційної діяльності Миколи Доманицького є те, що він не бажає "... произносить в церкви перед своими прихожанами каких-либо назидательных проповедей, как это делали другие сельские священники; мало того, он несколько не сокрушался тем, что прихожане его всё больше и больше отставали от веры, совсем переставая посещать храм Божий..." [1: 3].

Вердикт був однозначний: "... Дальнейшее пребывание священника в с. Колодистом, как сочувствующего революционному движению... я нахожу крайне вредным и опасным, а потому прошу ходатайства ... о переводе этого священника из с. Колодистого..." [1: 3].

Переконання і прагнення Миколи Михайловича передалися всім його дітям. Нове покоління Доманицьких фактично відкинуло столітні традиції своєї родини – ніхто із синів отця Миколи не пішов шляхом здобуття церковного сану [4: 3]. Однак вони увібрали в себе притаманну їхній родині любов до української культури. Відомо, що в сім'ї о. Миколи суворо дотримували старовинних традицій і звичаїв, чітко відмежовували українську культуру від російської [5: 24].

Василь Доманицький народився 7 березня 1877 року. В 1887 р. він вступив до Четвертої чоловічої гімназії у Києві, де одразу заприятелював з сином видатного українського вченого Дмитром Антоновичем. Починаючи з першого класу, Доманицький часто бував вдома у професора, "в історичному дерев'яному будинкові на розі Кузнечної та Жилианської вулиць" [6: 426]. Так почалося знайомство Василя Доманицького з В.Б. Антоновичем, яке тривало до останніх днів життя професора. Саме завдяки йому, як згадував Василь

Доманицький, він вперше довідався, "що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою" [6: 427].

У першому класі гімназії Василь Доманицький з друзями заснували справжню українську "громаду". Тоді ж вони почали заводити і власну громадську бібліотеку. І незабаром, з допомогою В.Б.Антоновича, у них була чудова історична бібліотека, така, "що й ціни не скласти" [6: 427].

Після закінчення гімназії в 1895 р. В.Доманицький вступив на історико-філологічний факультет університету Св.Володимира. Заповзятий, енергійний, невтомний, Василь в університеті одержує прізвисько Вітер, що відповідало його непосидючому характеру. Він одразу виявив великий інтерес до історії, літератури, етнографії України. В Університеті В.Доманицький із захопленням слухав лекції В.С.Іконнікова, П.Г.Житецького, став одним з найулюбленіших студентів В.Б.Антоновича. Саме з лекцій професора Антоновича він пізнавав українську, а почасти і всесвітню археологію, а також і українську історію. В ті роки ще не було жодної наукової чи популярної праці, яка б охоплювала всю історію українського народу. Тому студенти звернулися до професора з проханням прочитати ряд приватних лекцій про козацьку добу. Лекції ті відбувалися то на квартирі у самого В.Б.Антоновича, то в приватній школі, незважаючи на те, що у будь-який час може з'явитися поліція і заарештувати учасників "незаконного зібрання" [6: 428].

З перших років навчання в університеті В.Доманицький починає пробувати свої сили на науковій ниві. В кінці 90-х рр. з ініціативи професора М.С.Грушевського почалася робота із складання біографічного словника українських історичних діячів. Після переїзду М.С.Грушевського до Львова ця робота сконцентрувалась в руках В.Б.Антоновича, який залучив до неї і студентів-істориків, серед яких був і В.Доманицький. Студентам, звісно, давали найлегші біографії, які треба було скласти на основі 2–3 джерел, але ця робота мала для них велике значення, "бо привчала до наукової праці, вводила в коло українських письменників, сповняла серця наші гордощами, що й ми якесь маленьке коліщатко у великій просвітньо-культурній машині" [6: 428].

Також вже на першому курсі, за рекомендацією В.Б.Антоновича, В.Доманицький починає працювати в журналі "Київська старовина" і в "Літературно-науковому віснику". Його замітки і повідомлення в цих журналах найчастіше підписувалися криптонімом В.Д. Охоплювали вони різноманітну тематику, дуже широке коло питань, пов'язаних з літературою, театром, мистецтвом. Через деякий час до В.Доманицького переходить у відділ хроніки і заміток журналу "Київська старовина". Тоді ж він вступив до літературного гуртка, що групувався біля О.Кониського. Цей гурток молоді займався тоді виданням популярних книжок і в близькому майбутньому поклав початок видавництву "Вік", в якому В.Доманицький працював майже до останніх років свого життя.

Невдовзі він і сам починає писати і редагувати книжки з історичної тематики: "Причинки до історії повстання Наливайка", "Козаччина на переломі XVI – XVII віків", "Нарис історії Стародавньої Греції", "Нарис історії м.Батурин" і т.ін.

У 1900 р. В.Доманицький закінчив університет і почав працювати викладачем історії в Київській приватній чоловічій гімназії Готліба Валькера. Також він продовжував працювати в "Київській старовині" і видавництві "Вік". Глибокий інтерес В.Доманицького до історії, етнографії і його наполеглива праця підсумовуються цілим рядом розвідок, повідомлень, заміток, статей, які не лишилися непоміченими. До молодого вченого приходить визнання: 29 січня 1900 р. його обирають дійсним членом київського Товариства грамотності, а 27 жовтня того ж року – дійсним членом історичного товариства імені Нестора-літописця.

Але праця по 10 – 12 годин на добу, напівголодне існування, поганий одяг невдовзі дали себе знати. В тому ж році В.Доманицький захворів не вперше на плеврит, який перейшов у запалення легенів, а згодом лікарі встановили у нього початок туберкульозу. Молодий вчений змушений був залишити роботу і почати серйозне лікування.

15 жовтня 1901 р. В.Доманицький приїхав до Ялти і оселився в пансіонаті "Яузлар". Протягом всього перебування в Ялті В.Доманицький вів активне листування з Г.Л.Берло [7] і з родиною Требінських [8]. Незважаючи на хворобу, В.Доманицький багато цікавиться суспільним життям України, про що свідчить його листування з друзями [9: 1].

Після лікування в Ялті здоров'я В.Доманицького суттєво не поліпшилось, тому зиму 1902 – 1903 рр. він перебув на грецькому острові Корфу. А наступну – 1903 – 1904 рр. – на Адріатиці у Рагузі разом зі своєю кузиною [10: 1]. Незважаючи на тяжкий матеріальний стан і загострення хвороби, В.Доманицький виявляє гідну подиву працьовитість і наполегливість і з головою поринає у дослідницьку роботу. Він завзято береться до підготовки творів М.Вовчка, задуманого видавництвом "Спілка" у Львові. З цього приводу дослідник веде активне листування з Володимиром Михайловичем Гнатюком [10: 3], відомим фольклористом і етнографом, який в той час був секретарем Наукового Товариства імені Т.Шевченка у Львові, головою Етнографічної комісії цього ж товариства і редактором "Літературно-наукового вісника". У 1904 р. вийшов переклад "Жерміналя". Тоді ж, перебуваючи у пансіоні для легенево хворих, В.Доманицький редагує і частково перекладає українською мовою третій том зібрання оповідань Марка Вовчка.

В цьому ж році дослідник отримав гонорар за дві глави "Історії Малоросії", які написав ще 1902 р. [11: 1]. Також влітку, за словами М.Грушевського, повинна була побачити світ велика робота В.Доманицького "Козаччина на переломі XVI – XVII віків" [11: 2].

Наприкінці 1904 р. В.Доманицький повертається до Києва, де знає невтішні чутки про те, що ним цікавиться поліція. Але, не дивлячись на таку ситуацію, взимку 1904 р. В.Доманицький через матеріальні нестатки і незадовільний стан здоров'я змушений був переїхати в с.Колодисте до батьків, до з головою поринув у кооператорську справу. В листі до В.Гнатюка від 9 квітня 1905 р. він писав: "Я науку закинув і став...: "практичним діячем". Завожу потребительські крамниці по селах (отсими днями благословив ще дві. І.Є. вихлопотав дозвіл і одкрив їх діяльність), їзджу і поучаю, сварюся з усяким начальством і з поліцією вже розбив глека: написав про її діяльність кореспонденцію до "Киевских откликов", за яку мене хочуть поліціанти з'їсти; ну не кажу вже, що згодні мене живцем спалити б за крамниці..." [10: 4].

Не лишив В.Доманицький і інших громадських справ. Так, у лютому 1905 року він, поряд з іншими прогресивними українськими письменниками і діячами (І.Нечуєм-Левицьким, М.Лисенком, М. І Б.Грінченками), підписує телеграму до Комісії з перегляду до законів про цензуру і друк [12: 33]. В травні цього ж року В.Доманицький отримав листа від Б.Грінченка, в якому той повідомляв, що Петербурзький український клуб приступає до видання часопису "Український вісник" на зразок "Полярної зірки", і редакційний комітет просить активної участі В.Доманицького в ньому [13: 1].

Незабаром В.Доманицький змушений був покинути батьківську хату в зв'язку з наступними подіями. В кінці 1905 р. селяни Уманського повіту розгромили цукровий завод. Поліція дійшла висновку, що цей розгром є наслідком агітації братів Доманицьких [14: 1]. В результаті незабаром заарештували брата В.Доманицького – Платона, а сам він за кілька днів до того виїхав з Колодистого до Києва і більше туди не повернувся.

В Києві В.Доманицький працював у редакціях літературно-художнього щомісячника "Нова Громада", якого у 1906 р. вийшло 12 номерів, та щоденної газети "Громадська Думка", яка виходила з січня по серпень 1906 р. В цьому ж році друкуються книжки В.Доманицького "Про сільську кооперацію" та "Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів".

На початку 1906 р. почалися вибори до першої Державної Думи Росії. Селяни Звенигородського повіту обрали своїм представником на виборах В.Доманицького і той переїхав до Петербурга. Там дослідник видав розповідь про Івана Гуса "Смерть за правду" і продовжував збирати матеріали для великої дослідницької праці – "Кобзаря" Т.Г.Шевченка. З цього приводу він веде листування з Петром Януаровичем Стебницьким [15] і відомим політичним діячем Юліаном Романчуком [16: 4–7].

Після розгону першої Думи 8 липня 1906 р. В.Доманицький, який жив у Петербурзі напівлегально, виїхав з Олександром Лотоцьким до Фінляндії, де жив на його дачі в Квантасарі. Він працював по 10–12 годин на добу, почав редагувати "Історію України-Русі" М.Аркаса.

На початку 1907 р. В.Доманицький дізнався, що Київське жандармське управління завело на нього справу, а це загрожувало реальним арештом. Але якраз в цей час відбуваються вибори до Другої Державної Думи, яка працювала з 20 лютого до 2 червня 1907 р.

В.Доманицького знову обрали делегатом і він виїхав до Петербурга. В доповіді жандармського полковника Нордберга вказувалося, що "в квітні цього року В.Доманицький їздив до Петербурга, де постійно бував у Думі. З Петербурга він листувався з селянами, посилаючи разом з тим і ріжнього роду брошури, підтримуючи таким чином зносини сільського комітету з соціал-демократичною фракцією Державної Думи" [17: 16].

Перебуваючи в Петербурзі, дослідник завершив роботу над "Історією України-Русі" М.Аркаса. А головне, вийшла в світ одна з найважливіших його праць – "Критичний розслід над текстом "Кобзаря".

В кінці 1907 р. виснажлива праця і сирий клімат Петербурга роблять свою справу: здоров'я В.Доманицького різко погіршується. В листі до В.Гнатюка він писав: "...А це вже знову нападсть до мене вернулася отут в Петербурзі... Куди його податися, не врочимо ще. В Київ не можна – там на мою душу чекають. Доведеться мабуть закордон..." [10: 4]. Йому дивом вдалося отримати закордонний паспорт і в кінці листопада В.Доманицький виїхав до Закопаного, неподалеку від Кракова. І дуже вчасно, оскільки 10 грудня 1907 р. за новим стилем (3 січня 1908 р. за старим) вийшла постанова Міністерства внутрішніх справ про вислання В.Доманицького на три роки до Вологодської губернії [18: 9]. Але, дізнавшись про його виїзд за кордон, постанова була відкоректована: "...разрешить Доманицкому пребывание за границей с тем, что в случае возвращения его в пределы Империи ранее 3 декабря 1910 г., состоявшееся о нём постановление Особого Совещания будет подлежать исполнению" [18: 9].

Так починається боротьба В.Доманицького з самотністю, хворобою, матеріальною скрутою. Незважаючи на тяжкий стан здоров'я, він продовжує наполегливо працювати, багато читає, увесь час перебуває в курсі справ української літератури. Це безперечно доводить характер його праць, написаних у той час: "Українське письменництво в року 1908 (бібліографічний огляд)", "Українська та про Україну література в році 1909. Українські видання за січень, лютий і марець", "Українська література в Росії 1909 р.". В 1908 р. в "Літературно-науковому віснику" друкуються його праці "Авторство Марка Вовчка", "Марія Олександрівна Маркович – авторка "Народних оповідань", "Марко Вовчок про Куліша". В цьому ж році він починає роботу над популярними брошурами "Про Галичину", "Про Буковину", надсилає бібліографічні огляди до київської газети "Рада".

Весь цей час В.Доманицький перебуває у дуже скрутному фінансовому становищі. З цього приводу він писав Б.Грінченку: "Працюю тепер дуже багато, бо "фінанси" мої дуже сумно виглядають. А оце ще тричі подорожував, то видав стільки, що півтора місяці міг би себе удержувати. А тепер стягаю з усіх боків карбованці на корони, але щось рветься та й рветься..." [19: 2].

В цей період широкого розголосу набули події навколо виходу "Історії України-Русі" М.Аркаса і рецензій на неї М.Грушевського і В.Липинського. В результаті цього інциденту В.Доманицький втратив можливість друкуватися в "Літературно-науковому віснику" і Записках Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, що його дуже засмучувало [20: 1].

В кінці 1909 р. В.Доманицькому стає гірше. Лікарі радять йому переїхати клімат, але стримують фінансові проблеми. Ось що він пише в листі до В.П.Контраневича: "...Радять мені тижнів на шість виїхати до Мілану... Але то коштує і коштує, а я ж 6 місяців ні копійки не заробив. Ось і нове (виправлене і змінене) видання історії Аркаса треба б пускати, вже й художники штук з 50 нових ілюстрацій намалювали (треба ще з 40 нових), вже б і починати друк – а я все лежу..." [21: 1].

На початку 1910 р. В.Доманицький закінчив роботу над третім виданням "Кобзаря", але за життя йому не судилося його побачити – російський уряд заборонив друк цього видання.

В березні лікарі наполягли на зміні клімату, і В.Доманицький вирушив до Аркашону. Південний клімат справді пішов на користь хворому, і на деякий час стан В.Доманицького трохи поліпшився. Він надсилає до Києва огляд "Українська та про Україну література у році 1909" та ще декілька статей.

Батько В.Доманицького, розуміючи, що його син безнадійно хворий, ще в 1909 р. порушує клопотання про його повернення додому, але петербурзький генерал-губернатор Трепов категорично заперечує. Лише у червні 1910 р. мати хворого через Державну Думу

добивається дозволу перевезти сина вмирати у батьківську хату. Але дозвіл цей було отримано запізно – 28 серпня (10 вересня) В.Доманицький помер. І тільки в жовтні рідні В.Доманицького одержали дозвіл на перевезення його останків в Україну. Похорони, призначені на 4 листопада, відбулися під суворим наглядом поліції. Всі газети і журнали Києва, Львова та інших українських міст надрукували некрологи з приводу передчасної смерті Василя Доманицького:

М.Грушевський: "Таке невичерпне джерело непережитої енергії, глибокої і непереможної любові до свого народу, до українського життя і його народження закрилося землею..." [22: 541–542];

М.Левицький: "...В особі Василя Миколаєвича Україна втратила щирого і глибокого народолюбця, громадського діяча, письменника, людину науки і живої практичної роботи, втратила видатного кооператора" [23];

М.Черкаський: "Він носив у собі смерть, а сів життя" [24].

Сам В.Доманицький перед смертю писав: "Так хотілося би тих небагато літ віку, що зосталося, прожити так, щоб хоч маленький слід остався, щоб хоч одне покоління пам'ятало, що от був такий і такий, що хоч не дурно його земля носила" [25: 33 – 34]. І йому це вдалося. Василь Миколайович Доманицький прожив всього 33 роки. Отже, на справжню роботу він мав всього 10 років, з яких половину він прожив або ховаючись від російської адміністрації, або змушений був жити на чужині, рятуючись від тяжкої хвороби. Проте наслідки його роботи виявилися такі, що їх вистачило б і на довге та й не на одне життя, і тому українська громадськість заслужено повинна поставити ім'я Василя Доманицького серед найвидатніших діячів свого народу.

Список використаних джерел

1. Дучимінська О. Віктор Доманицький. – Вінніпег, 1964. 2. ІР НБУ НАНУ. – Ф.І. – Оп.3364. 3. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІ. – Оп.62095. 4. Мищик В. Дослідник і редактор "Кобзаря" // Історичні сторінки "Нової доби". – 2002. – № 29. 5. Литвицький М. Діяльність Василя Доманицького як кооператора // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925. 6. Доманицький В. Пам'яті незабутнього вчителя (Спогади про В.Б.Антоновича) // Син України Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х т. Т.І. – К.: Заповіт, 1997. 7. ІР НБУ НАНУ. – Ф.І. – Оп.34090 – 34095. 8. Приватний архів В.Є.Шкоди. 9. ІР НБУ НАНУ. – Ф.І. – Оп.34093. 10. Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф.34. – Од.зб.193. – П.9. 11. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІ. – Оп.61974. 12. Лобач-Жученко Б.Б. 3 нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство. – 1970. – № 8. 13. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІ. – Оп.36923. 14. ІР НБУ НАНУ. – Ф.І. – Оп.13068. 15. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІ. – Оп.52099 – 52106. 16. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф.382. – Оп.1. – Спр.24. 17. Василь Миколайович Доманицький / Ленченко Ф. (упоряд.), Палій О. (ред.). – К., 2000. 18. ІР НБУ НАНУ. – Ф.І. – Оп.3364. 19. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІ. – Оп.36913. 20. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІ. – Оп.36911. 21. ІР НБУ НАНУ. – Ф.95. – Оп.68. 22. Літературно-науковий вісник. – Т.51. – Кн.9. 23. Левицький М. Нова туга України // Рада. – 14 (27) листопада, 1910. 24. Черкаський М. Він носив у собі смерть, а сів життя // Рада. – 19 вересня, 1910. 25. Мохор П. Од Баліна до Леніна. – К., 1924.

Natalia Tokar

THE BIOGRAPHY OF V.DOMANITSKY IN A CONTEXT OF PUBLIC LIFE OF UKRAINE OF A BOUNDARY XIX – XX AN ITEM

In the indicated article the vital way of one of the leading public figures of Ukraine of a boundary XIX – XX of centuries V.M.Domanitsky is considered. The historian, ethnographer, editor capable interpreter – the sides of his creativity are those. But, unfortunately, name of this researcher is insufficiently known wide masses. Therefore by purpose of the article is acquaintance of the readers with a vital way and evolution of scientific and public sights of V.Domanitsky.

УДК 61(09) (476)

Тетяна Лахманюк

ГЕНІАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ – ІВАН ЯКОВИЧ ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

У даній статті висвітлено життя та діяльність геніального українського вченого – Івана Яковича Горбачевського.

Велике значення має життя та діяльність геніального українського вченого – Івана Яковича Горбачевського (1854–1942).

Кожен українець повинен знати ім'я І. Горбачевського – знати, що це був учений світової слави, ректор Карлового університету, перший міністр здоров'я, великий Українець-патріот, який боровся за Український університет у Львові й у Празі, довголітній ректор Українського вільного університету в Празі, опікун українських студентів на чужині. Це був геніальний учений, достойна людина, великий патріот [12: 713].

Академік Іван Горбачевський народився у родині священика у селі Зарубинцях, поблизу Збаража, на Тернопільщині 15 травня 1854 р. [2: 3]. Десятирічним батьки віддали Івана до Тернопільської гімназії [5: 8]. У 1873 р. він закінчив гімназію.

Талановитий юнак зумів вступити на медичний факультет Віденського університету. Від того часу Іван Якович постійно проживав на чужині [12: 707]. У 1874 р. наш земляк почав систематично працювати в хімічному інституті професора Шнайдера. У 1875 р. перейшов до фізіологічного інституту професора Гіртла, згодом Брікке [8: 103], проте надалі обрав вивчення лікарської хімії – під керівництвом професора Е. Людвіга.

Наукову роботу студент І. Горбачевський почав із характеристики вестибулярного нерва, який він досліджував. Оригінальність цих описів стала підставою для першої його публікації під назвою „Ueber den Nervus Vestibule” у 1875 р. в Працях Цісарської Академії наук у Відні [5: 10].

У кінці липня 1877 р. наш земляк закінчив медичний факультет Віденського університету, де захистив дисертацію і здобув науковий ступінь доктора медичних наук. Від цього часу він повністю присвятив себе праці в університетському Інституті лікарської хімії: навчав студентів і займався самостійною науково-експериментальною діяльністю [5: 12].

Іван Якович Горбачевський першим отримав сечову кислоту синтетично. Наукова праця, що засвідчувала це видатне досягнення вченого, була опублікована у 1882 р. в збірнику Віденської Академії наук і незабаром викликала широкий резонанс у науковому світі [5: 14]. Таким чином, професор на 28 році життя став ученим світової слави [12: 707].

Завдяки такому досягненню 29-річного асистента І. Горбачевського запросили до Празького чеського університету на посаду професора медичного факультету [5: 14].

Незабаром після приїзду до Праги нашого земляка також запросили працювати у Крайовій санітарній раді.

Дослідження санітарних норм питної води для Праги теж належать до важливих наукових розробок Івана Яковича. У результаті проведення досліджень професор рекомендував магістратові Праги збудувати для міста водопровід з ріки Ізери. Виконання цієї рекомендації ученого припинило захворювання на тиф у Празі і стало неоціненним внеском у діяльність санітарної ради щодо оздоровлення населення [5: 20–21].

Навіть у часи найвищих творчих злетів геніальний українець пам'ятав, що він син України і покликаний працювати для її майбутнього. У цьому руслі продовжуючи розробляти українську хімічну термінологію, він у 1903 р. в „Збірнику НТШ” опублікував статтю під назвою „Уваги о термінології хімічній”. Працював над багатотомним підручником з лі-

карської хімії чеською мовою. Протягом 1904–1908 р.р. вийшли друком чотири томи цього підручника: перший – неорганічна хімія, другий – органічна хімія, третій і четвертий томи – фізіологічна хімія. Цей фундаментальний багатотомний науковий посібник свідчить про всебічне знання професором І. Горбачевським неорганічної, органічної та біологічної хімії. Підручником користувалися кілька поколінь викладачів та студентів Празького чеського, а потім уже Карлового університету, що підтверджує визнання фахівцями високого наукового рівня книги. Зрештою, авторитет професора Івана Яковича Горбачевського як автора цього підручника був дуже високим [5: 24].

Професор залишив після себе наукову школу біохіміків [6: 10].

Учений користувався заслуженим визнанням. Його учнями були чехи й українці, німці й французи. Він виховав плеяду визначних вчених, зокрема в галузі лікарської хімії його учнями були професори Еммануїл Форманек (1869–1929), Карло Черни (1871–1922), Антонін Гамсік (1878–1922). Під його керівництвом виросла третя генерація викладачів Карлового університету: професори Октавіан Ваґнер, Антонін Ріхтер, Карел Качл, Ян Шуля [13: 155]. Виховав три покоління науковців, тисячі лікарів [11: 169].

Участь Івана Яковича в науковому житті Чехословаччини настільки вагома, що в деяких чеських енциклопедіях відзначено, що він був чеським ученим українського походження [13: 153–154], а в німецькій науковій літературі відзначено: „Ми гордимся тим, що професор І. Горбачевський опирався на німецькій науці” [12: 708]. У 1924 р. він підготував кілька підручників: „Неорганічна хімія”, „Органічна хімія”, „Фізіологічна хімія”. Книжки були написані чеською та українською мовами. Саме тут перед ним постала проблема створення української хімічної термінології [13: 154].

Наукова і педагогічна праця Івана Яковича Горбачевського тривала 67 років [1: 1]. Він залишив після себе 66 наукових публікацій з хімії, біохімії, епідеміології, судової медицини, токсикології, інших галузей, більш як сто наукових опрацювань у галузі санітарії, багато з яких свого часу впровадили в Австро-Угорщині [10: 2].

Людина великого серця і розуму І. Горбачевський усе творче життя віддав підготовці вчених, які гідно продовжили пошуки [9].

Його наукова спадщина – це вагомий внесок у розвиток української, чеської та й зрештою – світової науки [13: 159]. Тогочасні політичні обставини примусили вченого працювати на чеській землі, де зуміли належно оцінити його, бо у рідному краю не було місця для ученого такого рівня [12: 713]. Чеському народові та чеській науці Іван Якович віддав більше шести десятиліть життя, але своєї матері-страдниці України, рідного народу ніколи не забував, був їхнім вірним, щирим і правдивим сином-патріотом [2: 3].

Іван Якович Горбачевський здійснював велику громадську роботу. Власне, вона була невід’ємною частиною його вщерть наповненого благородною діяльністю життя [10: 2].

У діяльності НТШ від початку його створення активну участь брав І. Горбачевський. За його сприяння при НТШ була організована лікарська комісія. З цього часу наш земляк постійно підтримував широкі контакти з українською науковою та культурною громадськістю [5: 17].

Акції української громадськості, спрямовані на створення Українського університету у Львові, постійно пов’язані з іменем видатного вченого.

На початку війни Іван Горбачевський разом з іншими українськими науковцями та громадськими діячами, які проживали у Празі, заснували Комітет допомоги українським біженцям з Галичини, яку захопили російські війська, а також пораненим воякам-українцям і військовополоненим українцям, які були в російській армії [5: 31–32].

Професора Чеського університету в Празі, члена Палати панів, державного радника Івана Яковича Горбачевського призначено міністром народного здоров’я з 31 серпня 1917 р. Таким чином, перший українець став австрійським міністром [5: 34]. До 1917 р. держави світу не мали міністерств народного здоров’я у структурах своїх урядів. Отже, визначний українець став першим міністром народного здоров’я у світовій урядовій структурі взагалі [5: 36].

Та бути міністром довго не довелося. На знак протесту проти мілітаристської шовіністичної політики прем’єра Зайделя Іван Якович змушений був залишити цей пост [2: 3].

Але і за цей короткий час, протягом якого професор І. Горбачевський був міністром здоров'я, він залишив слід своєї творчої діяльності. Зокрема, розробив основи організації служби здоров'я, на яких протягом десятиліть орієнтувалися держави, що постали після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. [12: 709].

Після закінчення міністерської діяльності наш земляк продовжував перебувати у Відні. Він брав активну участь у справах української громади. Так, під його провідом 2 листопада 1919 р. відбулися збори протесту української академічної молоді у Відні. Українське академічне товариство „Січ”, головою якого у студентські роки двічі обирали Івана Яковича, влаштувало ці збори на знак протесту проти варварського режиму польських властей у Східній Галичині [5: 42–43].

Академік вів у Празі велику науково-організаційну українську діяльність [5: 53]. Перший Український науковий з'їзд відбувся у Празі 3–7 жовтня 1926 р. Цей день став справді історичним і святковим для української наукової та культурної громадськості, яка перебувала поза межами Батьківщини. Бурхливою овацією зустріли присутні обрання головою наукового з'їзду патріарха української науки академіка Івана Яковича Горбачевського [5: 57].

20 березня 1932 р. в Празі почався другий Український науковий з'їзд, який організував Український академічний комітет для інтелектуальної міжнародної співпраці. Його відкрив голова Комітету професор І. Горбачевський. Насамперед із Українським вільним університетом у Празі був тісно пов'язаний Музей визвольної боротьби України, заснований у 1925 р. з ініціативи нашого земляка як статутне товариство [5: 62, 64].

Професор був дуже активним діячем на міжнародній арені: як ректор університету, він був головою Комітету для міжнародної співпраці при Лізі Націй [12: 713]. Наш видатний земляк мав заслуги у створенні пам'ятника великому борцеві за волю Янові Гусу [4]. Монумент Я. Гусу було доручено відкрити українцями І. Горбачевському [7].

З ініціативи Івана Яковича створено комітет, який він очолив, для відновлення могили професора Івана Пулюя, що її міська управа Праги хотіла зрівняти з землею [3: 25].

Із почуттям глибокої пошани І. Я. Горбачевський ставився до видатного російського хіміка Д. І. Менделєєва, підтримував тісні контакти, дружив і листувався з видатними ученими, державними та церковними діячами, артистами, письменниками, зокрема з Лесею Українкою. Саме за рекомендацією Івана Яковича його родич Йосип Білінський – аптекар у далекому Каїрі – допомагав лікуватися у Гелуані цій геніальній поетесі, а також землячці із Тернопільщини – співачці світової слави Соломії Крушельницькій, історикові козаччини Дмитрові Яворницькому та багатьом іншим [2: 3].

Іван Якович Горбачевський став гордістю українського народу і зробив свій внесок у славу чеського народу, серед якого жив і працював. Його справедливо вважають засновником чеської біохімії. Але народився і зростав майбутній учений в Україні: родовід його закорінений у мальовничому, історичному регіоні Поділля.

Зауважимо, що понад 40 років учений розробляв українську хімічну термінологію, хоча жив і працював поза рідним краєм.

Не згасає пам'ять про великого сина України. Ним гордимось ми, українці, і пишаються наші сусіди чехи, серед яких він усе життя працював, не забуваючи водночас про свій поневолений народ і всіма силами та засобами сприяючи його національно-культурному розвитку, визнанню самобутності українців серед цивілізованих народів світу.

У Тернополі ім'я Івана Горбачевського носить медичний університет. Тут йому також встановлено пам'ятник.

Список використаних джерел

1. Барва Н. Учений зі світовим ім'ям – наш земляк // Народне слово. – 1999. – 21 травня. – С. 1–2.
2. Василега-Дерибас М., Гришук Б. Апостол правди і науки // Вільне життя. – 1994. – 17 травня. – С. 3.
3. Вергун І. Професор д-р Іван Горбачевський – вчений і людина // Вергун І. Статті: Бюлетені – науково-інформаційні часописи УТГІ. – Дюнкерк, 2000. – С. 25.
4. Герета І. Двоє з енциклопедії: вони прославили Надзбруччя // Ровесник. – 1967. – 19 листопада. – С. 4.
5. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 125 с.
6. Гонський Я. Академік, міністр,

парламентарій // Медична академія. – 2001. – № 10. – С. 10. 7. Гонський Я. Іван Горбачевський – наша гордість і слава // Свобода. – 1992. – 30 квітня. – С. 6. 8. Гривняк Ю. Видатний учений // Альманах „Гомону України”. – Торонто, 1980. – С. 102–105. 9. Конопелько Г. Вони прославили Надзбруччя // Ровесник. – 1979. – 8 вересня. – С. 3. 10. Мельничук Б. Учений світового значення // Тернопіль вечірній. – 1999. – 19 травня. – С. 2. 11. Подільчак М. Видатний український учений і громадський діяч // Лікарська справа. – 1996. – № 10–12. – С. 169–171. 12. Юркевич О. Іван Горбачевський – український вчений світової слави // Визвольний шлях. – 1993. – № 6. – С. 706–713. 13. Юркевич О. Український вчений світової слави // Аксиоми для нащадків. – Львів, 1991. – С. 152–160.

Tetjana Lahmanjuk

INGENIOUS UKRAINIAN SCIENTIST – IVAN JAKOVICH GORBACHEVSKIY

In this clause it is presented a life and activity of ingenious ukrainian scientist – Ivan Jakovich Gorbachevskiy.

УДК 396.9 (477)

Юлія Юрків

НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА – АПОСТОЛКА УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА

У даній статті висвітлюється громадсько-політична і літературна діяльність апостолки українського жіноцтва – Наталії Кобринської.

Актуальність теми полягає у тому, що постать Наталії Кобринської посідає особливе місце в історії України. Безперечно одне – Н.Кобринська стала першою українською жінкою, яка прагнула змінити долю жіноцтва і всього українського народу в історичних умовах останніх десятиліть ХІХ ст.

Ні літературна, ні тим більше громадсько-політична діяльність Н.Кобринської недостатньо досліджена. Окремі її аспекти відображені в працях О.Маланчук-Рибак [1], М.Богачевської-Хом'як [2] та Є.Луценка [9].

Тому автор поставила перед собою завдання проаналізувати громадсько-політичну і літературну діяльність провідниці жіночого руху – Н.Кобринської.

Половину ХІХ-го століття зустрічає Галицька Україна в затяжній боротьбі за визначення свого національного обличчя: щойно пробудилось національне відродження під свіжим подувом весни народів у 1848 р., а вже довелося йому вести бій за своє самоутвердження – витримати наступ москвофільства. І в боротьбі за національну відрубність та її практичні наслідки у галузі культури, мови й літератури минуло ціле півсторіччя.

Зрештою, ще міцно не закріпився національний український рух у тодішній назві “народництва”, як прийшла чергова проба: поворотні впливи соціалізму й матеріалізму.

На тлі цих ідеологічних і політичних конфліктів в середовищі галицького громадянства, під постійною загрозою полонізації, здавалося, не було місця на жіночий рух, духовне відродження української жінки. Бо і справді, в “задушливій атмосфері буквоїдної боротьби за правопис, в тупосварливих противенствах “народовців” і “поступовців” – важко було сподіватися, щоб пробуджувалися почуття людської гідності та приспана енергія половини українського народу, його жіноцтва, щоб воно включалось як свідомо й рівноправна частина в спільне прямування до визволення нації. Українська жінка дримає в тяжкій

долі галицької селянки і сонливій атмосфері священичих "приходств", осторонь загумінкового громадського подвірчика..." [8: 4–5]

У такому часі на українському ґрунті з'являється Наталія Кобринська. Вихована в освіченій, громадсько-активній та політично виробленій священичій родині Озаркевичів-Окуневських – стає трибуном українського жіноцтва і виходить своєю діяльністю далеко поза межі Галичини. Через свій побут у Відні та в Швейцарії безпосередньо черпає свіжу думку європейського Заходу та стає відразу на соборницький шлях у сердечній співпраці з наддніпрянками: спільно з Оленою Пчілкою видає 1887 р. альманах "Перший Вінок".

Це був вислід упертої культурної й суспільної праці гурту жінок, що цілим своїм серцем пройнялися долею своїх посестер і цілою своєю душею віддалися справі визволення української жінки з духових оков, накладених на неї століттями несправедливості й упередження. Вже самі імена авторок, що виступали в "Першому Вінку", – Наталія Кобринська, Олена Пчілка, молоді тоді Леся Українка й Людмила Старицька, пізніше одружена Черняхівська, Ганна Барвінок, Уляна Кравченко, Людмила Березина-Василевська (Дніпрова Чайка), Ольга Хорунжинська-Франко, Софія Окуневська, Михайлина Рошкевич-Іванець, Олесь Бажанська-Озаркевич, Ольга Гузар-Левицька, Сидора Навроцька-Палій, Анна Павлик, Катерина Павлик-Довбенчук, Климентія Попович-Боярська, Олена Грицай – самі за себе говорять теперішньому поколінню. Це ж духовний цвіт і краса українського жіноцтва, багато з них стали гордістю й окрасою української літератури, навіки засіли на нашому літературному Парнасі і кожен народ міг би за них нам позаздрити [6: 210].

Для нас "Перший Вінок" має епохальне значення програмовим розробленням жіночого руху до волі, рівноправності й справедливості, що його дала Наталія Кобринська в своїх науково-публіцистичних статтях "Про рух жіночий у новіших часах", "Руське жіноцтво в Галичині в наших часах" і "Заміжня жінка середньої верстви". Читаючи їх тепер, після сімдесяти років, щойно наше покоління може повністю усвідомити собі, якої сили характеру й незламної волі потрібно було нашим попередницям, щоб закласти підвалини під пізніші здобутки жіноцтва [6: 215].

Та сьогодні це вже історія. Тільки при нагоді ювілейних святкувань, річниць важливіших подій, роковин народження чи смерті письменниць і суспільних діячок згадуються ці часи. І коли ми сьогодні спиняємося на появі "Першого Вінка", мимоволі приходить думка: чи ми виправдали ті надії, що їх на нас, своїх наступників, покладали його сучасниці? Чи справді достойно й добре продовжуємо те діло, за яке тяжко приходилося змагатися їм у боротьбі з нехиттю, недовір'ям і часто ворожістю власної суспільності? [6: 245]

Чи промogliся ми, для наших сучасних вимог і потреб дати українському жіноцтву твір тієї міри й тієї сили, як це зробила для свого покоління Наталія Кобринська. Коли поглянемо на жіночі видання, зауважимо без сумніву багато цінних речей, ювілейних збірників і видань заслужених організацій, підсумків їхньої суспільної, організаційної й культурної праці. Але все це не вистачає. При всій своїй історично-документальній вартості ці видання мають партикуляристичний характер у тому розумінні, що висвітлюють вони діяльність якоїсь частини жіночого руху чи то в рамках територіальних обмежень чи з уваги на соціальне, суспільно-політичне або релігійне середовище, в якому розгорталася їхня праця. Не маємо сьогодні видання, що могло б стати настільною книгою кожної жінки, де б і як вона себе не виявляла в суспільності, книги, що могла б бути для найближчого покоління українського жіноцтва тим, чим був "Перший Вінок" для його сучасниць, книги, що збирала б в одне величезний досвід українського жіночого руху останнього півстоліття і ставила б нам перед очі широкі перспективи, надихнула б нас так, як колись писання Наталії Кобринської могли окрилювати наших попередниць [6: 248].

Громадська, публіцистична, літературна діяльність Наталії Кобринської стала такою силою і внутрішньою снагою, що швидко звернула на себе увагу всіх політичних українських угруповань та осередків.

У своїх творах "Пані Шумінська" та "За кусником хліба" Н.Кобринська показала незавидну роль жінок середньої верстви в Галичині. Водночас авторка звертає увагу на злиденне (у духовному, соціально-політичному, економічно-культурному відношенні) стано-

вище української суспільності, підкреслюючи велику місію та можливості жіноцтва у формуванні прогресивних тенденцій розвитку українства. Адже, загалом вважала Н.Кобринська, історична практика доводить, що "жіноцтво завжди відзивалося в тих історичних моментах, коли дух людський найдужче перся до індивідуальної свободи, до визволення з якихось усталених політичних чи соціальних форм" [5: 375]. Але в тодішніх умовах українські жінки не мали змоги розвинути свою повноцінну соціально-реформаторську діяльність. Н.Кобринська з цього приводу писала: "Справа прав політичних є одною з найважливіших. Відмовляти жінці тих прав, – значить іти против справедливості, повздержувати її індивідуальний розвій і уґрунтовувати засаду, що жінка не живе сама для себе, а лиш є доповненням другого життя" [5: 376]. Виключення жінки із громадської, суспільно-політичної сфери загрожувало також втратою суспільством принаймні половини його потенційних можливостей.

Н. Кобринська вирішила організувати жінок, щоб, осягнувши точку "свідомого самовизволення" (через зміни соціально-психологічних установок, життєво ціннісних орієнтирів), вони перейшли до прогресивного способу життя і діяльності у межах сім'ї, громади, української нації. І винятково провідна роль у цьому процесі однозначно відводилась самим жінкам, без участі яких чергові зміни економічної, політичної системи не забезпечать належного становища жінки в суспільстві. Таке переконання Н.Кобринської знаходить відгук у "Практичному вченні" Олени Блавацької: "Людина не може бути врятована ніякою зовнішньою силою – це вічний закон..." [6: 84]. Загалом, як зазначає М. Богачевська-Хом'як, Кобринська випередила західних жінок, обґрунтовуючи потребу докорінної зміни підходу до загальних категорій світосприймання, для належного розуміння ролі жінок, для досягнення цілей демократичного руху, справжньої рівності (між статями і взагалі) [2: 17].

Водночас Н. Кобринська пропагувала думку, щоб жінки організовувались у товариства з поміркованими програмами, бо такі програми притягують найбільше число жінок. 7 жовтня 1884 року у Станіславові жіночі збори ухвалили створити Товариство руських жінок. Н.Кобринська як головний ідеолог організаційного жіночого об'єднання визначила основні засади Товариства: національно-патріотичне спрямування його роботи, об'єднання українських жінок різних соціальних станів, позапартійний статус [1: 230]. На перших зборах організації були присутні майже сто жінок краю. Однак через упередженість громадської думки та політичних ідеологій "чоловічих" партій Галичини українки дуже несміливо вступали до громадських організацій. У статті "Про первісну ціль Товариства..." Н. Кобринська з гіркотою констатує: "Поступовці вважають нас за недорослих до їх понять, а непоступовці – за відбігших від їх виображень. З того виробився великий і ухибляючий жіноцтву пересуд, що начитання лиш баламутить жіночий ум" [5: 299]. Товариство руських жінок у розгортанні своєї діяльності могло надіятись і опиратись тільки на власні сили.

Кипуча енергія й палка ідейність тієї жінки швидко збирає довкруги неї цвіт українського жіноцтва, в якого стає вона визнаним авторитетом. А, зрештою, Наталії Кобринській, як кожній піонерці й борцеві за нові ідеї, довелося зазнати багато прикростей і перешкод. Не завжди знаходила підтримку і розуміння навіть у самого жіноцтва. Не довелося теж радіти наслідками своєї праці: смерть закрила очі напередодні буйного розквіту її засіву, коли новий тип українки довів необхідність жінки в усіх ділянках національного життя [9: 312].

Етапи, що їх указувала Н. Кобринська на з'їздах (перший у Станіславові, 1884 р.) і вічах, словом і пером: право на освіту, економічна емансипація й незалежність, політична рівноправність – уже пройдені, але ідеї, що за них так гаряче заступалася, залягли глибоко в душу української жінки, що зберегла їм вірність і пам'ять про борця за перемогу справедливості в жіночій справі. Бо Наталія Кобринська відкрила душу української жінки для національної традиції і національних ідеалів. Тому українське галицьке жіноцтво весь час міцно стояло на національних позиціях, не даючи себе знести міражам інтернаціоналізму [9: 315].

У своєму заповіті Наталія Кобринська просила вмістити на своєму надгробнику слова: "Мене вже серце не болить" ... Усе життя боліло її серце: над темнотою і долею

українського жіноцтва, над його пасивністю й нерозумінням власних потреб, над його байдужністю до власної справи.

Та недаремними були її біль і праця. Засіяне зерно рясно почало сходити й видало буйні сходи. Кожна з програмових ділянок відродження української жінки розрослася до розмірів, що могли б переходити межі уявлення сучасниць Наталії Кобринської.

Ніхто сьогодні не заперечує права жінок на освіту. Тоді треба було переконувати, що жінка може й повинна ходити до середньої школи – сьогодні тисячні ряди українських дипломованих жінок є гордістю нації, жіночі ймення з'являються на сторінках фахових і наукових журналів. Щедро обдарована від природи українська жінка дає цінний вклад у культуру своєї нації. Непомітно впродовж одного покоління сталося те, що було б правдивою революцією в часах молодості Кобринської [8: 54].

Якби одного дня забракло жінок у тих професіях, що їх вони сьогодні виконують як учителі, лікарі, технічні й економічні спеціалісти, велика частина національного організму була б паралізована. А ще так недавно жінка, що насмілилась би самостійно працювати "задля кусника хліба", була предметом їдких насмішок та зараховувалася до категорії осіб, що їх у товаристві добре виховані люди уникають. Усе стало тепер таке просте й ясне, таке самозрозуміле, що дивно інколи стає, що так тяжко треба було боротися за таке розуміння речей у минулому.

Якби сьогодні Наталія Кобринська поглянула на стан організованого українського жіноцтва, на його чисельні організації, на жіночу пресу й видавничий рух, на участь жінок у політичному житті, на їхній вплив на загально-громадські інституції, на роль в загальнонаціональному відродженні, у прямуванні до державного й національного визволення, на тисячні лави ідейного, політично-свідомого та громадсько-виробленого українського жіноцтва, для якого билося й горіло її втомлене серце, – знайшла б вона повне виправдання для свого надгробного напису: її вже серце не боліло б [10: 413].

Коли сьогодні український нарід став модерною нацією, коли весь національний організм у напруженні працює для виборення кращої долі майбутнім поколінням, постать Наталії Кобринської висувається на перший план, бо дала вона українському народові одну з найцінніших і найтривкіших основ: повернула йому його духовно відроджену жінку. Слабка, затуркана, заглиблена в домашніх клопотах і дрібних інтригах істота, знайшла свою гідність, розгорнула свої сили і твердо станула у своїй нації на новий шлях – "до ясної і певної мети".

Список використаних джерел

1. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху ХІХ – поч. ХХ ст. // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С.185–235.
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. – 424 с.
3. Жінка свобода // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444с.
4. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 255с.
5. Про первісну ціль Товариства // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
6. Переднє слово [До альманаху "Перший вінок"] // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
7. Лист до Олени Пчілки. 1.10.1885. // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
8. Богачевська-Хом'як М. Дума України жіночого роду – К., 1993. – 109 с.
9. Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні // Громадські ініціативи. – 1997. – №6. – с.4–7.
10. Історія України в особах ХІХ-ХХ ст. / За ред. Войцехівської І. та ін. – К., 1995. – 479 с.

Yulia Yurkiv

NATALIYA KOBRUNSKA – SAINT UKRAINIAN WOMEN'S

In this article shines political activity and literature submitted saint Ukrainian women's Nataliyi Kobrunskoji.

УДК 94 (477.74)"1879/1880"

Максим Кашкаєв

ТИМЧАСОВИЙ ОДЕСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР Е.І.ТОТЛЕБЕН

Хронологічні рамки роботи охоплюють період діяльності Едуарда Івановича Тотлебена на посаді Тимчасового одеського генерал – губернатора. Автор у роботі використав архівні матеріали, які дали змогу більш об'єктивно висвітлити це питання.

Однією з нез'ясованих сторінок історії Одеси другої половини XIX століття залишається створення, функціонування та причини ліквідації Тимчасового Одеського генерал-губернаторства взагалі та оцінка діяльності тимчасових генерал-губернаторів зокрема. Актуалізація даного матеріалу допоможе історикам у відображенні загальної картини історії Одеси та Російської Імперії кінця XIX століття. За радянських часів діяльність цієї установи отримала різко негативну оцінку, в контексті винятково карних функцій у придушенні революційного руху 70–80 років XIX століття. Тому в радянській історіографії утвердилась думка, що кожний з тимчасових генерал-губернаторів не мав ніякого впливу, а керувався тільки вказівками царя і був лише виконавцем його волі [1]. З набуттям незалежності вітчизняні вчені акцентують свою увагу на дослідженні проблем, пов'язаних з функціонуванням адміністративних установ Російської Імперії в XIX ст. [2]. Але недослідженими залишаються портрети керівників Тимчасового Одеського генерал – губернаторства, біографічні данні про них дуже стислі та часто подаються навіть без зазначення відомостей про часи перебування на службі в нашому регіоні.

Основною джерельною базою для цього питання є фонд "Тимчасового Одеського генерал-губернатора" (№5) у Державному Архіві Одеської області. Фонд не великий за кількістю справ (майже 4 тисяч), але унікальний за змістом. В ньому міститься циркуляри МВС і департаменту поліції про розшук осіб, що скоїли замах на царя, членів нелегальних організацій; про встановлення нагляду над викладачами, студентами, робітниками, які підозрюються в участі у революційному русі, типографіями, книгарнями, конфіскації забороненої літератури; матеріали, відомості та листування про діяльність членів нелегальних організацій С. Чубарова, Д. Лизогуба, І. Давиденко, В. Фігнер та інших.

Утворення посад тимчасових генерал-губернаторів указом від 5 квітня 1879 року надає спочатку їхній діяльності винятково політичний характер організації боротьби влади з революційним рухом, але потроху їх діяльність наблизилась до звичайної практики крайової адміністрації [3: 146; 4: 24; 5: 61].

За свідченням О.О.Рябініна-Скляревського, дослідники "більшу увагу звернули на першу половину фонду і на підставі цих матеріалів було надруковано цілу низку статей" [6].

Відомо, що у другій половині XIX століття істотних змін зазнало міське управління Одеси. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор, посада якого була скасована у 1874 році в ході адміністративних реформ 70-тих років, залишався до того часу вищим представником царської влади в регіоні. Генерал від інфантерії П.Е.Коцебу останнім обіймав цю посаду протягом майже 10 років.

Подальші зміни в управлінні регіоном були внесені після резонансних загальноросійських подій – зростання антиурядових терористичних актів. У зв'язку з цим у найбільших містах Російської імперії, зокрема і в Одесі, були введені тимчасові генерал-губернатори, що наділялися надзвичайно широким колом повноважень. Підвідомча управлінню Тимчасового Одеського генерал-губернаторства територія розповсюджувалась на Херсонську, Катеринославську, Таврійську і Бессарабську губернії: "Во всех вышеназванных местностях подчинить генерал-губернаторам все местные гражданские управления... Предоставить генерал-губернаторам право: а) высылать административным порядком из вверенных их управлению местностей всех тех лиц, дальнейшее пребывание которых в тех местностях признают вредными; б) подвергать личному задержанию, по своему усмотрению, всех лиц несмотря на звание и состояние; в) приостанавливать или вовсе воспрещать издание журналов и газет; г) вообще применять те меры, которые по местным обстоятельствам они признают необходимыми для охраны порядка во вверенном им крае" [7: 288].

Тимчасовим Одеським генерал-губернатором з 1879 по 1880 рік був генерал Едуард Іванович Тотлебен (1818–1884), у 1880 році його змінив генерал від інфантерії Олександр Романович Дрентельн (1820–1888). У 1881р. – князь Олексій Михайлович Дондуков-Корсаков (1820–1893), якого змінив у 1882 р. Йосип Володимирович Гурко-Ромейко (1828–1901). З 1883 по 1885рр. Посаду обіймав Христофор Христофорович Рооп. Градоначальники, які були підпорядковані Міністерству Внутрішніх Справ, змінювались кожні 2–4 роки і не користувалися й тінню самостійності.

Отже, Едуард Іванович Тотлебен, відомий військовий інженер. Хвороба серця не давала змоги йому закінчити повний курс навчання в інженерному училищі. Народився 8 травня 1818 в Мітаві (сучасна Елгава, Латвія). Закінчив кадетський корпус в Санкт – Петербурзі у 1838 році. В 1840 переведений до навчального саперного батальйону. На нього звернув увагу генерал Карл Шильдер, від якого він отримав направлення до Києва. 1848 рік Тотлебен на Кавказі, у складі військової експедиції. Після повернення з Кавказу призначений ад'ютантом до генерала Шильдера, а в 1851 році перейшов у гвардійські інженери і оселився в Петербурзі, де керував практичними роботами гвардійського саперного батальйону. У 1854 році його викликали до головного штабу Дунайської армії, де він виконував доручення та проводив розвідувальні операції. У 1854 – 1855 рр. Е.І.Тотлебен – керівник та організатор оборони Севастополя. За його розпорядженням у Севастопольській бухті було затоплено парусний Чорноморський флот, артилерія та екіпаж суден були зосереджені на обороні міста. Під його особистим керівництвом були споруджені захисні редути міста. У 1859 році Тотлебен призначений директором департаменту Військових Сил Росії. В 70 – тих роках розробив та впровадив захисну систему західних кордонів Російської Імперії. З 1874 року – член Особливої Царської Ради. 1876 рік – керує укріпленням Керчі, Одеси, Очакова, Кронштадта. 1877–1878 – командуючий діючої армії на Балканах, до підписання мирного договору 1879 року у Берліні. З квітня 1879 по травень 1880 року – Тимчасовий одеський генерал-губернатор та керівник Одеського військового округу. 1 червня 1879 року "за основание в Севастополе военно – исторического музея" Е.І.Тотлебен був відзначений дипломом почесного члена Одеського Товариства Історії та Старожитностей. 5 жовтня 1879 року, під час святкування 25 річниці від початку героїчної оборони Севастополя, Тотлебену надано графський титул. Головні науково – літературні твори Тотлебена: "Описание обороны Севастополя" (1872); "Записка к проектам вооружения сухопутных крепостей"; "О вооружении приморских крепостей". Помер Едуард Іванович Тотлебен 19 червня 1884 року у Вісбадені, Німеччина, поблизу Франкфурта – на – Майні. Похований на Петровському Лютеранському кладовищі у Ризі у фамільному склепі. В 1884 році острову у Фінській затоці дали на-

зву Тотлебен, а 5 серпня 1909 року на четвертому бастіоні у Севастополі йому був встановлений пам'ятник.

Зупинимось докладніше на періоді, коли Тотлебен був тимчасовим одеським генерал-губернатором. Він застав Одеську в'язницю наповненою так званими "політичними": там сиділи члени гуртка Лизогуба – Чубарова з Одеси та Миколаєва, гуртка Малинки з Єлизаветграду. Арешт гуртка Лизогуба – Чубарова виник з приводу демонстрації 1878 року на процесі покараного на смерть Ковальського.

Е.І.Тотлебен, призначений після замаху Соловйова на Олександра II, свої обов'язки розглядав як головнокомандувач військового часу. Його помічник Панютін, колишній голова слідчої комісії у справах польського повстання у Вільно 1863 року, при Муравйові провадив системну боротьбу з революційним рухом.

З 1 травня 1879 року Одесою прокотилась санкціонована Тотлебеном хвиля репресій та арештів проти учасників революційних виступів. Вперше за вироком суду була заслана до Сибіру 14 – літня дівчинка. Якщо це взагалі було вперше в Російській Імперії.

В 1879 році було вислано 16 членів Народної Волі то в Одесі – 6 з них з санкції Тотлебена. Громадська думка повстала проти жорстокості Тотлебена, за наказом якого стратили Д. Лизогуба. Цесаревич Олександр Олександрович сказав царю, що Тотлебен та інші генерал – губернатори: "Творят Бог знает что". Імператор Олександр II був змушений піти на поступки громадській думці, і генерал Тотлебен був переведений до Вільно. Страти в Одесі стали причиною того, що тимчасові генерал-губернатори були позбавлені права на затвердження смертної кари.

За рік свого перебування в Одесі Е.І. Тотлебен заслав до Сибіру 88 чоловік, а в північні та інші губернії – 29, за кордон вислав –12 і під догляд назначив – 42 чоловіка.

Тимчасове Одеське генерал-губернаторство було ліквідовано 8 серпня 1889 року.

Список використаних джерел

1.Бутич М. І.До історії створення та діяльності генерал – губернаторств і військових генерал – губернаторів на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 45–50; Ерощкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – 352 с. 2.Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України к.19 – п.20 ст. В російському законодавстві. Джерелознавчий і аналітичний огляд. – К., 1998.- 275 с. 3. Державний Архів Одеської Області (далі – ДАОО). – Ф.5. – Оп. 1. – Спр.2. – Арк. 146. 4. ДАОО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 8. 5. Там само. – Спр.9. 6. Слабченко М.Є.Матеріали соціально-економічної історії України; Яворський М.І.Нариси з історії революційної боротьби на Україні. 7. 3-е ПСЗРИ. – СПб., 1884. – Т. 1. – С. 288–289.

Kashkayev Maksym

E.TOTLEBEN AS TEMPORAL ODESSA GENERAL-GOVERNOR

Research is based on fund № 5 in State Odesa Archive what will give a chance to answer the main questions about E.Totleben as Temporal Odessa general-governor and the role of him, relation with imperial government.

УДК 356.13 (477)

Микола Кабачинський

**ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ СВИНЬІН – ПЕРШИЙ КОМАНДИР
ОКРЕМОГО КОРПУСУ ПРИКОРДОННОЇ СТРАЖІ**

У статті досліджуються деякі аспекти життя та службової діяльності першого командира Окремого корпусу прикордонної стражі Олександра Дмитровича Свиньїна.

Державна прикордонна служба України (у 1991–2003 роках – Прикордонні війська) основний у нашій країні державний інститут, який здійснює охорону державного кордону та суверенних прав України в її винятковій (морській) економічній зоні. Це надзвичайно важливе завдання, якість виконання якого залежить від багатьох чинників – фінансового і матеріально-технічного забезпечення, професійної підготовки особового складу тощо. Зовсім не останню роль в цьому переліку займає фігура керівника відомства, від діяльності якого багато в чому залежить стратегія його розвитку, тактичні плани побудови оперативно-службової діяльності.

Досить успішна діяльність керівників сучасного українського прикордонного відомства, на думку автора, не випадкова, якщо врахувати, що одним, хоч і з далеких, але їх попередників був генерал від артилерії О. Д. Свиньїн, котрий у 1893–1908 роках командував Окремим корпусом прикордонної стражі (далі – ОКПС) Російської імперії, два з семи округів якого охороняли кордони України. Зважаючи на це, а також на те, що саме в цей період під його керівництвом відбулось становлення основних елементів прикордонних структур і їх оперативно-службової діяльності, які й сьогодні частково використовуються, то знайомство з такою значною історичною постаттю для оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників має не тільки наукове і пізнавальне, але й прикладне значення.

Ім'я О. Свиньїна не часто згадується в наукових дослідженнях українських вчених. Зокрема, це робили, аналізуючи історію розвитку прикордонної охорони на нашій території, автори книги Державна прикордонна служба України: історія та сучасність [1]. Але значна кількість публікацій є у російських істориків. Так, в історичному нарисі Андрія і Олександра Плеханових [2], книзі В. Боярського [3], статті Є. Єжукова [4] всебічно розглядалась діяльність генерала на посаді командира ОКПС. Є. Єжуков також досліджує керівництво О. Свиньїна корпусом в період царювання Олександра III [5] і Миколи II [6] та його взаємини з імператорами в питаннях розбудови прикордонних структур. А. Подолян-Лаврентьев [7] і О. Литвинов [8] переймалися маловідомими сторінками біографії командувача. Але досі комплексного наукового дослідження життя та службової діяльності О. Свиньїна в Україні не було проведено.

Метою статті є дослідження окремі аспекти життя та службової діяльності першого командира Окремого корпусу прикордонної стражі Олександра Дмитровича Свиньїна.

О. Свиньїн народився 16 травня 1831 року в Ризі, у родині дворянина. Таке походження відкривало йому широкі можливості для одержання військової освіти, а потім і просування по службі, тому загальну і вищу освіту юнак отримав у Дворянському полку [8: 24].

Службу в армії Олександр Дмитрович розпочав у 1851 році прапорщиком у 3-й польовій артилерійській бригаді. З його послужного списку видно, що в цілому військова кар'єра склалася вдало. Він брав участь у „втихомирненні польського заклоту 1863–1864 років”. У 1864 році Свиньїна, тоді вже капітана, призначають виконуючим обов'язки керівника справ окружного артилерійського управління Віленського військового округу з зарахуванням у польову артилерію, а в 1867-му затверджують на даній посаді. Через

шість років його призначають командиром 1-ї батареї 29-ї артилерійської бригади, якою він командував два роки. У ці роки він був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеня, орденом Св. Станіслава II ступеня. Йому були присвоєні військові звання штабс-капітана, капітана, підполковника і полковника.

1 березня 1877 року полковника Свинына Височайшим наказом призначають командуючим 30-ю артилерійською бригадою. В цей час бригада розташовувалась у Мінську, куди він і прибув 13 квітня, наступного дня після оголошення війни Туреччині.

27 липня почалось висування бригади в Румунію. Добре підготувавшись, вона безперешкодно перейшла через Дунай біля Зимниці і з цього часу, під орудою свого командира, брала участь у бойових діях. Сам Свинын особливо відзначився при штурмі Плевни. За героїзм у боях він був нагороджений золотою зброєю з написом „За хоробрість”, орденами Св. Ганни II ступеня, Св. Володимира III ступеня, Св. Станіслава I ступеня. Мав всі імператорські російські ордена, до брильянтових знаків ордена Св. Олександра Невського включно, і був кавалером французького ордена Почесного легіону.

Сан-Стефанський договір між Росією і Туреччиною, підписаний 19 лютого 1878 р., передбачав створення автономної Болгарії, визнавав незалежність Сербії, Чорногорії і Румунії. Російським окупаційним військам надавалося право знаходитися в Болгарії протягом двох років.

7 лютого 1879 р. в Адріанополі Свинын одержав наказ про призначення його помічником начальника артилерії окупаційних військ. У серпні того ж року він був направлений у Вільно, де знову прийняв командування 30-ю бригадою. У 1886 р. Олександр Дмитрович був призначений начальником артилерії 7-го артилерійського корпусу, а в 1889 р. – начальником артилерії Гвардійського корпусу. У цей період він був нагороджений орденом Св. Ганни I ступеня й орденом Св. Володимира II ступеня. Йому було дозволено прийняти і носити подарований імператором Німеччини орден Корони I ступеня, а за відмінний порядок і благоустрій частин, представлених на огляд, оголошено Монарше благовоління. У 1886 році Височайшим наказом Свиныну було присвоєно звання генерал-лейтенанта [8: 25–27].

У 1893 році в службовій кар'єрі Олександра Дмитровича відбуваються значні зміни, зумовлені тим, що подальша його діяльність була пов'язана з охороною державного кордону. Спочатку, на вісім місяців, його призначають інспектором прикордонної стражі, а 15 жовтня цього ж року йому було Височайше „велено бути” командиром ОКПС, указ про створення якого був підписаний того ж дня Олександром III [9]. До того ж, цар, при призначенні Свинына на цю посаду сказав, що його він особисто знає і схвалює цей вибір.

...Наприкінці позаминулого століття Міністерство фінансів Росії очолював С. Ю. Вітте. У його підлеглих знаходилася і прикордонна варта, якою він керував через Департамент митних зборів. Вітте вважав ненормальним, що військова організація управляється цивільними чиновниками, і прагнув змінити це. Пізніше він писав: „Мене дуже жолобило, що прикордонна варта, котра складається із солдатів, котрі служать на тих же підставах, на яких служать солдати всієї армії, перебуває в безпосереднім підпорядкуванні цивільних осіб – чиновників...” Основний зміст ідеї полягав у тім, щоб завершити військову перебудову прикордонної стражі і щонайкраще пристосувати її до боротьби з контрабандою. Вітте посилено шукав досвідченого, бойового генерала, що зміг би здійснити цю ідею. Вибір припав на генерал-лейтенанта Свинына [4: 43].

На нову посаду О. Свинын вступав шістдесятидворічним.

Протягом п'ятнадцяти років командуючи ОКПС, напружену роботу в штабі він сполучив з досить частими і тривалими виїздами на кордон. Це був важкий час. Усе доводилося починати з нуля – організувати роботу штабу, налагоджувати контроль, створювати інфраструктуру для діяльності всіх ланок корпусу. Великий обсяг робіт випав на долю офіцерів управління, адже штат його складався усього з трьох генералів, шести старших і шести молодших офіцерів, вісімнадцяти чиновників і п'яти писарів, створити ж потрібно було всю нормативно-правову базу діяльності прикордонної стражі.

Під керівництвом Свинына зроблено було чимало. Прикордонна варта стала автономною в питаннях внутрішнього життя. Корпус був розділений на сім прикордонних округів. Уведено нові, більш строгі правила застосування зброї. Поступово упорядкували

морську і військово-судну частини, у столиці побудували майстерні і речовий склад, заснували будівельну частину.

Важливі перетворення були зроблені в бригадах прикордонної стражі. До Свинына вони не мали збройової, медичної і ветеринарної частин, гвинтівки лагодилися окремо, казенних коней лікували як випадало, хворих солдатів і офіцерів відправляли в найближчі лікарні інших відомств.

При новому режимі була організована збройова частина, що мала майстрів і особливих штаб-офіцерів, що перевіряли на вартях зброю. Створили медичну і ветеринарну частини з лікарями і фельдшерами, побудували лікувальні установи [2: 28–34].

У своїй діяльності командир корпусу велике місце відводив постійному контролю за виконанням наказів на місцях. Він практикував планові і позапланові перевірки. При цьому підкреслював, що прикордонна служба ґрунтується насамперед на довірі до офіцерів. За результатами контролю Свинын видавав накази, у яких визначав конкретні заходи для поліпшення охорони кордону. В них робилися висновки що: охорона кордону не повинна будуватися за шаблоном, а відповідати вимогам обстановки і змінюватися в залежності від ходу і напрямку контрабанди і від умов прикордонно-сторожової служби [10]; тільки особистий приклад (від унтер-офіцера і вище) може вплинути на поліпшення служби усіх видів нарядів, а нижчі чини, підозрювані в сприянні контрабанді, повинні бути вилучені з західної ділянки кордону в Середню Азію, Закавказзя або в Біломорський відділ [11]; необхідно перевіряти сутність справи, а не форму, відмовитись від дріб'язкової опіки і формалізму, а при оцінці діяльності підлеглих ґрунтуватися на особистих спостереженнях і тільки потім – на доповідях начальників [12].

Основне завдання ОКПС полягало в припиненні контрабанди. Справа це було надзвичайно важка, особливо на західному кордоні. Тут цим промислом займалися цілі клани контрабандистів, яких прикривали високопоставлені чиновники. Вони здебільшого виявлялися недосяжні для прикордонників. Не одну безсонну ніч провів Свинын у міркуваннях про те, як же створити ефективний заслін, щоб захистити економічні інтереси країни.

Насамперед він організував чітку систему збирання й аналізу інформації про контрабандистів у всіх ланках, починаючи від прикордонної варті до управління корпусу включно. Запровадив алфавітні списки контрабандистів і їхніх спільників. За усіма ними встановлювалося спостереження. З появою в Росії вони негайно затримувалися [4: 44]. Про особи, які були помічені у здійсненні злочинних дій, давалася конкретна інформація у війська і їм, як „неблагонадійним у митному відношенні”, заборонявся в'їзд у країну [13], або заборонялось, на певний термін, проживати у 100–верстній прикордонній смузі [14] тощо. З метою зацікавленості прикордонників, а також запобігання підкупу було розроблено систему матеріальної зацікавленості. Учасникам затримань контрабанди припадало майже 45 % її вартості [15: 122].

Такі заходи, а також посилення контролю на самому кордоні, давали загалом позитивні результати. Так, у жовтні 1905 р. прикордонники у 476 випадках затримали товарів на загальну суму 20222 руб., а представники інших відомств у цей же час – лише на 6196 руб. [16].

Командирові корпусу після тривалих переговорів удалося організувати взаємодію з митним відомством. У 1906 році ОКПС і Департамент митних зборів підписують угоду про взаємний обмін інформацією. Свинын пишався цією угодою – вона усувала відомчі протиріччя в інтересах держави [2: 194].

О. Свинын, як досвідчений воєначальник, добре розумів, що боєздатність прикордонної стражі, її моральний дух, вся організація внутрішнього життя цілком залежать від офіцерського складу. Офіцер для нього – не просто підлеглий, а член єдиної бойової родини, рівний співучасник загального процесу, спільної роботи з підтримки порядку у військах. Цей союз міг бути міцним, на його думку, лише на основі довіри, поваги достоїнства офіцера. „Становище офіцера як начальника, – підкреслював він, – вимагає від нього досить високих моральних якостей і твердого характеру” [17].

Особливо різкий осуд О. Свинына одержували випадки рукоприкладства. Для того, щоб зупинити це потворне явище, 5 травня 1897 р. командир корпусу підписав циркуляр,

у якому всі начальницькі особи були попереджені, що „за всяке биття солдатів винних у тім осіб буду позбавляти нагород”. Але, оскільки такі випадки продовжувалися, 16 грудня 1903 р. він був змушений знову видати наказ, що зобов'язував офіцерів „подавати приклад законного і гуманного обходження з нижніми чинами” і вживати заходів, щоб випадки рукоприкладства „не залишалися без законної відповідальності” [18: 30].

Глибоко порядний, інтелектуальний, витриманий і суворий, генерал Сви́ньїн дуже цінив розумних, діяльних, відданих обов'язкові офіцерів і нехтував тими, хто випадково потрапив на військову службу.

Переймався командир і турботою офіцерів про нижчих чинів і підтримкою їх морального здоров'я. В його рекомендаціях, викладених в циркулярі від 14 серпня 1901 р. № 74 „Про викорінення втеч нижчих чинів”, зазначалось, що „наші солдати цінують добре слово офіцера і турботу про них, тому, вміло користуючись цим засобом, офіцер може своєчасно не допустити нижчих чинів до злочину і дати їх думкам потрібний напрямок... Там, де тільки можливо, потрібно звільняти нижчих чинів у церкву і просити священників сприяти поглибленню їх моралі шляхом релігійно-моральних бесід” [19].

У всьому різноманітті обов'язків і справ Олександр Дмитрович не забув і про нащадків: за його наказами створювалася історія прикордонної стражі, при безпосередній участі складені „Правила із збереження пам'яті про геройські подвиги, здійсненні чинами прикордонної стражі при виконанні службових обов'язків” [20] тощо.

Не можна не відзначити, що генерал стояв біля джерел створення друкарні прикордонної стражі і її друкованих органів – часописів „Прикордонник”, „Страж” і „Дозвілля заамурця” та інших. Уже на наступний рік після вступу на посаду він зумів „вибити” гроші на перший друкарський верстат, а в 1897 році в ОКПС діяла власна друкарня. Не дивно, що важливе місце у вихованні прикордонників надавалось читанню. Для цього створювались бібліотеки, в які надходили не тільки часописи, а й збірники законів, історична й художня література. Так, тільки 1 травня 1909 р. в бібліотеки було відправлено по 37 примірників книг, серед яких – „Щоденник Забайкальського козачого офіцера” А. Квітко, „Твори” А. Коні та інші [21].

Останні роки служби Олександра Дмитровича на посаді командира ОКПС були, як ніякі інші, важкими. Простори Росії палахкотали пожежею революційної стихії. Через кордони у країну доставлялася зброя, боєприпаси, антиурядова література. Траплялися напади на прикордонні варти. Щоб відгородити армію від проникнення в її середовище політичних ідей і процесів. Рада Міністрів прийняла 16 грудня 1905 року рішення про її деполітизацію. Ця постанова була розповсюджена і на прикордонну стражу [22], хоча командир корпусу, не очікуючи вказівок, сам розгорнув роботу з роз'яснення ситуації в країні. Ще 18 травня 1902 р. Сви́ньїним був підписаний таємний циркуляр № 4 „Про заходи щодо недопущення можливості розповсюдження революційної контрабанди серед нижчих чинів” [23].

Його вказівки про підтримку твердого порядку в підрозділах, про недопущення випадків політичної роботи серед новобранців, переконливі і категоричні. Він домагається, щоб корпус не був утягнений у політику, а чітко виконував службові обов'язки. І прикордонна варта залишилася вірною військовій присязі, забезпечивши необхідний порядок у прикордонній смузі, на державному кордоні і не застосувала при цьому жодного разу зброї проти своїх громадян, навіть у найбурхливіші дні 1905–1907 років. Це підтверджують матеріали спеціальної служби, створеної при ВЧК-ОДПУ через багато років. У 1926 р. на основі її даних були складені списки військовослужбовців царської армії, представлених до нагород за придушення революційного руху в 1905–1907 роках. З 4039 чоловік в них не було жодного прикордонника [2: 104].

Звичайно, не все вдалось здійснити досвідченому генералові. Сучасники відзначали, що реформи замикались головним чином на благоустрої частин корпусу і допоміжних служб. Штатний склад стражі довгі роки залишався майже без змін, тобто в кількості, явно недостатній для виконання покладених завдань. Колишнім залишився порядок охорони кордону. Єдиним великим нововведенням став закон про вживання в справі зброї в прикордонній смузі, що, однак, не дало очікуваних результатів. При перетині кордону було убито і поранено чимало порушників, але число контрабандистів і різного

роду бурлак не скоротилося. Служба на кордоні ускладнилася новими інструкціями і непосильним листуванням. Наказів, циркулярів, указівок було так багато, що стали видаватися спеціальні „Алфавітні покажчики розпоряджень в корпусі“.

Командир корпусу, досягши багато чого у „воєнізації“ прикордонної стражі, проте не зміг істотно вплинути на якість служби [4: 45].

У квітні 1908 року генерал від артилерії Сви́ньїн пише цареві прохання про відставку; через місяць йому виповнювалося сімдесят сім років, тому відставка була з розумінням прийнята.

Але на цьому історія видатного командира не закінчилась. За клопотанням Шефа прикордонної стражі В. Н. Коковцова, 16 квітня 1908 р. він був призначений членом Державної Ради. Там, у 1909 р. він брав участь в обговоренні законодавчого акта про закриття режиму „порто-франко“ на Далекому Сході і встановленні митних тарифів на іноземні товари, ввезені в регіон через кордон. З його допомогою готують до видання „Правила про ОКПС“, що вийшли у світ 10 грудня 1909 р. У них вперше вводиться 12-мильна смуга територіальних вод. Пізніше він бере участь у розробці законопроекту „Про організацію в ОКПС аґентури для розвідки контрабанди“, який у 1913 р. представляв у Державній Думі В. Н. Коковцов [4: 45–46].

Генерал прослужив батьківщині більше п'ятдесяти п'яти років...

Життя і діяльність О. Сви́ньїна, його накази, розпорядження, листи і спогади сучасників малюють нам образ людини кращих моральних якостей: чесності, порядності, скромності, любові до ближнього. Не випадково сам він любив повторювати слова апостола Павла: „Прошу вас, наслідуйте мене!“

Подальші дослідження стосуватимуться постаті командира Окремого корпусу прикордонної стражі у 1908–1917 роках генерала від інфантерії Миколи Аполлоновича Пихачова.

Список використаних джерел

1. Історія розвитку прикордонної охорони на території України // Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / За заг. Ред. М.М. Литвина; редкол.: М.М. Литвина та ін. – К.: „ПРИНТ-ЕКСПРЕС“, 2004. – С. 12–22.
2. Плеханов А.А., Плеханов А. М. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России (1893–1917): Исторический очерк. – М.: Граница, 2003. – 297 с.
3. Боярский В. И. На стороже Руси стояти. Страницы истории пограничной стражи Российского государства. – М.: Издательство „Граница“, 1992. – 168 с.
4. Ежуков Е. „Прошу вас, подражайте мне“ // Пограничник. – 2001. – № 5. – С. 42–46.
5. Ежуков Е. „Оставьте это дело так... невозможно“. Александр III и охрана границ Российской империи // Пограничник. – 1999. – № 7. – С. 58–63.
6. Ежуков Е. „Не мстите за меня“. Николай II и охрана границ Российской империи // Пограничник. – 1999. – № 8. – С. 68–73.
7. Подолян-Лаврентьев А. Записки о забытом генерале // Пограничник. – 2001. – № 5. – С.46–52.
8. Литвинов А. В рядах победителей // Пограничник. – 2002. – № 4. – С. 24–32.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – СПб., 1897. – Т. 13. – № 9975.
10. Сборник циркуляров ОКПС за 1897 г. – СПб., 1898. – С. 1, 2.
11. Систематический сборник распоряжений по ОКПС. – СПб., 1898. – С. 189.
12. Приказы по войскам ОКПС № 1–152 за 1911 г. – СПб., 1911. – С. 1–5.
13. Сборник циркуляров ОКПС за 1900 г. – СПб., 1901. – С. 19, 95.
14. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 4888. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 4–4зв.
15. Кабачинський М. І. Історія кордонів та Прикордонних військ України: Монографія. – Хмельницький: Видавництво Хмельницької міської друкарні, 2000. – 216 с.
16. Приказы по ОКПС за 1906 г. – СПб., 1907. – С. 115.
17. Таємні матеріали по ОКПС за 1907 р. – СПб., 1908. – С. 5.
18. Плеханов А., Плеханов А. „Никакое воздаяние не приводит к добру, так людей, как любление чести“. Представление о чести и достоинстве военнослужащих ОКПС // Пограничник. – 2003. – № 4. – С. 28–34.
19. Сборник циркуляров ОКПС за 1901 г. – СПб., 1902. – С. 127–128.
20. Правила по сохранению памяти о геройских подвигах, совершенных чинами пограничной стражи при исполнении служебных обязанностей // Пограничник. – 1908. – № 33. – С. 733.
21. РДВІА. – Ф. 4890. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 49.
22. Приказы по пограничной страже за

1905 г. – СПб., 1906. – С. 64. 23. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Оп. 61. – Спр. 73. – Арк. 35–35 зв.

Mykola Kabachyns'kiy

OLEXANDR DMYTROYCH SVINYIN – THE FIRST COMMANDER OF DETACHED CORPS OF BORDER GUARDS

The article studies some aspects of life and professional activity of the first commander of detached corps of border guards, Olexandr Dmytrovych Svinyin.

УДК 94(477)"1850/1870"(092): 316.343.652

Наталія Попова

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ О. РУСОВА)

У статті на прикладі біографічних даних О.Русова висвітлюється процес формування української інтелігенції як соціальної верстви та визначаються основні риси її соціально-психологічної характеристики.

Історія української інтелігенції, починаючи від часу її появи і до сьогодення, займає важливе місце в дослідженні національної історії. Оскільки творення української нації, а відтак і держави, нерозривно пов'язане із її діяльністю. Саме інтелігенції належить виконання такої важливої соціальної функції, як підняття рівня національної свідомості та консолідація української нації, що набуло особливої актуальності у контексті перебігу останніх політичних подій.

Українська інтелігенція привертає до себе увагу багатьох дослідників, які намагаються вивчити процес її формування, та оцінити роль у політичному, соціально-економічному та культурному розвитку суспільства. Серед цих досліджень слід виділити праці таких авторів, як І. Лисяк-Рудницького [1], Н. Шип [2], Г. Касьянова [3] та ін.

Особливе місце у вивченні процесу формування української інтелігенції як соціальної верстви займають біографічні дослідження, завдяки яким можливо більш детально з'ясувати її місце у суспільному житті та дати їй об'єктивну соціально – психологічну характеристику

Отже, метою запропонованої розвідки є висвітлення соціального портрета української інтелігенції третьої чверті ХІХ ст. на прикладі біографічних даних О. Русова.

Постать О. Русова як відомого громадського і суспільно-політичного діяча другої половини ХІХ ст. викликала зацікавленість у багатьох науковців: І. Житецького [4], М.Грушевського [5], С. Русової [6], В.Науменка [7]. Дослідження сучасних істориків А. Катрена [8], М. Рудька [9] дають змогу краще зрозуміти роль О. Русова у процесі українського націотворення. Серед останніх досліджень слід виділити праці: С. Світленка [10], М.Палієнка [11], Н.Побірченко [12], О. Рахно [13] та інші.

Від середини XIX ст. в українському національно мислячому інтелектуальному середовищі починає формуватися певний ідеальний образ "нової людини" – інтелігента, що чітко простежується в літературних працях П. Куліша, М. Драгоманова, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького та ін. Саме у їхніх творах Інтелігент – „Нова людина“ (застосування поняття „Інтелігенція“ набуло широкого поширення у 80–х роках XIX ст., до цього більш вживаною назвою у побуті була „Нові люди“, „Критично-мислячі люди“), яка переймається ідеями національного й соціального відродження, бореться за національне визволення народу, за допомогою освіти і культури намагається підняти рівень національної свідомості селян. Яскравим прикладом такого літературного образу інтелігента є головний герой роману „Хмари“ І. Нечуя-Левицького Павло Радюк, який „організовує читання лекцій для народу, популяризує „Кобзар“, записує українські народні пісні, має намір заснувати в Києві недільні та вечірні школи“ [15: 46]. У реальному житті літературному образу відповідав на той час поширений в Україні тип українофіла-просвітителя, до яких і належав О. Русов. Росіянин за походженням він все своє життя присвятив праці для українського народу.

Народився О. Русов у 1847 р. в Києві у сім'ї військового лікаря. Під час навчання у Київській другій гімназії на нього неабиякий вплив мав М. Драгоманов, котрий був у них вчителем географії. Після вступу в 1864р. О. Русова до Київського університету, де лекції з історії читав М. Драгоманов, їхні зв'язки стали більш тісними. Спілкування з Драгомановим мало великий вплив на молодого юнака, який починає захоплюватися українською мовою, історією, етнографією. „Його повністю охоплює українська стихія 60–х років – навіть більше ніж природжена великоруська“ [7: 35].

Після закінчення університету О. Русов протягом року працює вчителем в Златопільській гімназії на Чигиринщині, а в 1872 р. переходить працювати в Київську гімназію, де викладає грецьку мову та російську словесність.

З 1870 р. розпочинає активну діяльність в київській Старій Громаді. Так, він бере участь у підготовці до видання історичних пісень М. Драгоманова і В. Антоновича, працює над укладанням українського словника, здійснює екскурсії і експедиції по Україні, збираючи етнографічні матеріали, пише вірші, захоплюється музикою і співом. У 1873–1876 рр. включається в активну роботу Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Разом із П. Чубинським розробляє програми для збирання етнографічних матеріалів, обробляє їх і організовує випуск нових видань Відділу, організовує бібліотеку і створює етнографічний музей [12: 106].

У 1874 р. – до середини 1875 р. О. Русов перебуває у Петербурзі, де продовжує учителювати, вивчати славістику, водночас підтримує постійні зв'язки з Київською громадою.

О. Русов користувався повагою серед громадянців, про що свідчить те, що саме йому була доручена складна і надзвичайно важлива справа, пов'язана із видавництвом „Кобзаря“ за кордоном. Із цим завданням О. Русов відмінно впорався. Виїхавши в 1875 р. у Польщу, він досить швидко налагодив видавництво „Кобзаря“, а навесні 1876 р. друк було закінчено. Завдяки організаторським здібностям О. Русова і його особистим зв'язкам вдалося отримати дозвіл на перевезення в Росію 5 тисяч примірників першого тому, який складався з друкованих там раніше творів, а другий було перевезено до Галичини. Частина примірників обох томів О. Русов залишив для „заграничних читачів“ [6: 159].

Після повернення із закордонного відрядження О. Русов за сімейними обставинами вимушений був переїхати жити з Києва до Чернігова, де він влаштовується на посаду статистика. Статистиком працював до кінця свого життя. Та де б він не працював, зарекомендував себе добрим фахівцем цієї нелегкої справи, його праці неодноразово були відзначені високими нагородами.

О. Русов, не дивлячись на свою завантаженість статистичною діяльністю, постійно переймався проблемами культурно-освітнього розвитку української нації. Так, виступаючи ініціатором створення у Петербурзі „Товариства любителів малоруської словесності і мови”, проводить велику організаторську роботу з його відкриття. Він звертається у листі до О. Пипіна із проханням виступити у пресі із роз’ясненням щодо “страхів сепаратизму”. „Адже ніякої сепарації не сталося, – доводить О. Русов, – після того, коли дозволено було відкривати малоруські трупи акторів! Ніякої не буде і тоді, коли серед багатьох Петербурзьких товариств буде ще одне з правом видавати малоруські книги, преміювати твори, влаштовувати книжкові склади і магазини і т.п.” [12: 109]. О. Русов намагався заснувати в Чернігові “Комітет грамотності імені Т. Г. Шевченка”, клопотався створенням Товариства любителів української мови і словесності у Харкові [6: 168].

У роки статистичної діяльності в Херсонській губернії працював над складанням граматики української мови. Підручник був готовий до друку, але видати його у 80–ті роки було неможливо [7: 25].

У 1908 р. О. Русова як авторитетного спеціаліста запросили на посаду викладача статистики Київського комерційного інституту. Погодившись на цю роботу, О. Русов, переїхавши до Києва, знову зближається з діячами Старої громади, котрі часто збиралися на квартирі у нього, обговорювали актуальні проблеми, читали реферати, готували свята.

З початком Першої світової війни комерційний інститут було евакуйований до Саратова, куди разом із колективом інституту відправився і О. Русов. З приїздом до Саратова Олександр Олександрович захворів і 8 жовтня 1915 р. помер. Поховали його в Києві на старому Байковому кладовищі.

Виходячи з біографії О. Русова, визначимо основні риси української інтелігенції третьої чверті XIX ст.

Отже, інтелігенція третьої чверті XIX ст. – це високо освічені люди, переважно випускники вищих навчальних закладів. За професією – науковці, вчителі, лікарі, юристи, журналісти, письменники і т.д. Проте слід зазначити, що основним критерієм для визначення інтелігенції в ті часи була не освіта, і не професійна діяльність, а особливість світосприйняття, основу якого складала ідея захисту національних прав українського народу, відстоювання його соціальних інтересів. Працею всього життя для таких людей була культурно – освітня діяльність, що спрямовувалась на піднесення національної свідомості народу, вироблення певних ідеологічних норм, які б служили дороговказом для народних мас у процесі розбудови української нації. Характеристика була б не повною, якщо не вказати на такі суто морально-етичні якості, як: культура думки і поведінки, висока людська мораль, жертвовність, визначення інтересів народу вищими, аніж власні.

Зазначені вище риси яскраво виражені в біографії О. Русова, зокрема, його самовіддана праця для розвитку української національної культури, яку він розпочав ще із студентської лави і яку не полишав до останніх днів свого життя. Ризикуючи своєю свободою, професійною кар’єрою статистика (оскільки всі громадські діячі в той час знаходилися під постійним наглядом поліції), він у співпраці з громадівцями писав і видавав книжки українською мовою, виступав за створення українських шкіл, намагався популяризувати українську мову і літературу, ініціюючи створення „Товариства любителів малоруської словесності і мови” у Петербурзі та Харкові.

Отже, біографія О. Русова є цінним джерелом при дослідженні історії української інтелігенції, за допомогою якої можемо простежити процес її формування як соціальної верстви та дослідити її роль в суспільно-політичному житті тогочасного суспільства.

Список використаних джерел

1. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. К.: Основи, 1994. Т.1–С.173–191.
2. Шип Н. Інтелігенція на Україні (XIX–ст.): Історико–соціологічний

очерк. – К., 1991. – 169 с. 3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально–політичний портрет. – К., 1993. – 172 с. 4. Житецький І. Олександр Олександрович Русов: (В десяти роковини смерті) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.10. – Спр.17374. – Арк 1–7. 5. Грушевський М. Движение политической и общественной мысли в XIX в. – СПб., 1907. 6. Русова С. Мої спомини (1861–1879) // За сто літ. -1928. – №2. – С.135–175. 7. Науменко В. Александр Александрович. Русов и его общественная и литературная работа на Украине и для Украины // Украинская жизнь. – 1916. – №1. – С. 32–48; №3. – С.14–31. 8. Катренко А. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – №2. 9. Рудько М. Революційні народники на Україні (70–ті роки XIX ст.).-К, 1973. 10. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.9–28. 11. Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному і науковому житті України (друга половина XIX – початок XXст.) // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.56–57. 12. Побірченко Н. Олександр Русов: великорос із „сильним полум'ям любові до України” // Київська старовина. – 1999. – №5. – С.107–113. 13. Петрук Н. Південно – Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. канд., іст. наук. – К., 2002. – 19 с. 14. Рахно О. О. Русов у науковому і громадсько-політичному житті (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 20 с. 15. Зінченко Н. „Мета ясна й проста – народ й Україна” (Інтелігент-демократ у творах І. Нечуя-Левицького) // Слово і час. – 1991. – №8. – С.43–47.

Nataliya Popova

THE SOCIAL PORTRAIT OF UKRAINIAN INTELLIGENTSIA THIRD QUARTER IN THE XIX ST. THROUGH THE PRISM OF BIOGRAPHICAL INVESTIGATION (FOR EXAMPLE O. RUSOV'S LIVING ROAD)

In article for example O. Rusov's biographical instance hold a light for manifest to formed of Ukrainian intelligentsia as a social section and to trout the main traits its social-psychological characteristic.

УДК 93+94 (477)

Олександр Кіян

ДО БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ТВОРЧІ КОНТАКТИ З ВОЛОДИМИРОМ АНТОНОВИЧЕМ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ 1887–1894 РР.

Розглядаються творчі стосунки між Антоновичем і Грушевським в Київському університеті. Досліджується ідейний і методологічний зв'язок їх історичних концепцій.

Розгортання стосунків між двома великими істориками та керівниками українського суспільно-політичного руху викликає особливий інтерес і має досить широке висвітлення в літературі. Традиційно дослідники акцентують більшу увагу на тій ролі, яку відігравав Антонович в громадсько-політичному виборі молодого Грушевського і початках його кар'єри [1: 133–160].

В меншій мірі з'ясовані ідейні впливи і місце Антоновича в становленні Грушевського як історика в так званий "київський" період їх творчих взаємин.

У Київський університет М. Грушевський, за його власним визначенням, прийшов почасти тому, що бажав навчатися в Антоновича як одного з кращих знавців української історії. "Я уже твердо знав, – пише він про своє бажання навчатися в Київському університеті, – що буду студювати історію під проводом Антоновича" [2: 138]. Але сама атмосфера в університеті, де далеко не завжди панував дух науки, була очевидно настільки антипатична молодому таланту, що він малює своє навчання переважно в негативних рисах і доходить висновку, що роки його перебування в університеті зовсім не виправдали сподівань. "Семінарії, – пише Грушевський, – поставлені були надзвичайно слабо... Найбільша окраса тогочасної української науки професор Антонович робив враження людини утомленої... він ухилився від ближчих зносин з студентами і все більше відсувався від історії в спокійніші, як на ті часи, сфери археології, історичної географії, нумізматики" [3: 6].

Ці висновки М. Грушевського викликали досить емоційне заперечення Д. Багалія: "Я сам – вихованець історико-філологічного факультету Київського університету, правда трохи раніших часів (1876 – 1880), але професори були майже ті ж самі і, на мою думку, про декого з наших учителів-професорів можна і треба згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників. Тут в центрі уваги серед професорів Михайла Сергійовича треба поставити нашого спільного вчителя В.Б. Антоновича і учителя декількох поколінь студентів, що під його безпосереднім впливом обирали своєю спеціальністю українську історію, починаючи від старших – О.І. Левицького, М.П. Дашкевича, продовжуючи молодшими П.В. Голубовським, І.О. Лінниченком і т. д." [4: 165].

Щодо думки Грушевського про "відхід" Антоновича від історії, то, на думку Багалія, "українська археологія для Антоновича не була, як вважає Грушевський, спокійною пристанню, оскільки своїми розкопками він заклав міцні підвалини і для української історії доісторичних і історичних часів, і вони були дуже корисні і для самого М. Грушевського, коли він складав перший том своєї "Історії України-Руси..." [4: 166].

В цілому, роль Антоновича у становленні Грушевського як історика в рамках Київського університету вимагає уточнення. Якщо судити про їх взаємини на основі спогадів самого Грушевського, то можна визнати, що ставлення його до свого вчителя було далеко не пієтичним, але це зовсім не означає, як вважає, наприклад, В. Данилевич, що Грушевський навмисне принижує роль Антоновича у своєму професійному становленні та замовчує запозичення цілого ряду провідних думок щодо українського історичного процесу [5: арк. 5–6].

Вперше Антонович зустрівся з Грушевським у 1885 році, коли він, згідно з новим університетським статутом, впровадженим міністром освіти Росії гр. Толстим, був членом приймальної професорської комісії [6: 118]. У першому семестрі перебування Грушевського в університеті він не відвідував ніяких семінарів, оскільки їх проводив лише з другого семестру професор Фортинський із загальної історії. Решта викладачів першого курсу, в тому числі професори І. Лучицький, В. Конніков, приват-доцент П. Голубовський, мали лише "совещательные" години, отже вибір в першокурсника Грушевського був справді не вражаючим [7: 4–5]. Лише з другого року навчання, восени 1887 року, Грушевський почав працювати в семінарі Антоновича, під час якого проводились читання та аналіз документальних даних, у тому числі описів замків господарських у давніх українських землях. Саме під враженням цих семінарів Грушевський взяв в Антоновича першу наукову тему про південно-руські господарські замки в XVI ст. і підготував реферат, який був зачитаний у грудні 1887 року на практичному занятті. Наскільки можна судити, цей реферат Грушевського колективно обговорювався і викликав зауваження як однокурсників, так і Антоновича, оскільки протягом наступних років він був суттєво доповнений і розрісся в об'ємну наукову студію. При підтримці Антоновича Грушевський і опублікував свою першу працю під назвою "Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк" в університетському часописі [8: 1–33]. З подачі Антоновича, який вже на другому курсі

зумів розгледіти талант Грушевського, представник старшої генерації київських істориків П.Голубовський помістив на сторінках "Киевской старины" дуже схвальну рецензію. "Праця Грушевського, – констатував Голубовський, – читається з великою цікавістю та легкістю, а по ретельності опрацювання матеріалу і глибині, з якою автор вичерпує питання, складає собою приємне явище в руській історичній літературі" [9: 334].

Зрозуміло, що подібний схвальний відгук міг лише підштовхнути Грушевського ще до більш активної наукової діяльності, і він на третьому курсі (1888–1889 рр.) за пропозицією Антоновича почав працювати над "Історією Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.". Над цією студією, яку сам Грушевський назвав "науково зрілою", він працював більше двох років. Антонович допомагав у цій справі не лише порадами, але і надавав практичну допомогу, про що свідчать передачі книг та рукописів з його особистої бібліотеки [10: арк. 4–8].

Структурний характер "Нарису історії Київської землі" Грушевського також вказує на повну залежність молодого автора від структурно-методологічних принципів Антоновича та його школи. На той час вже побачили світ кілька "областных" досліджень учнів Антоновича, зокрема Д.Багалія і П.Голубовського "История Северной земли до половины XIV в. (1881–1882)", "Очерк известий о Подольской земле до 1434 г." (1885) Н.Молчановського, "Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.", А.Андріяшева "Болоховская земля и ее значение в русской истории" М.Дашкевича. Звичайно, знайомство з характером написання цих праць суттєво позначилось на побудові дослідження Грушевського. Проблема, за його власними спостереженнями, полягала лише в групуванні фактичного матеріалу та його інтерпретації, оскільки політична історія Київського столу це не лише історія південноруських земель, але і всієї української минувшини взагалі.

Характер і зміст "областного" дослідження Грушевського свідчить не лише про вражаючу ерудицію молодого Грушевського, але і чітко вказує на методичний вишкіл, якій він отримав у творчій лабораторії Антоновича, зокрема в плані аналізу історичних джерел, групування фактичного матеріалу, виокремленні наукових проблем. Про те, наскільки вплив Антоновича позначився на творчості Грушевського, свідчить і та деталь, що більшість наукових принципів, задекларованих у цій студентській роботі, досить помітні й у фундаментальній "Історії України-Руси", в перші томи якої він вніс чимало з того, що було напрацьовано у роки університетського навчання.

Ідейний зміст студій Грушевського, особливо в ранній період його творчості, настільки близький до поглядів Антоновича, що мимоволі пригадується запис у щоденнику академіка В.І.Вернадського: в Грушевського "немає власних узагальнюючих ідей – основа від Антоновича..." [11: 97].

Показово, що пропонуючи Раді університету удостоїти "Очерки истории Киевской земли" Грушевського золотої медалі, Антонович у першу чергу виділяє ті висновки молодого дослідника, які були співзвучні його власним народницьким ідеям, зокрема теорії "громадського відродження" в українських землях після монгольського завоювання [12: 399]. Відсутність критичних зауважень з боку Антоновича, який у рецензії зробив лише єдине зауваження з приводу заміни терміну "епоха" на більш стримане, стає тим більш зрозумілим, коли провести паралель між нарисом Грушевського і програмною статтею його вчителя "Киев, его судьба и значение" на сторінках "Киевской старины". По суті, Грушевський лише деталізував узагальнення Антоновича щодо антинауковості теорій російської (Погодін-Соболевський) та польської (Грабовський) історіографій про "обезлюднення" Київщини в часи монгольської інвазії XIII століття, роль Києва як твердині руської народності в часи литовської доби, а також відродження суспільного життя як визначального фактору української історії. Навіть очевидні помилкові положення Антоновича, як, скажімо, нівеляція ролі християнізації в політичному київському житті і теза про двовір'я Русі, повторені Грушевським без будь-яких застережень [13: 450]. Очевидно, що Грушевський у нарисі більше турбується не про зміну ідейних орієнтирів, а прагне знайти нове фактологічне підґрунтя та аргументи на користь теорії свого попередника. В цілому, в перший період взаємин між Гру-

шевським і Антоновичем, який окреслюється 1887–1894 роками, до періоду у Львові, спостерігається очевидна лінія не лише ідейно-національної, але і наукової спадкоємності.

Потрібно віддати належне і педагогічному такту та інтуїції Антоновича, який зумів одним з перших у Київському університеті розгледіти неординарні здібності і працелюбність молодого Грушевського та повернути його в бік служіння українському народу. Відомо, що талант Грушевського підмітили й інші впливові в правлячих сферах професори історико-філологічного факультету, які намагалися звабливими пропозиціями стосовно наукової кар'єри схилити його до спеціалізації з "общерусской истории". Ці потуги віддзеркалює доповідна записка голови державно-екзаменаційної комісії професора Беляєва міністру освіти тогочасної Росії. "Относительно г. Грушевского, – пише Беляєв, – который обнаружил выдающиеся познания и способности, считаю долгом прибавить, что он может быть не только дельным и знающим преподавателем гимназии, но и подает большие надежды на то, что при дальнейших занятиях он будет ученым специалистом по одному из исторических предметов. Поэтому г. Грушевский заслуживает внимания и поддержку со стороны Вашего Превосходительства в том случае, если бы историко-филологический факультет стал ходатайствовать об оставлении г. Грушевского при университете в качестве профессорского стипендиата..." [6: 120]. Але всупереч різного роду "ухаживаний", Грушевський, як і виняткова більшість молодих вчених, вихідців з історичного семінару Антоновича, не мали прагнення відійти від настанов свого вчителя щодо патріотичних обов'язків перед Батьківщиною. "Між Антоновичем і його учнями, – констатує А.Верзилов, – були міцні зв'язки в силу ідейних ниток, що витікали з любові до рідної землі, із цікавості до її минулого і майбутнього. Люди, в яких було закладено патріотичне начало, самі тягнулися до Антоновича" [14: 416].

Не зважаючи на виняткові здібності Грушевського, всі спроби Антоновича залишити його в Київському університеті одразу після закінчення ним в 1890 році навчання не увінчалися успіхом, оскільки міністерство освіти не виділило місця в аспірантурі. Лише наприкінці 1891 року, після клопотань Антоновича, в яких він постійно вказує на необхідність використання неординарного таланту для потреб історичної науки, Грушевський стає аспірантом кафедри російської історії. У 1892 році він складає магістерські экзамени із спеціальності. Показово, що на екзамені загальної історії професор І.Лучицький запропонував йому висвітлити проблему про конституційний лад Австро-Угорщини [15: арк. 1–6]. Це вказує, що Київська Стара громада була проінформована від Антоновича про перспективу відкриття кафедри української історії у Львівському університеті і прагнула, щоб саме її представник, в особі Грушевського, посів кафедру так само, як це зробив раніше Д.Багалій у Харківському університеті. На екзамені з російської історії Антонович запропонував Грушевському відповісти на запитання, які окреслювали проблему суспільного ладу в Україні. Підготовлені Грушевським відповіді і стали, по суті, тезами відомої львівської статті молодого вченого під назвою "Громадський рух на Україні", які він опублікував одразу по приїзді в Західну Україну (під псевдонімом Сергієнко) [15: 12].

Тема магістерської дисертації з історії Барського староства була теж запропонована Антоновичем. Сам Грушевський з плином часу вважав її невдалою, оскільки вона забрала в нього непомірно багато праці в порівнянні з результатами. Очевидно, що це досить однобічна оцінка, оскільки Грушевський нічого не говорить про те, наскільки ця тематично вузько окреслена праця вдосконалила методику його дослідження. Працюючи над зовсім не розробленою в історичній науці проблемою, Грушевський змушений був самотужки займатися пошуками відповідних архівних джерел і вдосконалювати методику їх опрацювання. Зокрема, він вперше ознайомився з документами Варшавського головного архіву, дуже важливими для висвітлення української історії пізнього середньовіччя. Антонович доклав у цьому процесі чимало зусиль. Відомо, наприклад, що на його прохання відомий археограф М.Біляшівський особисто скопіював низку матеріалів з історії Барського староства і надіслав їх Грушевському [16: 73].

Цілком ймовірно, що вибір теми Антоновичем для молодого Грушевського був навмисно зроблений у такому ракурсі, щоб автор вдавався більше до джерельної евристики, аналізу зібраних фактів і щонайменше висловлював гіпотетичних припущень, а головне – уникав нахилу до схематизації і поверхового синтезу. Наскільки можна судити з подальшої науково-організаційної діяльності Грушевського, цей урок Антоновича пішов йому на користь, оскільки пізніше в Львівському університеті, вже як абсолютно самостійний вчений, він досить часто обирав для себе і пропонував навіть своїм учням звужені в хронологічно-територіальних межах, але збудовані винятково на архівних матеріалах "першої руки" теми. Тому має рацію Д.Багалій, який вважав, що Грушевському "нічого жалкувати про витрачену на цю книжку роботу (роз'їзди по архівах і т. д.). Це була перша робота Михайла Сергійовича на підставі архівних джерел. Не дивно, що він витратив на неї розмірно багато часу... Ця робота дала йому міцні основи і для дальших студій над архівними матеріалами, дала йому методологію і одразу поставила його високо серед працівників по документальній історії України" [17: 312].

Книга Грушевського "Барское староство: исторические очерки" була успішно захищена в ранзі магістерської дисертації в 1894 році. Її зміст досить виразно вказує, що вона написана в традиційному для "областных" досліджень учнів Антоновича методологічному ракурсі. До монографії прикладено історико-статистичні таблиці поселень Барського староства XVI ст., карту Південно-Східного Поділля XV–XVIII ст. і два томи актів, зібраних Грушевським, окрім Київського архіву, в Коронній метриці Варшавського Головного архіву і Московського архіву давніх актів. Оскільки більшість із джерел мали переважно економічний характер, то, за пропозицією Антоновича, для їх публікації було навіть спеціально утворено нову, восьму частину "Архива Юно-Западной России", який в 90-х роках трохи відставав від розвитку історичної науки, під назвою "Юридичні матеріали для історії місцевого управління". Це було перше порушення структури видання і плану Д.Іванишева, якого Київська археографічна комісія дотримувалася протягом майже сорока років свого існування.

У зв'язку з публікацією Грушевським численних історичних джерел, дещо односторонньо виглядає оцінка магістерської дисертації Д.Багалієм, який вважав, що попередні "обласні" монографії учнів Антоновича "мають ту перевагу над нею, що захоплюють більш загальні питання і територію України, тому вони безперечно менш спеціальні і мають ширшу наукову вартість" [4: 178]. Насправді, всупереч масштабу дослідження, Грушевський у "Барском старостве" якраз блискуче довів, як навіть не показова тема під вмілою рукою науковця, при наполегливій праці, може дати цінний матеріал для розуміння та інтерпретації цілої історичної епохи.

Після захисту дисертації Грушевський, згідно з домовленістю українських народовців з польськими політичними колами в Галичині, співтворцем якої був Антонович, направляється до Львівського університету. Перші його наукові кроки у зібранні і публікації історичних джерел ідуть у рамках методичних канонів, розроблених Київською історичною школою. "В основу їх був покладений, – як вважав Багалій, – той же територіальний принцип, однак була і різниця і дуже помітна: вона полягала в тому, що в цих працях Грушевський висвітлює одне якесь історичне питання і це наближало його "Джерела" і розвідки львівської ранньої доби до "АЮЗР", хоч була різниця в територіальному моменті між ними" [4: 181].

Таким чином, обставини наукової діяльності Грушевського наприкінці 80-х – першій половині 90-х років вказують на його суттєву залежність від ідейних настанов і науково-методичних принципів Антоновича і мало в'яжуться з тезою про його наукову емансипацію вже в цей проміжок часу. Вони також засвідчують ту непересічну роль, яку зіграв саме Антонович у визначенні національної позиції та історичної концепції молодого Грушевського, який був одним з небагатьох серед представників Київського дослідницького осередку, хто міг, на думку Антоновича, перебороти "всі труднощі ради ad maiorem patriae gloriam" [18: 101].

Список використаних джерел

1. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. 2. Грушевський

М. Спомини // Київ. – 1992. – № 3. 3. Грушевський М. Автобіографія. – К., 1992. 4. Багалій Д. Михайло Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. 5. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 22536. 6. Міяковський В. До біографії М.Грушевського. Студентські роки 1886–1890 // Український історик. – 1976. – 1–4 (49–52). 7. Обозрение преподавания в университете Св. Владимира в первом полугодии 1886 уч. года. – К., 1886. 8. Университетские известия. – 1890. – Февраль. 9. Киевская старина. – 1890. – Август. 10. ЦДІАУ в Києві. – Ф. 1235. – Спр. 326. – Оп. 1. – Арк. 1–6. 11. Вернадский В.И. Дневники: 1917–1921. – К., 1994. – Т. 1. 12. Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український історик. – 1991 – 1992. – №№ 3–4. 13. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1991. 14. Верзилов А. Воспоминания об В.Б.Антоновиче // Син України. – К., 1997. – Т. 1. 15. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039. 16. Гирич І.Б. Організація Грушевським археографічної роботи у львівський період життя і діяльності (1894–1914) // УІЖ. – 1997. – № 1. 17. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 11049. 18. "Для більшого прославлення Батьківщини". Листи В.Антоновича до Ф.Вовка // УІ. – 1989. – Ч. 3. (101–103).

Olexander Kiyan

TO BIOGRAPHY OF MIHAILO GRYSHEVSKIY. CREATIVE CONTACTS WITH VOLODIMIR ANTONOVICH AT THE KYIV UNIVERSITY 1887–1894 YEARS

Creative contacts between Antonovich and Gryshevskiy at the Kyiv University are regarded. Ideological and methodological connections of their historic conception are explored.

УДК 94 (477)

Оксана Валіон

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті автор аналізує вплив М. Грушевського на культурно-просвітне життя українського народу. Особливу увагу сконцентровано на видавничій діяльності вченого в Галичині та Наддніпрянщині.

Сучасні завдання націотворення диктують потребу виокремлення біографічних досліджень як окремої галузі в розвитку національної історіографії. І це цілком природно, оскільки звернення до вивчення історії в особах, наукової і творчої спадщини вчених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної та світової культури, висвітлення життєвого й творчого шляху, і, врешті, повернення до їхніх праць становить особливу актуальність в контексті сучасного національно-культурного відродження.

Життя та творчість Михайла Грушевського служить вагомим прикладом впливу особистісного фактору на історичні, суспільно-політичні та культурно-освітні процеси українського відродження наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Він – відомий вчений та славетний історик світового рівня, послідовний демократ і гуманіст, талановитий

культурно-освітній та громадсько-політичний діяч, неперевершений організатор і загалом обдарована особистість, універсалізму якого можна тільки щиро дивуватися.

Волею долі йому довелося жити й творити на зламі двох століть і двох епох в історії українського відродження, ділити себе між двома частинами порізаних державними кордонами українських земель і уникати уваги поліцейських органів двох велетенських європейських імперій. Проте й ці непрості обставини не перешкодили М. Грушевському стати одним із найвидатніших діячів відродженського руху та провідним ідеологом української соборності наприкінці XIX – на початку XX ст. Як цілком слушно зауважував Л. Винар: "Михайло Грушевський становить епоху українського національно-державного відродження, яка охоплює усі головні ділянки українського життя і його домінуючу боротьбу за самобутність української нації і її культури" [1: 7].

Мета дослідження полягає в з'ясуванні впливу М. Грушевського на культурно-просвітнє життя українського народу вказаного періоду. У ході написання статті автор окреслив наступні завдання – проаналізувати внесок діяча в процеси українського національного відродження та висвітлити видавничу діяльність вченого на західно- та східноукраїнських землях.

Досліджувана проблема не знайшла достатнього висвітлення в українській історіографії. Окремі її аспекти відображені в працях Д. Дорошенка [2], Ю. Тищенка [3], О. Музичука [4], М. Жулинського [5]. Цінними в методологічному плані для розробки даної теми стали розвідки Л. Винара [1] та І. Дзюби [6].

Процеси українського відродження у кінці XIX – на початку XX ст. вступили в найвищу стадію свого розвитку, що визначалися пошвавленням і піднесенням національного самоусвідомлення, розвитком усіх галузей культурного життя українства. Цей життєдайний ґрунт створив сприятливі умови для постановки та реалізації національних вимог української нації. Важливу роль у цих процесах відіграв Михайло Грушевський, який заявив себе ідеологом та ініціатором відродженського руху в Україні. Звичайно, вже й до нього для українського відродження працювали такі вітчизняні вчені, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович, О. Кониський, І. Франко. Але саме цей відомий вчений та творець концепції національної історії на переломі століть збагатив і примножив український національний рух цінними положеннями про шляхи розбудови національної науки, культури й освіти, конкретизував і доповнив питання про роль національної ідеології в контексті творення модерної української нації.

Мета і зміст життя М. Грушевського полягали в тому, щоб прислужитися українському національному відродженню. Високі цілі великою мірою пробуджують і честолюбні наміри. Історик обґрунтував концепцію національного культурно-духовного відродження української нації, що дала змогу науково й по-новаторськи підійти до розгляду та вирішення таких важливих національних проблем, як формування національної самосвідомості, поширення видавничої справи, засвоєння мови, створення національної школи, розвиток літератури та літературного процесу в Україні. Вона була цілком конкретною для доби на рубежі століть, адже основним її програмним стержнем виступала національна ідея – реалізація завдань формування української нації та залучення до національного руху широких верств українського суспільства.

Історичною базою для поширення ідей українського відродження стала концепція українського історичного процесу, яку запропонував М. Грушевський. Він заперечив фундаментальну ідею політичної та інституційної історії Російської імперії – московську династичну генеалогію і науково довів безперервність історичного буття українського народу (в "Історії України-Руси" та "Звичайній схемі "руської" історії й справі раціонального укладу історії східного слов'янства"). Нова наукова концепція озброїла український народ наймогутнішою інтелектуальною зброєю – законним історичним правом на власну територію, мову, культуру і державність. За влучним висловом М. Жулинського, вона "стала свіжою ідейною кров'ю" в "розчленованому національному організмі" [5: 76].

При цьому М. Грушевський вважав, що необхідною умовою формування одноцільної новітньої нації є створення єдиного національного простору. В інтересах украї-

нського відродження лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того – всіх частин української території. Це йому належить образне порівняння Східної і Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту. Бачимо, що питання, висловлені майже сто років тому, нині також є особливо актуальними.

Теоретичні міркування М. Грушевського щодо поняття єдиного українського народу, єдиної культури як запоруки успішного розвитку культурно-духовного відродження та формування модерної української нації стали основою для кристалізації ідей української соборності, цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від польського чи російського культурного простору.

Ці думки та ідеї вчений прагнув реалізувати в своїй просвітницькій діяльності, яка постійно була спрямована, з одного боку, на пропаганду національної ідеї, з другого, на прищеплення національної самосвідомості серед широких верств українського населення. Саме тому сучасні дослідники називають його не тільки "великим мислителем, а й великим просвітителем свого народу, в якомусь сенсі, може, – тим апостолом правди і науки, якого чекав і провіщав Т. Шевченко" [6: 230]. Підняти просвітній рівень громадянства вчений прагнув через широку видавничу діяльність.

Видавничий дебют М. Грушевського в Галичині був досить вдалим. Масове зростання обсягів тиражів та серійності наукових публікацій вже у перші роки перебування у Львові принесли йому репутацію здібного та непересічного видавця. Саме цей авторитет значною мірою допоміг М. Грушевському подолати кризу довір'я української суспільності до національної літературно-публіцистичної періодики, що намітилася на кінець 1897 р. із занепадом часописів "Зоря" та "Життя і Слово". З втратою цих часописів у Галичині не залишилося б жодного поважного українського літературно-публіцистичного органу, а такий стан речей неминуче спричинив би анемію українського життя, фактично поставивши під удар подальший розвиток українського відродження та консолідацію української народності. Тоді М. Грушевський задумав створити якісно новий український журнал, що мав "ввести нашу суспільність в коло загальнолюдських інтересів і з ними освітити наше народне життя" [7: арк. 2].

Цим виданням став легендарний "Літературно-Науковий вістник", який впродовж 1899 – 1906 рр. редагував злагоджений колектив в особі М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка. Зокрема, журнал високо оцінював Д. Дорошенко, зазначаючи, що ЛНВ став для нього "школою української національної свідомості" [2: 6–7]. У 1907 р., керуючись ідеями української соборності та прагнучи "пересадити на великоросійський ґрунт українську національну ідею", М. Грушевський перемістив до Києва видання "Літературно-Наукового вістника". Щодо Київської редакції, то на початках значну роль у налагодженні редагування "Вістника" відіграли надіслані М. Грушевським зі Львова І. Джиджора та І. Кревецький, а згодом основний тягар редакційних турбот взяв на себе Ю. Тищенко [3: 138 – 139].

Та все ж редакція журналу аж до початку Першої світової війни тісно пов'язана із М. Грушевським. Всі ці сімнадцять років журнал значною мірою завдяки йому з честю виконував покладену на нього місію: тримав українську суспільність в курсі тих культурних та суспільно-політичних змагань, якими жив цивілізований світ; служив справі національного відродження; сприяв духовній концентрації українських культурних сил та зближенню порізаних державними кордонами українських земель; підтримував процес консолідації "безформенного пасивного етнографічного елемента" в новітню європейську націю.

Саме така орієнтація і визначала характер журналу як поступово-демократичного всеукраїнського позапартійного видання. Щодо тематичної спрямованості "Вістника", то не можна не відзначити, що журнал, звісно, не без впливу М. Грушевського, приділяв багато уваги висвітленню національного питання, однак ніколи на його сторінки не проникали публікації ультра націоналістичного змісту. Зрештою, як при розгляді соціальних проблем, місячник ніколи не скочувався до пропаганди теорії класової боротьби. І це попри те, що до співробітництва в журналі М. Грушевський залучав людей, котрі стояли на різних світоглядних принципах і належали до відмінних полі-

тичних напрямів. Адже у "Вістнику", як відомо, працювали водночас безпартійні, радикали, націонал-демократи, кадети, радикал-демократи. Та попри це на сторінках журналу завжди був присутній плюралізм думок, поглядів і позицій.

Редагування "Вістника" не перешкоджало М. Грушевському розгортати інші видавничі проекти, спрямовані на пропаганду національної ідеї. У 1903 р., прочитавши у вільній російській школі суспільних наук у Парижі курс української історії, вчений задумав видати його окремою книгою. Однак, коли російськомовний варіант "Очерка истории украинского народа" був майже закінчений, з'ясувалося, що видавці не хочуть брати такої непевної з цензурного і навіть нецензурного погляду книжки. У цій ситуації М. Грушевський наважується видати книгу на власний ризик і це йому вдається. "Очерк истории украинского народа" побачив світ влітку 1904 р.

Глибоко усвідомлюючи необхідність науково-політичного освідомлення широких верств українського населення, вже восени 1905 р. після проголошення маніфесту "Про вдосконалення державного ладу" М. Грушевський задумує написати та видати коротку популярну історію України. Задум написати та видати книгу в короткі строки пояснюється прагненням автора донести свою працю до масового читача в час передвиборчої компанії до II Державної Думи. На користь цієї версії промовляє і факт уміщення в епілозі книги так званої "політичної програми", яку М. Грушевський дуже неохоче погоджувався вилучити з тексту, зважаючи на загрозу цензурного арешту видання.

Однак не судилося справдитися надіям М. Грушевського щодо строку випуску книги – друкарські роботи в Петербурзі затягнулися. Головною причиною їх гальмування став почерк Грушевського, читати який "та й то погано" могли лише два складальники на всю друкарню [8: арк.74].

Довгождані перші примірники своєї популярної історії України М. Грушевський отримав тільки 24 березня 1907 року. Майже водночас, успішно перетнувши російсько-австрійський кордон, книга "Про старі часи на Україні" масово потрапила до Львова.

Ознайомлення з видавничою спадщиною М. Грушевського переконливо свідчить, що реалізація видавничих проектів, призначених для народу і спрямованих на пропаганду української національної ідеї в цьому середовищі, була інтегральною складовою культурно-національної роботи в галицький період.

З цих міркувань у 1909 р. вчений започаткував тижневик "Село", призначений, як вказувалося в його анонсі, "для хліборобів і робітників". Газета подавала статті про суспільно-політичне життя в Україні і за кордоном, невеликі художні твори, публікації з історії українського письменства, природничих та медичних наук, сільського господарства, кооперації, техніки тощо [9: 243]. До співробітництва в газеті М. Грушевському вдалося залучити відомих популяризаторів М. Біляшівського, В. Винниченка, М. Гехтера, М. Коцюбинського, М. Шаповала та ін. Майже 70 статей на найрізноманітніші теми М. Грушевський написав для "Села" сам.

Газета викликала великий інтерес в селянському середовищі. Відомі факти, коли селяни ходили на залізничні станції, за кільканадцять верств, щоб отримати часопис.

У 1911 р. під тиском репресій газета "Село" змушена була припинити своє існування. Щоб не завдати удару по престижу української періодики, редакція "Села" вирішила забезпечити своїх передплатників новим виданням під назвою "Засів".

При активній участі М. Грушевського постала і преса, призначена для пропаганди українського питання у російському середовищі. В українській періодиці цей напрям започаткував журнал "Украинский вестник", що виходив у Санкт-Петербурзі в 1906 р. Перший номер журналу відкрила програмна стаття М. Грушевського "Задачи Украинского Вестника", у якій він наголошував на недостатній обізнаності російського громадянства з національним питанням і українським зокрема [7: 3–7]. З огляду на це, виняткової ваги він надавав створенню осередків для обговорення національної проблеми. Цю місію, за переконанням львівського професора, і мав виконати "Украинский вестник", коло основних завдань якого вчений окреслив у редакційній статті так:

1) з'ясувати українське питання в історичному, соціальному, економічному та побутовому аспектах;

2) вказати значення України серед інших областей оновленої Росії;

3) сприяти справедливому розв'язанню національного і обласного розвитку.

М. Грушевський запевнив читачів журналу, що тижневик не сповідуватиме ідею національної винятковості, оскільки вона суперечить принципу демократії, поза яким не існує правильного національного розвитку.

Хоч виконання обов'язків головного редактора "Украинского вестника" було покладено на досвідченого журналіста М. Славінського, однак обличчя і характер журналу значною мірою визначав М. Грушевський.

Прямим спадкоємцем "Украинского вестника" став московський місячник "Украинская жизнь" (1912 – 1917), видання котрого, як і випуск його попередника, позначені впливом М. Грушевського. Своєрідним зв'язківцем між видатним вченим та редакцією часопису виступив С. Петлюра. Саме він запросив М. Грушевського до участі в журналі [4: 438 – 448].

На сторінках "Украинской жизни" з'явилися публікації Грушевського "Украина и украинцы" [10: 11–28] та інша стаття історика – "Богданівство" і "Мазепівство" в перекладі з української мови на російську [11: 16–21].

Окремої згадки заслуговують проекти М. Грушевського, спрямовані на пропаганду української національної ідеї серед широкої міжнародної читацької аудиторії. До таких належать плани видання історії України англійською, французькою та німецькою мовами.

Надзвичайно важливе значення для підсилення звучання української національної ідеї як у внутрішньонаціональному просторі, так і поза ним, мало запровадження М. Грушевським у широкий обіг, й передусім через видавничу діяльність, самих термінів "Україна", "український", причому для означення не лише територіальних, а й етнічних понять. Адже тим самим було покладено початок інтенсивному витісненню з ужитку категорій "руський", "малоросійський", які впродовж століть сприяли ототожненню українців з росіянами, а, отже, українська нація, таким чином, піднялася на якісний щабель національної самоідентифікації.

З огляду на все сказане, можна стверджувати, що в особі М. Грушевського щодо дослідження українського національного відродження вдало поєднався талант теоретика цієї справи та її учасника. У цьому контексті особистісний фактор кардинально вплинув на характер та зміст історичної епохи, оскільки саме на рубежі XIX – XX ст. М. Грушевський став провідником ідей духовної модернізації українського суспільства, дбав про перетворення його на єдину націю, формулював і розробляв концептуальні положення програми українського культурно-духовного відродження. Тривала й послідовна просвітницька діяльність історика в цьому напрямку позитивно вплинула на піднесення національної самосвідомості, створення передумов для соборності та державності української нації в XX ст.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства // Український історик. – 1984. – № 1 – 4. – С. 7–20; 2. Дорошенко Д. Мої спомини про Давнє Минуле (1901–1914). – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949. – 167 с.; 3. Тищенко Ю. Перше знайомство з професором М. С. Грушевським: Уривок із споминів // Відродження: Календар-альманах. – Буенос-Айрес, 1954. – С. 136–141; 4. Музичук О. Листи Симона Петлюри до М. Грушевського // Український історик. – 1992. – № 1–4. – С. 438–448; 5. Жулинський М. Михайло Грушевський: До проблеми створення концепції національної культури України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 73–80; 6. Дзюба І. Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури // Український історик. Ювілейне видання під загальною редакцією Л. Винара: Українське історичне товариство, Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен – 1996. – № 4. – С. 228–

235; 7. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 1; 8. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 770; 9. Лист В. Дорошенка до М. Грушевського від 2 лютого 1911 р. // Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Т. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 243; 10. Грушевский М. Украина и украинцы // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 11–28; 11. Грушевский М. Новое знамя националистов // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 16–21.

Oksana Valion

M. HRUSHEVSKIY'S EDUCATIONAL ACTIVITY IN THE CONTEXT OF UKRAINION NATIONAL-CULTURAL REVIVEL (LATE XIX – EARLY XX-TH CENTURY)

The article deals with the analysis of Hrushevskiy's influence on cultural-educational life of Ukrainian nation. Special attention is focused on his publishing activity in Galychyna and Naddniprianshyna.

УДК 94 (477)

Любомир Білінський

ЛИСТУВАННЯ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ

У статті розглянуто значення особистого листування І. Боберського для вивчення його життя і творчості. Проаналізовано листи І. Боберського до Михайла Грушевського.

Розвиток України як самостійної незалежної держави спричинив інтерес до історичного минулого, культурно-педагогічної спадщини українського народу, питань духовного відродження, становлення еліти України, національно-патріотичного виховання молоді.

У національному культурно-освітньому процесі початку ХХ століття особливе місце належить "батьку українського тіловиховання" та сокільства, засновнику національної системи фізичного виховання та спорту, організатору Українських Січових Стрільців, талановитому педагогу і великому патріоту України – професору Івану Боберському. Він ще за життя був прикладом для української молоді і залишив по собі знамениту спадщину – досвід організації фізичного виховання молоді як частини гармонійного виховання громадянина – патріота України.

Ім'я і творча спадщина І. Боберського досліджувались мало, у той же час вивчення громадсько-політичної, педагогічної, науково-публіцистичної діяльності вченого має велике значення для уточнення і поглиблення уявлення про історико-культурні процеси в Галичині на етапі відродження та організаційно-політичного оформлення ідеї державного суверенітету України.

Малодослідженим з цього погляду є особисте листування І. Боберського. З огляду на актуальність образу І. Боберського для сучасників, відомості і факти, наведені у листах, потребують ретельного дослідження.

Перша стаття про І. Боберського була опублікована з нагоди його 20-річчя вступу в члени "Сокола" (1901 р.) у часописі "Український вістник" (Львів), 4 вересня 1921 р., проф. Степаном Гайдучком [3].

Статті були опубліковані за кордоном і належали його однодумцям і сучасникам галицьких національно-визвольних змагань до 1919 р., що опинилися в еміграції. Це – велика публікація доктора біологічних наук, професора Едварда Жарського [7: 40–44], а також Романа Дацка – куратора Українських Музеїв у Детройті [4: 36].

У брошурі "Огляд діяльності Спортивного товариства "Україна" Е. Жарський публікує матеріал про професора І. Боберського як творця і батька українського тіловиховання [6: 37–43].

У роки незалежності України чотири статті про життєвий і творчий шлях професора написані Богданом Трофим'яком [9–12] та Оксаною Вацебою [2].

Завдяки дослідницькій праці проф. о. Ю. Мицика, побачив світ щоденник І. Боберського, який містить записи періоду 1918–1919 рр., що були підготовлені до друку самим І. Боберським [1].

Оскільки сучасний стан розробки даного питання в літературі потребує ґрунтовного дослідження, ми ставимо за мету: проаналізувати листування Івана Боберського з Михайлом Грушевським і його значення для вивчення життєвого і творчого шляху професора.

І. Боберський – один з провідних діячів спортивно-гімнастичного руху України – теоретик та ідеолог, організатор українського сокілства, чиє ім'я донедавна було забуте, є гордістю й національною славою в історії української еміграції.

Епістолярна спадщина Михайла Грушевського складає серед матеріалів фонду № 1235 (це – фонд родини Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві) окремих і найбільший розділ [5: 5]. Листуванню вченого присвячено понад 600 справ. Серед них є декілька листів та інших повідомлень до М. Грушевського видатного громадсько-політичного діяча, одного з головних творців пробудження українців засобами фізичної культури Івана Боберського (справа 349, 13 с.) [5: 13]. Хоча обсяг цих повідомлень невеликий (листів від І. Боберського налічується шість за період з 16 квітня до 30 серпня 1913 р.), вони додають певні штрихи до загальної картини життя славетних українців.

Вперше листи І. Боберського до М. Грушевського опублікував доктор історичних наук, о. Юрій Мицик в журналі "Український історик" – фаховому журналі Українського Історичного Товариства з центром у США. За результатами праці у ЦДІА у м. Києві, у праці "З листів до Михайла Грушевського" надрукував низку неопублікованих раніше листів до Грушевського, авторами яких є визначні українські історики, політичні та громадські діячі (загалом 46 від 25 кореспондентів), серед яких і шість вищезгаданих листів І. Боберського [8].

Будучи головою "Сокола-Батька", Іван Боберський звертався до вченого з проханням написати статтю до ювілейного збірника на честь товариства "Сокіл-Батько". У листі зі Львова від 25 липня 1913 р. він пише: "Високоповажний пане професоре! В імені товариства "Сокола-Батька" у Львові осьмілююся віднести до Високоповажного Пана професора з просьбою.

Товариство хоче видати пам'ятну книгу про 20-літню свою діяльність, подати характеристику свого розвитку, опис і Краєвого здвигу з 300 сьвітлинами зі своєї роботи в краю і в столиці, і кілька статей, які би надавали напрям роботі на полі фізичного виховання у нашого народу. Пан др. Раковський передав нам статтю про вплив фізичного виховання на виховане характеру, п. О. Грицай дав гарний начерк про історію фізичного виховання в Європі, а др. Мервак про рухавку а здоровле і много інших написали свої уваги про тілесні вправи і спорт.

А тепер наша просьба: чи би Високо Поважний пан професор не були ласкаві написати для тої пам'ятної книги статейку з нашої історії, цілком коротку, (приміром около 150 стрічок "Діла") і чи би Високо поважний пан Професор ласкаві глянути оком на перебіг нашого народного життя-буття з такої точки:

Однодушністю і карністю годі нам величатись. Розвязка трагедії наступила така, яку стяг був собі нарид, з котрого девізом було: "Що голова, що розум", живемо ладом усобиць княжих і гетьманських, лише при інших депозиціях. Карности не принесе нам ніхто. Мусимо її у себе виховати і розпочати се належить від молодості.

Ся книжка піде в кожний дім, она має вияснити ціль тілесних вправ, дати напрям розбіжним гадкам. Вказівка про наші хиби народні, поважно висказана, в намірі викликаня поступу, вийти може найліпше з уст Високо Поважного пана професора яко того, що приглянувся найосновніше розвоєві організацій нашого народу.

Чи можем просити о таку коротку, загальнотриману сьтатейку, що вказує на головні доби нашого життя і ставляє жаданя до вихованя народу? Або щось подібного?

Чи могли би ми просити о ню на 30 вересня, не пізніше?

Прошу дарувати нашу сьміливість, що трудимо і забираємо час, але після нашої гадки така вказівка в`яжеся дуже з діяльністю нашого товариства і причиниться до поступу в роботі.

З повним поважанєм.

Іван Боберський, голова "Сокола-Батька".

Львів, Супінського, 28" [13].

Інші листи є дуже лаконічними, але дозволяють простежити маршрут мандрівок І. Боберського Австрією.

Так, на картці із зображенням кінного рицаря, що стоїть на березі ріки, з Відня від 4 серпня 1913 р. І. Боберський пише: "Поклін з Андрійєвої вистави, з Відня. І. Боберський" [14].

На іншій листівці із зображенням мальовничого міста під горою з Зальцбургу від 8 серпня 1913 р. І. Боберський пише: "Поклін і привіт з подорожи дозволяє собі переслати В. пов. пану професорові І. Боберський" [15].

В листі від початку серпня 1913 р. І. Боберський повідомляє свою адресу: "Позволю собі повідомити мою адресу від 2/8–30/8. 1913. Joh. Boberskyj, Neumarkt krain. З глибоким поважанєм І. Боб." [16].

Ще в одному листі від 30 серпня 1913 р., відправленому з Відня, І. Боберський повідомляє М. Грушевського про одержання ним посилки: "Посилку І. Б. одержав. Дякуємо щиро за труд. З глибоким поваж. І. Боберський" [17].

Аналіз листів свідчить, що, перебуваючи у Львові чи Відні або й інших містах, Іван Боберський підтримував тісний зв'язок з Михайлом Грушевським, листуючись не лише у справах, а й просто пересилаючи привіти.

Як вчений, педагог, активний пропагандист фізичної культури і спорту, засновник національної системи фізичного виховання, організатор сокільсько-стрілецького руху Іван Боберський відіграв помітну роль в громадсько-політичному житті Галичини початку ХХ століття. Незважаючи на великі заслуги професора І. Боберського перед українським народом, його діяльність у радянські часи безпідставно замовчувалась. Тому вважаємо, що особисте листування як одне з найцінніших джерел вивчення спадщини І. Боберського потребує спеціального поглибленого опрацювання.

Список використаних джерел

1. Боберський Іван. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мищик. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 260 с.
2. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 230 с.
3. Гайдучок С. Професор Іван Боберський // Український вістник. – 1921. – Ч. 178.
4. Дацко Р. Іван Боберський (1873–1947) – педагог, організатор сокільського руху у Західній Україні // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах, 1894–1994 / Відп. за вип. і упоряд. А. Благітка. – Л.: РВО "Основа", 1996. – С. 36.
5. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м.Києві) / Упорядник Ігор Гирич. – К., 1996.
6. Жарський Е. Огляд діяльності Спортивного Товариства "Україна" в Торонті, Канада. За роки 1948–1949. – Торонто, 1950. – 43 с.
7. Жарський Е. Проф. Іван Боберський, його роля і значення для української фізичної культури // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах, 1894–1994 / Відп. за вип. і упоряд. А. Благітка. – Л.: РВО "Основа", 1996. – С. 40–44.
8. Мищик Ю. З листів до Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж. – С. 471–506.
9. Трофим`як Б. Іван Боберський – вихователь нової генерації української молоді // Матеріали І-ї республіканської конференції Міністерства освіти України. – Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – 515 с.
10. Трофим`як Б. Фізичне вихо-

вання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.): Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 424 с. 11. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с. 12. Трофим'як Б. Проф. Боберський // Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: Збруч, 2004. – Т. 1. А-Й. – 696 с. 13. ЦДІА України у Києві. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 349. – арк. 2–6. 14. ЦДІА України у Києві. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 349. – арк. 7. 15. ЦДІА України у Києві. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 349. – арк. 8–9. 16. ЦДІА України у Києві. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 349. – арк. 11. 17. ЦДІА України у Києві. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 349. – арк. 12.

Lyubomyr Bilynskyi

CORRESPONDENCE IVAN BOBERSKYI TO MYKHAILO HRUSHEVSKIY

In the article considered sense of personal correspondence of I. Boberskyi for study of his life and creation. Analysed the letters of I. Boberskyi to Mykhailo Hrushevskiy.

УДК 94 (477.8)

Ірина Федорів

НАУКОВА СПАДЩИНА МИРОНА КОРДУБИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті авторка аналізує наукову спадщину М. Кордуби. Особливу увагу звертає на дослідження вченого доби Хмельниччини та в галузі наукової біографістики.

Відродження України, становлення її державності вимагає більш пильної й осмисленої уваги до її історії, історичних особистостей, без чого неможливий розвиток наступних поколінь, поступу. Кожне покоління, кожна нація пишаються своїми видатними людьми. Саме завдяки їм, величині їхніх здобутків, пам'яті про них – залишаються в історії ті народи, що цього гідні.

Тому суспільство повинне створювати сприятливе середовище для розвитку талантів, але не завжди видатних особистостей гідно оцінювали сучасники і нащадки. Історія, людська пам'ять – принциповий суддя великих людей і часто такий „судовий процес” розтягується на століття. І цей момент переосмислення, переоцінки окремих персон тільки підкреслює їхню неординарність, здатність впливати на думки людей, на суспільство через багато років після їхньої смерті.

Особистість в центрі уваги історика – це один із шляхів гуманізації науки, що стало просто необхідним для пострадянського суспільства – вивчення не лише нових історичних фактів, подій і явищ, а конкретних людей, що жили, творили в певну епоху. Саме особистість, яка має яскраво виражену індивідуальність, вольові якості – тісно пов'язана із суспільною діяльністю і є творцем історії.

Історія України знає чимало прикладів таких особистостей. Дана наукова стаття присвячена одній із таких постатей – видатному українському історику, історіографу, члену НТШ, професору Львівського і Варшавського університетів, громадсько-політичному діячу, учню Львівської школи Михайла Грушевського – Мирону Кордубі (1876–1947 рр.). Діяльність вченого безпосередньо пов'язана з національно-культурним відродженням української нації в першій чверті XX ст. Наприкінці XIX ст. в Україні означилися якісні зміни, що прискорили розвиток української історіографії через наповнення її систематичними працями з історії України. Це було вираження історичної незаверше-

ності долі народу в колі таких проблем, як державність, національно-культурна незалежність, націогенез. Відбувається процес відокремлення української історіографії від російської та польської. Національно-державницька концепція вченого, його розробка проблеми етно- та націогенезу українського народу, позиція автохтонізму та антинорманізму стали важливим чинником духовно-культурного поглиблення народного ества через піднесення наукою національної свідомості.

Вивчення наукової спадщини вченого набуло особливої актуальності із здобуттям Україною незалежності і було безпосередньо пов'язане з проблемою об'єктивної оцінки внеску Мирона Кордуби як ученого-дослідника у розвиток української історіографії. Ця оцінка ускладнена через необхідність подолання стійкої історіографічної традиції недооцінки спадщини українських істориків останньої чверті XIX – 20-х рр. XX ст. Вона розвинулася в середині 30-х рр. і утвердилась у 60–70-х рр. XX ст. у літературі, спрямованій проти так званого "українського буржуазного націоналізму" і зарубіжних "фальсифікаторів історії України". Разом з тим неодноразово сучасні дослідники, які писали про М. Грушевського та його учнів з Львівської школи, спираються на вже відомі твердження й оцінки провідних українських грушевськознавців, повторюють сталі положення і висновки, наголошуючи на їх великому значенні, тим самим не поглиблюючи дослідження про них та не роблячи спроби подолати відомі радянські кліше і нашарування в підходах до творчості М. Грушевського, його учнів і послідовників епохи національного відродження. Розв'язання цієї методологічної проблеми можливе тільки за умови вироблення історіософської схеми дослідження, яка передбачала б вивчення творчості М. Кордуби на ретельно розробленій фактологічній базі, на яку накладалися б реальні історичні знання, аналіз спадщини історика в контексті всієї української історичної науки.

Завдяки діяльності істориків наукової школи М. Грушевського була подолана відсталість у наукових дослідженнях з історії, етнографії, демографії та ін. Відбулося оновлення, збагачення методів і напрямків вивчення минулого. Так, цілком виправданим став метод критичного аналізу, який прийняв учень М. Грушевського, що передбачав не сприйняття історичних концепцій, що були відбитком офіційних польських і російських, разом з тим, не відкидаючи все те позитивне, що накопичене працею багатьох попередніх українських істориків.

Якщо вести мову про найбільш важливі із методологічного погляду аспекти наукової спадщини вченого, то перше, що впадає у в око, це її комплексний міждисциплінарний характер. Йдеться про досить продуктивне застосування істориком багатьох наук, власне, історії, археології, етнології, етнографії, історичної географії, джерелознавства, мовознавства, які він використовував для побудови цілісної картини розвитку українського народу та його духовної етнічної культури. Інтереси вченого поширилися на величезний період – від початків слов'янської державності – до новітньої доби XX ст. Такий широкий тематичний й дисциплінарний діапазон публікацій М. Кордуби пояснюється його універсальністю, багатомірівністю та "багатопроблемністю" як історика. Вчений у руслі своєї доби рефлекував на недовершеність української історіографії, прагнув до наочної доказовості (ілюстровані дослідження про українські писанки, топонімічні, демографічно-картографічні дослідження з "осельництва", державних кордонів тощо) як додаткового аргументу окремішності українського народу, його історії та культури.

Звичайно, М. Кордуба не починав своєї наукової праці відірвано від спадщини попередників – М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, свого ментора і творця національної школи української історіографії М. Грушевського, а також галицьких істориків XIX ст. – Д. Зубрицького, І. Вагилевича, І. Шараневича, О. Партицького, які досліджували окремі явища і періоди історії України, видавали джерельний матеріал для створення документальної основи історичних досліджень. Власне, в основі наукового пошуку М. Кордуби збереглась методологія історичного дослідження, започаткована В. Антоновичем і М. Грушевським, а саме, джерельний документалізм та критика історичних джерел на основі аналізу та синтезу.

Упродовж 1895–1947 рр. з'явилося понад 500 наукових праць вченого, які включали окремі монографії, статті, рецензії, джерельні матеріали, навчальні підручники, літера-

турні, публіцистичні та перекладацькі твори. Більшість їх була присвячена історичній проблематиці України.

Тематичний аналіз наукових творів М. Кордуби включає такі категорії: монографічні дослідження та популярно-наукові праці з історії України; наукові дослідження, що охоплювали різні періоди історії України і слов'янських народів і були опубліковані у періодичних виданнях України, Польщі, Франції, Німеччини, здебільшого – в "Записках НТШ" та "Літературно-науковому вістнику"; історіософічні, політично-публіцистичні твори М. Кордуби, що віддзеркалюють його головну історіографічну концепцію; джерельні матеріали до історії української козаччини, Хмельниччини та до збірки топографічних назв, географічного словника Галичини і Буковини, більшість з яких досі неопубліковані; наукові й історіографічні праці, присвячені проблемам науки, освіти, літературознавства і культури; автобіографічні твори-спогади М. Кордуби; критично-рецензійні праці; неопубліковані та не введені в обіг у науковому світі праці М. Кордуби, що зберігаються в архівах України.

М. Кордуба зробив вагомий внесок у дослідження Хмельниччини, зосередивши основну увагу на зовнішньополітичній діяльності уряду гетьмана. Увагу саме до цієї теми можна пояснити необхідністю осмислити дотичні моменти, зіставити їх з ще гарячими політичними подіями 1917–1920-х рр. Звичайно, історик врахував потреби розвитку української історичної свідомості, адже між добою Національної революції середини XVII ст. і сучасною йому – не було інших прикладів національного державного будівництва. Тому так важливо було наголосити на українському характері Козацької держави, яка постала під керівництвом Б. Хмельницького. Історик хотів показати ту сферу діяльності Б. Хмельницького, яка спрямовувалась на зміну державної системи Східної Європи, що встановилась в 30-х рр. XVII ст., та зміцнення міжнародного авторитету України серед таких країн, як Польща, Росія, Туреччина, Швеція [1: 333]. Про самого Б. Хмельницького М. Кордуба писав, що це був справді природжений вождь-правитель, політик-дипломат, найвидатніша постать тогочасної Східної Європи [1: 333].

Вчений критично висвітлив державне будівництво гетьмана, висловив низку оцінок його політичної програми, наголошуючи на позитивному і негативному в його діяльності. Зокрема, відзначив, що деякі умови Зборівського миру 1649 р. були для обох сторін не вигідними: для Б. Хмельницького – закріпачення селян та згода на повернення польських панів на українські латифундії [1: 311]. Негативом Білоцерківського миру назвав обмеження території і кількості реєстрових козаків [1: 331].

У статтях "Венецьке посольство до Хмельницького (1650)" [2], "Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею" [3], "Між Замостям та Зборовом (Сторінки зносин Семигороду з Україною та Польщею)" [4], "Хмельницький у Белзчині і Холмщині" [5] М. Кордуба проаналізував дипломатичну діяльність Б. Хмельницького з Венеціанською республікою, Австрією, Семигородом, Польщею, Московською державою, Туреччиною, Кримом, Молдавією у 1648–1657 рр. і відзначив, що попри деяку його хаотичність, що пояснюється обставинами того часу та слабкістю молодого державного організму, гетьман підняв усю Україну до боротьби за волю і віру [1: 333].

Важливим успіхом М. Кордуби став вихід у світ XII тому серії "Жерел до історії України-Руси" (1911 р.) [6], який він редагував. Це був п'ятий том історії українського козацтва.

Таким чином, можна стверджувати, що у студіюванні М. Кордубою доби Хмельниччини державотворча проблематика займала помітне місце. Відповідно до свого концептуального підходу історик виділив найхарактернішим атрибутом держави Хмельницького – самостійну дипломатію.

Донедавна в українській історіографії М. Кордуба найчастіше згадується як видатний дослідник давньої і середньовічної історії та доби Хмельниччини. Так називали його історики Л. Винар, Я. Серкіз, О. Прицак та ін. Практично невідомими залишалися праці вченого з проблем наукової біографістики, праці про видатних українських письменників, істориків, громадських діячів. А це важливий внесок М. Кордуби у розвиток української історіографії першої половини XX ст. Насамперед такі праці, як "Історичні поезії Шевченка" [7], "Михайло Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами" [8], "Причинки до урядничої служби Куліша (від губернського секретаря до надворного радника)" [9], "Народно-просвітня діяльність Б. Грінченка" [10], "Володимир Антонович"

[11], "Зв'язки В. Антоновича з Галичиною" [12] та ціла низка статей, присвячених М. Грушевському [13].

Характерною рисою досліджень цих відомих історичних постатей громадського життя – діячів науки і культури – стало визначення їхнього місця у процесі українського національного відродження, пошук неперервності між їхніми ідеями та сучасним українством. У цьому, мабуть, була ознака часу: молода українська нація й історична думка потребувала авторитетів.

У пореволюційний період в Україні сформувався позитивний досвід студювання національної ролі інтелігенції на науковому рівні. Зазначимо, що тут особливу увагу до дослідження участі інтелігенції у національно-визвольному русі виявляли у період 1920–х років наукові установи, очолювані М. Грушевським. Зокрема, важлива програма була реалізована через оприлюднення в окремому постійному розділі журналу "Україна" – "Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – і початку XX ст." мемуарів, епістолярної спадщини, документів передреволюційної доби. Крім того, окремі випуски цього журналу були присвячені видатним постатям українського національно-визвольного руху – Т. Шевченку, М. Драгоманову, М. Костомарову, І. Франку, В. Антоновичу, П. Кулішу та ін.

Заслуговує на увагу та обставина, що сам М. Грушевський намагався відшукати витоки національного відродження XIX ст. у попередніх епохах, виявити спадкоємність ідей, які продукувалися інтелігентським середовищем. Тож не дивно, що і його учні працювали у такому ж ключі [14: 325].

У цьому контексті вималювалося кілька знакових постатей, яких, незважаючи на складність їхньої особистої ідентифікації та неоднозначність громадської позиції й інтелектуального обличчя, М. Кордуба зарахував до національного пантеону.

Такою постаттю, безумовно, був Т. Шевченко. Зокрема, вчений наголосив, що історична поезія Т. Шевченка тим цінна, "що козаччина, як найсвітліша доба нашого минулого, оживає в нього – і то не як буденна, у поєднанні героїства і розбою, боротьби за віру і нехтування нею, – а у святковому образі, виідеалізована, овіяна чарами пієтизму й одушевлення" [7: арк. 25]. "А в чому, як не в спогадах про давню світлу бувальщину шукати розради в умовах втрати народом політичної самостійності?". "Гамалія", "Іван Підкова", "Різня на Умані", "Гайдамаки" Т. Шевченка є не тільки новим етапом у літературних здобутках всього українства, а й вагомою віхою в історії української самосвідомості, утвердження якої відбувається у контексті єднання історичної пам'яті XVII – XIX століть. Власне, Т. Шевченко спирався на благодатний ґрунт, яким слугували недавні традиції власної державності, перекази про блискуче минуле козаччини [7: арк. 26].

Досить помітне місце в українській історіографії 1920–х рр. було відведено М. Максимовичу. 2 жовтня 1927 р. у ВУАН відбулося урочисте засідання з приводу сторічного ювілею від часу виходу його "Малоросійських пісень". З доповіддю виступив М. Грушевський, у якій М. Максимович був кваліфікований "одним з творців української історіографії", що своєю конкретною дослідною діяльністю закладав основи того наукового українознавства, яке спиралося на нові громадянські підстави поглибленої національної свідомості [14: 326].

М. Кордуба побачив у М. Максимовича витоки заперечення так званої "звичайної" схеми російської історіографії. Московській точці зору трактування історії східного слов'янства офіційною російською наукою – М. Максимович протиставив київську, і з цієї позиції висвітлював усі філологічні та історико-літературні факти. Зокрема, М. Кордуба відзначив цінність досліджень істориком українських географічних назв як важливих джерел для історичних та філологічних наук. Наприклад, вони допомогли довести, що назва Русь від найдавніших часів пов'язана з Київщиною, з землею полян, а не з областю новгородських словенів (праця М. Максимовича "Откуда идет русская земля?") [8: 1]. Так, спираючись на документальні матеріали, дослідник доводив, що стара Київська Русь була українською, і в новому українському русі знаходила своє продовження і завершення.

До пантеону творців української нації у 1920–ті рр. зусиллями істориків було повернуто досить суперечливу постать – П. Куліша. Спираючись на спогади сучасників, можна навіть стверджувати, що письменник перебував у центрі духовних пошуків тодішніх українських інтелектуалів. Подібне явище, мабуть, було цілком природним, враховуючи чималий потенціал його творчості й те нове розуміння національних цінностей, яке проклало собі шлях в українському громадянстві [14: 328]. Слід згадати у цьому контексті нарис "Куліш і українська національна ідея", написаний на початку 1922 р. С. Томашівським. Зауваживши, що П. Куліш є людина найменш популярна, найменш оцінена і зрозуміла в усьому українському письменстві, історик показав безпідставність усіх звинувачень у "гріхах", які приписувалися йому (йдеться про звинувачення у русофільстві, полонофільстві, засудженні руйнівних сторін у Козаччині та Гайдамаччині). "Всупереч усім національним "провинам", які приписувано йому... нема, мабуть, у нашій новій історії постаті так суто української, так символічно української, в добрім "розумінні цього слова, як саме П. О. Куліш", – переконував С. Томашівський [15: 100].

У своїй рецензії на статтю М. Кордуби "Причинки до урядничої служби Куліша" історик Л. Луців зазначив, що хоч розвідка показує П. Куліша в період його варшавської служби, у 1864–68 рр., в якій автор, характеризуючи працю П. Куліша, обминув з'ясування політичної ролі, яку він відіграв як колишній член Кирило-Мефодіївського братства, але й з цієї розвідки видно, якої хиткої вдачі був П. Куліш, і Кордубова праця не приведе до його реабілітації [16: 741].

Проте М. Кордуба дослідив найменш вивчений епізод життя письменника – справу його урядової служби в Королівстві Польському в 60–х рр. XIX ст. Саме в той час, після придушення Січневого повстання 1863 р., російський уряд шукав здібних людей для служби в Королівстві. Планувалися нові керівні посади, перебудова шкільництва. П. Куліш перебував у Варшаві впродовж 1864–1868 рр. і працював при установчому комітеті урядником, надвірним радником, директором відділу духовних справ Королівства Польського.

Вступ на таку службу збільшив прірву між П. Кулішем та українськими колами. Не тільки українці, але й росіяни дивилися з нехиттю на тих, хто рвався тоді за урядовими посадами в Королівстві Польському. Свого часу це засудили М. Чалий, М. Костомаров, Г. Кониський [9: 19].

Та попри всю неоднозначність і складність в оцінці такого вибору П. Куліша, М. Кордуба відзначив позитивне у перебуванні письменника за кордоном: можливість користуватися варшавським архівом та бібліотекою, на основі яких було написано історико-політичний трактат "Русь і Польща", збір маси матеріалу для своєї пізньої праці "Історія возз'єднання Русі", видання 63 томів "Збірника Адміністративних постанов в Царстві Польському". П. Куліш брав участь у важливих конференціях і нарадах, зокрема у травні 1865 р. в конференції директорів у справі організації шкільництва для уніатського населення в Холмщині і Підляшші. Доклав багато зусиль для поліпшення і поглиблення українсько-польських стосунків в науковій, культурній, урядовій сферах [9: 10, 21].

Роль націотворчої діяльності інтелігенції у XIX ст. М. Кордуба проілюстрував і в статті "Володимир Антонович", приуроченій 20–літтю від дня смерті великого українського вченого [11]. У ній маємо глибокий аналіз історичних, історіософських, археологічних, етнографічних праць вченого, його громадської діяльності.

Зрозуміло, яку вагу для формування національної свідомості українського народу мало тоді видання В. Антоновичем джерельного матеріалу з історії України. Це особисто зредагований дев'ятитомний "Архів Юго-Западной России", що подавав дослідникам минувшини українського народу неоціненну скарбницю першорядних джерел до історії Козаччини, українських міст, українського селянства, церковних відносин та колонізації в Україні; збірник літописів з історії України; матеріали з історичної топографії Києва і Київщини; четвертий том літопису Самійла Величка; збірка литовських княжих грамот, а також чимало мемуарів, дрібніших документів, грамот, надрукованих у "Київській старовині" [11: 157]. Досліджуючи польсько-українські стосунки, у цілій серії праць В. Антонович розвінчав теорії про культурну місію, яку польська шляхта нібито викону-

вала в Україні [11: 158–159]. Наслідком археологічної діяльності вченого (М. Кордуба зауважив, що до В. Антоновича української археології як науки зовсім не було) стали: праця про культуру древлян, загальні археологічні карти давньої Київщини і Волині, декілька розвідок про старий Київ [11: 161]. Як зазначив у підсумках своєї статті М. Кордуба, наукова і громадська діяльність В. Антоновича зробила його центральною фігурою українського суспільства XIX ст., "як людина досвідчена і з ясным розумом, В. Антонович був тим осередком, до якого горнулися всі верстви українського громадянства, і старші, і молодші покоління, для всіх він був щирим порадиником" [11: 167].

Визначним організатором і невтомним працівником в галузі народної освіти, першорядним популяризатором української культури та історії назвав М. Кордуба Б. Грінченка [10: 3]. Підкреслив, що за його кошти видано понад сорок книжок для народу, він – один із засновників просвітнього товариства в Києві, укладач тематичної програми для цілої серії видавництв, враховуючи при цьому духовні інтереси народу. Високо оцінив М. Кордуба його книги з історії українського письменства: "Іван Котляревський", "Григорій Квітка", "Оповідання про Є. Гребінку", у котрих, вважає, подано цілком реальний образ життя названих письменників, характеристики їхнього значення в літературі [10: 25]. Опис стану освіти і розвитку України в період польського панування містять праці Є. Гребінки "Братства і просвітня справа", "Іван Виговський, його життя і діла" [10: 26].

Безумовно, що чільне місце в українській історіографії займає М. Грушевський. Цілком слушні слова М. Кордуби про свого вчителя, що він перший дав своєму народові заснований на критично перевірених фактах і за вимогами сучасної науки цілісний образ його історичного розвитку від найдавніших часів, заклавши цим підвалини під його національну свідомість [13: арк. 4].

Історик М. Грушевського назвав загальнонаціональним історіографом в ідеальному значенні цього слова [13: 347], а його "Історію України-Руси" – першим твором, що дав суцільний і повний образ історичного минулого українського народу. Повний – не тільки в значенні, що охопив усю територію, заселену українцями та узагальнив усі часи, від найдавніших аж до найновіших, але й з огляду на те, що включав всі сфери народного життя. І попри все – це твір критичний, об'єктивний, оригінальний, наскрізь національний, з детальним аналізом джерел [13: 37].

М. Кордуба підкреслив, що цінність М. Грушевського-історика в тому, що він органічно пов'язав історію давньої Київської Русі з історією Галицько-Волинської держави, а далі – з історією українських земель, що були під владою Литви і Польщі. М. Грушевський дав цій концепції науковий ґрунт, спираючись на територіальний і політичний зв'язок пізнішої українськості з Київською Руссю, а також довів, що суспільний устрій, судівництво, право, культура Польсько-Литовської держави виросла з київської основи [13: 347].

Відзначив М. Кордуба і організаторські здібності професора, а саме: роботу в НТШ, УНТ у Києві, видавництві "Літературно-наукового вістника", "України". Охарактеризував М. Грушевського як політика, публіциста і літератора [13: 3].

У контексті розгляду питання про роль інтелігенції, зокрема наукової, у суспільному житті країни – студії про зв'язки наддніпрянських громадсько-політичних та культурних діячів з Галичиною та іншими західноукраїнськими землями. Цю актуальну з багатьох аспектів тематику розглядали у своїх розвідках дослідники К. Студинський, С. Томашівський, Ф. Савченко, О. Киричинський, М. Возняк, у тому числі й М. Кордуба. Вибір такої проблематики пов'язаний з проектом М. Грушевського, який з початком виходу часопису "Україна" звертався до галицьких вчених, щоб вони надсилали українознавчу інформацію про наукове життя на Галичині. Так, окрема книга часопису № 27 за 1928 р. була повністю присвячена українсько-галицьким стосункам [14: 293]. Зрозуміло, що розгляд спільної наукової діяльності українських учених сприяв нейтралізації певних галицько-наддніпрянських суперечностей у науковій сфері, які продовжували мати місце у 20–ті рр. XX ст.

Тут важливо нагадати, що подібні непорозуміння вперше виявилися ще під час революційних подій 1905–1907 рр., коли відбулася своєрідна зустріч наддністрянської та наддніпрянської наукових традицій в умовах підросійської України. Тодішні суперечності, ґрунтовані на гурткових та особистих амбіціях, вилилися у суперництві навколо друкова-

них видань – "України", "Нової громади", "Літературно-наукового вістника", перенесеного М. Грушевським до Києва. В особистому плані протистояння розгорталося між М. Грушевським – з одного боку, та С. Єфремовим і Б. Грінченком – з іншого. Сам М. Грушевський вважав шкідливим для української справи поширення здогадів про те, "що все, що з'явилося в Галичині на полі науки, літератури, російським українцям не придатне, і що вони мають чекати, поки "власні Платони" приготують власну українську науку в усіх сферах і галузях, не заражену впливами "галичанщини" [14: 294]. Особиста неприязнь частини науковців до М. Грушевського переносилася і на західноукраїнських вчених й НТШ, з якими той намагався підтримувати найтісніші контакти.

У свою чергу, дослідники Галичини приділяли належну увагу досягненням історичної науки на Наддніпрянщині. Можна стверджувати навіть, що соборницький напрямок М. Грушевського і його учнів переміг партикуляристські тенденції наддніпрянської течії С. Єфремова [14: 294].

Доказом цього є праця М. Кордуби "Зв'язки В. Антоновича з Галичиною", опублікована у п'ятій книзі "України" за 1928 р. [12]. Коротко описуючи ситуацію, яка склалася між Галичиною і рештою українських земель у ХІХ ст. в зв'язку з пануванням там двох різних імперій, автор підкреслив, наскільки призупинились будь-якого роду зв'язки між населенням цих країв. Наддніпрянець, приїхавши в Галичину, потрапляв в іншу державу, і навпаки [12: 33]. Серед перших наддніпрянців, які налагоджували контакти з галичанами, М. Кордуба вважає М. Максимовича, П. Лукашевича, І. Срезневського, П. Куліша [12: 34]. Останній був першим, що зрозумів вагому роль, яку Галичина повинна була відіграти в розвитку всього українського народу [12: 36].

Так, навіть перебуваючи на службі в Королівстві Польському, П. Куліш доклав чимало зусиль для поглиблення зв'язків з галицькою молоддю, підтримки української народної справи в Галичині. Особливо велике громадянське значення мали його стосунки з вихованцями Львівської духовної семінарії, що почалися ще восени 1861 р. і тривали до 1867 р. За ініціативою Д. Танячкевича у Львові була заснована таємна українська громада, яка на ті часи стала вогнищем національного життя серед молоді. П. Куліш висилав їм грошову допомогу для видавництва. "Служачи у Варшаві, – писав він пізніше своєму приятелю Л. Жемчужникову, – я безнастанно був зайнятий убогими русинами. Жертвував значні для мене гроші на львівські видання і на підтримку працюючих бідняків" [9: 17]. Довір'я, з яким галицькі семінаристи горнулися до П. Куліша, було для нього до певної міри винагородою за ті напружені відносини, в яких тоді знаходився зі своїми земляками з підросійської України [9: 18].

До одних з перших, хто працював над проблемою духовного єднання галичан з наддніпрянцями, історик зарахував і В. Антоновича. Його вплив на галицьку громаду виявився у двох напрямках: як вченого дослідника української історії і як громадянина та національного діяча. Саме він став поштовхом для галицької молоді, щоб займатися наукою [12: 42]. А видання збірника українських історичних пісень (Историческія песни малорусскаго народа съ объясненіями. – Київ. – Т. 1. – 1874. – Т. II. – 1875) разом з М. Драгомановим та М. Бучинським, котрий надіслав В. Антоновичу 170 підгірських пісень і 22 казки з Галичини, стало не тільки першою спробою систематичного збору народної творчості, а й першим врожаєм спільної праці українців з обидвох сторін кордону [11: 161]. Інтерпретаторами та популяризаторами історичних поглядів В. Антоновича були І. Нечуй-Левицький та О. Барвінський. Вони, вважав М. Кордуба, перші ознайомили ширші верстви галицького громадянства з доробком наукових праць історика [12: 49]. Зрештою, саме В. Антонович і М. Драгоманов взяли на себе роль посередників між Наддніпрянщиною і Галичиною [12: 56]. З ініціативи першого у Львові засновано Товариство імені Шевченка, він доклав зусилля до збору фондів на оновлення львівської "Правди" у 1872 р., збирав гроші на видавництво книжкової серії "Руська Історична Бібліотека", до нього не раз зверталися за посередництвом в організації грошової та літературної допомоги визначні галицькі діячі, він давав поради в різних наукових справах [11: 166]. В. Антонович приділяв увагу науковому обґрунтуванню та висвітленню української справи перед західноєвропейським культурним світом, поширенню національної свідомості серед українського населення.

Концептуально важливим стало обґрунтування ним у серії статей принципу українства [12: 63].

Як бачимо, на початку ХХ ст. в українській історіографії склалася ситуація, коли осмислення націотворчої діяльності інтелігенції відбувалося у персоніфікований спосіб. М. Кордуба – один з тих, що яскраво продемонстрував це. Вивчаючи життя і діяльність найбільш показових постатей, зрештою, визначаючи такі особи, він хотів довести, що саме вони уособлювали українство на основних етапах його розвитку.

Наступні дослідження наукової спадщини історика відкриватимуть нові сторони гносеологічно-методологічного виміру його як вченого, дадуть змогу збагнути таємницю його життя, з якої він черпав силу та енергію для праці.

Список використаних джерел

1. Chmielnicki Bohdan Zenowi (1595–1657) // Polski słownik biograficzny. – Т. 3. – Kraków, 1937. – S. 329–334.
2. Кордуба М. Венецьке посольство до Б. Хмельницького (1650) // Записки НТШ. – Т. 78. – Львів, 1907. – С. 51–89.
3. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – Т. 84. – Львів, 1908. – С. 5–32.
4. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. – Т. 133. – Львів, 1922. – С. 39–56.
5. Кордуба М. Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині. – Краків, 1941. – 47 с.
6. Кордуба М. Матеріали до історії української козаччини. Акти до Хмельниччини (1648–1657) // Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. – Львів, 1911. – 545 с.
7. Матеріали про прийняття державних іспитів у студента філософського факультету Кордуби Мирона // Державний архів Чернівецької області Ф. 216 (Чернівецький університет). – Оп. 2. – Спр. 125. – 144 арк.
8. Кордуба М. М. Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1927. – С. 1–8.
9. Кордуба М. Причинки до урядничої служби П. Куліша // Записки НТШ. – Т. 100. – Львів, 1930. – С. 1–51.
10. Кордуба М. Народньо-просвітня діяльність Б. Грінченка // На могилу Бориса Грінченка. Чернівці: Руска Рада, 1910. – 26 с.
11. Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вістник. – Кн. 6. – Т. 96. – 1922. – С. 156–167.
12. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 33–78.
13. Кордуба М. М. Грушевський як дослідник князівської доби історії України // Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 2923 (Кордуба Мирон Михайлович, історик, професор Львівського державного університету. 1876–1947 рр.). – Оп. 1. – Спр. 8. – 9 арк.; Кордуба М. Михайло Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) // Каменярі. – Ч. 13–14. – 1910. – 15 травня. – С. 2–3.; Кордуба М. Грушевський про нашу політику // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 67. – С. 786–787; Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795–796; Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вістник. – Кн. 12. – Т. 96. – 1926. – С. 346–357; Кордуба М. М. Грушевський як учений // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 33–47.
14. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ, Черкаси: Віддуння-Плюс, 2001. – 440 с.
15. Томашівський С. Куліш і українська національна ідея // Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С. 95–102.
16. Луців Л. Кордуба М. "Причинки до урядничої служби Куліша" // Літературно-науковий вістник. – Кн. 6–8. – Т. 106. – 1931. – С. 741–742.

Iryna Fedoriv

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF MYRON KORDUBA IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN STATE FORMATION

In the article the author analyses the scientific heritage of M. Korduba. Particular attention has been paid to the investigation the period of Khmelnytchyna by the scholar and his research in the branch of the scientific biography study.

УДК 94 (477)

Наталія Григорук

МИКОЛА ЧУБАТИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано діяльність М.Чубатого в Науковому товаристві ім. Шевченка.

Важливим завданням сучасної історичної науки є дослідження життєвого шляху, діяльності та творчої спадщини визначних особистостей. Науковці насамперед звертають увагу на тих осіб, чиє життя та діяльність замовчувалися та фальшувалися у радянський період історії України. До них належав Микола Чубатий (1889–1975 рр.) – професор, історик права та церкви, політик, педагог і публіцист. В сучасній українській історіографії відсутні спеціальні наукові дослідження про наукову і громадську діяльність ученого. На жаль, і праця історика в Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ) також є малодослідженою. Хоча в українській історіографії окремі аспекти цієї діяльності М.Чубатого досліджували Я.Падох [1, 2], В.Дорошенко [3], В.Кубійович [4], Л.Винар [5], А.Жуковський [6], а також відомості про історика можна шукати в "Історії Наукового товариства ім. Шевченка (3 нагоди 75-річчя його заснування, 1873–1948)" [7] і в збірнику наукових праць та матеріалів, присвячених 125 річчю Наукового товариства імені Шевченка [8] та ін. Чимало інформації з цього приводу подав сам М.Чубатий у двох статтях "Як працювало НТШ у Львові" [9] та "Наукове товариство ім. Шевченка (Його минуле і сучасне)" [10].

Таким чином, метою даної наукової статті є спроба проаналізувати діяльність М.Чубатого в НТШ. Окремим завданням є дослідити працю історика в НТШ під час проживання у США.

Початок творчої співпраці М.Чубатого з НТШ припав на 1912–1914 рр., коли слухав лекції професора М.Грушевського, який на той час очолював товариство. Під керівництвом М.Грушевського М.Чубатий робив перші кроки в історичній науці. При підготовці наукових кадрів М.Грушевський дотримував таких принципів. Перше – це вміння збудити зацікавлення предметом історії, довести її престижність, важливість для формування не тільки людини, але й нації. Друге – висока вимогливість, ставлення важливих завдань в якомога ранньому віці, не історичний гурток при університеті, а участь у роботі НТШ. Для цього треба було поступово розвивати у молодих студентів навички наукової роботи: реферування, огляди, рецензії, критика, архівний пошук включно до відряджень у закордонні архіви; врешті, створення умов для оперативного публікування завдяки виданням НТШ [11: 25–26].

Коли М.Чубатий перебував у важкій матеріальній скруті, то звертався за допомогою до НТШ. Про це свідчить його лист до НТШ, у якому він просить допомоги у розмірі 130 крон для покриття витрат на підготовку докторської дисертації [12: 21–22]. А вже на той час М.Чубатий підготував дисертацію на тему: "Змагання до релігійної унії з Римом на галицькій Русі в першій чверті XIII в." [13: 5], склав кандидатські іспити, отримав висновки на неї [14: 62–63] і 1 серпня 1917 р. здобув науковий ступінь доктора філософії у Львівському університеті [15: 161].

Під час навчання у 1917 р. вперше у Записках НТШ М.Чубатий опублікував важливу працю з історії церкви "Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії" [16]. Тематично вона продовжувала його першу роботу, що була надрукована у 1913 р. У вступі до неї М.Чубатий писав: "Се була моя перша студентська робота і я незабаром побачив, що в ній чимало формальних та річевих хиб. Тому рішився я переробити її основно, розширюючи при сім обсяг праці на цілий XIII вік" [16: 1]. Слід зазначити, що ця праця знайшла прихильну оцінку наукового світу і її часто цитують інші науковці, як одну з основних документальних праць про історію церкви XIII ст. Зокрема, схвальну рецензію на неї в "Україні" (1924 р.) дав С.Шамрай, підкреслюючи, що одну з "не зовсім

ясних, спірних сторін в історії і взявся освітлити молодий галицький історик М. Чубатий" [17: 162].

Наступну цінну працю – "Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в." учений опублікував відповідно у 1924 і 1926 рр. [18; 19]. У монографії М. Чубатий зробив огляд державно-правного стану українських земель у Великому князівстві Литовському під кінець XIV ст.

За наукові заслуги НТШ 24 вересня 1928 р. прийняло М. Чубатого в дійсні члени, головою якого тоді був К. Студинський [20: 197]. Це підтверджує запис у "Книзі обліку членів НТШ" [21: 20]. Тепер він мав право брати участь у наукових засіданнях. У товаристві в 1931 р. він був секретарем Археографічної комісії [22: 29], у 1932–1935 р. – обраний референтом бібліотеки [23: 306], а у 1937–1939 рр. – виконував обов'язки заступника директора Історично-філософської секції Товариства [24: XXII].

М. Чубатий як дійсний член НТШ з розумінням підходив до репрезентації української науки на міжнародних форумах. Так, у 1933 р. він репрезентував українську історичну науку на VII Міжнародному конгресі істориків, що відбувся у Варшаві. Це була надзвичайно масштабна подія для наукового світу. Офіційно у конгресі брало участь 12 українських істориків, зокрема НТШ представляли четверо: М. Кордуба, М. Чубатий, Р. Зубик, Я. Пастернак [23: 303–304].

Темою доповіді М. Чубатий обрав проблему про "Предмет історії українського права" [25: 69–93], яка викликала жваву і творчу дискусію щодо цього питання. Через те, що на конгресі не допустили промови українською мовою, він виголосив доповідь німецькою мовою. Свої враження про конгрес та детальний аналіз М. Чубатий подав у статті "VII. Міжнародний Конгрес істориків та українці (спостереження історика)" [26: 469–474].

М. Чубатий був причетний до організації НТШ в США. У 1947 р. колишні члени Львівського НТШ за ініціативою професора В. Кубійовича, відновили товариство в Німеччині. Сконтактувавши з ними, професор М. Чубатий, як дійсний член НТШ зі Львова, вирішив також зайнятися організацією американського відділу НТШ [27: 105]. Професор Ярослав Падох у книзі "Не знищене товариство (до 110-річчя НТШ)", яка надрукована у Львові (1983 р.), про створення американського відділу НТШ писав так: "На загальних основуючих зборах, які відбулися в Нью-Йорку 29-го вересня 1947 року, заходами проф. Миколи Чубатого обрано президію Управи в особах: проф. М. Чубатий – голова, проф. д-р Роман Осінчук – секретар й о. Лев Чапельський – скарбник. Згодом кооптовано до Управи проф. Романа Смаль-Стоцького, д-ра Ярослава Падоху, д-ра Миколу Шлемкевича, проф. Лева Окіншевича, проф. Володимира Січинського й проф. Василя Лева" [2: 15; 10: 65]. Підтвердження про це можна знайти в таких книгах "Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948" [7: 48], а також у праці "Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА" [28: 12].

Умови праці членів НТШ в еміграції були зовсім відмінні від умов у яких вони працювали у Львові. У той час Товариство не мало своєї бібліотеки, музею, кабінетів, лабораторій, фінансових ресурсів, відповідного приміщення. В НТШ у США об'єдналися науковці, які хотіли свою працю спрямувати для розвитку української науки [7: 47–48; 4: 49; 50]. Самовіддано у Товаристві, крім М. Чубатого, працювали Р. Смаль-Стоцький, В. Лев, Р. Осінчук, Я. Падох та ін. [8: 50].

Головуючи в НТШ, М. Чубатий старався популяризувати товариство серед широких кіл української і американської громадськості. Воно співпрацювало з іншими українськими та іноземними науковими установами і товариствами, виступало з окремими українськими сесіями на загально-американських наукових з'їздах, вело власну бібліотеку й архів та репрезентувало українську науку перед науковим світом. НТШ проводило березневі Шевченкові свята й брало активну участь у підготовці загально-громадських Шевченківських академій. Тож Товариство займалося не тільки науковою діяльністю, коли головою був М. Чубатий (1947–1952 рр.), а громадсько-політичною працею, бо воно боронило добре ім'я нашого народу й обстоювало його право на те, чим втішається Захід, – незалежність і повну політичну й духовну суверенність. І це потрібно захарувати до особливих заслуг історика.

Потрібно відзначити, що М.Чубатий піклувався, щоб придбати в Нью-Йорку приміщення для НТШ і Дому Української Культури, і це йому вдалося. З М.Чубатим співпрацював член НТШ о. Лев Чапельський, а згодом перші дійсні члени, д-р Р.Осінчук та д-р В.Калина. Ідея створення Дому Української Культури знайшла серед громадян прихильний відгук до такої міри, що "в 1951 р. ми мали вже \$ 10. 000. Головним жертводавцем став промисловець Семен Угорчак, який жертвував готівкою тисячу доларів та в тестаменті записав Товариству \$ 7. 000. Тимчасово вислав я до Німеччини на руки доктора Кубійовича для НТШ \$ 1.200 допомоги, а з готівкою \$ 10. 000 приступив я до купна будинку для НТШ, себто Дому Української Культури за \$ 25. 000 в Нью Йорку, зтягуючи позику \$ 12. 000 в Українськiм Народнiм Союзi. На бракуючу суму – \$ 2. 500 виставив я з дружиною довжний запис на нашу ферму. Тим способом в 1951 р. набув я дім, в яким донині знаходиться своє приміщення НТШ та Український Конгресовий Комітет", – згадував М.Чубатий [29: 121–122]. Так вченим створювалися умови для НТШ в Нью-Йорку [10: 65]. Хіба це не патріотичний вчинок? Тільки патріот України, щоб принести користь державі, міг піти на такий крок, ризикувати закласти своє майно, у згаданому випадку – ферму, яка допомагала сім'ї ученого пережити матеріальну скруту.

Зауважимо, що М.Чубатий у записках НТШ опублікував важливі праці "Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй" (1964 р.) [30] і "Київська Русь у нових советських та польських дослідках" (1962 р.) [31]. У них історик спростував теорію існування єдиної давньоруської народності.

Проте, на наш погляд, варто до заслуг ученого перед НТШ віднести його працю "Наукове товариство ім. Шевченка (Його минуле і сучасне) (1975 р.) [10]. В ній він проаналізував діяльність НТШ від 1892 р. до 1953 р.

М.Чубатий у праці наголосив на ролі М.Грушевського у наданні НТШ науково глибшого та винятково національного характеру. На його думку, метою створення наукового українського товариства було мати установу для вивчення національної ідентичності українського народу як окремої слов'янської нації. М.Чубатий зазначав, що реорганізовуючи НТШ, М.Грушевський хотів, щоб членами Товариства були справжні науковці, а Історично-філософська секція повинна повністю присвятитися вивченню історії України [10: 63].

Даючи оцінку діяльності товариства, М.Чубатий писав, що "НТШ найкраще буде служити українському народові, коли буде зберігати у своїй науковій праці наукову безсторонність та відокремлення НТШ від кипучої української політики" [10: 64]. До заслуг М.Грушевського історик зараховував залучення до засідань Секції студентів, які не брали участі у наукових дискусіях, але спостерігали за ними і для них це була "добра школа" [10: 65]. НТШ як кузня української науки пробудила в широких колах інтерес до минулого України, до появи нових творців, прагнення до знання, – зазначав учений [10: 65]. Його участь в НТШ допомогла йому відновити і поширити наукову діяльність в США.

М.Чубатий склав повноваження голови НТШ в США на загальних зборах Товариства 3 жовтня 1952 р. [10: 67]. Після цього НТШ поділилося на чотири наукові товариства: американське, канадське, європейське та австралійське.

Підсумовуючи вище викладене, ми прийшли до таких висновків про роль Миколи Чубатого в діяльності та розвитку Наукового товариства ім. Шевченка. Він виявився надзвичайно дієздатним лідером Товариства в еміграції. Саме він став організатором і головою НТШ в США. За часів керівництва Миколи Чубатого вирішено такі важливі організаційні питання:

- проведено організаційну роботу із створення НТШ в США;
- здійснено заходи із закупівлі приміщення для Товариства і Дому Української Культури у Нью-Йорку;
- налагоджено систематичні наукові засідання Товариства і співпрацю з іншими українськими та іноземними науковими установами і товариствами;
- створено власну бібліотеку та архів Товариства.

Отже, завдяки активній участі М.Чубатого у діяльності НТШ авторитет Товариства зріс у США і Європі.

Список використаних джерел

1. Падох Я. Микола Чубатий (1889–1975) // Український історик. – 1975. – № 3–4. – С. 100–111.
2. Падох Я. Незнищене товариство (до 110-річчя НТШ). – Львів, 1983. – 21 с.
3. Дорошенко В. Огнище української науки. – Наукове товариство імені Т.Шевченка (з нагоди 75-річчя його заснування) – Нью-Йорк, Філадельфія, 1951. – 118 с.
4. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991. – 52 с.
5. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930) – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 111 с.
6. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. – Львів–Париж, 2000. – 140 с.
7. Історія Наукового товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування (1873–1948). – Нью-Йорк–Мюнхен, 1949. – 52 с.
8. 125 років Наукового товариства імені Шевченка. Збірник наукових праць і матеріалів присвячених Ювілею Товариства. – Львів, 2001. – 387 с.
9. Чубатий М. Як працювало НТШ у Львові // Свобода. – 1948. – Ч. 50–51.
10. Чубатий М. Наукове товариство ім. Шевченка (Його минуле і сучасне) // Америка. – 1975. – Ч. 63–67.
11. Крип'якевич Р. М. Грушевський та І. Крип'якевич // Український історик. – 1991. – №1–2. – С. 24–37.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 306 (Заяви наукових працівників про надання їм стипендій для продовження наукових праць за кордоном). – 22 арк.
13. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1984 (Справа пошукувача наукового ступеня доктора Чубатого Миколи). – 50 арк.
14. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 728 (Книга протоколів про здачу докторських екзаменів і заключення на докторські дисертації, 1916–1919). – 741 арк.
15. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 1350 (Альбом обліку докторських дипломів, 1916–1919). – 446 арк.
16. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. – Т. 123–124. – Львів, 1917. – 140 с.
17. Шамрай С. Микола Чубатий. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Україна. – 1924. №3. – С. 162–164.
18. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 19–65.
19. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 144–145. – Львів, 1926. – С. 1–108.
20. Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2002. – Вип. 9. – 436 с.
21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 372 (Книга обліку дійсних членів товариства, том II і останній). – 136 арк.
22. Найда О. Окремі аспекти діяльності історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913–1914 роки // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів: НТШ, 1998. – Т. 10. – С. 24–33.
23. Мороз М. Матеріали до хронології діяльності Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1914 роки) // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів: НТШ, 1998. – Т. 10. – С. 260–319.
24. Падох Я. *Semper Tiro*. До життєпису Миколи Чубатого // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого 1899–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. XIII–XXXII.
25. Chubatyj N. Gegenstana der Geschichte der Ukrainischen Rechtes // Contributio a L'histoire de L'Ukraine au VII-e Conqres international des sciences historiques, Varsovie aout 1933. – Leopold: Societe Scientifique an nom de Sevceuko, 1933. – P. 69–93.
26. Чубатий М. VII Міжнародний Конгрес істориків та українців (спостереження історика) // Дзвони. – Р. 3. – 1933. – С. 469–474.
27. Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т.Шевченка: Два ювілеї. – К.; Наукова думка, 1992. – 112 с.
28. Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА. – Нью-Йорк, 1963. – 42 с.
29. Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постановлення і діяльності (1963–1968). – Рим, 1969. – 290 с.
30. Чубатий М. Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк – Париж, 1964. – 159 с.
31. Київська Русь у нових советських та польських

дослідах. Збірник на пошану Зенона Кузелі // Записки НТШ. – Т. 169. – Париж–Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто–Сідней, 1962 – С. 465–478

Nataliya Hryhoruk

MYKOLA CHUBATYI AND T.SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

M.Chubatyi's activities in T.Shevcnenko Scientific Society is analysed in this article.

УДК 94(477)"1924/1939"(092): 82–6

Юлія Титаренко

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО СТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ В. ЗАЙКИ НА (ЗА ЛИСТУВАННЯМ ВЧЕНОГО)

На основі опрацьованих архівних джерел в статті робиться спроба проаналізувати чисельну епістолярну спадщину історика В.Зайки з метою створення цілісної наукової біографії вченого.

Епістолярна спадщина істориків завжди привертала увагу сучасних дослідників. Заповнення багатьох білих плям в історіографії передбачає вивчення та видання архівних, передусім епістолярних, матеріалів вчених-істориків.

Листи як історичне джерело мають свої переваги: описані в них події ще не переломилися через призму часу та пізніших суджень (думок, зауважень) автора. Листи, написані безпосередньо слідами подій, допомагають точніше зорієнтуватися в цих подіях, яскравіше висвітлити ту чи іншу епоху.

Цілком зрозуміло, що самі листи не можна вважати основним джерелом для створення наукової біографії вчених, однак вони є надзвичайно цінними джерелами для дослідника, які для основних документів в одних випадках можуть бути рівнозначними з ними, в інших – альтернативними. За висловлюванням Івана Забіяки, за будь-яких обставин дослідник не має права ігнорувати листи, якщо вони є і відповідають його обраній темі, періоду дослідження [1: 8].

Листи найчастіше пишуться під хвилинним враженням, тому в них яскраво відображається характер автора, його настрої, стан (духовний і фізичний) саме в даний момент чого не можна в принципі мати від друкованих праць цього ж автора.

Листи містять біографічний і фактичний матеріал першорядної ваги. Іноді лише з них дізнаємося про певні події у життєвій та творчій біографії, а без таких даних уявлення про науковця є неповним. У листуванні розкриваються складні взаємостосунки, які характеризують наукове життя епохи. Епістолярна спадщина багата на аналіз суспільних явищ та висвітлення наукового оточення. І це ставлення самого історика до суспільно-політичних, історичних подій істотно допомагає дослідникам створити цілісну картину біографії вченого-історика та визначити його роль у контексті історіографічного процесу. Не можна, звичайно, сподіватися на отримання вичерпної інформації з листування, але кожна нова джерелознавча знахідка буде слугувати або ж доповненням до вже відомих фактів, або ж надавати широкий простір для нових гіпотез та тверджень. Найчастіше такі відомості бувають скупими і неповними, але вони цінніші від будь-яких інших, бо є безпосередніми свідченнями самого автора.

Епістолярій найглибше відображає внутрішнє духовне життя вченого. Листи містять таку інформацію, яку не спроможні зафіксувати інші джерелознавчі матеріали чи докумен-

ти. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ історика, глибину душевних переживань. Все це допомагає уявити цілісний образ автора.

За визначенням Наталки Лисенко, листи – це, як правило, результат імпровізації, тож вони зберігають насамперед емоційну напругу [2: 121].

Листування В.М. Заїкина можна розглядати як один із засобів його наукового та творчого спілкування. Тому в даному випадку його листи виступають у ролі незамінного джерела для створення цілісної картини наукової біографії вченого.

В'ячеслав Заїкин належить до покоління української інтелігенції, народженого у 80–90-х роках XIX ст., на долю якого випали і гірота розчарувань Першої світової війни, і буревії національно-визвольних змагань. Багато з них загинуло під час панування комуністичного режиму, дехто був змушений продовжувати боротьбу за українську ідею в еміграції, частина задля виживання перейшла на позиції конформізму.

Постать В.Заїкина, що залишив слід практично в усіх сферах науково-просвітительського і культурного життя, й досі недостатньо вивчена, в його біографії багато білих плям, громадська й наукова діяльність сповнена суперечливих свідчень сучасників.

Окремим аспектам наукової спадщини історика присвячені розвідки сучасних дослідників: В. Масценка, А. Портнова, І. Гватя, Л. Тиміш та ін.

Повернення Україні імені В'ячеслава Заїкина неможливе без вивчення й аналізу всієї багатогранної спадщини видатного вченого, виявлення й ґрунтовного опрацювання чималого масиву архівних епістолярних документів, осмислення його наукової діяльності. Лише за таких умов можлива оцінка внеску цієї видатної особистості в розвиток української історичної науки.

Численний масив епістолярних джерел, що висвітлюють основні події в житті В.Заїкина, зосереджено в ЦДІАЛ України, передусім у фондах протоігуменату монастирів чину св. Василія Великого [3], редакції журналу „Стара Україна” [4], Наукового товариства ім. Т. Шевченка [5], редакції газети „Нова Зоря” [6], у фондах особового походження – видатних діячів української культури Скрутеня Й. [7], Назарука О. [8], Луканя Ст.-Р. [9], Крип'якевича І. [10].

„Львівська” за місцем зберігання епістолярна спадщина (1926–1939), переважно приватного характеру, зафіксувала взаємини автора з сучасниками – відомими представниками національної науки, культури, освіти, релігії. Ці листи є інформативно цінними з точки зору ліквідації „білих плям” у життєпису В.Заїкина.

Листи В.Заїкина як унікальне історичне джерело не лише відтворюють засади й принципи спілкування, притаманні тогочасній українській інтелігенції, а й зберігають безцінну інформацію про ставлення автора до тієї чи іншої особистості, події, факту, уможливають реконструкцію окремих епізодів минулого. За влучною оцінкою В.Ляхоцького, „епістолярій віддзеркалює життєве кредо його творця, філософські погляди й естетичні ідеали; кожен лист є засобом вирішення його автором актуальних на той час проблем, фіксує оцінку конкретних ситуацій у політичному, науковому житті, а також побуті еміграції” [11].

Своєрідною хронікою життя професора В.Заїкина можна назвати комплекс його листів (1927–1929, 1939) до видатного громадського і політичного діяча, редактора друкованого органу Української Християнської Організації „Нова Зоря” Осипа Назарука, що містять маловідомі біографічні факти з життя вченого. У справі „Листи Заїкина В., Заїкиної О. (матері вченого) до Назарука О.” зберігаються майже 96 автографів.

Так, в одному з листів, від 10 квітня 1929 р., є згадка про невідомі факти „харківського періоду” в житті вченого-історика ... У 1917 р. короткий час працював я в редакції харк. російської щоденної газети – органі духовенства, щось місяці 3 чи 4. – Але потім, в зв'язку зі зміною головн. редактора, я покинув там працю. – Потім ще раз, уже в 1922 р. зо два місяці працював в редакції російської щоденної газети (разом із ... Петлюрою, Саліковським та ін.). Стаж редакційний – невеликий; але все ж на редакційних справах дещо розуміюся,

хоч трохи. Тим більше, що обидва рази, через невелике число працівників, доводилося виконувати найрізніші функції" [8: 75].

З листування В'ячеслава Заїкина до Осипа Назарука вимальовується не одна риса його характеру, ідей, послуговуючись якими він жив і творив.

„До того ж я зовсім не являюся, що називається, до божевілля монархістом, може навіть являюся ним в меншій мірі, ніж Ви. Коли для мене вяжуться приємні спогади з 29.4.1918 р., то передовсім тому, що в сей день Україна справді визволилася від страшних небезпек, до яких вели її соціалісти всіх кольорів. На короткий час Україна мала можливість відпочити, почати ширшу держ. й культурну будівничу працю і т.д. Се історичний факт! ...я хочу передати свої тодішні вражіння й переживання весняні, великодні, молодечі й безмежно-радісні. Мені було тоді 21 рік, я щойно скінчив (блискуче) Університет (за 2 тижні перед тим), а тут весна, Великдень, і радісна вістка з Києва!" [8: 73].

Значний за обсягом і значенням комплекс епістолярію видатного вченого складають його листи (1927–1939) до Йосипа Скрутеня, що засвідчують їх тривалі й міцні взаємини. Тематика послань- якнайширша: наукова, видавнича, приватна. Листи В.Заїкина до священника Чину св. Василія Великого, історика Церкви. – це звернення до досвідченого, мудрого однодумця, людини, що приязно ставиться до автора й завжди готова прийти на допомогу.

В одному з листів читаємо: „Моє життя на еміграції – за останні п'ять років було, здається, більш ніж тихе й спокійне. Ніяких широких діл, ніяких значніших кроків... Останній рік (1927) мало відрізнявся від попередніх по способу життя!. По-за працею в Університеті та Східнім Інституті, в мене лишалося дуже мало часу, години відпочинку проводив я звичайно або з мамунею моїми або з панною, яка стала була потім моєю „нареченою"... Єдиний „політичний крок" з мого боку се був проект, чи властиво неясна гадка про те, щоб у наступнім році з нагоди 10–х роковин відновлення Гетьманства, видати історичний збірник; про це я написав до пп. Кривецького і Липинського... І більше ... нічого навіть близького до політики – протягом цілого року, від початку моїх лекцій на Православному Богословському відділі..." [7: 11]. Чим жив, як справи робив, так і писав, сподіваючись одержати підтримку, допомогу, розуміння тих до кого пише.

У Фонді священника Чину св. Василія Великого, історика релігії та культури Луканя Ст.-Р. зберігаються численні запрошення на наукові відчити В.Заїкина до Польського Наукового Товариства, Польського Історичного Товариства, Польського Богословського Товариства, окреслюється їхня тематика та основні засадничі питання. Так ...13 листопада В Польс. Науковім Товаристві (старий університет, 1–ий поверх, семінар церковного права) має відбутися мій відчит „Поділ історії східно-слов'янської церкви на періоди" (поч. О 5 год.). ... У відчиті своїм маю надію порушити деякі питання історії української й російської Церкви й думаю що відчит буде дещо цікавішим, ніж заповідає його назва." [9: 6]

Розглянемо деякі форми і особливості листів В'ячеслава Михайловича Заїкина, які вивчаються такими спеціальними історичними дисциплінами, як палеографія та текстологія, взявши за основу своєрідну „сітку" І.Забіяки [1: 23].

По-перше, що до встановлення авторства листів. Аналізуючи епістолярну спадщину одного автора як будь-яке джерело, не можна не поставити закономірне запитання: чи всі досліджувані листи належать цьому авторові. У даному випадку всі ті листи, які нами були переглянуті, справді належать В.Заїкину: так, всі листи адресовані Осипу Назаруку, Й. Скрутеню, Луканю Степану-Роману та Івану Крип'якевичу, листи адресовані редакції журналу „Записки ЧСВВ" написані одним почерком, і супроводжуються розбірливим авторським підписом. Щоправда, сам авторський підпис має декілька варіантів написання, а саме *В'яч. Заїкин, В'ячеслав Заїкин, В.З.*. На відміну від листування, цього не можна сказати щодо рецензій, які містяться в Фонді ЦДІАЛ №684 (Протоігуменат Чину Св.ВВ, м. Львів), вони або написані рукою іншої людини, або надруковані на машинці (певно їх виконувала секретарка, про роботу якої згадує вчений в одному з своїх листів), але й тут присутній все

той же авторський підпис. За будь-яких обставин підпис був зрозумілий, чіткий і легко за ним прочитувався автор самого листа. Досить часто автор зазначає місце написання листів, домашню адресу, яка протягом 1926–1939 рр. декілька разів змінилася. При опрацюванні певного масиву документів було встановлено такі адреси проживання вченого: з 1926 р.- Польща, м. Воломін, вул. Ліпова 9;

Протягом 1928– 1929 р.- Польща, м. Варшава, вул. Ягеллонська 38, к.2;

січень-травень 1931 р.- м. Львів, вул. Зелена 49, партер, помешкання Андрашкової;

з червня 1931 р. – м. Львів, вул. Зелена 40, партер;

в період з 1934 -1935 р. – м. Львів, вул. Куркова 14, помешкання 29.

З 1939 р.- і до моменту арешту – м. Львів, вул. св. Петра 25, кв.5.

Після тривалого опрацювання листів сюди варто додати, що й тематика, структура, стиль – усе це свідчить про авторство В.М. Заїкина.

В багатьох листах присутня повна дата написання (число, місяць, рік), при цьому число і рік завжди позначалися арабськими цифрами, місяць – римськими. Відходу від цієї особливості дослідником при опрацюванні матеріалу не виявлено. Можна говорити ще про одну сталу особливість в датуванні листів – це розташування дати в правому верхньому кутку на початку листа. У цілому ж після дати йде звертання до адресата. Звертається В.Заїкин до свого кореспондента завжди ввічливо: *Високоповажний пане Докторе!* чи то *Високоповажний пане Професоре!* зрідка додаючи *Високоповажний і дорогий пане Професоре!* (як у випадку звертання до Івана Крип'якевича). Цей принцип дотриманий навіть за умови, якщо не зовсім добрі стосунки склалися між вченим і кореспондентом, і не залежно від того, чи до доброго товариша відписував чи то були лише запрошення на відчити.

Стосовно подальших складових частин формуляра листів В.Заїкина, таких як вступ, виклад, висновок, то тут не можна сказати, що автор дотримувався одного принципу.

Для написання листів не мав значення і папір, його якість, форма, колір. В основному писав на тому, який був у наявності, переважно це аркуші з зошитів, чи то записників, є у його кореспонденції і листи написані на чистих стандартних поштових картках. Листівок із зображенням В'ячеслав Заїкин певно із-за скрутного матеріального становища не надсилав.

На почерк листів В.Заїкина впливали два чинники: кількість інформації, яку автор мав намір повідомити в листі кореспондентові та вмістити у відповідний формат аркушу паперу, і, частково, моральний та фактично фізичний стан. У цілому почерк В'ячеслава Михайловича легко піддається розшифруванню. Букву т – писав трьома короткими паличками з нижнім з'єднувальним елементом з ризкою зверху, буква ж – схожа на латинське графічне зображення букви f, цікаве написання букви я – верхній елемент якої схожий на заокруглений початок букви є, що плавно переходить у дві короткі палички зі з'єднувальним елементом між ними, букву к писав за латинським графічним зображенням. Застосування графічних елементів з іншомовних букв можна пояснити активним користуванням текстами іноземними мовами.

В. Заїкин писав маленькими, з незначним нахилом буквами. Протягом усього листування графічне зображення букв вчений не змінював.

Найчастіше довгі листи вчений писав до найдовіреніших своїх кореспондентів. Саме такого типу листи найчастіше мають наукову джерельну цінність у висвітленні насамперед автобіографічності їхнього автора, питань взаємостосунків між ними і даним кореспондентом, авторськими оцінками, характеристиками інших осіб, подій, явищ і т.д.

Часто в листах В.Заїкина трапляються скорочення. Але він використовував їх лише в тому разі, коли кореспондентові буде воно зрозумілим. Скорочено писав назви періодичних видань (наприклад: *Н.Зоря* – „Нова Зоря”), ім'я й прізвища тих, осіб, про яких йшлося в листах (*до п. Т.-Б.* – до пана Туган-Барановського); окремі широковживані словосполучення. Одного принципу скорочення не дотримувався.

Листи В. Заїкина дають можливість виявити більшість анонімних публікацій автора, зокрема, у часописі „Нова Зоря” та інших. Саме листи свідчать про складні стосунки його з І. Огієнком, О. Назаруком.

Повернення Україні імені В'ячеслава Заїкина неможливо без вивчення й аналізу всієї багатогранної спадщини видатного вченого, виявлення й ґрунтовного опрацювання чималого масиву бібліографічних та архівних документів, осмислення його наукової діяльності. Лише за таких умов можлива оцінка внеску цієї видатної особистості в розвиток української історичної науки.

Епістолярні документи, що зберігаються в архівних установах України, природно, не є повноцінною джерельною базою для створення наукової біографії вченого В'ячеслава Заїкина. Водночас навіть та джерельна база, що зберігається в архівах України, є надзвичайно важливою, бо дозволяє, хоча б частково, реконструювати періоди його життя, пов'язані як з Україною, так і з емігрантським періодом життя історика.

Список використаних джерел

1. Забіяка І. Епістолярна спадщина В. Горленка. – К., 2002. – 247 с.
2. Лисенко Н. За рядками листування О. Олесея та О. Ольжича // Наукові читання. – 1998: Праці молодих учених. – К., 1999. – С. 121.
3. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Львів (Далі – ЦДІАЛ України) – Ф. 684 (Протоігуменат монастирів Чину Св. В. В., м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 1595.
4. ЦДІАЛ України – Ф. 402 (Редакція журналу „Стара Україна”). – Оп. 1. – Спр. 4.
5. ЦДІАЛ України – Ф. 309 (Фонд НТШ у Львові). – Оп. 1. – Спр. 992.
6. ЦДІАЛ України – Ф. 406 (Редакція газети „Нова Зоря”). – Оп. 1.
7. ЦДІАЛ України – Ф. 376 (Скрутень Йосафат – священик ЧСВВ). – Оп. 1. – Спр. 66.
8. ЦДІАЛ України – Ф. 359 (Назарук Осип (1883–1940)). – Оп. 1. – Спр. 251.
9. ЦДІАЛ України. – Ф. 364 (Лукацький Степан-Роман – священик ЧСВВ, історик релігії). – Оп. 1. – Спр. 103.
10. ЦДІАЛ України – Ф. 357 (Крип'якевич Іван (1886–1967)). – Оп. 1. – Спр. 21.
11. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності І. Огієнка. – К., 2000. – С. 55.
12. ЦДІАЛ України. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 1677.
13. ЦДІАЛ України. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 1675.

Julia Tytarenko

AN EPISTOLARY INHERITANCE AS THE SOURCE OF CREATING SCIENTIFIC BIOGRAPHY OF THE SCIENTIST

In the article the epistolary inheritance of the history scientist V. Zaikin is analyzed on the basis of having worked archives sources.

УДК 351.746.1

Любов Стромилюк

СЛУЖБОВЦІ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПРО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ

У статті йдеться про характеристику членів українських ліберальних партій службовцями органів таємної поліції Російської імперії. Документи цих установ можуть бути важливим джерелом для вивчення життя та діяльності відомих громадсько-політичних діячів початку ХХ ст.

Кінець ХІХ – поч. ХХ ст. вивів на передові позиції плеяду видатних громадсько-політичних діячів. На них було покладено відповідальну і нелегку місію: перетворити культурницький рух у політичний, переконати українське суспільство у необхідності побудови незалежної української держави. Серед активних учасників та керівників

національно-визвольних змагань – Б.Грінченко, С.Єфремов, Ф.Матушевський, Є.Чикаленко, І.Шраг. Вони зробили значний внесок у справу розвитку української періодичної преси, були активними громадсько-політичними діячами і членами українських ліберальних партій. Кожен з них – не лише видатний письменник або громадський діяч, вчений чи журналіст, а й яскрава, непересічна особистість. Це помічали сучасники: друзі й опоненти, і ... службовці жандармсько-поліцейських органів Російської імперії. Останні давали стислі, але змістовні характеристики з приводу громадсько-політичної діяльності членів українських ліберальних партій – Б.Грінченка, С.Єфремова, Ф.Матушевського, Є.Чикаленка, І.Шрага.

Організація та діяльність українських ліберальних партій (Української демократичної партії, Української радикальної партії, Української демократично-радикальної партії) висвітлено у багатьох спеціальних та загальних дослідженнях [2, 3, 12, 13, 14, 15, 32, 33, 34]. При цьому характеристиці відомих громадсько-політичних діячів у документах жандармсько-політичних органів Російської імперії окремої уваги не приділялося. Однак для вивчення не лише біографій, але й усього національно-визвольного руху початку ХХ ст. необхідно залучити дані і цих важливих джерел. Наше невелике дослідження присвячене характеристиці членів українських ліберальних партій у документах губернських жандармських управлінь та охоронних відділень Російської імперії. Воно не претендує на повне і ґрунтовне висвітлення порушеної проблеми. Це лише спроба привернути увагу дослідників до цього малодослідженого питання, необхідного для всебічного та об'єктивного висвітлення історичних подій початку ХХ ст.

Українська демократична партія утворилася восени 1904 р., але остаточне утвердження програми відбулося у квітні наступного року на з'їзді УДП. У програмі зазначалось, що російське самодержавство "... тягарем спадає на український народ, перешкоджаючи його самостійному національно-культурному розвоєві" [10: 180]. Саме такий стан речей примусив засновників партії "... з'єднатися до боротьби за знищені права українського народу і скласти Українську демократичну партію" [10: 180–181].

Одним із першочергових завдань, які партія ставила перед собою, було знищення самодержавства і утвердження конституційного ладу [10: 181]. А серед головних принципів УДП проголошено свободу совісті, віри, зборів; широку національно-територіальну автономію; свободу національно-культурного життя; охорону прав національних меншин тощо [32: 634].

Наприкінці 1904 р. серед членів УДП стався розкол. Його наслідком було утворення нової політичної організації – Української радикальної партії. Члени новоствореної партійної організації були твердо переконані у тому, що "... здійснити всі ... соціальні ідеали можна тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому його праві вирішувати самому у всіх справах, які його торкаються" [9: 183].

У програмі, крім суто політичних вимог, розглядалися економічні та освітні питання. Члени УРП вважали, що українська мова має вживатися в "... урядових, освітніх та інших інституціях" [9: 183], а початкова освіта – бути "обов'язково безплатною і світською для всіх дітей" [9: 183].

Самостійно, як партія, УРП діяла недовго. Всередині листопада 1905 р. відбувся об'єднавчий з'їзд УДП та УРП, на якому було прийнято рішення про необхідність злиття партій. З цією метою на з'їзді обрали спільну комісію для розроблення умов об'єднання двох партій. Так, від УДП до неї ввійшли Є.Чикаленко, І.Шраг, а від радикалів – Б.Грінченко, С.Єфремов та В.Левицький [33: 634; 5: 3]. 29–30 грудня 1905 р. було утворено Українську радикально-демократичну партію, згодом – вироблено її програму. Частина програмних положень (про державний устрій та вимоги у соці-

альній сфері) взята із програми УДП, інша частина (вимоги у економічній сфері тощо) – із програми УРП [1: 66; 11: 231–236]. У практичній діяльності у революційні 1905–1907 рр. УДРП прагнула автономії України і культурного самовизначення нації. Проте вже в 1908 р. партія припинила свою діяльність [2: 916, 917].

Зазначені у програмових документах положення українських ліберальних партій не узгоджувалися із існуючим у Російській імперії ладом. Царська охоранка переконала у цьому, коли до рук її службовців потрапляли видання згаданих партій. Програмні вимоги трактувалися жандармсько-поліцейськими органами як протиправні, оскільки підпадали під поняття "політичний злочин".

На активних діячів українських ліберальних партій (Є.Чикаленка, І.Шрага, Б.Грінченка, С.Єфремова, В.Левицького, Ф.Матушевського) за певний проміжок часу у матеріалах жандармсько-поліцейських органів зібрані відомості, які характеризували цих осіб не як кращих підданих Російської імперії. Серед таких документів – щоденники зовнішнього спостереження, довідки про "политическую благонадежность", листування між різними ланками каральної системи з приводу тієї чи іншої події або ж особи, політичної партії тощо.

Так, один із членів українських ліберальних партій Ілля Людвигович Шраг (1847–1919) [2: 1095; 35: 3893], на думку жандармів Чернігівського ГЖУ, був "... неблагонадежным в политическом отношении..." [21: арк. 205]. У міжвідомчому листуванні І.Шраг фігурував як колишній депутат І-ї Державної Думи [16: арк. 6], а згодом – як член товариства "Просвіта" [21: арк. 205]. Варто зазначити, що у діяльності товариства "Просвіта" каральні органи Російської імперії вбачали небезпеку. За їх відомостями, члени цієї організації вели "... устную противоправительственную пропаганду с конечной целью подготовить вооруженное восстание для ниспровержения существующего строя" [21: арк. 205]. Тому за найбільш активними членами товариства "Просвіта" велось зовнішнє спостереження. Не оминули своєю увагою місцеві жандармсько-поліцейські органи Чернігівське товариство "Просвіта", членом якого був І.Шраг. Щоправда, щоденників зовнішнього нагляду за ним виявити не вдалося.

Цінну інформацію царській охоранці подавала внутрішня агентура. До неї належали люди, які були членами політичної партії чи громадської організації, або знаходились у близьких стосунках з ними, й інформували службовців охоронного відділення про внутрішнє життя політичної партії чи організації. Агенти політичної поліції були і серед членів товариства "Просвіта". Завдяки повідомленню агента "Подільської" службовці жандармсько-поліцейських органів дізналися про те, що у лютому 1909 р., у Львові, відбувся конгрес товариства. Секретний співробітник передав список делегатів товариства "Просвіта", що представляли Наддніпрянську Україну [16: арк. 6]. Серед них було і прізвище І.Шрага [16: арк. 5]. Очевидно, ця інформація призвела до пильнішого спостереження з боку жандармсько-поліцейських органів за громадсько-політичною діяльністю колишнього депутата Державної Думи.

Визначний громадський і культурний діяч, меценат, член УДП, згодом – УДРП, Євгеній Харлампійович Чикаленко (1861–1926) [31: 3748; 2: 1056] теж відігравав значну роль у справі політизації українського руху. Він був лібералом за переконаннями, про це свідчать його активна громадська діяльність й думки, викладені у "Щоденнику" [22] та "Спогадах" [21]. У 1905 р. Є.Чикаленко почав видавати першу щоденну українську газету "Громадська думка". Її редактором обрали (заочно) Ф.Матушевського (він тоді знаходився за кордоном). Саме ця людина, на думку Є.Чикаленка, зуміла б "... повернути до газети симпатії всіх українських поступових кіл" [29: 303].

Співробітниками і дописувачами "Громадської думки" стали Б.Грінченко, О.Лотоцький, В.Доманицький, С.Єфремов, П.Житецький, О.Русов, І.Шраг, В.Винниченко, М.Грушевський та ін. Як бачимо, більшість із названих осіб належали

до українських ліберальних партій. Їх репутація політично неблагонадійних осіб була відома службовцям жандармсько-поліцейських органів. Тому, хоч газета "Громадська думка", а згодом "Рада", були цілком легальними виданнями, за приміщенням редакції велося зовнішнє спостереження.

Активна діяльність Є.Чикаленка не могла залишатись непоміченою царською охранкою. Про це свідчать його спогади та документи жандармсько-поліцейських органів. Жандарми завдяки зовнішньому спостереженню помітили, що "... время приездов Чикаленко в деревню Кононовку [Є.Чикаленко мав маєток на Полтавщині – Л.С.] часто совпадает с временем распространения в означенной деревне нелегальной литературы" [23: арк. 88]. Автор мемуарів також писав про те, що за його приїздом у маєток слідували службовці місцевої поліції [29: 278]. Щоправда, причиною такої пильної уваги, на думку видавця "Громадської думки", були не зовсім приятні стосунки із сусідом Катериничем, що займав високу посаду у адміністрації Полтавської губернії [29: 278–279]. Є.Чикаленко ні у "Спогадах", ні у "Щоденнику" прямо не говорить про те, що саме його громадсько-політична діяльність підштовхнула жандармів до співпраці із місцевою поліцією та встановлення зовнішнього спостереження. У характеристиці, доданій до щоденника спостереження, зазначалось, що "... вообще Чикаленко известен как ярый украинофил, и находится в знакомстве с лицами, принимавшими участие в освободительном движении и в политическом отношении не заслуживает доверия " [18: арк. 43]. Це стало причиною того, що за видавцем газет "Громадська думка", а згодом і "Ради", велося зовнішнє спостереження. У документах жандармського відділення він фігурує під прізвиськом "Радомський". Філери (агенти зовнішнього спостереження) короткими, влучними фразами описали зовнішній вигляд Є.Чикаленка: "лет 50, роста и телосложения среднего, темный шатен, лицо продолговатое, смуглое, бороду бреет, седые усы" [18: арк. 7]. Вони детально звітували про кожен крок українського ліберала у спеціальних щоденниках. Завдяки точності цих записів сучасні дослідники, які займаються вивченням біографії не лише Є.Чикаленка, а й інших відомих громадсько-політичних діячів поч. ХХ ст., мають можливість дізнатися про переміщення "об'єкта спостереження" у межах міста, губернії, з'ясувати та уточнити коло спілкування.

Зовнішнє спостереження велося і за Сергієм Олександровичем Єфремовим (1876 – після 1939, за іншими даними – 1937 р.) [2: 239; 4: 659–660]. Він був відомий політичній поліції як "... окончивший курс юридической науки, литератор" [19: арк. 19 зв.]. У довідці про політичну благонадійність зазначалося, що у 1905 р. "... за принадлежность к украинской революционной организации "Спилка" Ефремов привлекался при Киевском губернском жандармском управлении к переписке в порядке охраны" [26: арк. 197]. Наслідком цього листування стало те, що С.Єфремову на деякий час було заборонено перебувати у м.Києві та Київському повіті [26: арк. 197]. Арешт С.Єфремова дуже занепокоїв Є.Чикаленка як видавця "Громадської думки" (про це Є.Чикаленко писав у своїх "Спогадах" [29: 309]). Адже із усього колективу газети Єфремов був найбільш обізнаним у журналістській справі.

Наприкінці літа 1906 р. С.Єфремов притягувався до судової відповідальності "... по делу о преступной деятельности украинской революционной организации "Спилки" [26: арк. 197]. Його заарештували у редакції газети "Громадська думка". Саме там Виноградова, яка перекладала телеграми, "... завела ... есдецьку явку, куди часто заходили социал-демократы за всякими справками..." [29: 319]. Крім С.Єфремова та Виноградової, було заарештовано К.Хохлича та Ю.Квасницького [29: 319]. Жандарми розпочали дізнання. Однак, "дознание это определением киевской судебной палаты в отношении Ефремова дальнейшим производством было прекращено..." [26: арк. 197–197 зв.]. Але навіть після кількох арештів та численних обшуків С.Єфремов, як відзначали жандарми у довідці про політичну благонадійність, "... не

прерывал сношений с лицами, принадлежащими к Украинской социал-демократической рабочей партии" [26: арк. 197] та "... активными украинскими деятелями..." [26: арк. 198]. Такий висновок службовцям органів політичної поліції було зроблено на підставі даних зовнішнього спостереження не лише за самим С.Єфремовим, але й іншими діячами українського руху, з якими спілкувався талановитий публіцист. Серед таких осіб – колектив газет "Громадська думка", "Рада", який у переважній більшості складався саме із членів УДРП: Б.Грінченко, Є.Чикаленко, Ф.Матушевський та ін.

На початку 1915 р. С.Єфремов знову потрапив під зовнішнє спостереження і "... проходил ... по украинцам под кличкой "Писатель"..." [19: арк. 19 зв.; 26: арк. 198]. Завдяки ретельній роботі філерів були "... отмечены ... связи его [С.Єфремова – Л.С.] с местной учащейся молодежью" [26: арк. 198] та з'ясовано коло спілкування.

Ще один член українських ліберальних партій, громадсько-політичний діяч, публіцист – Федір Павлович Матушевський (1869–1919) [2: 457; 6: 1492] також знаходився під зовнішнім спостереженням політичної поліції і був відомий філерам під прізвиськом "Караванний" [19: арк. 3 зв.].

Влітку 1909 р. начальник Київського охоронного відділення повідомляв Київського губернатора, що "... Федор Матушевский ... известен тем, что состоял редактором ныне закрытой [на червень 1909 р. – Л.С.] украинской газеты "Громадська думка", принимал участие в деятельности Украинских противоправительственных партий..." [20: арк. 36]. Для того, щоб зробити такий висновок, службовцям політичної поліції достатньо було знайти у липні 1906 р. адресу Ф.Матушевського у записнику К.Хохлича, співробітника "Громадської думки" та "... члена украинской преступной организации "Спилка" [20: арк. 36]. "В ликвидацию ... газеты "Громадська думка" и членов Киевской организации "Спилка", Матушевский подлежал обыску..." [20: арк. 36]. На початку 1907 р. начальник Київського ГЖУ надіслав письмову вимогу начальнику Харківського ГЖУ, щоб той провів обшук у помешканні Ф.Матушевського [24: арк. 53]. З колишнім редактором газети "Громадська думка" мали вчинити "... по результатам обыска" [24: арк. 54]. Проте обшук не вдалось провести, оскільки адресний стіл не міг дати відомостей жандармам про місце проживання Ф.Матушевського [24: арк. 55].

Цікаві дані стосовно громадсько-політичного спрямування газети "Громадська думка" та біографії Ф.Матушевського містить одна з справ Київської судової палати. У 1907 р. вона розглядала справу, у якій обвинувачуваним був Ф.Матушевський. Його, як відповідального редактора газети "Громадська думка", звинувачували у поширенні № 147 цієї газети. Було опубліковано статтю, "... заведомо ... возбуждающую воинских чинов к нарушению обязанностей военной службы..." [22: арк. 2, 3]. Детальний розгляд справи переконав суд, що Ф.Матушевський "... допустил по неосмотрительности выход в свет № 147..." газети "Громадська думка" [22: арк. 29]. Після розгляду справи суд вирішив "... подвергнуть денежному взысканию [Ф.Матушевського, відповідального редактора – Л.С.]... в размере ста рублей..." [22: арк. 33]. А 147-й номер газети "Громадська думка" було приєднано до справи як речовий доказ [22: арк. 44–45].

Член УДРП, активний співробітник газет "Громадська думка", "Рада" Борис Дмитрович Грінченко (1863–1910) [1: 440–441; 2: 180], письменник, фольклорист та мовознавець, ще з 1900 р. значився у справах Харківського ГЖУ як політично неблагодійна особа. Тоді за Б.Грінченком велось "негласное наблюдение" [25: арк. 11 зв.], завдяки якому жандарми могли дізнатися про коло спілкування письменника та його зустрічі з іншими політично неблагодійними особами. На жаль, саму справу віднайти не вдалось. Можливо, вона була знищена під час однієї з революцій 1917 р.

За свідченнями жандармів, Б.Грінченко був "... одним из видных пропагандистов идей украинских партий, с каковой целью хранит у себя нелегальную литературу, коей снабжает членов партии" [23: арк. 78]. Як бачимо, жандарми не називали якоїсь конкретної партії, до якої, на їх думку, міг належати Б.Грінченко. Жандарми, узагальнивши кілька українських політичних партій під збірною назвою "украинская партия" (так робилося у більшості випадків), не стали вдаватись в деталі й визначати членом якої саме української політичної партії був відомий громадсько-політичний діяч та письменник.

"Легальним" способом службовці охоронного відділення дізнавалися ще про один бік "злочинної" діяльності Б.Грінченка. Декілька нелегальних українських книг, до видавництва яких був причетний письменник, поповнили бібліотеку одного з охоронних відділень. Одна з брошур, зокрема, "Ідея федералізму у декабристів. Видає Б.Грінченко в Києві" (1907 р.) ввійшла до бібліотеки Південно-Східного районного охоронного відділення [27: арк. 1–12].

Як бачимо, службовці губернських жандармських управлінь та охоронних відділень досить ретельно збирали відомості про членів українських ліберальних партій, осіб неблагодійних у політичному відношенні. Тож опрацювання документів жандармсько-поліцейських органів Російської імперії допоможе дослідникам дізнатися про маловідомі, невивчені факти з життя та діяльності відомих громадсько-політичних діячів початку ХХ ст., дозволить з'ясувати коло їх спілкування та географічні межі діяльності. Оцінка діяльності та визначення службовцями царської охорони політичних позицій активних учасників національно-визвольного руху дасть змогу визначити їх місце і роль у суспільно-політичних процесах початку ХХ ст. Вивчення та ретельний аналіз даних біографічного характеру із документів органів таємної поліції Російської імперії додасть ще один важливий фрагмент у мозаїку багатоманітної політичної історії України початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Грінченко Борис // Енциклопедія українознавства. В 10-ти тт. Т. 2. – Львів, 1993. – С. 440–441; 2. Довідник з історії України (А–Я) / Під ред. І.Підкови. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.; 3. Донченко С. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). – Дніпропетровськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 370с.; 4. Єфремов Сергій // Енциклопедія українознавства. В 10-ти тт. Т. 2. – Львів, 1993. – С. 659–660; 5. З'їзд Української радикально-демократичної партії // Хлібороб. Селянська часопись. – Лубни. – 28 грудня 1905. – Ч.3. – С. 3; 6. Матушевський Федір // Енциклопедія українознавства. В 10-ти тт. Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1492; 7. Первая украинская газета//Киевская старина. – 1905. – №11–12. – С.107; 8. Платформа Української радикальної партії // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кін. ХІХ ст. – 1917 р. Ч.1. / Упоряд.: Б.І.Корольов, І.С.Михальський. – К.: Видавництво Європейського університету, 2004. – С. 182–187; Платформа Української радикальної партії // Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст.. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – С. 56–61; 9. Платформа Української радикальної партії // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кін. ХІХ ст. – 1917 р. Ч.1. / Упоряд.: Б.І.Корольов, І.С.Михальський. – К.: Видавництво Європейського університету, 2004. – С. 182–187; 10. Програма Української демократичної партії // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець ХІХ – 1917 р. Ч.1. / Упоряд.: Б.І.Корольов, І.С.Михальський. – К.: Видавництво Європейського університету, 2004. – С. 180 С. 180–182; 11. Програма Української демократично-радикальної партії // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець ХІХ – 1917 р. Ч.1. / Упоряд.: Б.І.Корольов, І.С.Михальський. – К.: Видавництво Європейського університету, 2004. – С. 231–236; 12. Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ ст. – 1939 р.). – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет",

2002. – 361с; 13. Українська демократична партія // Енциклопедія українознавства. В 10-ти тт. Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3353; 14. Українська демократично-радикальна партія // Енциклопедія українознавства. В 10-ти тт. Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3353; 15. Українська радикальна партія // Енциклопедія українознавства. В 10-ти тт. Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3368; 16. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАУК) – Ф. 268 Южное районное охранное отделение, оп. 1, спр. 381 Переписка с Харьковским охранным отделением по охранению порядка и общественной безопасности в гор. Варшаве и др. учреждениями о деятельности Харьковской организации РСДРП и о состоявшемся конгрессе общества “Просвита” в гор. Львове; 17. ЦДІАУК. – Ф. 274 Киевское губернское жандармское управление, оп. 1, спр. 3225 Переписка с Киевским губернатором. Киевским охранным отделением и другими учреждениями о политической проверке разных лиц, обвиняемых в принадлежности к политическим партиям. участию в забастовках, распространении нелегальной литературы; 18. ЦДІАУК. – Ф. 274 Киевское губернское жандармское управление, оп. 4, спр. 175 Дело по наблюдению за студентом Киевского университета Юркевичем Л.И. (наблюдательная кличка “Водопадский”, партийная кличка “Лева”), принадлежащий к РСДРП; 19. ЦДІАУК. – Ф. 274 Киевское губернское жандармское управление, оп. 4. спр. 511 Дело по наблюдению за членом Государственной Думы Керенским А.Ф. (наблюдательная кличка “Петроградский”); 20. ЦДІАУК. – Ф. 275 Киевское губернское жандармское управление, оп. 1, спр. 1958 Переписка с Киевским губернатором, Тифлиским ГЖУ и другими учреждениями о политической проверке разных лиц; 21. ЦДІАУК. – Ф. 276 Юго-Западное районное охранное отделение, оп. 1, спр. 15 Агентурные сведения о деятельности РСДРП, партии эсеров, “Бунд”, группы анархистов-коммунистов и др. организаций о наблюдении и аресте лиц, принадлежащих к этим партиям по Черниговской губернии; 22. ЦДІАУК. – Ф. 318 Киевская судебная палата, оп. 1, спр. 1091 Дело по обвинению редактора Киевской газеты “Громадська думка” Матушевского Ф. в опубликовании статьи “Події в Юзівці, Катеринославської губернії”, описывающей рабочие митинги на шахтах и заводах Донецкого бассейна; 23. ЦДІАУК. – Ф. 318 Киевская судебная палата, оп. 1, спр. 1720 Дознание Киевского ГЖУ по обвинении Скрынникова П., студента Киевского университета Завадского С.Ф. и других в принадлежности к Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии “Спилка”, проведении собраний обсуждавших вопрос вступления “Спилки” в РСДРП и хранения “партийной документации”; 24. ЦДІАУК. – Ф. 336 Харьковское губернское жандармское управление, оп. 1, спр. 2513 Дело о производстве дознаний по требованиям губернских жандармских управлений о лицах, проживающих в Харьковской губернии и обвиняемых в распространении нелегальной литературы, принадлежности к политическим партиям и др.; 25. ЦДІАУК. – Ф. 336 Харьковское губернское жандармское управление, оп. 1, спр. 798 Переписка с Харьковским охранным отделением о передаче дел агентурного отделения Харьковского ГЖУ охранному отделению и опись переданных дел; 26. ЦДІАУК. – Ф. 336 Харьковское губернское жандармское управление, оп. 4, спр. 36 Дело по украинской революционной партии; 27. ЦДІАУК. – Ф. 705 Юго-Восточное районное охранное отделение, оп. 1, спр. 341 Листовки Харьковского комитета РСДРП “Товарищи рабочие”, “1 мая”, газеты “Пролетарий” № 41 – орган Петербургского и Московского комитетов РСДРП, “Социал-демократ” № 9 – центрального органа РСДРП и другие газеты и брошюры, полученные агентурным путем и присланные Департаментом полиции для ознакомления; 28. ЦДІАУК. – Ф.274 Киевское губернское жандармское управление, оп. 5, спр. 26 Агентурные сведения и переписка с Департаментом полиции, помощником начальника Киевского ГЖУ в Черкасском и Чигиринском уездах и других лицах, принадлежащих к украинской буржуазно-националистической организации “Спилка”. Список организаторов и пропагандистов украинских кружков; 29. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Передмова В.Шевчука. – К.: Темпора, 2003. – 416с; 30. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917 рр.). У 2-х тт. Т.1.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – 428с; 31. Чикаленко Євген // Енциклопедія

українознавства. В 10-ти тт. Т. 10. – Львів, 2000. – С. 3748; 32. Чмырь С. Украинская демократическая партия // Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 634; 33. Чмырь С. Украинская демократическо-радикальная партия // Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 634–635; 34. Чмырь С. Украинская радикальная партия // Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 643–644; 35. Шраг Ілля // Енциклопедія українознавства. В 10-ти тт. Т. 10. – Львів, 2000. – С. 3893.

Liubov Stromyliuk

EMPLOYEES OF THE REPRESSIVE ORGANS OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE EARLY XX CENTURY ABOUT THE MEMBERS OF THE UKRAINIAN LIBERAL PARTIES

The article deals with the characteristics given to the members of the Ukrainian liberal parties by the employees of the Russian empire secret police. The documents of those institutions may serve an important source for the study of the lives and activities of well known political and public figures of the early XX century.

УДК 94 (477) Порш „1910/1913”

Андрій Магурчак

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ПОРША (1910–1913РР.)

В статті висвітлюється діяльність українського соціал-демократа М. Порша, а саме участь у кооперативному русі, українському науковому товаристві в Києві.

Українська історія початку ХХ ст. багата героїчними персонами. Не винятком був лідер УСДРП М. Порш. Однак значний пласт інформації діяльності М. Порша в силу об'єктивних причин був малодослідженим. З вище зазначеного автор ставить за мету розкрити маловідомі факти із політичного життя М. Порша. Проте в історіографії даного часового проміжку діяльності М. Порша епізодично торкалися А. Жук, В. Солдатенко, Т. Бевз [4; 9].

Відійшовши від партійної діяльності в 1910 р., М. Порш залучається до праці в українському науковому товаристві у Києві. Наукова діяльність товариства проявлялася у публічних наукових і секційних засіданнях. Так, в 1911 р. відбулося 10 публічних наукових засідань, на яких було прочитано 20 доповідей, однією з яких була доповідь 30 січня М. Порша на тему: „З сучасного економічного життя” [10: 159]. На цьому М. Порш не обмежився. Наступного року він також робить доповіді на теми: „Економічні відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на підставі останньої загальної переписи”, „Статистичні нариси про робітництво на Україні”. В 1912 р. був обраний членом даного товариства. Товариство видавало свій періодичний орган – „Записки українського наукового товариства в Києві” на сторінках якого М. Порш розмістив свою працю „Робітництво України. Нариси по статистиці праці”.

Розглядаючи Україну як окрему економічну одиницю, порівнюючи її з іншими економічними частинами імперії, М. Порш визнавав, що ринкові умови пустили „глибоке коріння в народному господарстві нашого краю, що соціальна диференціація зайшла доволі далеко в нашому суспільстві: від ¼ в самостійній частині всієї людності до

більш 1/3 серед самостійних промислового населення вже в 1897 р. було цілком пролетаризовані" [8: 125]. Однак розвиток ринкових засад не відбувався рівномірно на Україні, найбільш динамічно вони розвивалися в степовій частині України, яка нарівні була із провідними економічними районами імперії. Такий своєрідний дисбаланс розвитку українських територій М. Порш пояснював історичними чинниками. Розглядаючи стан народного господарства України через історичні призми, зазначав, що воно випереджає за економічними темпами загально імперські темпи розвитку. М. Порш вважав, що найяскравіше це проявляється за кількістю збудованих нових фабрик, робітників і концентрації робочої сили [8: 125].

Характеризуючи склад промисловості України в кінці 90-х рр. XIX ст., М. Порш дійшов висновку, що домінуюче становище в ній належало гірництву, харчовій, металургійній галузям. Саме в цих галузях були зосереджені найбільші маси робітників. Аналізуючи стан робітництва України, М. Порш звертав увагу на сезонний характер багатьох галузей промисловості, яке, в свою чергу, наклало відбиток на робітників України. „ Велике число непостійних, сезонних елементів в ньому, поруч з загальною технічною і економічною відсталістю деяких головних галузей нашого народного господарства, – зазначав М. Порш, – надає цілому робітничому класові у нас характеру відсталого, утворює пересічний рівень пролетаря нижчий, ніж по цілій державі, а не то, що по окремих найбільш розвинених районах імперії" [8: 126]. Цьому сприяли об'єктивні чинники – відсутність навчання в українських школах, земського самоврядування, а також незбалансованість структури народного господарства.

Наводячи негативні моменти в культурному розвитку українського робітництва, М. Порш підкреслював, що в деяких сферах промисловості робітництво більш освіченіше, ніж „грамотність всього населення України, але і доволі високу грамотність її міської людності" [8: 127]. Однак це було винятком і кардинально не впливало на значну частину українського робітництва.

Аналізуючи склад і чисельність українського робітництва, М. Порш дійшов висновку, що індустріальне робітництво складало малу чисельність. Так, на 100 осіб промислового населення припадало тільки 11 промислових робітників, у той же час як у європейській частині Росії ця цифра складала 23 робітника, а по імперії 17. Зважаючи на те, що в 90-х роках XIX ст. фабрично-заводська промисловість була зосереджена в середніх за розміром підприємствах, в яких працювала значна частина робітників, М. Порш робить висновок, що промисловість відігравала малу роль в загальнодержавних масштабах, а в свою чергу робітництво не мало впливу на економічні і політичні процеси.

Але розвиток ринкових відносин вніс на початку XX століття певні зміни в структуру фабрично-заводської промисловості. Про це, на думку М. Порша, може свідчити збільшення великих підприємств, а також концентрація робочої сили, вища ніж в інших районах імперії. Не дивлячись на такі зміни, були також певні негативи. Серед них було те, що фабрично-заводська промисловість була зосереджена за межами „культурних огнищ держави в повітах, а не в містах. За сучасних умов громадського і політичного життя в Росії це значно зменшує продуктивну силу російської промисловості, соціальну, економічну і політичну вагу робітничого класу" [8: 128].

Не обминув М. Порш питань еміграції робітників із інших районів імперії, а також національних ознак пролетаріату. Велика кількість робітників прибувала на Україну із Росії. Так, на основі перепису 1897 р. і власних підрахунків, М. Порш вважав, що серед промислового робітництва українці становили 73,4%, а частка зайнятості серед сільськогосподарських робітників складала майже 90%. Такі данні давали змогу М. Поршу стверджувати, що в Україні достатньо власної робочої сили для задоволення промислових потреб. Разом з тим значна частина прийдешніх робітників не створять серйозної конкуренції, але може призвести до культурної децентралізації, якій сприяють політичні обставини [8: 128]. Отже, в своїй праці М. Порш проаналізував основні тенденції стану робітництва Наддніпрянській Україні в кінці XIX ст. – поч. XX ст.

Крім діяльності в науковому товаристві, М. Порш займався рецензуванням і розробкою статистичних праць. З цих питань М. Порш консультувався із М. Грушевсь-

ким. Так, в листі, датованим 3 листопада 1910 р., М. Порш зазначав: „Перш за все, чи не здадуться до „Записок наукового товариства” чи до ЛНВ (Літературно-науковий вісник) рецензії на дві праці М. Рекліцького (полтавського статистика) „Козаки Золотопожеского уезда по данным рушенцевской описи 1767 г.” Полтава 1909, „Статистический справочник по югу России (11укр. губер.) 1910 г”. Що торкається першої, то, на мою думку, її треба було б зредагувати (коротко); що як до другої, котра містить в собі силу цікавого статистичного сучасного матеріалу, то відносно неї можна подати і критичну і реферативну помітку. Отже, коли, на Вашу думку, ці рецензії варто написати, то я зроблю це” [13: 1–2].

Працюючи над працею „Движение преступности в России с 1885 года и по настоящее время”, особливу увагу в ній звертав на українські губернії. Однак він не полишав думки про написання аналогічної праці для України, при цьому розширити часові рамки, і тому запропонував М. Грушевському посприяти в надрукуванні праці в „Записках українського наукового товариства”, або в ЛНВ під назвою „Злочинна Україна”, яка б складалася з трьох частин: 1) злочинність по всій Україні (її реальний характер), 2) географія злочинності на Україні (по районам і губерніям), причини злочинності на Україні. Основний акцент в цих працях М. Порш намагався зробити на економічні обставини [13: 2–3]. Однак, із невідомих причин, ця праця так і не була надрукована.

Крім того, М. Порш прохав М. Грушевського прийняти до редакції „Записок...” його монографію „Українське робітництво після перепису 1907 р.”, над якою він закінчував роботу. Також він хотів розмістити на сторінках ЛНВ рецензію на працю В. Винниченка, яка стосувалася „етики, як загальної так половой”. Оскільки, на думку М. Порша, літературні твори В. Винниченка маючи великий вплив на тогочасну молодь, „несуть в собі соціальну і індивідуальну отруту” і закликав вести рішучу боротьбу, в тому числі і наукову [13: 3–4]. Це він хотів показати у роботі „Мораль героїв Винниченка”.

Однак М. Порш не встигав запропоновані праці вчасно завершити – через навчання в університеті Св. Володимира. Але його працьовитість і наполегливість давали певні результати. Після складання державних іспитів в 1911 р., М. Порш не полишав писати праці, серед яких можна виділити: „Націоналізація господарства”, „Переселенський рух з часів визволення з кріпацтва”, „Природний район чи національна територія в статистично-економічних досліджах”, „Сучасна українська інтелігенція”, „Державний бюджет Росії за останні 10 років”, „Фінанси місцевих органів самопорядкування в Західній Європі і в Росії”, „Селянський рух на Україні”, при написанні яких він консультувався особисто з М. Грушевським [13: 6–7].

Українська кооперація на початку ХХ ст. посідала вагомим місце в українському національному русі. Значну підтримку розвитку кооперативному рухові надавали представники українських соціал-демократів. М. Порш в період партійної кризи 1907–1910 рр., виступаючи із класових принципів, відкидав кооперацію як одну із форм національної боротьби. Однак протягом короткого проміжку часу відбулася еволюція у поглядах М. Порша. Причина такої еволюції пояснювалася безперспективністю класових догм, а також залучення значної частини однопартійців в питанні кооперації.

Слід зазначити, що кооперативний рух в тогочасній Наддніпрянській Україні набував значних обертів. Яскравим прикладом цього може слугувати кількість кооперативних спілок, товариств, союзів, а також обсяг проведених просвітницьких робіт серед українського населення. Із створенням товариства „Наша кооперація”, що налічувала, за різними даними, від 26 до 150 чоловік [12: 4; 11: 66], М. Порш став також одним із її функціонерів, який ставив за мету сприяти розвитку українській кооперативній справі. Товариство видавало свій власний часопис, який мав однойменну назву „Наша кооперація” і виходив з 31 січня 1913р. по 31 грудня 1914 р. [11: 66].

На сторінках часопису М. Порш розмістив статтю „Українська кооперація в 1913 році”, в якій подавав кількість відкритих споживчих та кредитних товариств, які, за його підрахунками, становили майже 6 тис. [7: 12]. Іншим позитивним фактором, який сприяв розвитку українського кооперативного руху, М. Порш вважав ріст „коопера-

тивної свідомості". Зазначені чинники дали підставу йому зробити висновок, що українська кооперація переходить на найбільш вищий рівень свого розвитку. Також він підтримав пропозиції кооператорів про об'єднання окремих товариств [7: 12]. Крім того, він зазначав, що кооперація набуває національного характеру, на перешкоді якого стоїть уряд і чорносотенські організації. Однак він залишався оптимістом і вбачав в кооперації могутній чинник національного відродження.

Зокрема він брав участь в нараді кооператорів, скликаній Губернським земством. На нараді розглядалися питання про створення кооперативної школи, організації губернського загально-кооперативного з'їзду в 1914 р. М. Порша було обрано до організаційного комітету із проведення даного з'їзду [6: 17].

Як член товариства „Наша кооперація” долучився до організації проведення Другого Всеросійського кооперативного з'їзду, який відбувся в серпні 1913 р. у Києві. Так, на засіданні організаційного комітету 7 грудня 1912 р. М. Порш підтримав рішення наради, на якій було визначено дату скликання, президіум з'їзду, секцій і т. д. Програмні питання майбутнього з'їзду, зустріч членів оргкомітету з учасниками, які мали б представляти кооперативні союзи і організації були обговорені 21 грудня 1912р. і 10 січня 1913 р. [2: 4].

На скликаному Другому Всеросійському кооперативному з'їзді, який проходив з 1–7 серпня 1913 р., М. Порш входив в секретаріат з'їзду, а під час роботи секцій – в кредитну [5]. Важливими результатами з'їзду стало ухвалення проекту загально-кооперативного закону, розроблено положення про Раду кооператорів. З'їзд також прийняв резолюцію про створення кооперативного інституту і музею. Проте головна увага делегатів була прикута до питання про союзне будівництво, з якого розгорнулася дискусія між центристами і федералістами. Представники московських кооператорів вважали за необхідне зосередження всієї торгівельної діяльності, а також всіх капіталів кооперації цілої держави в одну централь, а, згідно з цим поглядом, місцеві союзи повинні були передавати всі свої паєві капітали в московський союз на рахунок проведення всіх торговельних операцій, тобто фактично повинні були ставати філією московського союзу. Погляди московських кооператорів ґрунтувалися на тому, що кооперація в Російській імперії ще була слабкою і тільки сильний центр міг виправити становище. Фактично тим самим вони перешкоджали б розвитку української кооперації. З таким проектом розвитку кооперації в державі виступали проти українські представники, серед яких був М. Порш. Вони виступали за федеративний принцип кооперативного будівництва, обстоючи краєві союзи із всеросійськими центрами.

Після дискусій була прийнята резолюція „Про союзне будівництво”. В ній зазначалося: „Необхідно дозволити без перешкод відкриття, як територіальних, так і заснованих на основі спільності інтересів Союзів кооперативних установ, а рівних обласних і групових кооперативних банків. 2) В районах діяльності Союзів допустимо відкриття філій, агентур Центральних кооперативних Союзів (банків)” [11: 82]. Однак під час доповіді представникам бюро московського союзу споживчих товариств вдалося внести деякі зміни до резолюції. На це миттєво відреагував М. Порш, заявляючи, що прийнята поправка про союзне будівництво суперечить одному із пункту резолюції. Резолюція вимагає, зазначав він, щоб з'їзд визнав питання про обласні союзи в споживчій кооперації неясним і залишив його відкритим, а тільки що прийнято загальну постанову про союзне будівництво, яке говорить про право відкриття будь-яких союзів всіх напрямків кооперації. Щоб не суперечити собі, М. Порш запропонував з'їздові відкинути дану тезу доповіді бюро московського союзу. Однак з'їзд не прислухався до зауважень М. Порша.

Також багато було звернуто уваги на культурно-просвітницьку діяльність в кооперації. На розгляд з'їзду були представлені дві пропозиції. Перша, яку запропонували „федералісти”, визначалося, що кооперативи повинні вести широку культурно-просвітницьку роботу, не обмежуючись кооперативною пропагандою. Друга зводилася до того, що культурно-просвітницька робота повинна обмежуватися ближчими потребами кооперативів, однак вона більшістю голосами була відкинута.

Участь М. Порша в кооперативному русі не обмежилася участю в роботі товариства „Наша кооперація” і в організаційному комітеті для проведення Всеросійського кооперативного з’їзду. Він також брав участь в роботі засідань кооперативної секції для проведення Першої Всеросійської кооперативної виставки протягом 1913 р. Із збережених протоколів засідань кооперативної секції нам відомо, що відбулося їх 32. Як член бюро секції М. Порш і І. Архангельський доповідали секції, що згідно з постановами секції від 30 листопада 1912 р. бюро скликало нараду 6 грудня, в роботі якій брав участь М. Порш, на якій розглядалося питання про організацію статистичних робіт на кооперативній виставці [1: 46]. На нараді було прийнято рішення про початок роботи статистичного бюро з 1 січня 1913 р. Робота даного підрозділу була поділена на відділи.

Крім того, М. Порш порушив питання про форми роботи закордонних кооперативів на київській кооперативній виставці [1: 46–47]. Також він долучився до розробки проекту „Положення о Бюро Секції”, який пізніше був відкинутий [1: 60зв.]. Активна участь в роботі секції М. Порша призвела до призначення його секретарем та діловодом [1: 36–36зв.].

Організація проведення Всеросійської виставки вимагала певних уточнень – як організаційних, так і фінансових. Тому були запропоновані і прийняті пропозиції М. Порша, згідно з якими видатки на закордоні комісії – 35 рублів, на споживчу підсекцію – 50 рублів і на виробництво робіт в Кишиневі – 5 рублів [1: 63]. Великий обсяг організаційних робіт не завжди давав можливість провести вчасно намічені заходи. Так, виставковий комітет мав виробити план, який мав сприяти роботі екскурсантам виставки. Для того, щоб прискорити вироблення даного плану, було ухвалено залучити М. Порша до роботи Виставкового Комітету.

Іншими важливими питаннями, із яких доповідав М. Порш, було затвердження функцій і посади комісара кооперативного відділу виставки, а також діяльність Комітету Виставки у сприянні екскурсантам. Внаслідок обговорення цих питань, були прийняті рішення не затверджувати посади комісара і повідомити кооперативні організації через кооперативну пресу правила про експонування [1: 73]. Одним із важливих питань, які порушували члени секції, а пізніше на Другому Всеросійському кооперативному з’їзді, була організація кооперативного музею в Києві. З цього питання існувало кілька пропозицій. Так, М. Порш запропонував організацію загально кооперативного музею доручити київському союзу закладів малого кредиту і передати йому матеріали секцій і експонатів. Союз закладів малого кредиту зобов’язаний залучити для спільного керівництва всі місцеві кооперативні заклади [1: 78]. Інші пропозиції – П. Пожарського, В. Родзевича і А. Береті були в багатьох пунктах схожі. Під час обговорення була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що секція визнає необхідним розпочати організацію загально кооперативного музею через передачу матеріалів секції і експонатів для союзу закладів малого кредиту і просить прийняти на себе організацію такого музею. Союз закладів малого кредиту повинен залучити до цієї роботи представників із інших організацій [1: 78зв.-79]. Отже, фактично була прийнята пропозиція М. Порша.

Зокрема, він підтримав план експонування, який включав участь кредитних і заощаджуваних товариств і союзів; експонати повинні представляти культурно-просвітницьку діяльність, район діяльності, підрозділи кредитних товариств та ін, всього 29 пунктів [3: 56]. Щоб ознайомитися із здобутками кооперативного руху в Галичині, А. Жук у листі до М. Порша від 30 листопада 1913 р. писав про передачу 254 крон і 100 руб. для видання двох брошур, одна – про експонати галичан на виставці, а друга – про кооперативний рух в Галичині, перша також призначалася для безкоштовної передачі учасникам виставки, а другу для продажі. Крім того, А. Жук прохав зробити М. Порша рекламу даних брошур серед редакцій київських газет, а також серед видатних тогочасних українських і російських кооператорів. Для кращого ознайомлення серед української громадськості брошури запропонував надрукувати в часописі „Наша кооперація” [3: 54].

Цим А. Жук не обмежився. Він переслав кілька брошур – для надрукування до скликання Другого Всеросійського кооперативного з'їду, серед них були „Національні і соціальні відносини в Галичині”, „Сучасний стан кооперативного руху в Галичині” та ін. Також він проінформував про скликання міжнародного кооперативного конгресу, на якому галичан мав представляти І. Петрушевич, і прохав М. Порша посприяти, щоб на конгресі були представники від Наддніпрянської України [3: 53].

Отже, протягом 1910–1913 рр. М. Порш, відійшовши від партійної діяльності УСДРП, активно включається в український кооперативний рух. Ця активність проявилася в роботі товариства „Наша кооперація”, а також в підготовці організаційних моментів для проведення кооперативних заходів. Залучення до наукової роботи в науковому товаристві, розробка науково-статистичних праць свідчить про те, що М. Порш долучився до тогочасної когорти інтелектуально-політичної української еліти.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва. – Ф.161. – Оп.1 – Спр.10. 2. Державний архів м. Києва. – Ф.161. – Оп.1 – Спр.12. 3. Державний архів м. Києва. – Ф.161. – Оп.1. – Спр.14. 4. Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877 – 1944) (3 нагоди 85–ліття з дня народження) // Сучасність. – 1962. – № 1. – С.52–66. 5. Киевская мысль. – 1913. – 2 августа. 6. Кооперативна нарада в Земстві // Наша кооперація. – К., 1913. – №22. – С.16–17. 7. М. Г. Українська кооперація в 1913 році // Наша кооперація. – К., 1914. – №2. – С.10–13. 8. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці // – К., 1913. – Кн.11. – С.107–162. 9. Солдатенко В., Бевз Т. Микола Порш – лідер українських соціал-демократів // Історія України. – 1997. – №44. – С.2. 10. Хроніка „Українського наукового товариства в Києві” // Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1912. – Кн.10. – С.158–160. 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). – Ф.3795. – Оп.2. – Спр.163. 12. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2824. 13. ЦДІА України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.703.

Andriy Magurchak

UNKNOWN FACTS OF MYKOLA PORCH'S ACTIVITIES (1910–1913)

The author studies unknown facts of the activities of one of The famous Ukrainian social-democrats Mykola Porsh in particular his participation in cooperative movement and Ukrainian scientific community in Kyiv.

УДК 94 (477)

Ірина Василик

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ СТ. – 1919 Р.)

В статті науково обгрунтовано визначний вклад К. Левицького як генерального директора і співзасновника провідних економічних та кооперативних товариств і організацій в економічно-прогресивний розвиток краю. Охарактеризовано визначальну роль К. Левицького як керівника української фракції віденського парламенту і галицького крайового сейму у відстоюванні життєво важливих прав та свобод українського народу. Висвітлено місце К. Левицького у державотворчому процесі ЗУНР.

У сучасних реаліях незалежної України, зокрема процесах політичного та економічного реформування, розбудови всіх сфер життя суспільства, значно зростає інтерес до глибокого та критичного осмислення минулих подій, що відбувались на території України в цілому та Східної Галичини зокрема наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Об'єктивне, послідовне та науково обгрунтоване вивчення історичного досвіду сприятиме вирішенню важливих питань і проблем сьогодення, таких, зокрема, як діяльність законодавчої гілки влади та формування принципів парламентаризму на основі демократії, діяльність партій і організацій, розвиток народного господарства, в тому числі аграрного сектора, базове реформування системи освіти України й ін. Всі ці питання знайшли відображення у діяльності відомого політика, юриста, економіста і просвітника – Костя Левицького. Його громадсько-політична діяльність як одного з лідерів і організаторів суспільно-політичного руху Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. має важливе наукове і суспільне значення й сьогодні залишається ще не висвітленою. Тому метою статті є аналіз громадсько-політичної діяльності К. Левицького (остання чверть ХІХ ст. – 1919 р.) та її ролі у суспільно-політичному, економічному, культурному житті Східної Галичини. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1. Прослідкувати процес формування і становлення політичних поглядів К. Левицького та висвітлити його громадську діяльність; 2. Проаналізувати партійну та парламентарну діяльність К. Левицького в період 1899 – 1914 рр.; 3. Узагальнити націотворчу діяльність К. Левицького в 1914–1919 рр.

Аналізуючи громадсько-політичну діяльність одного з провідних лідерів й широкомасштабних діячів Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Костя Левицького, варто звернути увагу, що він був провідним юристом і головою Української Національно-Демократичної Партії; керівником українських фракцій віденського парламенту і галицького крайового сейму; почесним членом товариства "Просвіта" й НТШ; співзасновником таких великих економічних товариств, як "Народна Торгівля", "Карпатія", Земельного банку Іпотечного, банку й однойменного товариства "Дністер"; головою найбільших в краї кредитних товариств "Крайовий Союз Кредитовий" та "Крайовий Союз Ревізійний". В 1918 р. К. Левицький став прем'єр-міністром новоутвореної Західноукраїнської Народної Республіки (далі ЗУНР). На жаль, в історичній науці К. Левицький найбільше відомий як голова Держсекретаріату ЗУНР і керівник економічних товариств, про що писала більшість тогочасних періодичних видань, таких як "Діло", "Свобода", "Життя і Знання", "Воля", календарі "Просвіти", "Вперед", "Січ" й інші та безпосередні їхні учасники – М. Лозинський [25, 30], Д. Паліїв [57], Л. Ганкевич [66], М. Гуцуляк [56], О. Слободич [51], О. Кузьма [58]. Дуже мало відомо про К. Левицького як про керівника українських фракцій віденського парламенту і галицького крайового сейму й вище перерахованих установ. Це пояснюється тим, що джерела, які висвітлювали суспільно-політичні і культурні процеси краю, лише частково висвітлювали і діяльність К. Левицького, здебільшого як керівника тих чи інших товариств і організацій, або учасника зазначених процесів. Тому ос-

новна увага приділялась діяльності саме цих установ, а не безпосередньо К. Левицькому. Велике значення мають спогади самого К. Левицького, які він опублікував під назвами: "Історія політичної думки галицьких українців 1818–1914"; "Великий Зрив"; "Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни"; "Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів". В роки існування радянської влади історична наука і публіцистика розглядали особистість К. Левицького теж переважно в контексті діяльності ЗУНР, вважаючи його "буржуазним націоналістом" [1: 10]. Важливе значення у вивченні політико-економічної діяльності К. Левицького має діаспорна література, в якій особа К. Левицького розглядалась з державницьких позицій, а його діяльність теж висвітлювалась в контексті існуючих установ і організацій. Найбільш повно і всебічно описав економічну діяльність і дав особистісну характеристику К. Левицького І. Вітанович [16]. Окреме місце серед діаспорних дослідників займають праці М. Стахіва [54,69], Л. Шанковського [67], О. Мегаса [59]. За час незалежності України з'явилося ряд публікацій, збірників документів, матеріалів і наукових конференцій, присвячених діяльності ЗУНР і УНР, в яких частково згадується і постать К. Левицького. В окремій невеликій книзі дослідника І. Андрухів [2] під назвою "Кость Левицький: сторінки життя" (Івано-Франківськ, 1995), стисло описано життєвий шлях К. Левицького та показано основні віхи його діяльності. Але в цій праці не використано архівних матеріалів, які є основним джерелом вивчення даної теми.

Джерельну базу становлять насамперед документи державних архівів України. Важливими є документи Державного архіву Івано-Франківської області, Державного архіву Львівської області. Головний масив документів зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Велику цінність мають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Певна частина матеріалів зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Неабияку цінність становлять Стенографічні протоколи Віденського парламентського архіву, Республіка Австрія. Необхідно наголосити на тому, що окремого фонду, в якому були б зібрані матеріали про діяльність Костя Левицького, в архівах немає. У зв'язку з цим було необхідним спочатку проаналізувати архівні матеріали, які зібрані в окремі фонди сучасників К. Левицького та установ і організацій, в яких він безпосередньо працював.

У працях К. Левицького "Про закон о товариствах і право збору", "Про каси позичкові", "О набуттю недвижимости при екекуційній продажі", "Про нові гроші", "Про польові пошкоди", "Про шпихліри і крамниці", "Про сільські каси позичкові і щадниці", "Про нові спілки господарські", "Про ґрунтовий катастер", "Наш закон будівельний" містяться поради, що стосуються тих питань, які звучать навіть в самій назві цих книг. Як бачимо, вони носять переважно господарсько-економічний характер. Цінність праць такого типу полягає в обсязі наведеного в них фактичного матеріалу і є важливою для сучасних дослідників історії аграрних відносин. Як юрист, К. Левицький зробив багато для удосконалення та популяризації австро-угорського законодавства в Східній Галичині. Він, зокрема, дав пояснення змінам до чинного законодавства Австро-Угорської монархії в невеликих за обсягом та доступних і глибоких за змістом працях: "Наша свобода або які ми маємо права", "Наш закон громадський або які ми маємо права в громаді", "Що має робити "Просвіта" на основі нового статуту", "Німецько-український правничий словар", "Про права рускої мови", "Про спис людности", "Про неважність в новім процесі цивільнім. Розвідка з австрійського права процесового". Оскільки К. Левицький був не тільки теоретиком, а й практиком, згадаймо хоча б його більш ніж 40-літнє керівництво Крайовим Союзом Кредитовим, можна стверджувати, що це надає вищеназваним працям особливого джерелознавчого значення.

Не менш важливими є джерела і література загального характеру, які дають змогу проаналізувати історичне тло – передумови, причини розвитку тих чи інших явищ і процесів, їхній вплив і значення. В цьому контексті насамперед слід назвати праці М. Демковича-Добрянського [29], Ю. Михальського [34], О. Аркуші [27], І. Котлобулатової [14], М. Литвина [49], С. Телешуна [47] та ін.

Аналізуючи історію Східної Галичини 60–70 років XIX ст., слід відзначити, що це був нелегкий і в деякій мірі визначальний час для всього краю. Починаючи з 70–х років XIX ст., в галицькому краї, хоч і повільно, але приходив період осмислення і зародження самоповаги українського народу стосовно самого себе. У цьому контексті важливого значення набувала роль особи в історії як такої. Серед когорти відомих галицьких "мужів" – В. Стефаніка, І. Франка, В. Гнатюка, А. Шептицького, Ю. Романчук, Є. Олесницького – виступає яскрава й неординарна постать провідного галицького політика, юриста, економіста, просвітника – Костя Левицького. Він народився 17 листопада 1859 р. в містечку Тисмениця, неподалік від міста Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Після закінчення Тисменицької початкової школи К. Левицький у 1869 р. вступив до Станіславської гімназії [2: 2]. Там він став членом таємної української організації "Громада", в якій отримав перше національне виховання та організаційні навички. Викладачами К. Левицького були відомі українські професори – Клим Ганкевич, Іван Саноцький, Аполлон Нечай, Іван Ружицький, історик Юліан Целевич, о. Іван Лопушанський, мовознавець Євген Желехівський, знаний у краї катехит о. Іван Литвинович та ін. Гімназію К. Левицький закінчив в липні 1878 р. і восени цього року вступив на юридичний факультет Львівського університету. На той час в університеті найактивніше діяло два студентські товариства – "Дружній Лихвар" і "Академічний Кружок", між якими були трохи напружені відносини. "Академічний Кружок" був схильний до русофільської орієнтації, а члени "Дружнього Лихваря" були українофільського спрямування. Говорячи про становлення політичних поглядів К. Левицького, не можна обминути увагою його участь у діяльності цих товариств. К. Левицький став членом "Академічного Кружка". Проте вже на початку 1880 р. перейшов до "Дружнього Лихваря". Причиною переходу було те, що керівництво "Кружка" почало вимагати від своїх членів говорити і писати винятково російською мовою. Постало питання про виключення з товариства К. Левицького за вжитий у перекладеній ним книжці фонетичний український, а не російський правопис. Завдяки вдумливості, принциповості, ґрунтовним знанням і великій працездатності К. Левицький невдовзі став одним з лідерів "Дружнього Лихваря". В складі його делегації він брав активну участь у роботі віч українських студентів 17 вересня 1880 р. та 7 серпня 1884 р. у Коломиї. Як організатор і керівник "Дружнього Лихваря" К. Левицький відіграв велику роль у виході товариства на якісно новий рівень розвитку. 19 листопада 1881 р. з ініціативи О. Огоновського було вирішено створити в "Лихварі" "Кружок правників" (з 1882 р. "Академічне Братство"). Головою його було обрано К. Левицького [3: 15]. На початку 1882 р. О. Огоновським була створена комісія з 6 осіб, що мала займатися укладанням української юридичної термінології. (Один з членів цієї комісії – К. Левицький у 1893 р. видав "Німецько-Руський Словар висловів правничих і адміністраційних", а в 1920 р. "Німецько-український Правничий Словар", за що був прийнятий у почесні члени НТШ) [4: 60–62].

Слід згадати і про значний внесок у поширенні правових знань серед населення українського правового журналу "Часопись правнича", який почав виходити з 1 квітня 1889 р. (виходив до 1892 р.) На сторінках часопису К. Левицький і його колеги публікували свої розвідки з історії права, переклади основних законів Австро-Угорської монархії українською мовою. Крім керівництва Товариством Українських Правників у Львові, К. Левицький очолював ще Союз Українських Адвокатів. 5 травня 1882 р. "Дружній Лихвар" було перейменовано в "Академічне братство" (1882 – 1896 рр.). Його метою була матеріальна допомога та посередницька діяльність наукового і громадського життя українських студентів. Після закінчення Львівського університету К. Левицький і далі підтримував тісні зв'язки з "Академічним Братством", одночасно працював в канцелярії Львівського намісницького управління [5: 5].

Цікава інформація про навчання та перші роки юридичної практики К. Левицького міститься в анкеті для депутатів Віденського парламенту, яка зберігається у Віденському Парламентському архіві. К. Левицький в ній зазначив, що випускний екзамен на атестат зрілості склав 1878 р. в гімназії м. Станіслава [6: 238]. Далі був студентом права в університетах Львова та Відня. За словами самого К. Левицького: "юридичні державні екзамені в університеті Лемберга (1, 2) і Чернівців (3), складені 1880–1882; захист дисертації з права при університеті Львова у 1884 р., адвокатська практика у Львові (1882–

1889) і після складеного іспиту на адвоката у 1890 р. – адвокат у Львові" [6: 238]. Таким чином, саме в студентських товариствах Львівського університету заклалися основи політичних поглядів майбутнього політика. Активна діяльність в "Дружньому Лихварі" сприяла кристалізації його політичних поглядів, окреслила основні напрямки роботи та підготувала ґрунт для обрання того політичного шляху, яким він йшов протягом всього життя.

Ще одним чинником, який мав великий вплив на формування і становлення політичних поглядів К. Левицького, була його діяльність у товаристві "Просвіта". З ініціативи К. Левицького у його рідному селі Нижневі Тлумацького повіту було засновано у 1881 р. читальню товариства "Просвіта" [7: 42]. Після закінчення університету у 1882 р. К. Левицький офіційно вступив до "Просвіти", зокрема був обраний до її керівного органу – Головного Віділу і 25 років невтомно працював на просвітянській ниві. З його ініціативи у 1884 р. було засновано ремісниче товариство "Зоря".

Крім роботи у товаристві "Просвіта", К. Левицький в 1890 р. відкрив у Львові приватну адвокатську контору. У популяризації культурно-просвітніх ідей та книг товариства "Просвіта" немало роль відіграла організація "Народна Рада", головою якої і був К. Левицький [8: 7]. Варто наголосити, що діяльність К. Левицького у галузі просвіти і правознавства, а також відстоювання національних ідей була помітна не тільки на території Східної Галичини. На неї звернули увагу і представники уряду Російської імперії. За рішенням Міністра внутрішніх справ Російської імперії, К. Левицькому та іншим галицьким діячам було заборонено "везд в Россию за их вражескую по отношению к России, деятельность" [9: 16]. Необхідно зазначити, що на 1892 р. К. Левицький офіційно не займав високих посад й не був кривником жодної політичної організації, а в'їзд на територію Російської імперії йому все ж був заборонений. Це свідчить, що активна національно-патріотична праця К. Левицького та його побратимів не тільки привернула увагу чиновників Російської імперії, а викликала тривогу щодо поширення цих ідей на Наддніпрянську Україну.

Цікавою сторінкою громадської діяльності К. Левицького була його співпраця з різними видавництвами краю, такими як газета "Батьківщина", "Читальня" й ін. На початку 1897 р. почав виходити політичний тижневик "Свобода", головним редактором якого був К. Левицький [10: 1]. Крім того, у видавничій діяльності почесне місце займають календарі "Просвіти", і у цьому теж заслуга і К. Левицького, як певний час їхнього редактора. К. Левицький став секретарем комітету, який збирав кошти на побудову Львівського театру і брав участь в роботі товариства "Руська Бесіда". З середини 90-их років він став головою Львівської "Просвіти" і одночасно заступником голови Головного Віділу "Просвіти" Ю. Романчука.

На зламі двох століть більшість членів-народовців "Просвіти" в 1899 р. оформилися в Національно-Демократичну партію на чолі з Ю. Романчуком та К. Левицьким. УНДП була заснована 26 грудня 1899 р. у Львові і К. Левицький ввійшов до її керівного органу – Тіснішого Народного Комітету. Кінцевою метою УНДП було створення незалежної й самостійної української держави [11: 4].

К. Левицький брав участь у заснуванні ряду важливих економічних установ Східної Галичини. Однією з них була "Народна Торгівля" – перша споживча кооперація, заснована у 1883 р. в Львові. Одним з співзасновників цієї організації і автором статуту був К. Левицький. Саме з цього часу починається історія українсько-галицької споживчої кооперації" [12: 6]. 15 вересня 1892 р. на основі дозволу Галицького намісництва в Львові було засновано "Товариство взаємних забезпечень від вогню, крадіжки та взлому "Дністер". Серед його засновників, а також членом правління був і К. Левицький [13: 2]. В 1894 р. виникла потреба створення кооперативного банку, який отримав таку ж назву "Дністер". Його метою було надання дешевих кредитів, а також матеріальної допомоги своїм членам у формі грошових позик. У 1895 р. було утворено "Товариство взаємних забезпечень", співзасновником якого був Кость Левицький. З його ж ініціативи в 1898 р. для сприяння української кооперації було створено Крайовий Союз Кредитовий (далі КСК), котрий зі зміною статуту і структури в 1924 р. отримав назву Центральний Кооперативний Банк. КСК був головним центром української кооперації, приймав дрібні вклади і великий капітал, забезпечував їх охорону від девальвації [14: 54–55]. Першими

організаторами КСК були С. Федак, Я. Кулачковський та К. Левицький – генеральний директор товариства. Метою Крайового Союзу Кредитового було об'єднання "економічної сили русинів для добробуту народу" [15: 8]. Невдовзі К. Левицький підготував статут Крайового Союзу Ревізійного – окремої ревізійної установи, яка стала також провідним ідейно-організаційним центром всієї української кооперативної діяльності Галичини [16: 136]. Таким чином, КСК передав КСР всі контрольні та організаційні функції щодо української кооперації. А справу парцеляцій (поділу землі на дрібні ділянки – парцели) КСК передав новоутвореному з його ж ініціативи в 1907 р. парцеляційному товариству "Земля", яке також контролював К. Левицький.

З ініціативи українських депутатів на чолі з К. Левицьким у 1910 р. було створено Земельний Іпотечний Банк (далі ЗІБ). К. Левицький згодом став віце-президентом ЗІБ. Ще однією великою економічною інституцією Східної Галичини, головою ради директорів якої був К. Левицький, була львівська страхова компанія "Карпатія" [17: 22]. Її завданням було "вести забезпечення на випадок смерті, забезпечення дожиттєві або мішані і забезпечення на ренти, включаючи або виключаючи інвалідність за виплаченням одноразової або річної премії" [18: 4].

Слід виокремити і діяльність К. Левицького в Науковому Товаристві ім. Шевченка. Будучи секретарем історично-філософської секції, К. Левицький брав активну участь у її діяльності [19: 21–22]. З ініціативи К. Левицького, згодом як заступника голови секції, її членів було поділено на 2 відділи – історичний, яким керував голова секції, і правничий під проводом К. Левицького [19: 13]. Вступив К. Левицький в НТШ 14 червня 1885 р. і в його справі під № 37 записано – "член основатель" [20: 15]. А у дійсні члени НТШ К. Левицький був прийнятий 1 червня 1899 р. [21: 71]. Починаючи з 1906 р., К. Левицький все більше займається політичними справами, що сприяло зниженню його активності в діяльності товариства.

Аналізуючи початок активної політичної діяльності К. Левицького, слід мати на увазі, що великий вплив на його політичну позицію справило створення ще у 1848 р. Головної Руської Ради (далі ГРР), й він неодноразово звертався до її резолюційних положень. Традиції ГРР мала продовжити утворена в 1885 р. у Львові "Народна Рада". Ініціаторами її створення були Ю. Романчук, О. Огоновський, В. Нагірний, О. Стефанович, І. Белей і К. Левицький. Метою товариства був розвиток української народності як самостійної народності слов'янської [22: 21].

Дуже активною була участь К. Левицького у виборчій кампанії до віденського парламенту у 1907 р. Він був закріплений до виборчого округу № 66, що включав такі населені пункти як Бережани-Рогатин-Болехів-Журавно й ін. [23: 1]. За результатами 3-го туру 31 травня 1907 р. К. Левицький пройшов до парламенту [24: 1]. В результаті виборів до парламенту ввійшло 32 українських депутати. На фоні національного предстваництва в австрійському парламенті українці займали четверте місце з поміж 10 представників інших народів [25: 158]. Українська фракція поділялась на 4 секції, і К. Левицький входив до економічної і правничо-адміністративної секції [26: 2]. К. Левицький був депутатом австрійського парламенту з 1907 по 1918 рр., тобто в час роботи XVIII–XX сесій. В стенографічних протоколах архіву віденського парламенту відзначено, що він прийняв присягу 1 (17 червня) 1907 р. К. Левицький розробив програму діяльності і вимог української фракції віденського парламенту, в якій вказувалось, що метою депутатів є самостійний політичний, економічний, соціальний, культурний розвиток українського народу [6: 239].

Ще одним законодавчим органом, в роботі якого брав участь К. Левицький, був Галицький крайовий сейм. Він функціонував з 1861 по 1914 рр. Після парламентських виборів 1907 р. відразу ж розгорнулася боротьба за виборчі сеймові реформи, яка мала особливо важливе значення для словенців і українців [27: 346]. Під час сеймової виборчої кампанії в 1908 р. парламент розглядав питання державного регулювання. К. Левицький особисто виступив з пропозицією, за якою господарі одно- та двокімнатних житлових будинків не повинні сплачувати хатнього податку [28: 7]. Вибори до сейму в лютому-березні 1908 р. проходили за старою двоступеневою і куріальною системою [29: 34]. Українська фракція галицького сейму розробила ряд своїх пропозицій, з яких принципове значення мало 2 проекти: Є. Олесницького (стосовно "сеймової виборчої ординації") і

К. Левицького, проект якого стосувався "викладової мови в галицьких середніх школах" [30: 429]. Законопроект К. Левицького передбачав проведення у школах навчання українською мовою. М. Лозинський писав, що польська преса називала його "замахом на польську середню школу, яку він хоче зукраїнізувати" [30: 429]. З квітня по грудень 1908 р. К. Левицький подав ряд запитів до міністра юстиції та міністра внутрішніх справ щодо заборони українських товариств, щодо порушення роботи галицький судів та словживання службовим становищем їхніх працівників. 14 липня К. Левицьким був поданий запит до міністра фінансів, в якому говорилось про порушення при зборі податків в районі Рогатина у Галичині [31: 1]. 9 грудня 1908 р. К. Левицький надіслав запит до керівника міністерства юстиції щодо порушення мовного розпорядження судами в Галичині [32: 1]. 25 лютого 1908 р. відбулися вибори до Галицького крайового сейму [33: 7]. Загалом до сейму було обрано 136 польських кандидатів, українці отримали 13 депутатських місць, з них 8 представників було від УНДП, 3 від УРП й 2 безпартійних. Ліва українська національна репрезентація в сеймі була представлена опозиційним блоком [34: 17].

27 жовтня 1909 р. К. Левицький був обраний до земельної комісії з ліквідації заборгованості, до комісії зборів (податків), до податкового комітету, а 24 листопада він був обраним старостою цього комітету. 3 грудня К. Левицького було залучено до роботи комітету з обговорення національних справ, а вже 2 березня 1910 р. він став другим заступником старости цього комітету. 3 грудня 1909 р. К. Левицького вибрали до комітету переговорів з економічних стосунків з Угорщиною; 24 червня 1910 р. його було вибрано до бюджетної комісії. Ще одна проблема, яку порушував у парламенті К. Левицький, створення українського університету [35: 4].

К. Левицький та інші представники української парламентської фракції у 1911 р. відстояли інтереси свого народу при обговоренні парламентом таких питань, як створення "Земельного банку Іпотечного", звільнення безземельних верств населення від податку із житла, малоземельних від прибуткового податку [36: 8]. Депутати домоглися зниження цін на дрова з державних лісів для селян з безлісних повітів [36: 9]. У військових справах домоглися скорочення військової служби до двох років [36: 10]. Українські депутати домоглися державного забезпечення жовнірів у випадку їх неспроможності працювати. Силами парламентарів вдалося не допустити ухвалення закону "Про похатництво", тобто про роздрібну торгівлю окремими особами, які б розносили товари по селах і хатах. Цим було врятовано дрібну торгівлю сільськими виробами [36: 11]. В галузі політичних справ палата депутатів ухвалила закон про устрій політичних товариств, за яким товариствам дозволялось утворювати філії, об'єднуватися в спілки. Крім того, вдалося збільшити кількість українських кафедр у Львівському університеті і вибороти рішення про заснування нової української гімназії у Вижниці, а також домоглися виділення коштів для шкіл Українського педагогічного товариства, НТШ і товариства "Просвіта". Українська фракція внесла пропозицію про поділ крайової шкільної Ради на окремі дві секції: українську і польську" [36: 12]. Наслідком зусиль фракції на залізниці було введено україномовні квитки, вийшов наказ шанувати права української мови в судах [36: 13]. К. Левицький і його колеги найважливішим своїм здобутком вважали те, що українська фракція зуміла у віденських політичних колах послабити і розвіяти ті упередження проти українців, які поширювали польські політики. Досягнуто це було заявами, що русини-українці є окремим народом від росіян [36: 14].

К. Левицький 6 квітня 1911 р. як кандидат у депутати до парламенту був затверджений у вже відомому виборчому окрузі № 66 [37: 4]. 6 липня 1911 р. в пресі були опубліковані результати виборів, за якими в 28 округах Східної Галичини було вибрано 24 українських депутати, 2 москвофільської орієнтації і 2 польської [38: 1].

В свою чергу боротьба за демократизацію системи виборів до Галицького сейму тривала понад 5 років. Оскільки законопроекти, які висувала українська фракція, постійно блокувалися польськими парламентарями, то бойкот українцями роботи сейму в грудні 1912 р. привів до розпуску тієї сесії [39: 4]. Продовжували вестись переговори між українцями і поляками щодо сеймової виборчої реформи [40: 1]. Фактично, українські і польські депутати заново починають розробляти новий проект виборчої реформи. Народний Комітет, як керівний орган націонал-демократичної партії, виступав за компромі-

сний проект виборчої реформи без будь-яких змін і поправок [41: 7]. Однак невдовзі сейм був розпущений.

Передвиборча кампанія до галицького сейму 1913 р. не була масштабною і проводилась трохи пасивно. К. Левицький також балотувався до сейму. 30 червня 1913 р. відбулись вибори, на які дуже розраховували всі українці, і в результаті яких до сейму пройшли найвідоміші галицькі діячі, серед яких був і К. Левицький [42: 2]. Всі новообрані депутати Галицького крайового сейму 10 липня 1913 р. на пропозицію К. Левицького заснували загальний український клуб, до якого належали всі українські депутати, незалежно від партійної приналежності. Головою сеймового клубу було обрано К. Левицького. Першочерговим питанням для фракції було проведення виборчої реформи [43: 1]. Проте пропозиції українських депутатів фактично не вирішувалися. Українські політичні партії пішли на компроміс з поляками, у результаті з 228 мандатів у сеймі їм мало належати 62 місця. За умов польської більшості в сеймі, українці у порівнянні з попередніми роками мали більший вплив на ухвалення певних рішень, що розцінювалось як успішний поворот у розвитку українсько-польських відносин і їхньої стабілізації. Але новий виборчий закон через початок Першої світової війни не був втілений в життя [34: 39].

Отже, діяльність двох депутатських фракцій у Віденському парламенті та Галицькому Крайовому сеймі і їхнього лідера – К. Левицького була спрямована на покращення економічного становища, політичних свобод, духовно-культурного розвитку українців в складі Австро-Угорської держави. Поза тим постійні суперечки, бойкоти, припинення роботи парламенту і сейму підривали імідж Австро-Угорської імперії. Економіка окремих народів переживала занепад, тому звідусіль висувались вимоги вільного розвитку народностей. Передвоєнна ситуація в Європі також підштовхувала народи до боротьби за незалежність, хоча в 1913 р. цей рух ще не набув великих масштабів.

Перша світова війна 1914–1918 рр. відіграла важливу, навіть вирішальну роль як для українського політикуму так і для простого населення. Висловлюючи думку українського галицького політикуму, К. Левицький зауважив, що українці були неспроможні власними силами, без зовнішньої підтримки утворити власну державу. Їм була необхідна матеріально-технічна і військова допомога сильного союзника, і такого лідера вони бачили в особі Австро-Угощини. 2 серпня 1914 р. на чолі з К. Левицьким була утворена міжпартійна організація під назвою Головна Українська Рада (далі ГУР). ГУР поставила собі за мету виробляти загальний напрям української політики під час Першої світової війни і створити українське військове формування [44: 70]. В середині серпня 1914 р. К. Левицький отримав від австрійської влади остаточний дозвіл на формування українського військового легіону під назвою Українські Січові Стрільці. Оскільки російські війська окупували всю Галичину, ГУР змушена була переїхати на еміграцію до Відня. 28 серпня 1914 р. у Львові відбулося її останнє засідання. Після приїзду ГУР до Відня виник план реорганізувати її так, щоби до неї увійшли всі визначні галицькі й буковинські політики різних партій, а також наддніпрянці. В цей момент всім українським партіям і політичним організаціям необхідно було створити єдиний політичний організм, який був би промовцем суспільної думки як політиків так і народних мас. Таким утворенням була Загальна Українська Рада (далі ЗУР), а її головою став незмінний К. Левицький. ЗУРада була українською політичною організацією, яка утворилася 5 травня 1915 р., після розширення складу Головної Української Ради [45: 2]. В положенні про компетенцію і склад Ради зазначалось, що вона поряд з іншими функціями повинна вказувати шлях економічного та культурного розвитку українського народу австрійської України [46: 1]. 12 травня 1915 р. ЗУР видала відозву до всіх народів світу, в якій проголошувала своєю головною метою створення на терені російської України самостійної Української Держави та організацію в межах Австро-Угорщини самостійного автономного краю [47: 56]. Від австрійського уряду ЗУР вимагала конкретних дій щодо відбудови зруйнованої війною економіки Галичини, поділу її на східну і західну, тобто українську і польську [48: 1].

Проте назривала криза в самій Австро-Угорській монархії, яка втрачала силу владної імперії. Австрія не дала Східній Галичині політичної автономії, а натомість дала автономію полякам, дозволивши в листопаді 1916 р. відновити Варшавське королівство, з якого згодом відновилась польська держава. Ця подія різко загострила внутрішню ситуацію

серед українських політичних партій [49: 67]. Опозиція на чолі з Є. Петрушевичем почала звинувачувати К. Левицького в тому, що він знав про підготовку цього акту і дозволив йому здійснитися. Тому К. Левицький був зміщений з голови Ради та Сеймового Клубу. Створення польського королівства та широка автономія Галичини з політичною перевагою поляків сприяла тому, що імідж та авторитет Загальної Української Ради було підірвано, і вона втратила вплив на український політичний рух. Після відставки К. Левицького і саморозпуску львівської ЗУРади визначальною інстанцією політичного спрямування галицьких українців стала Парламентська Репрезентація (далі УПР), яку очолив 74-літній Ю. Романчук, а через рік Є. Петрушевич [50: 103]. За К. Левицьким залишалась посада голови Народного Комітету, тобто голови центрального Комітету УНДП. Проте ця посада у воєнний час не мала великого значення, хоча УНДП підтримувала вся інтелігенція і майже всі часописи [51: 5]. Тепер К. Левицький більше часу проводив у Львові й управляв Народним Комітетом. Таким чином, фактично виокремилось 2 політичні провали, що зосерджувались у Відні і Львові, між ними неодноразово виникали суперечки, але це не впливало на проведення загальної політичної лінії. Щодо відносин К. Левицького і Є. Петрушевича, то їх можна було назвати ввічливими, коректними, але холодними.

1917 р. став переломним для українців Східної Галичини. Саме тоді українська фракція у Віденському парламенті і Галицькому крайовому сеймі на чолі з К. Левицьким більш наполегливіше і активніше почали вимагати певних громадських прав і свобод для українського народу [52: 47]. К. Левицький наголошував на необхідності національного визволення народів та створення державно-правових організмів з самоуправою українського народу [53: 12]. З ініціативи К. Левицького в кінці вересня 1918 р. Народним Комітетом УНДП було створено окрему військову комісію. На нашу думку, це була така собі військово-партійна розвідка, і її члени виконували швидше функції спостерігачів і радників ніж організаторів.

В середині жовтня 1918 р. розпад Австро-Угорської імперії був просто очевидним. Імператор Карл I 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, в якому пообіцяв, що "Австрія волею своїх народів має стати союзною державою, в якій кожне плем'я області, яку займає, творить свій власний державний організм" [54: 171]. Факт повного розпаду імперії дав можливість представникам українських партій, громадських організацій та депутатам вже бувшого парламенту і сейму провести 18 жовтня 1918 р. у Львові Національні збори і утворити Українську Національну Раду. Її першим головою був обраний Є. Петрушевич. Того самого дня представництво створило 3 Комітети і центральний – Львівський, очолив К. Левицький [55: 1]. Повернувшись з Відня Л. Цегельський й не привіз очікуваного рішення Ради Міністрів у тій справі, тому УНРада вирішила вислати до намісника К. Гуйна на чолі з К. Левицьким свою делегацію з вимогою передати українцям владу у Львові й цілій Східній Галичині. [56: 176–177]. Проте, повернувшись від графа ні з чим, на спільній нараді 31 жовтня УНРада і Військовий Комітет вирішили: "Як сьогодні не переберемо влади в місті, завтра вже буде запізно" [57: 15].

В ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. К. Левицький і Л. Цегельський до кінця вагалися щодо проведення військових дій. О. Кузьма називає К. Левицького в цей час "обережним на всі боки" [58: 51]. УНРада, спираючись на праві самовизначення народів, 1 листопада 1918 р. перейняла владу мирним шляхом [59: 14]. Однак через об'єктивні причини довелося застосувати збройний метод.

Після становлення влади Української Національної Ради стало необхідним створення уряду держави. Так, 9 листопада 1918 р. УНРада утворила свій уряд під назвою Тимчасовий Державний Секретаріат. На нашу думку, українці дещо зволікали з початком формування виконавчої гілки влади, потрібно було швидше створити Кабінет Міністрів. До його складу увійшло 14 державних секретарів. Головою президії й державним секретарем фінансових справ став Кость Левицький [60: 15–16]. Під його керівництвом була створена фінансова комісія.

Конституційне основоположне значення у справі будівництва української державності мав ухвалений УНРадою на засіданні 13 листопада 1918 р. "Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монар-

хії". В оформленні і розробці цього закону велику лепту вніс Кость Левицький як голова Державного Секретеріату. Після проголошення ЗУНР, за словами К. Левицького, одним з перших міжнародних актів уряду була нота протесту від листопада 1918 р. проти окупації української Буковини румунськими військами [61: 3].

Невдовзі було розпочато підготовку до реформи судової системи, яка також готувалась не без втручання Костя Левицького як юриста і правознавця [62: 150]. 18 листопада 1918 р. К. Левицький як голова Держсекретаріату ЗУНР порушував питання про виділення в уряді місць для представників національних меншин [63: 1]. 13 листопада 1918 р. К. Левицький і державний секретар військових справ полковник Д. Вітовський оголосили наказ про мобілізацію до армії [64: 144]. Державний Секретаріат на чолі з К. Левицьким 16 листопада 1918 р. схвалив розпорядок про державну адміністрацію, який визначав правову основу, принципи формування органів державного управління на рівні повітів, міст і їх функції та обов'язки [65: 8]. Однак, внаслідок військових дій у місті, 21 листопада 1918 р. в домі К. Левицького відбулося останнє засідання Держсекретаріату ЗУНР і президії УНРади. На ньому обговорювалось питання, пов'язане з евакуацією Львова [66: 15–16]. В ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. уряд ЗУНР змушений був залишити Львів [67: 104].

К. Левицький від імені уряду, що перебував в Тернополі, надіслав польському представнику в Львові О. Скарбеку листа, в якому зазначив, що "не від українців вийшла ініціатива до лиття крові" і пропонував розпочати переговори й припинити війну [68: 1]. Він повідомив, що з української сторони вже складена ціла делегація для переговорів. 8 грудня 1918 р. К. Левицький як голова Держсекретаріату заявив, що український уряд вишле делегацію для переговорів з поляками тоді, коли польські збройні формування складуть зброю [68: 1]. В грудні 1918 р. К. Левицький пішов у відставку, і на його місце прийшов С. Голубович. М. Стахів припускає, що усунення К. Левицького було наслідком внутріпартійної боротьби [69: 67]. Що саме стало причиною відставки К. Левицького достеменно не відомо. У мемуарній літературі та архівах причини цього кроку оминаються, в тогочасній пресі з цього приводу теж немає ніяких роз'яснень. Після виходу з лав уряду К. Левицький деякий час проживав у Станіславі й повністю відійшов від політичної діяльності і займався керівництвом Крайового Союзу Кредитового, а в березні 1919 р. переїхав до Кам'янця–Подільського. У жовтні 1919 р. уряд ЗОУНР, залишаючись без території, на чолі з Є. Петрушевичем переїхав до Відня, де був сформований третій уряд. К. Левицькому запропонували зайняти пост уповноваженого у справах преси й пропаганди, а згодом і уповноваженого секретаря закордонних справ. К. Левицький також брав участь у підготовці земельної, грошової та військової реформ, ще раз підкреслимо, що проекти цих реформ розроблялися ще до відставки К. Левицького і при його безпосередній участі.

Таким чином, аналізуючи громадсько-політичну діяльність К. Левицького (остання чверть XIX ст. – 1919 р.), насамперед слід зупинитися на умовах формування його політичних поглядів. Цей проміжок часу можна розділити на такі періоди: 1 – гімназійний (з врахуванням особливостей домашнього виховання); 2 – університетський; 3 – післяуніверситетський період. У гімназії були закладені основи національної свідомості, небайдужості до долі власного народу, своєрідного педантизму у праці, витриманості і коректності та бажання захищати інтереси простого селянства. Ще одним фактором, який мав також велике значення на становлення політичних поглядів К. Левицького, була його причетність до діяльності товариства "Просвіта". Останнім етапом в університетському періоді К. Левицького, який теж мав вплив на оцінку його життєвих цінностей, став захист наукової роботи, а його навчання в Львівському та Віденському університетах і особливо діяльність в студентських товариствах були для нього доброю "школою". Тому, на наш погляд, на першому етапі відбувалося формування політичних поглядів К. Левицького, а на другому – університетському – їхня кристалізація, стабілізація та переконання у правильності власного вибору. І, нарешті у третьому – післяуніверситетському періоді слід відзначити редагування К. Левицьким "Часопису правничого", його активну діяльність у вдосконаленні юридичної термінології і переклади українською мовою законодавчих актів Австро-Угорської монархії, де молодий юрист в багатьох випадках побачив їхню не-

відповідність в застосуванні для українського населення. Що стосується громадської діяльності Костя Левицького, то вона бере свій початок ще з гімназійної лави і тісно переплітається з встановленням політичних поглядів, адже у вирі громадської роботи відбувалося їхнє формування і зміцнення. Проте діяльність у "Просвіті" і участь в роботі її керівного органу, а також написання статуту можна вважати початком, так би мовити, свідомо відкритої і доволі плідної громадської праці, особливо в економічній царині. І навіть попри заборону в'їзду на територію українських земель, які були в складі Російської імперії, К. Левицький продовжував працювати на просвітній ниві й стимулювати культурний розвиток не тільки Галичини, а й Наддніпрянщини. Потрібно віддати належне таланту Костя Левицького як генерального директора КСК та КСР, які завдяки його керівництву і невтомній праці вийшли на європейський рівень і стояли поряд з відомими організаціями і товариствами поширеної у Європі Райфайзенівської системи.

Обрання К. Левицького депутатом віденського парламенту символізувало початок парламентської діяльності. На нашу думку, це був великий крок уперед в його політичній кар'єрі, який давав можливість, так би мовити, розкритися і використати всі свої знання, вміння і навички на благо народу. Слід сказати, що у велику політику К. Левицький прийшов доволі пізно, в 48 років, але з відповідним багажем і досвідом. В 1908 р. його було обрано депутатом до галицького сейму й багато сил довелося спрямувати на парламентарну і сеймову діяльність. К. Левицький став заступником голови парламентської і сеймової українських фракцій. Після обрання у 1910 р. Ю. Романчука віце-президентом австрійського парламенту К. Левицький очолив українську фракцію віденського парламенту, в цьому ж році став головою і сеймової фракції. Таким чином, в 1910 р. К. Левицький мав в руках фактично всі найважливіші важелі галицько-української політики, при цьому будучи одночасно головою керівного органу найбільшої в краї партії УНДП. За час його керівництва Народний Комітет УНДП став провідною політичною структурою, яка брала участь у розбудові всіх сфер суспільного життя українства Галичини. За час фракційного керівництва К. Левицького слід відзначити зміну ставлення імперського уряду до українства як до окремого політичного чинника. К. Левицький доклав багато зусиль до розбудови таких товариств, як "Просвіта", НТШ, "Сільський Господар", не кажучи про тих, головою і засновником яких він був безпосередньо. Першочерговим, на думку К. Левицького, було забезпечити розвиток українського шкільництва включно зі створенням університету, адже потрібно було виховати відповідні кваліфікаційні кадри української інтелігенції, здобути її визнання на високому міжнародному рівні й таким чином забезпечити рівноправність з поляками і іншими національностями. На думку К. Левицького, таким шляхом потрібно було йти до територіальної автономії Східної Галичини, а згодом і повної незалежності України.

Державотворча діяльність Костя Левицького в період з 1914 по 1919 рр. знайшла своє відображення в ряді очолюваних ним політичних структур. Зважаючи на об'єктивні і суб'єктивні чинники української політичної думки, окреслений період є складним і суперечливим. Європейське суспільство вступило у фазу збройного конфлікту, розв'язаного між двома політичними блоками – Антантою і Троїстим, згодом Четвертним союзом. К. Левицький протягом багатьох років був обличчям і головним промовцем галицького політикуму, його репрезентантом на найвищих урядових рівнях. Протягом даного періоду в його політичній кар'єрі спостерігається як зростання, так і спад його популярності. На фоні галицьких політичних діячів напередодні Першої світової війни К. Левицький був виразником не тільки інтелігенції, а й селянства. Не випадково саме його було обрано на посаду голови галицького представницького органу в час війни – Головної Української Ради. Час першого року війни виявився для галичан досить складним. Розуміючи, що своїми силами проголосити не тільки незалежність, але й автономію краю не зможуть, вони зробили ставку на країни австро-німецького блоку. Проте галичани не мали впевненості і чіткої відповіді з боку своїх союзників щодо їхньої подальшої долі. Позитивним фактором ГУРади було створення свого військового формування, але негативно на її діяльності позначались конфлікти між представниками Народного Комітету і Парламентської Репрезентації.

В умовах окупації краю російськими військами українцям необхідно було сконсолідуватись в одну політичну організацію, і нею стала Загальна Українська Рада, що була представником не тільки Галичини, а всього українського народу на міжнародній арені. На наш погляд, ця організація, на відміну від її попередниці ГУР, була розвинутіша і в організаційному плані більш продумана інстанція. Перебуваючи на чолі цієї політичної структури, К. Левицький мав змогу спробувати свої сили в створенні її розгалуженого апарату, і він з цим блискуче справився. Керівництво ЗУРади дотримувалось наміченого курсу – автономії Галичини, а згодом об'єднання з Наддніпрянщиною і повне проголошення незалежності України. Хоча ЗУР була тільки політичною організацією, але за структурою адміністративної вертикалі, чітко розписаних повноважень основних відомств, на нашу думку, її можна наблизити навіть до державного формування і можна припустити, що саме ЗУР могла б стати основою для побудови української держави. Проте існувало ряд суб'єктивних проблем, які ще тягнулися з ГУР – розмежованість і конфронтація в середині головного проводу, що в кінцевому рахунку привело до усунення опозицією К. Левицького з посади голови ЗУР і загалом її саморозпуску. Можна сказати, що у зв'язку з цими подіями в політичній кар'єрі К. Левицького настала невелика пауза. К. Левицький розумів, що у разі поразки Четвертого союзу Австро-Угорщині загрожує розвал, а це реальний шанс для реалізації вищепоставлених цілей, й він ще з більшою силою у парламенті почав відстоювати загальнонаціональні інтереси. Протягом весни-літа 1918 р. К. Левицький все активніше займався питанням стану українців після війни. В цей час все більше зростав його авторитет як серед політиків так і серед простого населення. Осінь 1918 р. стала порою рішучих дій, наслідком яких було утворено Українську Національну Раду. Саме на цей період припадає пік його службового росту – це посада прем'єр-міністра ЗУНР, фактично другої особи в новоутвореній державі.

Поряд з українським народом, шлях К. Левицького до цього звання був сповнений різних політичних перепетій, а в кінці і трагедії в особистому житті, адже напередодні національно-демократичної революції 1 листопада 1918 р. померла його єдина дочка Софія. Заслуга К. Левицького як голови Секретаріату ЗУНР в тому, що він зумів організувати Українську Національну Раду, очолив делегацію до намісника австрійської влади в Галичині К. Гуйна з метою перейняття влади мирним шляхом, стояв при кермі Листопадової національно-демократичної революції. К. Левицький брав участь як організатор у реформі судової системи, як юрист і правник – в прийнятті закону про судоустрій і судочинство, в адміністративній реформі, а також у розробці грошової, військової та земельної реформ. Сам факт створення такої держави з розгалуженою структурою й адміністративним апаратом мало важливе значення для всього українського народу. Він був одним з найавторитетніших і найдосвідченіших діячів, який найбільше долучився до будівництва правової, демократичної держави, до проведення життєво необхідних реформ і законів. Ще одним позитивним показником ЗУНР є добре вишколена армія, військові повністю підтримували політичну лінію керівництва держави.

Але в побудові ЗУНР, як, зрештою, і в кожному явищі, були і негативні моменти. На нашу думку, це протиріччя між її лідерами – К. Левицьким і Є. Петрушевичем, відсутність добре налагодженого зв'язку між провінцією і центром не раз призводило до непорозумінь, надто лояльне ставлення до своїх опонентів, початок конструктивного будівництва армії почався майже після втрати Львова в листопаді 1918 р., віра в західну справедливість і 14 пунктів Вільсона. Але не можна проігнорувати всі позитивні моменти у побудові української державності в час ЗУНР і обминути увагою таких великих діячів, як Є. Петрушевич, К. Левицький, Л. Цегельський і інших, які справді були організаторами державотворчих процесів. І не вина Костя Левицького в тому, що ЗУНР як держава не змогла втриматися на міжнародній арені, він для цього доклав всіх зусиль. Але тут мали місце як міжнародні – об'єктивні, так і внутрішні – суб'єктивні причини. З актом проголошення злуки двох українських держав збулася мрія не тільки К. Левицького, а й всього українства, однак внаслідок багатьох причин зберегти її не вдалося.

Підтверджуючи політичну позицію К. Левицького, хочемо ще раз наголосити, що його кінцевою метою було створення єдиної держави і проголошення незалежності всіх

українських територій. Автономія Східної Галичини мала бути першим кроком на шляху до повної незалежності.

Список використаних джерел

1. Компанієць І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.). – К., 1957.
2. Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя. – Івано-Франківськ, 1995.
3. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. – Львів. – Ч. 1. – 1929. – 285 с.
4. Хроніка НТШ. – 1990. – Ч. 1.
5. Василик І. Львівські студентські товариства останньої чверті XIX століття та становлення політичних поглядів Костя Левицького. – Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції "Динаміка наукових досліджень 2003". Том 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – 68 с.
6. Віденський парламентський архів. Республіка Австрія. – Відділ парламентських документів. – Анкета для депутатів Рейхсради. – Арк. 238.
7. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 1235. – Арк. 42.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 664. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442 (Канцелярія київського, волинського, подільського генерал-губернатора). – Оп. 842. – Спр. 40–43 (Дело о воспреещении в России). – Арк. 16.
10. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 407 (редакція журналу "Свобода", м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 1. (Повідомлення редакції про початок видавництва журналу і його керівний склад) – Арк. 1.
11. Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. Ч. 1. / Упоряд.: Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К.: Вид-во європ. ун-ту, 2003. – 561 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВОУ). – Ф. 4465 (Колекція документальних матеріалів українських емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб). – Оп. 1. – Спр. 416 (С. Бородоевський "Українська кооперація"). – Арк. 6.
13. Товариство взаємних обезпечень від вогню під назвою "Дністер" // Діло. – 1891. – Ч. 283.
14. Котлобулатова І. П. Львівські скарбниці. – Львів: ЛА "Піраміда", 2002. – 92 с.
15. Крайовий Союз Кредитовий // Календар товариства "Просвіта", – Т. XXIV. За ред. К. Беднарського. – Львів. – 1901.
16. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Булава, 1964. – 680 с.
17. Василик І. Кость Левицький – генератор кооперативного руху в Галичині // Свобода (США). – 13 серпня 2004.
18. ЦДАВОУ у м. Києві. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 4.
19. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 21–22.
20. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 371. – Арк. 15.
21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 382 (Карточки учёта дійсних членів НТШ). – Арк. 71.
22. Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. Ч. 1. / Упоряд.: Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К.: Вид-во Європейського університету, 2003. – 561 с.
23. Діло. – 1907. – 23 лютого. – С. 1.
24. Діло. – 1907. – 1 червня. – С. 1.
25. Лозинський М. З австрійської України // Літературно-Науковий Вісник. – 1907. – Київ-Львів. – Т. 37. – С. 155–167.
26. З руського клубу у віденському парламенті // Діло. – 1907. – 25 червня. – С. 2.
27. Аркуша О. Галицький сейм у висвітленні сучасної польської історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – 640 с.
28. Левицький К. Діяльність нового парламенту в справах податкових. – Львів. – 1908. – 32 с.
29. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини 1903–1914. – Видання українського католицького університету св. Климента Папи. – Т. LIX. – Рим, 1987. – 129 с.
30. Лозинський М. З австрійської України. Літературно-Науковий Вісник. Жовтень-грудень 1908. – Т. 44. – С. 425–438.
31. Віденський парламентський архів. Письмовий запит 3525/1, додаток II, Парламент, 18 Сесія.
32. Віденський парламентський архів. Письмовий запит 3916/1, додаток II, Парламент, 18 Сесія.
33. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 5024. – Арк. 7–14.
34. Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сей-

мових виборів 1908 р. (з історії польсько-українських стосунків). – Львів, 1997. – 44 с.

35. Свобода, 1911. – 16 лютого. – С. 4. 36. Левицький К., Петрушевич Є., Цегельський Л., Окуневський Т. Що робили наші послы в парламенті? Маніфест (українського) клубу. – Львів. – 1911. – 12 с. 37. Свобода. – 6 квітня. – Львів. – 1911. – С. 4. 38. Свобода. – 6 липня. – Львів. – 1911. – С. 1. 39. Народний З'їзд // Свобода. – 1913. – 2 січня. – С. 4. 40. Гальцький сойм // Свобода. – Львів. – 30 березня 1913. – С. 1. 41. Голос Народного Комітету // Свобода. – Львів. – 24 квітня 1913. – С. 7. 42. Свобода. – Львів. – 3 липня 1913. – С. 2. 43. Український соймовий клуб // Свобода. – Львів. – 17 липня 1913. – С. 1. 44. Василик І. Діяльність Костя Левицького в Головній та Загальній Українських Радах. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 2. – 282 с. 45. Проект реконструкції та відновлення Загальної Української Ради // ЦДАВО. – Ф. 2192. – Диктатор Західної області УНР м. Чортків і Кам'янець-Подільський. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2. 46. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 440 (Загальна Українська Національна Рада). – Оп. 1. – Спр. 3 (Положення про компетенцію і склад Ради). – Арк. 1. 47. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К.: , 1996. – 129 с. 48. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1. 49. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Інститут Східно-Центральної Європи. – Львів, 1998. – 270 с. 50. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 334 с. 51. Слободич О. Історія Галичини в рр. 1918–19. Нарис історії Української Революції 1917–1920 р. – Яворів, 1930. – Ч. III. 52. Василик І. Кость Левицький в політичному житті Східної Галичини 1917 року // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 4. – 378 с. 53. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1415. – Арк. 12. 54. Стахів М. Західна Україна та Політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918). – Т. 2. – Скрентон, 1958. 55. ЦДІАУ у м. Львові. – 211. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1. 56. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних Землях України. Зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців листопадового чину. – Нью-Йорк, Ванкувер, Б. К. – 1973. – 407 с. 57. Паліїв Д. На чисту воду. Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. 58. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. з ілюстраціями і шкiцями. – Львів. – 1931. – 443 с. 59. Мегас Осип. Трагедія галицької України. Матеріяли про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920. – 3 друкарні "Канадського Фармера". – Вінніпег, 1920. – 253 с. 60. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові // Український Скиталець. – 1923. – 1 червня. 61. Левицький К. Дипломатична діяльність ЗУНР (1918–1923). – Літопис Червоної Калини. – 11 листопада 1938. – 23 с. 62. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 55. – 150. 63. Діло. – 1918. – 19 листопада. – С. 1. 64. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. 65. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 8. 66. Ганкевич Л. Умова заключення дня 1 лютого 1919 р. у Львові між повновласниками Державного Секретаріату ЗУНР, та Польською Правлячою Комісією в справах ранених та інтернованих. // Літопис Червоної Калини. – 10 жовтня 1934. – 23 с. 67. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1974. 68. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 1149 (Інформація Костя Левицького про надіслання відповіді представниками Української Народної Ради в Тернополі польському представнику Скарбеку О. У Львові в справі польсько-українських мирних переговорів). – Арк. 1. 69. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Т. IV. – Скрентон, 1960. – 192 с.

Iryna Vasylyk

PUBLIC POLITICAL ACTIVITY OF KOSTYA LEVYTSKOGO (19TH – 1919)

In papers the produced contribution K. Levytskogo, as general director both co-founder leading economic and cooperative societies and architectures in an economically – progressive development by Eastern Galicia is scientifically proved. The defining role K. Levytskogo, as principal of the Ukrainian fraction of the Viennese parliament and Galician of edge parliament in settling the vital rights and freedom of the Ukrainian people is exhibited. The activity of Common Ukrainian Advice(council) as defining instance and center of a socio-political development by Eastern Galicia in the season(term) of his(its) existence is exhibited. The place K. Levytskogo in statesbuild process WUPR is chosen.

УДК 94 (477)

Орест Красівський

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І ЙОГО РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ (1918–1919)

Стаття розглядає роль Митрополита Андрія Шептицького у становленні української державності в 1918 – 1919 рр.

У становленні та розвитку української національної ідеї, виробленні державницької ідеології та консолідації національно-патріотичних сил велика заслуга належить Українській Греко-Католицькій Церкві. Як ідеологія і практика релігійного життя в Західній Україні ХХ ст. греко-католицизм повністю зливався із загальноукраїнським національно-визвольним рухом і відіграв важливу роль у культурно-національному захисті українського народу, розвитку християнства. Завдяки діяльності Греко-Католицької Церкви широкі верстви українства активно залучалися до національно-визвольних змагань та процесу державотворення. Зважаючи на те, що більшість української галицької інтелігенції походила зі священницького середовища, можна стверджувати, греко-католицьке духовенство стало провідним носієм ідеї української державності та натхненником пробудження Галичини з політичної сплячки.

Українська Греко-Католицька Церква, яка постала на хвилі національно-культурного піднесення наприкінці ХVІ – в першій половині ХVІІ ст., перетворилася на основну духовну опору українського народу і протягом наступних століть стала форпостом боротьби проти колонізації та русифікації. З її новітньою історією тісно пов'язана діяльність митрополита Андрія Шептицького та його соратників – станіславського єпископа Григорія Хомишина, прагматика, що дотримувався консервативних поглядів, прибічника зближення східної літургії з римсько-католицькою, а також перемишльського єпископа Йосафата Коциловського – великого українського патріота, який (на відміну від Григорія Хомишина) відрізнявся неабиякою толерантністю у ставленні до поляків.

Політична діяльність керівників Греко-Католицької Церкви стала очевидною під час української революції початку ХХ ст. Восени 1917 р. після трирічного російського заслання Андрей Шептицький повернувся до Львова, де його з великим ентузіазмом вітали представники Греко-Католицької Церкви та українських політичних сил. Вони сприймали митрополита не лише як в'язня, що повернувся з царської неволі, але і як українського патріота й політика. Національно-державницька позиція А. Шептицького в цей час проявилася у підтримці ним Брест-Литовського договору [17], що був підписаний 9 лютого 1918 р. За його умовами українські етнографічні землі Холмщини та Підляшшя відійшли до Української Народної Республіки. Об'єднання цього регіону з УНР викликало негативну реакцію насе-

лення Польщі. Відбувалися масові виступи протесту поляків. Знаючи їхню позицію, А. Шептицький все-таки в лютому 1918 р. у своїй промові у Відні в Палаті Панів, відстоюючи право кожного народу на самовизначення на основі етнографічного принципу, подякував австрійському урядові за підтримку українських державницьких прагнень та висловився за самовизначення Галичини. "Над ним взяла верх політика, а не єпископство", – зазначалося в меморіалі Міністерства закордонних справ Польщі від 21 лютого 1918 р. [1: 178]. Андрей Шептицький, Григорій Хомишин та Йосафат Коциловський звернулися до народу з пастирським посланням, в якому знайшли підтримку політичні події: "Ми діти українського народу... Любимо всі народи, що ти їх відкупив своєю кров'ю на хресті, а передусім любимо... цей наш український народ" [17: 178–179].

У найбільш відповідальний момент творення української і польської держав митрополит А. Шептицький перебував у вирі національно-політичного життя, в центрі українсько-польського конфлікту, що розгорнувся з більшою силою. Підтримуваний раніше польськими політичними колами, які сподівалися на сприяння розвитку Шептицьким русофільського, а не українського національно-визвольного руху, митрополит починає відчувати тепер недовіру серед поляків, "... втрачає симпатію польського суспільства внаслідок більш прихильного ставлення до українства" [10: 151–166].

Після створення Західно-Української Народної Республіки та початку українсько-польської війни в листопаді 1918 р. Греко-Католицька Церква на чолі з її духовним пастирем Андреєм Шептицьким рішуче виступає на захист українського населення, вболіває за нього, допомагає своїм авторитетом і впливом. "Колись історик Галицької України, – писала у 1922 р. українська газета "Громадський Вісник", – переходячи крок за кроком діяльність митрополита в період визвольних змагань галицької вітки українського народу, склонить голову перед гартом духа і незламною енергією Владики, перед його самопосвятою" [12]. Ще напередодні проголошення ЗУНР, коли маршалок Галицького сейму Незабитковський зібрав нараду з метою створення у Львові польсько-української комісії як тимчасового органу управління, Андрей Шептицький категорично відмовився бути її членом [4]. Митрополит мав великий вплив на скликання 18–19 жовтня 1918 р. Української Конституанти, яка проголосила себе Українською Національною Радою з повноваженням парламенту. Зі створенням незалежної держави Греко-Католицька Церква брала активну участь у розбудові теократичної влади. З листопада 1918 р. А. Шептицький у церкві св. Юра провів урочисте богослужіння "в честь створення на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії української держави" [13]. Владики, чимало священиків стали членами УНРади. Єпископ Григорій Хомишин від імені Шептицького звернувся до мирян Галицької митрополії з пастирським листом, в якому доручив усім священикам згадувати в святих літургіях президента Євгена Петрушевича, Українську державу, її уряд і військо [14: 381].

Польська католицька церква зайняла негативну позицію щодо створення української держави у Галичині, її духовенство розцінювало прагнення "русинів" до незалежності як замах на історичну належність східногалицьких земель до Польщі і було сповнене рішучості захищати "польськість та католицизм латинського обряду". Більшість поляків нехтували національними почуттями українського народу, не вірили в його державотворчу силу. Львівський архієпископ вірменського обряду Ю. Теодорович, звинувачуючи українську сторону за нібито розпалювання українсько-польської війни, в одній зі своїх промов узяв під сумнів можливість існування незалежності Української держави, "до якої вони ні історично не були підготовлені, бо її ніколи не мали, і взагалі ніяк до неї не стосувалися" [7: 138]. Львівський архієпископ латинського обряду Юзеф Більчевський покладав всю відповідальність за українсько-польську війну на українців, вважаючи Греко-Католицьку Церкву носієм незалежницьких настроїв. Він трактував проблему "кресів" як внутрішньопольську і, не враховуючи ніяких її міжнародних аспектів, домагався визнання прав Польщі на Галичину [8: 17, 69–70, 76].

Для Андрея Шептицького, який був прихильником мирного співжиття поляків та українців, це був період особистої трагедії (його брата Станіслава призначено начальником штабу Війська Польського). Однак він ясно і недвозначно підтримував українські національно-визвольні змагання, обстоював права українців і закликав Папу римського стати на бік скривджених галичан. У листі-відповіді до Юзефа Вільчевського, який звинувачував

українську сторону у жорстокому веденні війни і просив про звільнення військових заручників та інтернованих за місцем проживання, Андрей Шептицький писав, що пожежі, які неодноразово приписували "гайдамацьким бандам", вчиняли польські легіонери. Крім того, митрополит зазначав: "Я прихильник миру і ворожий до всього, що унеможлиблює поміж людьми сповнення християнського милосердя, любові до ближнього, і радив би також плідніше працювати над встановленням таких відносин між поляками й українцями, аби поміж ними панувала лише християнська справедливість"[9: 25–26].

27 грудня 1918 р. до обох митрополитів звернувся апостольський візитатор А. Ратті (майбутній папа Пій XI). Він передав прохання папи Бенедикта XV розпочати спільну акцію з метою припинення братовбивчої війни [8: 120]. 30 грудня 1918 р. і 18 січня 1919 р. відбулися дві зустрічі Андрея Шептицького та Юзефа Більчевського, на яких обговорювалися питання про припинення воєнних дій, зокрема про видання відозви до командувачів воюючими сторонами, обміном військовополоненими та створення офіційної делегації, яка розпочала б акцію примирення. Андрея Шептицького схилили також видати відозву до українського духовенства та населення. Однак він не підтримав цієї пропозиції. "Не можу видати відозву до свого населення, бо використаєте її проти нас на мирному конгресі", – заявив митрополит у розмові з Юзефом Більчевським [9: 299]. Замість відозви Андрей Шептицький підготував відповідь на відкритий лист польського генерала Розвадовського, обґрунтовуючи свою відмову звернутися до духовенства, "щоб зменшити і пом'якшити згубні наслідки війни". Митрополит писав, що "докази та незаперечні факти", на яких ґрунтуються звинувачення генерала Розвадовського, невідомі і "якби я знав про них, то потім повинен був би, згідно з визнаним принципом, вислухати і другу сторону"[8: 139–141].

У важкі часи, коли польські війська в пошуках "компромату" проти греко-католицького духовенства робили обшуки у соборі св. Юра та інших церковних інституціях, конфісковуючи документи, глава Греко-Католицької Церкви, будучи конфінований у митрополичій палаті, залишався патріотом свого народу. Тон його листа-відповіді був витриманий в дусі християнської підтримки знедолених. "Докір за підбурювання удаваної ненависті серед українців до поляків, – писав А. Шептицький, – викладений у такій неясній формі, що я вимушений просити, аби командування польською армією повідомило, хто з членів духовенства, коли і яким чином дозволив собі подібні підбурювання: адже будь-яке провокування ненависті заслуговує осудження, тим паче, коли воно йде від священика. А втім, ... цей докір швидше міг би бути закинутий польській пресі у Львові. Вже достатньо тієї манери, як вона трактує все те, що є українським". А що стосується греко-католицького духовенства, то воно "з одного та з іншого боку лінії фронту продовжує виконувати свої обов'язки, тобто просвіщає проти зла"[16: 27].

Війна 1918–1919 рр. принесла чимало жертв серед греко-католицького духовенства. Звинувачуючи його у антипольській пропаганді і покладаючи на нього основний тягар відповідальності, польська влада розпочала репресії та терор проти священицтва. Митрополит був повністю ізольований у своїй резиденції. Йому заборонили залишати палац навіть тоді, коли він хотів прийти на зустріч із Юзефом Пілсудським у червні 1919 р.[18: 19]. Однак Шептицькому вдалося передати маршалові листа, в якому, вказуючи на важке становище українців у Галичині, він клопотався про звільнення арештованих греко-католицьких священиків, "кількість яких вже перевищила сотні і з кожним днем збільшується"[19: 209]. Перемишльський єпископ Йосафат Коциловський перебував під постійним наглядом і зазнавав переслідувань. Майже тисячу священиків було заарештовано. Лише у львівських в'язницях їх перебувало 612[15: 49]. Станіславський єпископ Григорій Хомишин у листі до окружного генерального управління у Львові від 2 листопада 1919 р. із гіркотою писав, що безліч невинних священиків вивезено зі Станіславської дієцезії, а чимало парафій залишилися без душпастирів [2]. За даними Східного відділу Міністерства закордонних справ, у 1919 р. зі Станіславського воєводства були вивезені 24 священики [3].

26 серпня 1919 р. Андрей Шептицький, Григорій Хомишин та Йосафат Коциловський провели в Перемишлі спільну нараду, на якій був прийнятий пастирський лист українських церковних владик до духовенства та віруючих. У зворушливому листі йшлося про трагедії, заподіяні народу та Греко-Католицькій Церкві: "П'ять священиків замордовано, а сотні вивезено або ув'язнено. Багато церков, найголовніші монастирі пограбовані". Засуджувала-

ся війна та висловлювалося співчуття до "найблагородніших наших синів, що впали в обороні вітчизни"[2].

Польська влада одразу ж відреагувала на пастирське послання. Через побоювання, що оголошення його в церквах спричинить загальне хвилювання та розпалить антипольські настрої, усіх галицьких старост зобов'язано інформувати центр про вплив цього листа на християн. 21 лютого 1920 р. Міністерство віросповідань та загальної освіти отримало інформацію, в якій вказувалося, що загалом проголошення пастирського послання не справило особливого враження, за винятком села Гути Сколівського і села Княгиничі Рогатинського повітів. Тамтешні священики інтерпретували кожне слово листа, виступали проти всього польського, що могло "підняти неспокій і спричинити вибух українців проти поляків. Один священик був арештований, а другий – попереджений [5].

На підставі подання повітових старост про "неблагонадійність" окремих священиків часто не допускали до парафій або переводили до інших. У січні 1921 р. із Львівської митрополичої консисторії до Міністерства віросповідань та загальної освіти надійшла скарга про те, що представник уряду у Галичині К. Галецький, висувачи необґрунтований аргумент щодо "ворожого ставлення до польського населення", агітації проти Польської держави, не дає згоди на призначення деяких священиків, а інших усуває з їхніх парафій, кваліфікуючи їх як "небезпечний елемент"[5]. У звіті Станіславського воєводи від 11 червня 1922 р. зазначалося, що у воєводстві проводиться слідство щодо 683 духовних осіб греко-католицько обряду, з них 7 віддано під суд. 95 священиків вороже настроєні проти Польської держави, а 112 – висловили свою лояльність. За даними Львівського воєводства від 8 грудня 1922 р., з в'язниці було звільнено 41 священика Перемишльської дієцезії[6].

Отже, носієм національної ідеї, духовною опорою в боротьбі за українську державність виступала очолювана митрополитом А. Шептицьким Українська Греко-Католицька Церква. Більшість духовенства брала участь у національно-визвольній боротьбі 1918–1919 рр., співпрацювала з політичними партіями. Майже сотня священиків стала в ряди Галицької Армії.

Список використаних джерел

1. Arhiwum Akt Nowych (Warszawa) (далі – AAN), MSZ, Ambasada RP w Londynie, sygn. 789.
2. AAN, MSZ, Wydział Wschodni, sygn.533, s. 15; MWRiOP, sygn.414, s.64.
3. AAN, MSZ, Wydział Wschodni, sygn.5336, s.26.
4. AAN, MWRiOP, sygn.435, s. 180.
5. AAN, MWRiOP, sygn.414, s.36.
6. AAN, MWRiOP, sygn.928, s.49.
7. Mróz M. Biskupi polski wobec walki o granicę wschodnią (1918–1922) // Studia z dziejów XIX i XX wieku. – Wrocław, 1991.
8. Nieznana korespondencja arcybiskupów metropolitów Iwowskich Juzefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny polsko-ukrainskiej 1918–1919. – Lwów – Krakow, 1997.
9. Piela Sds Michał. Udział duchowienstwa w polskim zyciu politycznym w latach 1914 -1924.
10. Torzecki R. Z Problematyki stosunków polsko-ukrainskich // Dzieje najnowsze. – 1985. – № 1 – 2.
11. Ukraine and Poland in Documents 1918–1922. – New York-Paris-Sydney- Toronto, 1983.
12. Громад. вісник. – 1922. – 15 лип..
13. Діло. – 1918. – 4 листоп.
14. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття.
15. Хома І. Апостольський престол і Україна 1919 – 1922.
16. Цвенгрош Г. Апостольський Престол і Митрополит Андрій Шептицький. (Невідомі взаємини між Апостольським Престолом і Митрополитом А. Шептицьким у 1918–1919 рр. у контексті східної політики Франції. – Львів, 1991.
17. Цвенгрош Г. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. //Польсько-українські студії. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнарод. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992. – К., 1993. – С.178.
18. Чоповський В. Тернистий шлях за волю України. Репресивно-каральні акції польського та сталінського окупаційних режимів проти населення Західної України (20–40-ві рр. XX ст.). – Львів, 1996.
19. Ukraine and Poland in Documents 1918–1922. – New York- Paris-Sydney- Toronto, 1983.

Orest Krasivsky

METROPOLITAN A. SHEPTYTS'KYI AND HIS ROLE IN BECOMING OF UKRAINIAN CREATION OF THE STATE (1918–1919)

The article examines the role of the Metropolitan A. Sheptyts'kyi in becoming of the Ukrainian state system in 1918–1919.

УДК 94 (477)

Юрій Древницький

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1878–1942)

У статті автор простежує основні етапи життя і діяльності академіка Володимира Старосольського, зосереджує увагу на процесі становлення його національно-патріотичних поглядів та ролі в українському суспільно-національному і науковому процесах кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.

Дедалі зростаючий інтерес широкого кола істориків до проблем вітчизняної культурної спадщини та набутого протягом століть духовного багатства є цілком зрозумілим і закономірним. З одного боку, це пов'язано з тим, що національне культурно-державне відродження, характерне для сучасного етапу розвитку суспільства, неминуче загострює увагу фахівців на необхідності поглибленого розгляду загальнокультурних особливостей українського відродження кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. як найбільш спорідненого з ренесансом нашого часу. З іншого, в умовах творення незалежної України виникла нагальна потреба у поверненні із забуття сотень і тисяч історичних фактів, подій, напівзабутих сторінок духовної історії нашого народу, а також імен видатних осіб, які творили й утверджували українську культуру, й творча спадщина яких має надзвичайно важливе значення для державних процесів та для виховання підростаючих поколінь у душі любові до рідного народу.

У цьому зв'язку особливої актуальності набувають дослідження життя та багатогранної діяльності однієї з визначних особистостей кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – Володимира Старосольського як громадсько-політичного діяча та науковця у період національного відродження.

Оцінюючи проблему взагалі, варто підкреслити, що окремі питання громадсько-політичної, наукової, діяльності вченого більшою чи меншою мірою висвітлювали у відомих працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені (І. Кедрин, В. Качмар, В. Левицький, У. Старосольська). Разом з тим, зазначені питання не ставили з тим ступенем конкретності, виходячи з якого їх можна було б розглядати безпосередньо як мету чи завдання досліджень, результати котрих давали б змогу простежити багатогранну діяльність Володимира Старосольського як науковця та громадського діяча в контексті національного відродження кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Крім того, потреби державотворення, відродження і розвитку вітчизняної культури, утвердження національної свідомості висувають на перший план питання обґрунтування та висвітлення багатоаспектної наукової і громадсько-політичної діяльності В. Старосольського, з'ясування його ролі у формуванні національної свідомості українського народу та в пропаганді української національної ідеї, а також аналіз впливу діяча і його спадщини на національне самоусвідомлення широких мас українського суспільства й осмислення його місця в національно-культурній історії України, чим, власне, і зумовлена актуальність започаткованого дослідження.

Необхідність детального всебічного аналізу багатогранної наукової та громадсько-політичної діяльності В. Старосольського спонукає до пошуку та вивчення відповідної джерельної бази. В основному це документи та матеріали, що зберігаються в державних

архівах України. Головний масив використаних документів знайдено у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, Державному архіві Львівської області, у відділах рукописів та україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Це пояснюється тим, що В. Старосольський переважну частину життя прожив у Львові, а тому більшість документів, що стосуються наукової та громадсько-політичної діяльності вченого, зберігаються саме тут. Важливе місце у дослідженні відіграють також документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка.

Архів В. Старосольського перебув лихоліття війни та післявоєнного періоду і зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові як фонд № 360. Він охоплює біографічні матеріали, документи службової, суспільно-політичної і творчої діяльності, документи членів родини, фотографії.

Постать професора В. Старосольського досі не знайшла широкого висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. За радянських часів його ім'я замовчували через те, що він нібито був "фашистом" та "націоналістом".

Тому не дивно, що переважна більшість публікацій вийшла за кордоном, в еміграції. Тут особливо хотілося б звернути увагу на спогади сучасників про В. Старосольського, зокрема М. Антонович-Рудницької [1], В. Качмара [8], а також замітки в еміграційній пресі І. Кедріна [9], К. Олесницької [16].

У 1990 р. вийшов 210 том Записок НТШ, повністю присвячений В. Старосольському, автором якого є його дочка Уляна. До книжки, окрім його основної праці "Теорія нації", також включено біографію Володимира Старосольського, його наукову розвідку "Національний і соціальний момент в українській історії", бібліографію його праць, деякі його промови, листи, статті про нього.

В останньому десятилітті ХІХ ст. Галичина, незважаючи на складні умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, провідним регіональним осередком формування масової української національної свідомості, відіграє роль політичного арсеналу й осередку громадсько-культурного відродження українського народу.

Народився майбутній адвокат 8 січня 1878 р. в м. Ярославі (тепер – Польща), у сім'ї бурмістра.

Початкову освіту отримав у місцевій гімназії. Вищу юридичну – у Краківському, Львівському та Віденському університетах. У 1903 захистив докторську дисертацію з права. Стажувався у Берлінському (1905–1906), Грацькому (1907) та Гайдельберзькому (1907–1908, 1911–1912) університетах.

На формування його політичного світогляду та становлення як політика вирішальний вплив мали студентські роки, активна участь в українському студентському русі в Галичині, що перебувала під владою Австро-Угорської монархії. Із розвитком національної свідомості й активізацією громадсько-політичного руху поширювалася ідеологія самостійності та соборності української держави, до якої закликали Тарас Шевченко та Іван Франко. Особливо швидко і глибоко нею пройнялися молодіжні об'єднання: гімназійні таємні драгоманівські гуртки, студентська організація "Молода Україна", масові товариства "Сокіл", "Січ" та інші. Під впливом національно-державницьких традицій українського народу, під гаслом подальшої боротьби за визволення України у Львові в 1900 р. засновано "Молоду Україну". У цій організації ідейно гартувалися національні кадри визвольних змагань, активно діяли майбутні вихователі стрілецтва й командири Легіону Українських Січових Стрільців та Галицької армії, зокрема і Володимир Старосольський.

Протягом 1899–1902 рр. він разом з товаришами провів цілу низку масових студентських віч з вимогами утворення "самостійної української держави в етнографічних границях" [4: 308]. Важливо підкреслити, що саме на "вічах всіх українських студентів Австро-Угорщини", скликаних 13 липня 1899 р. і 14 липня 1900 р. у Львові Оргкомітетом, до складу якого входив і В. Старосольський, було вперше офіційно висунуто вимогу створення українського університету у Львові [6: 31].

Тоді ж В. Старосольський став і одним із авторів та, вірогідно, фактичним редактором щомісячного журналу об'єднання "Молода Україна", який почав виходити у Львові з

січня 1900 р. У редакційній передовій статті його першого номера, написаній головою українського студентського товариства "Академічна громада" Євгеном Косевичем та студентом-правником Володимиром Старосольським, відзначалось: "Наша національна ідея – се не само питання мови, не само питання етнографічної відрубності, се питання політичної независимості, питання потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливості... Політична воля, економічна рівність та соціальна справедливість – се прикмети нашої національної ідеї".

Хоч формально видавцем і редактором журналу був М. Залітач, найчастіше редакційні статті першого річника часопису підписував В. Старосольський. Як свідчить аналіз тогочасних публікацій В. Старосольського, українська національна ідея в його розумінні мала широкий соціально-політичний зміст, її атрибутами були не тільки національна державність, але й політична і національна свобода, демократія і соціальна справедливість.

За деякими даними, В. Старосольський став основним організатором студентської сецесії з Львівського університету в січні 1902 р. [23: 67]. На знак протесту проти ігнорування своїх законних національних прав українські студенти залишили Львівський університет і роз'їхалися на навчання до університетів Відня, Праги, Кракова та інших міст. Акція не дала очікуваного ефекту, однак вона сприяла усвідомленню студентством неможливості домогтися бажаних змін власними силами, у відриві від боротьби всієї української суспільності за національні права, показала необхідність включення молоді в цю боротьбу, в тому числі й у складі існуючих політичних партій.

Після припинення виходу "Молодої України" (березень 1903 р.) і в умовах поглиблення партійної диференціації студентського руху частина провідних "молодоукраїнців" (В. Старосольський, Т. Мелень, В. Темницький, Є. Косевич) опинилася в лавах партійної організації, під значним впливом якої перебувала й до того – Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини (УСДП). Їх прихід до активної діяльності в партії у 1905–1907 рр. на тлі прискорення процесів національно-політичного відродження українського народу і загострення українсько-польського протистояння в Галичині привів до посилення національного елемента в ідеології УСДП.

Володимир Старосольський – один із найсамобутніших і найталановитіших ідеологів самостійницького табору Української соціал-демократичної партії. Мається на увазі насамперед формування політичної лінії партії. Розвиток суспільно-політичних рухів в Україні, у тому числі соціалістичного (соціал-демократичного), В. Старосольський розглядав у тісному контексті її бездержавності. Так, провід у класовій боротьбі вело робітництво пануючих націй, а українське, незважаючи на значну чисельність, перебувало на другому плані, "масово заповнювало ряди польських, російських соціалістичних партій".

Тому український соціалістичний рух насамперед розпочався серед молоді (шкільної, студентської) і "організаційно оформився цей рух 1890-го року заснуванням "Української Радикальної Партії", яка "зверталася як до селян, так і до міських робітників".

На думку Володимира Старосольського, в УРП поєднувалися дві течії: російське народовство та західні європейські соціалістичні напрями. Зрештою, їх протистояння спричинило заснування частиною її членів 1899 року окремої Української соціал-демократичної партії.

У той же час – на межі XIX і XX ст. – саме українські соціал-демократи першими запропонували послідовну і зрозумілу національну програму, проголосили державну самостійність своїм політичним ідеалом, теоретично обґрунтували його. При цьому В. Старосольський наголошував, що тільки народ з ідеалом власної державності є народом, а питання самостійної національної держави є найважливіше і мусить бути розв'язане в першу чергу. Оскільки лише власна національна держава довершує і забезпечує певний розвій нації.

Він прийшов до висновку, що нація зароджується на ґрунті волі до політичного самовизначення і перестає існувати, коли втрачає таку волю. У самій природі нації закладено її прагнення до "опанування" державою. Відтак об'єднуючим чинником при утворенні української самостійності мав би стати єдиний, спільний інтерес усіх українців. Націотворчу роль при державотворенні повинно було б відіграти українське селянство, на-

ціональна інтелігенція та нащадки українських аристократичних родів. Вони мали б організуватися у політичні об'єднання на засадах національної солідарності і спільності інтересів, чуттєвості, усвідомлення себе нацією і виробити соціальні державотворчі програми.

Підтримуючи ідею боротьби галицьких українців на боці Австро-Угорщини проти Російської імперії, В. Старосольський, як і інші провідні діячі УСДП, взяв активну участь в організації стрілецького руху як можливого зародку майбутньої української армії, без якої було б немислимим втілення у життя державницьких постулатів.

18 березня 1913 р. у Львові постало перше товариство "Січові стрільці", що незабаром поширило свою організаційну діяльність на провінції. Першим головою товариства став В. Старосольський, а скарбником – В. Темницький [25: арк. 3 зв.]. Багато молодих людей, що гуртувалися навколо цього товариства та проходили в ньому військовий вишкіл, у серпні 1914 р. пішли добровольцями в легіон Українських Січових Стрільців, а згодом відіграли важливу роль у формуванні Української Галицької Армії та збройній боротьбі за державність.

З початком Першої світової війни В. Старосольський як один з представників УСДП увійшов до Головної Української Ради, що виникла 1–2 серпня 1914 р. у Львові [26: арк. 56–57], та Української Бойової Управи (УБУ), створеної Радою 6 серпня шляхом об'єднання начальних управ стрілецьких організацій. Протягом 1915–1918 рр. він був постійним відпоручником УБУ при легіоні Українських Січових Стрільців, став одним з політичних провідників та ідеологів українського стрілецтва [7: 445].

В. Старосольський підтримав проголошення на уламках Австро-Угорщини Західно-української Народної Республіки (ЗУНР). Однак безпосередньої участі в розбудові української державності у Галичині він не взяв, бо вже на початку листопада 1918 р. потрапив у полон до поляків [3]. Його відправили у табір українських військовополонених під Краковом [2: 87].

Звільнившись з польського полону завдяки міжнародному Червоному Хресту в жовтні 1919 р., В. Старосольський відразу включився у боротьбу за українську державність. Він став заступником міністра закордонних справ І. Мазепи в уряді УНР, сформованому в серпні 1919 р.

Після поразки Української революції 1917–1920 рр. В. Старосольський на деякий час відійшов від активної партійно-політичної роботи. Він проживав за кордоном, займався науковою і викладацькою діяльністю. Був серед ініціаторів заснування в 1921 р. Українського вільного університету (УВУ) в екзилі, створеного з метою сприяння розвитку вільної української науки і вищої школи поза впливами панівних на Україні окупаційних режимів. Протягом одного семестру УВУ працював у Відні, наприкінці 1921 р. переніс свою роботу до Праги, де містився центр української еміграції.

Переїзд університету до Чехо-Словацької Республіки став можливим, зокрема, завдяки підтримці В. Старосольського, який працював продеканом правничого факультету і мав зв'язки з оточенням президента Т. Масарика [5: 3419]. Діставши фінансове забезпечення від чехословацького уряду, УВУ незабаром перетворився на один з найбільших центрів українського наукового життя. Водночас В. Старосольський працював з 1922 р. професором права в Українській господарській академії в Подєбрадах, заснованій також при фінансовій допомозі урядових структур Чехо-Словаччини [2: 104].

У жовтні 1924 р. у Львові було засновано українське мандрівно-краєзнавче товариство "Плаї". Його Статут був затверджений 15 листопада і передбачав поширення діяльності "Плаю" на всю територію Галичини з філіями в інших містах Галичини. При товаристві були утворені комісії (лекційна, екскурсійна, мандрівнича). Першим головою товариства став В. Старосольський. Товариство "Плаї" розробило плани туристично-краєзнавчої роботи та завдання, які визначали проведення мандрівок та пропаганда туризму. Крім того, скликало загальні збори, конференції, реєструвало історичні пам'ятні місця краю, розробляло туристичні маршрути по Галичині [10: 65].

Наукова і педагогічна діяльність В. Старосольського дістали широке визнання в краї. У березні 1923 р. він став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові [2: 105]. Його перу належить ціла низка глибоких наукових розвідок з політології, соці-

ології, історії і права. Серед них можна виділити основні праці: "Національний і соціальний момент в українській історії" (1915), "Теорія нації" (1922), "Держава і політичне право" (1923–1925) та ін. [22: 3033]. За влучним висловом О. Назарука, праця В. Старосольського "Теорія нації" "повинен знати кожний українець, що хоче здавати собі справу про українську політичну думку сучасності" [15: 15].

Суть етнополітичної концепції В. Старосольського, сформульованої в "Теорії нації", полягала в тому, що суспільно-історичний процес творять як національні (суб'єктивний чинник), так і соціальні інтереси (об'єктивний чинник) – дві взаємодоповнюючі тенденції людського поступу. Поняття держави тісно пов'язане з пануванням, яке, на думку вченого, має дві форми: 1) поневолення одного класу іншим; 2) поневолення однієї нації іншою [17: 161, 162]. В. Старосольський обґрунтував необхідність вирішення національного питання шляхом "націоналізації держави чи удержавлення нації. Обі мусять зіймся з собою: організм нації і механізм держави...". Водночас він виступив за вирішення в національній державі «суспільного питання в розумінню ухилення поневолення кляси клясою» [21: 315, 316]. В. Старосольський вважав, що національна ідея завжди була пов'язана з синтезом національного і соціально-демократичного визволення [17: 162].

В. Старосольський відзначався інтелігентністю, демократизмом поглядів, ставився з повагою до діячів різних ідейних напрямків в українському таборі. Відомий суспільно-політичний діяч, багатолітній член ЦК УНДО Іван Кедрин згадував, що «на В. Старосольського ніхто не дивився як на якусь партійну людину, тільки як на інтелектуала, на людину великого формату» [9: 389]. За словами І. Кедрина, В. Старосольський «приятелював із Дмитром Левицьким, також за фахом адвокатом, який... був націонал-демократом, головою УНДО... часто бував у гостинному домі панства Левицьких...» [9: 391].

Як адвокат (член «Союзу українських адвокатів» та «Головної адвокатської палати у Варшаві») В. Старосольський неодноразово виступав захисником на судових процесах УВО–ОУН, хоча партія, членом якої він був, відстоювала соціалістичну політику і критично ставилася до інтегрального українського націоналізму. Зокрема, В. Старосольський був адвокатом на гучному судовому процесі проти бойовиків ОУН Д. Данилишина та В. Біласа, звинувачених за напад на пошту в 1932 р. [18: 333].

Прихід радянської влади в Західну Україну у вересні 1939 р. кардинально змінив життя сім'ї Старосольських, яка стала, як і мільйони інших невинних людей, жертвою партійно-тоталітарної системи. В. Старосольський чомусь не емігрував, хоча, безперечно, знав про сталінські репресії в Радянській Україні. Деякий час він працював на посаді професора Львівського університету, але вже наприкінці грудня 1939 р. був заарештований і невдовзі відправлений на заслання [20: 129]. Така ж доля спіткала його дружину Дарію та дітей, які після арешту в квітні 1940 р. були вивезені у Казахстан.

Більше ніколи не судилося побачити їх В. Старосольському, який 25 лютого 1942 р. помер у тюрмі у далекому Сибіру в Маріїнську. Можна собі уявити трагізм ситуації, коли син Ігор зумів таки домогтися від офіційної влади дозволу на побачення з батьком і приїхав до Маріїнська, де дізнався, що В. Старосольський напередодні помер. Поховали його у спільній могилі, навіть точно невідомо, де вона знаходиться.

Отже, ми можемо з упевненістю сказати, що діяльність Володимира Старосольського стала вагомим етапом в історії української самосвідомості, прикладом дальшого злету української науки і культури, національної духовності, що дало поштовх для відродження та розбудови української державності у новітній час історії України.

Список використаних джерел

1. Антонович-Рудницька М. До мозаїки портрету... (Невеличкий спогад про Володимира Старосольського) // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 376–377.
2. Володимир Старосольський. 1878–1842 // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 104–105.
3. Вперед. – 1918. – 27 листопада.
4. Друге віче української академічної молодіжи // Молода Україна. – 1900. – № 8. – С. 308.
5. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3419.
6. Жерноклеев О. С. Національна ідея "Молодої України" (1900–1903) //

Галичина. – 1997. – № 1. – С. 31. 7. За волю України. Історичний збірник УСС. – Нью-Йорк, 1967. – С. 445. 8. Качмар Василь. Незрівняний оборонець українських політичних в'язнів // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 360–369. 9. Кедрин І. Володимир Старосольський (У 100-річчя народин) // Свобода. – 28.1.1978 р.). 10. Козицький А. Краєзнавчо-туристичне товариство "Плаї" (1924–1939 рр.) // 3 історії вітчизняного туризму. – К.: ФПУ, 1997. – С. 58–65. 11. Купчинський Р. Володимир Старосольський // Листи до приятелів. – Нью-Йорк–Торонто: Ключі, липень 1957. – Ч. 7. 12. Левицький Василь. Пам'яті Володимира й Дарії Старосольських // Свобода. – 30 серпня 1950 р. 13. Марунчак М. Незабутнє прощальне слово // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 370–373. 14. Мицик Роман. Наглий суд у Львові // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 374–375. 15. Назарук О. До історії революційного часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії. – Вінніпег, 1924, – С. 15. 16. Олесницька Клявдія. Та вічна буде пам'ять про тебе (Д-р Володимир Старосольський) // Свобода. – 16 лютого 1943 р. 17. Панок О. "Національне" та "соціальне" в політологічній концепції Володимира Старосольського // Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи. – К., 1997. – С. 162. 18. Промови, листи Володимира Старосольського // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 333. 19. Самбірський С. Доповідь про універсали Української Центральної Ради // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 378–380. 20. Старосольська У. "Ave Caesar, Morituri Te Salutant" // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 129. 21. Старосольський В. Теорія нації // Володимир Старосольський. 1878–1942. // Записки НТШ. – Т. 210. – С. 315–316. 22. Старосольський Володимир // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3033. 23. Темницький В. Сецесія з Львівського університета // Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. – Львів, 1908. – С. 67. 24. Хомяк Олександр. Пан (за термінологією Вячеслава Липинського) // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 381–386. 25. Центральний державний архів у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2395. – Арк. 3 зв. 26. ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1415. – Арк. 56–57.

Yuriy Drevnitskyu

VOLODYMYR STAROSOLSKYY: LIFE AND ACTIVITY (1878–1942)

In the paper there has been presented the analysis of the main stages of life and activity of academician Volodymyr Starosolskyu. The author concentrates his attention on the evolution of Starosolskyu's national-and-patriotic viewpoints and his role in the Ukrainian social-and-political as well as scientific processes at the end of the 19th – the first decades of the 20th century.

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

УКРАЇНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В ОСОБАХ ТА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ: ОРГАНІЗАТОРИ І ВИХОВАНЦІ

У праці з'ясовано роль окремих особистостей у становленні різних проявів українського молодіжного руху і через них прослідковано його непересічну роль в процесах

формування української національної еліти та українського націотворення в історичній перспективі

В історії України важко переоцінити таку силу, як молодь. Вона має чи не найбільшу заслугу в тому, що підсумком багатовікової історії, особливо в безвідрадних умовах ХХ століття, коли під загрозою було саме існування українців, стало відродження української державності. Молодь взяла активну – чи не головну – участь у процесі формування модерної української нації. З ХІХ ст. можна бачити молодь в гущині процесів українського національного відродження на всіх землях України. Перші українські культурницькі утворення і політичні організації були в своїй основі молодіжними. Піонери українського відродження були молодими людьми, починаючи ще від Маркіяна Шашкевича з «Руською Трійцею» чи Миколи Гулака з «Кирило-Мефодіївським Братством», через хлопоманів Володимира Антоновича і громади, студентські гуртки, Михайла Драгоманова та Івана Франка, які стали зв'язуючими ланками із власне молодіжним рухом ХХ століття, і до вихованців молодіжних організацій ХХ століття. А забігаючи наперед, можна зауважити й сильний молодіжний момент в шістдесятництві та інших опозиційних течіях радянського періоду 60–80-х років ХХ ст.

Молодіжний рух, як ніяке інше явище, наочно демонструє процес формування особистості, її зростання, а через неї – самі націотворчі процеси. Як будується особистість активного будівничого нації, так само й будується сама нація. Бо її творять особи. Ті, кого слід називати словом «еліта». Тобто найкращі представники суспільства в різних сферах суспільного життя. Молодіжний рух доводить, що історія не є зашкарублюю схемою, а, по суті, вона є цікавою біографією нації. І чим більше особистостей ми пізнаємо, тим повнішим буде портрет нації. В рамках нашого дослідження «Теорія і практика формування національної еліти в історичній ретроспективі українського молодіжного руху», підтриманого ґрантом Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених, ми з'ясуємо вплив молодіжного руху на формування української національної еліти. І те, що такий вплив існував, доводить сама історія, кожна біографія представника цієї еліти.

Саме тому дещо дивним видається те, що в існуючих довідкових виданнях, зокрема енциклопедичного характеру, не надто багато місця відводиться процесу формування ключових осіб історії України, їх молодому віку – часу становлення особистості [напр., 1]. Можливо, перешкодою є конденсований, ядерний характер біографічних довідок. Однак, на нашу думку, йдеться про речі суттєві. Саме тому молодіжний аспект біографій історичних постатей повинен висвітлюватися краще. Перші позитивні зрушення уже є, як наприклад, у довіднику П. Содоля [2], присвяченому УПА, або (не цілком) в тритомному «Довіднику з історії України» за редакцією І.З. Підкови та Р.М. Шуста [3]. Готуються до друку й інші видання, зокрема в 2-му томі «Тернопільського Енциклопедичного Словника» виходять у світ підготовлені з нами біографічні довідки, присвячені таким особам українського громадського національного життя, як Е. Ковальська, Ю. Козубський, О. Кучерішка, О. Лапунька, А. Луговий, І. Максимішин, І. Малюца, М. Марковський, Олена (Галя) Мороз, М. Недзведський, М. Никифорчин, С. Новицький. Ці постаті подані саме через призму молодіжного руху. Через призму молодіжного руху уточнено й біографічні дані Ф. Кордуби, В. Конрада, І. Мітрінґи тощо [4]. Окремим постатям, як Іван Мітрінґа, присвячено наші публіцистичні статті в пресі [5]. В інших гаслах ТЕС, які стосуються різних організаційних форм молодіжного руху чи суспільно-політичного життя, теж застосовано підхід через призму досліджень молодіжного руху і приділено належну увагу біографічному чиннику [6]. Можливо, саме через недостатню увагу до історико-біографічних досліджень, на жаль, навіть поважні дослідження не позбавлені прикрих неточностей у фактичних даних. Так, у знаного дослідника Бориса Савчука в праці «Український Пласт: 1911–1939» Ганна Дмитерко стала Г. Дмитренко, Б. Підгайний – Б. Підгірним, а через декілька сторінок – Б. Підгайським, чех Пешек став Пешеном, причому з контексту можна зробити висновок, що він був українцем, організатором закарпатського Пласту [7: 60, 196, 199, 162]. Трапляються й інші неточності в іменах та прізвищах, а також в біографічних даних. Так, Євген Полотнюк, на думку Б. Савчука, був знищений НКВС, хоча достеменно відомо про його розстріл Гестапо

в серпні 1943 року у Ворохті за співпрацю з Рухом Опору [див. 8]. Саме тому біографічні дослідження молодіжного руху дозволять уникнути таких прикрих неточностей.

Крім того, контекст молодіжного руху дозволяє з'ясувати цікаві грані непересічних особистостей українського суспільного життя. Зокрема, в цьому напрямку досліджує роль таких осіб, як І. Боберський, Р. Шухевич, знаний вчений Богдан Трофим'як. Молодіжний аспект дасть змогу отримати цікаві наукові результати і при дослідженні низки осіб, прямо не пов'язаних із організованим молодіжним рухом. Приміром, одна з ключових постатей українського національного руху XIX–XX століть Іван Франко (1856–1916) цілком може постати як один з предтеч організованого молодіжного руху XX століття. Зокрема, він був одним з піонерів українського пішого мандрівництва – важливої складової молодіжного руху. Так, ще влітку 1884 р. Франко був учасником великої «Українсько-руської студентської мандрівки» вздовж Карпат від Дрогобича й Урича до Ворохти. Він вів опис мандрівки («Мандрівничу хронічку»), яку й помістив у часописі «Діло». Крім того, опісля з нагоди мандрівки вийшла також окрема книжечка І. Франка «В дорогу!» з описом Карпат. Замість вступу в книжці є однойменний вірш. Пізніше до нього скомпонував мелодію відомий композитор Я. Ярославенко (Ярослав Вінцковський), і його взяли собі за гімн галицькі пластуни (слова переробив основоположник Пласту Олександр Тисовський, перша строфа вірша І. Франка залишилась майже без змін) [Див.: 9; 10: 108–111]. Не дивно, що син І. Франка Петро став одним із співзасновників Пласту, і саме він запропонував для українських скаутів назву «пластуни» [11]. З не меншим правом крізь призму українського молодіжного руху можна розглядати, приміром, громадську діяльність великого приятеля молоді, мецената і громадського діяча, греко-католицького митрополита Андрея Шептицького (1865–1944).

Відштовхуючись від вищесказаного, розглядаємо в цій статті тільки прямих учасників організованого українського молодіжного руху першої половини XX ст. через призму еволюції українського організованого молодіжного руху, звернувши особливу увагу на молодіжні об'єднання елітного типу та їх вихованців – представників української національної еліти.

Першим молодіжним об'єднанням елітного типу, який бере свої початки ще, мабуть, у 1890–х рр., були самоосвітні, т. зв. «тайні кружки» чи «громади» гімназистів та студентів Галичини. На з'їзді всіх таємних драгоманівських гуртків під час різдвяних канікул 1912–1913 рр. у Львові було створено єдину організацію під назвою «Драгоманівка». До Крайової Екзекутиви «Драгоманівок» увійшли активісти тогочасного молодіжного руху А. Яцків (голова), М. Опока, О. Квас (члени). Аналіз персонального складу проводу та активного членства самоосвітніх драгоманівських громад свідчить, що вони були й першими активістами Пласту та стрілецьких гуртків – В. Кучабський, Р. Сушко, М. Сух та інші [12: 349]. Так, на Крайовому з'їзді кружків середньошкільників у Львові в 1910 р. делегатами були І. Чмола (від Перемишля) та І. Лизанівський (Самбір), гімназійну драгоманівську громаду в Самборі очолював В. Сеμεць, а студентську у Львові – Ю. Охримович [13: 15]. Щоб уявити роль цих молодіжних діячів у історії Країни, наведу короткий життєпис Івана Чмоли (6.03.1892, смт. Солотвин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. – 27.06.1941, Дрогобич), який по праву може вважатися співзасновником Пласту та основоположником українського стрілецького руху, ще від 1911 року. На той час цей випускник Перемишльської гімназії був усього лише студентом філософського факультету Львівського університету. Будучи членом «Січі» і «Драгоманівки», організував при повітовій «Січі», середніх школах Львова, жіночому учительському семінарі Українського Педагогічного Товариства і в університеті перші пластові гуртки. Аналіз його діяльності дає змогу ствердити, що студентська пластова організація була заснована на основі драгоманівського університетського гуртка. Школа молодіжного руху для І. Чмоли не пройшла намарне. Сформувавши першу бойову сотню Українських Січових Стрільців, він став чотарем УСС. Після російського полону (1915–1917) став одним з організаторів київського формування Січових Стрільців. Командир 2 сотні Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців, 2 сотні 1 куреня Січових Стрільців, 2 пішого куреня 1 полку Січових Стрільців, начальник коша Січових Стрільців. Полковник Армії УНР, член Стрілецької Ради. Після російського полону повертається в Галичину, де стає скромним вчителем гімназій у Яворові й Дрогобичі і поверта-

ється до пластової праці, зокрема як будівничий табору на Соколі в Карпатах. Одночасно був співзасновником УВО. Заарештований НКВД, розстріляний у Дрогобицькій тюрмі [узагальнено; 14, арк. 3–4]. Такою ж темою окремого дослідження можуть бути життєписи Петра Франка і особливо Основоположника Пласту О. Тисовського (1886–1968). Так, тільки маловідома автобіографія Тисовського дає змогу з'ясувати місце його народження, яким ще й сьогодні чомусь вважається с. Биків на Львівщині. Хоч сам О. Тисовський чітко вказує на місце свого народження – Львів [15, арк. 1].

В контексті діячів молодіжного руху можна розглядати також різні прояви українського організованого життя, як просвітницькі, релігійні або спортивні організації. Так, спортивними товариствами, що, безумовно, приклалися до процесу формування української національної еліти, були як широковідомі «Січ» (від 1900) та «Сокол» (1894), так і перші самостійні гімназійні спортивні гуртки у Львові (1904), Тернополі (1908), Перемишлі (1909), перші чисто спортивні Українське туристичне товариство «Чорногора» (Станиславів) і «Україна» у Львові (1911) [16: 9]. Таким чином, список організацій елітного типу і їх вихованців – справа, яка чекає прискіпливої уваги дослідників.

Отже, молодіжний вік – це час формування як загалом людини, так, зокрема, і національної еліти. Еліта – це найкращі представники суспільства, сукупність людей, які вирізняються своїм авторитетом, моральністю, інтелектом. В молодіжних, вужче в дитячо-юнацьких об'єднаннях, формували свій талант відомі представники української національної еліти. Так, відомий поет і журналіст, громадський діяч, редактор Богдан Кравців (1904–1975) був ініціатором видання, активним дописувачем, а з квітня 1922 р. і співредактором сатирично-гумористичного «Пластового Віника», видання VII пластового полку у Львові. Цей відомий український поет розвивав свій талант гумористичними віршами на пластову тематику, пишучи під псевдонімом Галайда [17]. А відомий в майбутньому правник, громадський, молодіжний діяч і журналіст Юрій Старосольський (1907–1991) розпочинав свій публіцистичний шлях на сторінках видання «Пластова Стежа» (під псевдонімом ЮАСТ) ще в лютому 1919 року, маючи на той час неповних 12 літ життя [18]. Щоразу більше стає відомо про участь в молодіжних формуваннях таких діячів, як наприклад, О. Ольжич. А майбутня дружина Олега Кандиби-Ольжича Катерина Білецька (зокр., разом з Я. Білецькою, Л. і Г. Макаренко) теж була учасницею елітного гуртка еміграційної молоді в Празі «Пу-гу», для якого спеціально написали марш поет С. Черкасенко і композитор зі Львова Я. Ярославенко – автори гімну закарпатських пластунів [19]. Перелік вихованців молодіжних об'єднань, які завдяки членству в останніх формувалися як українська національна еліта, нараховує сотні, якщо не тисячі людей, що проявили себе у різних сферах суспільного життя. Це й інтелектуальна (наукова, літературна, журналістська, мистецька), духовна (релігійно-церковна), бізнесова, адміністративна, політична і фахова складові національної еліти. Тому, у міру досліджень молодіжного руху, фактологічні дані все збільшуватимуться.

З другого боку, діячі молодіжного руху (пластового, спортивного тощо), навіть якщо вони й не проявили себе в інших сферах суспільного життя, також цілком заслуговують на те, щоб бути введеними в біографічні й енциклопедичні довідники, а також – на окремі дослідження. Так, тільки після ранньої смерті оцінили (а потім і забули) пластового організатора, співтворця Уладу українських старших пластунів і першого редактора часопису «В дорогу» Юрка Шматеру (1906–1932). Він народився 2.4.1906 в Миколаєві над Дністром, вчився в гімназіях Самбора, Перемишля і Стрия. Студював у вищих школах Львова і Кракова в галузі торгівлі. Весь час був діяльний в Пласті, здійснював літературні спроби. Збирався емігрувати до Австралії, оскільки довгі роки хворів на грудну недугу. Помер Львові 7.11.1932 [20]. До подібних діячів слід зачислити, приміром, таких осіб, як Л. Бачинський, О. Вахнянин, Я. Веселовський, Ю. Гончарів-Гончаренко, Є. Гут-Кульчицький, А. Дідик, В. Калинович, С. Левицький, А. Охримович, Ц. Паліїв, К. Подільський, М. Федусевич, О. Яремченко та багатьох-багатьох інших. А те, що вам ці прізвища в більшості нічого не говорять, не применшує фактичної ролі, яку відіграли ці люди в благородній справі формування української національної еліти.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія Українознавства. – словникова частина: Перевидання в Україні. – Л.: НТШ, 1993

– 2003. – Тт. 1–11. 2. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49: Довідник. – Нью-Йорк: «Пролог», 1994. – 199 с. 3. Довідник з історії України. У 3 тт. / За ред. І.З.Підкови та Р.М.Шуста. – К.: Генеза, 1993, 1995, 1999. 4. Тернопільський Енциклопедичний Словник (ТЕС). – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. К – О. 5. Окаринський В. Політичний керівник Української Повстанської Армії насправді був тернополянином // Тернопільська газета. – 2004. – 11–17 лютого. – № 6 (423). – С. 8. 6. Окаринський В. Гасла «Карпатський Лещетарський Клюб», «Комісія виховних осель і мандрівок молоді», «Лісові Чорти», «Могікани», «Організація українських націоналістів» // ТЕС. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. К – О. 7. Савчук Б. Український Пласт: 1911–1939. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 1996. – 267 с. 8. Додатки до дисертації // Окаринський В. Український скаутський рух (1911–1944 рр.). – Дис. ... к.і.н. – К., 2001. – 258 с. 9. Рідна Школа: ілюстрований часопис для всіх. – ч. 10. – Львів, 15 травня 1937. – VI річник. – С. 136; Франко І. VIII. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. Твори в 20-ти тт. – К., 1952. – Т. XI. 10. Тисовський О. Життя в Пласті: Посібник для пластового юнацтва. – 2-ге, випр. видання. – Нью-Йорк – Торонто, 1961. – 541 с. 11. Франко П. Пластуни // Діло. – Львів, 2 грудня (19 листопада ст. ст.) 1911. – ч. 268. – С. 1–2. 12. Волинець С. Таємні гуртки учнів Академічної Гімназії // Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. – Філадельфія – Мюнхен, 1978. – С. 347–352. 13. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. – Львів, 1995. – 357 с. 14. ЦДІА (Львів), ф. 389, оп. 1, спр. 92. – 14 арк. 15. Тисовський О. Автобіографія // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 9, спр. 5108, 23 арк. 16. Шерш. Від княжого лицарства до пластового юнацтва // Шлях молоді: календар для доросту на 1937 рік. – Львів, 1937. – С. 5–9. 17. Пластовий віник. – Львів, 1922. – чч. 1 – 5. 18. ЮАСТ. Наша мета // Пластова Стежа. – ч. 9. – Львів, 22 лютого 1919. – С. 1–2. 19. ЛНБ НАН України, відд. рукописів, ф. Ярославенка, спр. 301/п.15., арк. 1, 2. 20. Лист В. Шматери до Є.-Ю. Пеленського // ЛНБ НАН України, відд. рукописів, ф. Євгена-Юлія Пеленського, спр. 115, 1 л., 2 арк.; листи Ю. Шматери до Є.-Ю. Пеленського // там само, спр. 116.

Volodymyr Okarynskyi

THE UKRAINIAN YOUTH MOVEMENT OF THE 19TH – 20TH CENTURIES IN PERSONS AND PROCESS OF FORMING THE UKRAINIAN NATIONAL ELITE: ORGANIZERS AND PUPILS.

In labour it is cleared up role of individuals in becoming various displays of the Ukrainian youth movement and through them its unordinary role is traced in processes of forming the Ukrainian national elite and the Ukrainian nation on the whole in the history perspective.

УДК 281.96 УАПЦ (092)

Наталія Братко

АВТОБІОГРАФІЇ СЯЦЕННОСЛУЖИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЇХ СОЦІАЛЬНОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСВІТИ

У статті на основі автобіографій священників Української Автокефальної Православної Церкви досліджується їх соціальне походження та отримана ними освіта як головні чинники, що зумовили підтримку ними ідеї української церкви.

Історія формування УАПЦ, її розвиток та знищення владою – в останні роки викликають значний інтерес дослідників. Чимало відомо сьогодні й про провідників цієї церкви – митрополитів Василя Липківського [1] та Миколи Борецького [2], інших, хто своїми проповідями, активною працею сприяли поширенню ідеї Української Автокефальної Церкви.

Проте для кращого розуміння діяльності УАПЦ важливо розглянути постаті парафіяльних священиків, адже саме за їхніми службами, проповідями, громадською роботою пересічні парафіяни могли оцінювати церкву в цілому.

Вивчення біографій церковних діячів дає змогу прослідкувати не тільки їх життєвий шлях, а й зрозуміти ті внутрішні фактори, які й зумовили їх діяльність у тому чи іншому напрямку, сформувавши бачення подальшого розвитку української церкви. Дослідження життєпису представників певної соціальної верстви, у даному випадку кліру УАПЦ, дає змогу відтворити соціально-психологічний портрет українського священика середини 1920-х рр.

У цьому контексті важливим джерелом дослідження є автобіографії священиків, з яких можна з'ясувати їх соціальне походження, освіту та простежити шлях, що привів їх до служіння в УАПЦ.

Проаналізувавши деякі автобіографії священиків автокефальної церкви Шевченківської округи [Державний архів Черкаської області. – ф. Р 442. – оп. 1. – спр. 48], бачимо, що вони походили переважно з селянських або священицьких родин. Проте серед них траплялися й вихідці з міщанського стану, як то, наприклад, священик с. Ломоватого Михаїл Флорович Степаненко, батько якого був жителем м. Одеси [3: 46], або настоятель Талдицької парафії, син ризького адвоката Дмитро Павлович Середа [4: 55–56].

Простежується й така достатньо помітна тенденція: ті клірики, сім'ї яких були пов'язані з церковним служінням, отримали класичну духовну освіту та були висвячені у духовний сан ще до утворення УАПЦ, пізніше вони сприйняли її ідеї та принципи діяльності і перейшли у відомство митрополита Липківського. Так, наприклад, син дяка, протопоп Григорій Миколайович Грушевський закінчив повний курс Київської Духовної семінарії, займав посаду в церковно-парафіяльній школі м. Кам'янки Чигиринського повіту, був дяком у с. Ковалівці Васильківського повіту.

Показовою у цьому відношенні є біографія протоієрея Миколаївської церкви с. Лесьок Стефана Дмитровича Ромоданіва [3: 50]. Син священика, отримав освіту в Богуславському духовному училищі, потім в Київській Духовній семінарії, по закінченні якої два роки працював старшим учителем при двокласній церковно-приходській школі м. Корсуня Київського повіту. У 1889 – 1890 рр. – псаломщик с. Крюковщини Канівського повіту, а у червні 1890 р. був рукоположений у сан священика у с. Ломовате Черкаського повіту. З 25 травня 1898 р. переведений у Першу Миколаївську парафію с. Лесьок, де й перебував на час написання автобіографії. За цей період проходив посади: члена будівельного комітету (1895 – 1899 рр.), законовчителя міністерської школи (1898 – 1920 рр.), помічника благочинного (1899 – 1906 рр.), благочинного (1906 – 1910 рр.), духовника (на час написання автобіографії). Має духовні нагороди: набедреник (1900 р.), скуф'я (1905 р.), наперсний синодальний хрест (1918 р.), сан протоієрея (1923 р.). Всього ж із відомих 98 священнослужителів УАПЦ Шевченківської округи лише 34 (35%) мали духовну освіту, переважно це були випускники Київської та Полтавської духовних семінарій [5: 351 – 358]. Саме ця група священиків мала найбільше значення у діяльності української церкви, оскільки це були люди із класичною духовною освітою, які свідомо вибирали служіння українською мовою у народній соборноправній церкві.

Значний відсоток кліру УАПЦ склали вчителі, люди із педагогічною освітою (у Шевченківській окрузі 29 із 98 (30%). Показовою у цьому відношенні є біографія священика Предтечінської церкви с. Хайнівки Олександра Голованя. Син військового, у 1897 р. він був відданий до Лубенської семінарії, де навчався до 6 класу, потім – Полтавська Духовна семінарія, де пробув до 5 класу, а у 1909 р. був звільнений за власним бажанням. Після цього він вступив до Глухівського учительського інституту, по його закінченні призначений вчителем до Решетилівської вище-початкової школи на Полтавщині, учителював до 1917 р., а пізніше був переведений на Переяславщину, де пробув до 1921 р. "По хворості звільнився від учительствування і вступив до громадської праці, тож коли почалася хвиля визволення рідної церкви з ярма слов'янофілів, прийняв участь у цьому" [3: 54]. Біографія О.

Голованя цікава тим, що він отримав як педагогічну, так і початкову духовну освіту, що, очевидно, в подальшому вплинуло на вибір сфери діяльності.

Доля священика Соснівської парафії Івана Крамаренка була ще більш строкатою. Початкову освіту він отримав у церковно-парафіяльній школі, у 16 років вступив до двокласної вчительської школи с. Голоківки на Чигиринщині, потім – "по іспиту" – Церковно-учительська школа на Лук'янівці. У 1907 р. він не витримав іспит за 8 клас класичної Київської гімназії і пішов учителювати. Навесні 1916 р. його мобілізували до військової служби, наслідком цього стали скорочені офіцерські курси при I артилерійській бригаді. Рік він провів на фронтах I світової війни, а після демобілізації, навесні 1918 р. повернувся до вчительської праці в с. Липовім. 1918 – 1919 рр. – вчителював у Кам'янській двокласній та вищепочатковій школах. Навесні 1920 р. залишив учителювання "по матеріальним причинам" і перейшов на службу в споживчу кооперацію. До березня 1922 р. перебував на посаді завідуючого крамного коморного Златопільської філії Кам'янської спілки споживчих товариств. До цього часу дозріла думка посвятити решту сил і віку служінню Українській Автокефальній Православній Церкві і 26 – 27 березня 1922 р. в с. Лук'янівці в Івано-Богословській церкві всечасним Іваном (єпископом Черкаським та Чигиринським) висвячено в сан диякона, а потім священика [3: 38].

Як бачимо, біографія досить яскрава і не зовсім звична для священнослужителя. Проте серед священиків УАПЦ 1920–х рр. опинилося багато випадкових людей. Як згадував митрополит Василь Липківський, це були люди з різних станів: учителі, правники, кооператори, навіть люди з академічною освітою, а найбільше було таких, що "до цього часу мали мало зв'язків із Церквою" [6: 69]. У цей час до УАПЦ залетіло немало "легкого, просто авантюрицького пороху", "багато пішло на служіння УАПЦ просто за куском хліба" [6: 136]. Яскравим підтвердженням є той факт, що майже 35% кліру Шевченківської округи мали лише початкову освіту, або таку, що зовсім не пов'язана із духовним служінням, наприклад, телеграфні курси, школа агрономів, чи навіть воєнно-інженерна гімназія. Хоча не можна виключати й те, що частина висвячених священиків УАПЦ прийняли сан з щирим бажанням служити в новоутвореній народній церкві.

Таким чином, автобіографії українських священиків містять величезний об'єм матеріалу, який дозволяє по-новому поглянути на проблеми розвитку УАПЦ у 20–х рр. ХХ ст.

Аналіз даних свідчить про поширення серед представників УАПЦ вихідців з селянських родин та сімей священиків. Це дає підстави говорити, що традиції автокефальної церкви залишались досить міцними у свідомості народу, їх не змогли стерти кількасот років підпорядкування Російській синодальній церкві. Міщанський же стан не так активно сприйняв УАПЦ, оскільки, як відомо, у місті набагато швидше проходить процес трансформації народних традицій, звичаїв, навіть історичної пам'яті, нівелювання їх у повсякденному житті.

В той же час у матеріалах біографій відображена тенденція зниження рівня духовної освіти серед рядових священиків, що було зумовлено впливом до УАПЦ осіб, які до початку 1920–х років не мали ніякого відношення до церковного життя. Вони ставали церковними служителами на хвилі національного відродження, а частина знайшла в служінні форму заробітку на життя, оскільки в цей період радянська влада декларувала толерантне ставлення до української церкви, навіть, певним чином культивувала її як протидію традиційній "тихонівській" церкві.

Список використаних джерел

1. Зінченко А. Благовісництво Василя Липківського // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 104–124.; Пашенко В.О., Рибачук М.Ф. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 48–57.; Денисенко А. Благословенне слово Василя Липківського // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 123–127.
2. Зінченко А. "...я люблю свою батьківщину і свою рідну церкву" // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 114–126.
3. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р 442. – Оп. 1. – Спр. 48.
4. Кривенко С. До історії автокефалії // Родовід. – 1991. – № 1. – С. 51–56.
5. ДАЧО. – Ф. Р 442. – Оп. 1. – Спр. 60.
6. Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Українське видавництво „Добра книжка”, 1956. – 335 с.

Natalia Bratko

AUTOBIOGRAPHIES OF THE PRIESTS OF UKRAINIAN AUTO-THEFALOUS OF ORTHODOX CHURCH AS SOURCE OF RESEARCH THEM SOCIAL ORIGIN AND EDUCATION

On the basis of autobiographies of the priests of Ukrainian Autothefalous of Orthodox church the article explores their social origin and educational background as the main reason that motivated them to support the ideas the Ukrainian church.

УДК 929: 94(477)"19"

Юлія Боднарчук, Вікторія Череватюк

ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА У ФРАНЦІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У даній статті авторами на основі архівних даних, матеріалів еміграційних видань та преси аналізується громадська і наукова діяльність визначного політичного діяча О.Я.Шульгина, що проходила в основному за межами України. Історик за фахом, О.Шульгин створив такі наукові праці, які зуміли підняти моральний дух як українців в еміграції, так і співвітчизників в Україні. Вивчаючи його дослідження, автори прийшли до висновку, що найбільш вагомим критерієм оцінки його наукової діяльності є величезна джерельна база, звідти і можливість отримати необхідний документальний матеріал для дослідження цілого ряду проблем історії України.

За кожною історичною подією, історичним фактом стоять визначні люди, сильні особистості, творці, які в силу своєї нескінченної енергії вносять в звичайний плин часу спа-лахи свого таланту, ентузіазму, інтелекту, волі. Вони втягують в свою орбіту людей, впливають на події, змінюючи їх буденний плин, надаючи їм іншого забарвлення, позба-вляючи їх рядового змісту. Одним з таких історичних діячів був Олександр Якович Шуль-гин, чий життєвий шлях наповнений трагізмом, пов'язаним з його історичною Батьківщи-ною, але, де б не була ця визначна людина, вона несла як монаршу корону свій терно-вий вінець полум'яного борця за незалежність України, за волю українців.

На сучасному етапі національного відродження та розбудови самостійної, незалеж-ної Української держави ми зобов'язані згадати і віддати належне таким людям, які своїм життям доводили, що в середовищі українського народу невмируща ідея створення не-залежної Української держави. На жаль, життєвий шлях, громадсько-політична та куль-турно-освітня діяльність такої визначної особи, як О. Шульгин, була мало досліджена, і тому варто ще раз звернути увагу на його діяльність, більша частина якої проходила за кордоном.

Актуальність даної теми посилюється необхідністю вивчення закордонної діяльності О.Я.Шульгина як зразка популяризації української ідеї у світовому суспільстві.

Своєрідними осередками української науки стають такі європейські міста, як Прага, Варшава, Берлін, Відень, Софія, Париж та ін. Зразу ж після періоду адаптації до емігра-ційних умов починається процес об'єднання навколо найбільш свідомої частини україн-ських політиків та науковців, яка і на чужині залишилася відданою ідеям державної са-мостійності України. Ця інтелектуальна база українців була використана для організації громадського та наукового життя за кордоном. Оскільки велику роль відігравало став-лення до емігрантів з боку уряду, політичних кіл, громадськості країни перебування, най-

більш сприятливий ґрунт для утворення українських інституцій виявився в Чехословаччині [5: 7].

Так, в 1923 році у Празі був заснований Український Вільний університет, що став центром всього наукового українства на еміграції. Тут пройшло становлення і розвиток духовного культурного життя значної частки української інтелігенції, позбавленої можливості творчої праці в Україні, їхня діяльність була тісно пов'язана із загальнокультурними процесами, характерними для європейських країн в досліджуваний період. Серед почесних творців і працівників університету – ім'я професора Олександра Яковича Шульгина. Однаково проявивши себе як на ниві громадсько-політичній, так і науковій, Олександр Якович створив цілу низку наукових праць і досліджень, переважна більшість з яких була написана автором в Парижі. Важко визначити, коли ж починається паризький період життя О.Шульгина. Адже він багато переїжджав, оскільки, як вже відзначалось, мав обов'язки перед екзильним урядом УНР (довгий час займав посаду міністра закордонних справ УНР), а також активно займався науково-освітньою працею.

Плідна діяльність визначного політика, громадського, наукового діяча вимагає окремого розгляду. Народився О.Я.Шульгин в 1889 році в селі Сохвиному на Полтавщині, в сім'ї відомого українського науковця, старійшого члена НТШ Якова Шульгина [6: 3202]. Після закінчення навчання у Петербурзькому університеті за спеціальністю історія і філософія його мала б очікувати блискуча кар'єра університетського наукового працівника. Але захоплений у вир політичних перетворень в Україні, він стає одним із співтворців української державності і як наслідок – довгі роки вимушеної еміграції, довгі роки ідейної боротьби, а разом з тим творчих здобутків. О.Шульгин був знаний у світі як блискучий дипломат, хоча в кардинально важливих питаннях ніколи не відступав від своїх поглядів, навіть коли їх доводилось захищати перед неабиякими авторитетами, такими як М.Грушевський, П.Скоропадський, О.Керенський, Х.Раковський "на численних міжнародних зустрічах" [7: 14].

Між двома світовими війнами особливо відзначився дипломатичний таланти О.Шульгина. Його участь в Українському товаристві прихильників Ліги націй, рівноправного члена Міжнародної Унії для Ліги націй, стала відправним пунктом для великої кількості меморандумів і звернень як в питанні прав українців на еміграції, так і в самій Україні. Прикладом цього є нота на користь оборони прав меншостей, нота протесту проти голоду на Україні, більшовицького терору, примусової праці. Заслуговує на увагу постійне піклування, що супроводилося цілою гамою меморандумів до Ліги націй з проханнями про визнання української національності, окремо від російської і польської [17]. Як постійний український делегат при Лізі націй він вносив українські проекти до різних установ цієї міжнародної організації щодо роззброєння, і світового конфлікту, економічної кризи тощо [1: 40]. Завдяки заходам О. Шульгина вдалося в 1928 році провести до Дорадчого комітету – установи біженців при Лізі націй українські громадські центри в Польщі, Румунії, а в 1929 році і Головну Еміграційну Раду у Франції, головою якої був він сам. Величезна праця була зроблена за короткий термін. Крім допомогової і організаційної роботи, особлива увага приділялася Радою інформаційному забезпеченню.

Олександр Шульгин постійно відчував відповідальність за долю нації, був сповнений постійною турботою про Україну – на ньому трималася національна справа на чужині. Він чудово розумів, що для того, щоб бути корисним для України, емігранти повинні об'єднатися і разом йти до спільної мети – самостійної незалежної української держави. 3–4 січня 1925 року був скликаний I з'їзд української організації Франції, на якому був створений "Союз Українських Емігрантських Організацій у Франції" [15]. З'їзд проходив під гаслом об'єднання "задля визволення та оборони свого становища як політичних емігрантів, захисту інтересів професійних, задоволення інтересів матеріальних та культурних" [15]. Організація діяла під егідою уряду УНР в екзилі і стала виразником його інтересів в колах української еміграції. Головою місії УНР в Парижі, як уже зазначалося, був Олександр Шульгин. Як українська організація СУЕОФ репрезентувала національні інтереси перед французькою владою, а також перед міжнародними організаціями. На порядку денному в Генеральній Раді СУЕОФ завжди була відкрита справа так званих карт "Діданте". Суть у тому, що в документах, які отримували емігранти, в графі національ-

ність стояло "rus" тобто росіянин. Олександр Шульгин спричинився до популяризації питання українського громадянства перед міжнародною громадськістю. На жаль його постійні клопотання про зміну запису національності так і не дали результату, але все ж таки деяких привілеїв для українських емігрантів було досягнуто. 15 лютого 1928 р. Дорадча рада при Високому комісаріаті між націй прийняла до свого складу Олександра Шульгина, як представника від СУЕОФ.

О. Шульгин брав активну участь у підготовці і проведенні національних свят, що мали величезне значення для знайомства широкого кола французів з українською справою. Так, відзначалися академії на честь визнаних діячів української культури, таких як Т.Шевченко, І. Франко, І. Мазепа. Після концерту пам'яті І.Франка в Парижі прибуток у 570 франків був перерахований до Львова на будівництво пам'ятника поету [4: 18].

Відзначився Олександр Шульгин і як лектор. Справі лекцій на різноманітну тематику – історія України, культури, політичні проблеми – в українській громаді надавали величезного значення. Виголошуючи свої реферати, Олександр Шульгин давав змогу українцям, за відсутності можливості, отримувати хоча б елементарні знання в тій чи іншій галузі, хоча б для власного самовдосконалення.

В 1929 році Олександр Шульгин був одним із організаторів Першої конференції української еміграції в Європі, результатом якої стало створення Головної Еміграційної Ради з центром в Парижі, яку очолив він сам. Матеріали даної конференції дають нам реальну картину про кількість і дієвість українських емігрантів у Франції. Так, на 1929 рік у Франції перебувало 1,5 тис. українців, організованих в громади [11: 5]. Головною метою конференції, на думку О. Шульгина, було об'єднання емігрантських кіл. На жаль, вона не виправдала сподівань. Ідею об'єднати підтримали лише організації, близькі до центру УНР в екзилі.

Проте Головна Еміграційна Рада на чолі з О. Шульгиним продовжує свою плідну діяльність, особливо це стосується культурно-освітньої та видавничої справи. У зв'язку з цим варто звернути увагу на серію книг і українськими мовами, а також брошури і відозв, що вийшли в 30–х рр. Так, були видані брошури: "Головна Еміграційна Рада", "Перша конференція української еміграції", "Завдання української еміграції", "Ja Soc'ete Des Nations", "Zes Refudiez Ukrainene" [16].

Було подано ряд відозв щодо бойкоту радянських товарів, викрадених у голодуючого населення Радянської України, дві відозви у зв'язку із процесом СВУ у Харкові.

Неодноразово Головна Еміграційна Рада проводила так звану "голодову акцію", яка супроводжувалась написанням листів протесту в Лігу націй, Міжнародний Червоний Хрест щодо голоду в Україні.

Спільна діяльність українських емігрантів в Головній Еміграційній Раді на чолі з О.Шульгиним в деякій мірі допомогла емігрантам утриматись і своїх громадах, і при всіх труднощах ще вести якусь роботу.

Необхідно відзначити всебічну роботу Олександра Шульгина на ниві зв'язків з емігрантськими об'єднаннями інших національностей. У 1927 році був створений "Українсько-Кавказький клуб". Клуб мав своє помешкання і видавав французькою мовою журнал "Прометей", українську частину якого редагував Олександр Якович. Він опублікував тут цілу низку своїх статей, серед них "Погроми на Україні і погром України", "Мир чи війна", "Проблеми України" та ін. Широке висвітлення українського питання повинно було прислужитися більшій популяризації його серед інших народів, оскільки журнал виходив французькою мовою. В 1938 році, після того, як "Прометей" припинив своє існування, виходить часопис "Ревю Прометей", під редакцією О.Шульгина. Цей двомісячник, на думку професора В. Трощинського, "не тільки продовжив традицію свого попередника, а й значно поглибив висвітлення національних проблем СРСР. За своїм теоретично-концептуальним рівнем цей журнал належав до найфаховіших тодішніх радянологічних видань" [12: 95].

О.Шульгин був також активним дописувачем тижневика "Тризуб", що з 1925 року виходив в Парижі як друкований орган СУЕОФ. Маючи своє політичне спрямування, для багатьох українців "Тризуб" став постійним супутником нелегкого життя українців на чужині.

Окремо доцільно зупинитися на наукових і публіцистичних працях О.Шульгина, написаних в 20–30-х рр. у Франції. Найбільш вагомими, не враховуючи величезної кількості статей і брошур, стали його праці, написані в паризький період – це "L'Ukraine et son chemin rouge" (1927), "Державність чи гайдамащина?" (1931 рік) та "Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині". Методика історичного дослідження Шульгина була складною і своєрідною. Як історик О.Шульгин розумів, що для наукового дослідження найважливішою є джерельна база, як політичний діяч, маючи свої переконання і ідеологічну спрямованість, не міг об'єктивно коментувати і характеризувати використані ним же документи. Всі його праці написані скоріше як мемуари людини, що була не тільки свідком, але й активним творцем описаних ним же подій. спричинилося до того, що його виразна політична активність, за словами В.Яніва, негативно відбилась на деяких виданих його працях" [19: 39].

Так, наприклад, його книга "Без території" цікава насамперед з огляду на вміщені у ній документи, ніж науковий аналіз автора. Але все ж тут подана цілісна картина даних про роботу уряду УНР в Центральній і Західній Європі. 133 сторінки документів-текстів виступів і промов державних діячів, критичних обговорень цих виступів у пресі, записів зустрічей політиків українських з політиками інших держав, а також церковних діячів говорять самі за себе, даючи змогу дослідникам скласти свою думку про ту чи іншу історичну подію. Тут О.Шульгин подає свою концепцію щодо впорядкування простору СРСР, де передбачає лише ті державні формації, які вже були оформлені і мали явну національну традицію. Тому такі географічні одиниці, як Крим, повинні були творити, на його думку, нерозривний політичний, економічний, історичний зв'язок з Україною [18: 102].

Найважливішим моментом даної праці є прагнення переконати широкий український загал у необхідності існування центру УНР в Європі, у його значимості і впливові на українські громадські осередки. Цей твір став теоретичним обґрунтуванням необхідності зберегти центр УНР на чужині, не звертаючи уваги на роки, що минули з часів визвольної боротьби, зберегти як символ української державності для підтримання моральної сили, що буде потрібна Україні і її народові для встановлення втраченої незалежності.

У своїх спогадах Іван Кедрин зауважує, що поява цієї книги значно "скріпила мораль центру УНР у Варшаві та його авторитет". Цей твір переконує, що "боротьба за відзискання втраченої державності може вестися десятками років та й переступати сторіччя – це доказує історія уярмлення Туреччиною балканських народів, історія Польщі, Чехії, Мадярщини. Ото ж, не час є тут вирішальним чинником, а моральна сила самостійницького руху на рідних землях і на чужині та маніфестація існування зорганізованого такого руху на чужині, якою є власне УД Центр" [8: 214]. Ці слова, а також пророчі слова самого О. Шульгина підтвердила сама історія.

Значну увагу О.Шульгин приділяє у праці культурно-освітній і науковій діяльності українських громадських організацій – скликання українських наукових з'їздів на еміграції, створення Українського наукового інституту в Варшаві, бібліотеки ім.С.Петлюри в Парижі, заснування різних товариств приятелів, видання книг чужими мовами про Україну. Не обійшов увагою і дипломатичні заходи українців-емігрантів на міжнародній арені. Словом, всіх тих проявів національного духу, що допомагали жити і працювати багатьом тисячам українцям на чужині. Книга "Без території" без сумніву є цінним джерелом для істориків-дослідників діяльності уряд УНР в екзилі.

Свою приналежність до політичних діячів і вчених сучасності Олександр Шульгин виявив значною кількістю статей, виступів і доповідей на наукових з'їздах, міжнародних конгресах і конференціях. Особливо плідною його праця стала в 30-ті роки – час, коли О.Шульгин переїхав на постійне місце перебування в Париж. Тепер він не тільки пише про проблеми, пов'язані з українською історією, а й поглиблює свої дослідження в галузі світової історії, зокрема історії Франції. Як продовження до його книги "Увага до історії розвитку ранішнього капіталізму" (головним чином у Франції) з'являється ряд його статей, тісно пов'язаних з даною проблемою, серед них розвідки історико-філософського циклу, що публікувалися в основному в наукових збірниках: "Ідеологічне коріння французького патріотизму доби революції. Патріотичні та державні ідеї Жан Жака Руссо" (1929); "Секрет впливу Жан Жака Руссо" (1930); "Іде-

ологічна ненависть і непереможна любов Жан Жака Руссо до Франції" (1937). Книга "Les origines de l'Esprit National Moderne et Jean Jacques Rousseau" вийшла в Женеві в 1938 р.

Ця праця торкалася французького культурного життя і була чи не єдиною у величезній кількості літератури про Руссо, написана українцем. У передмові автор ясно висловив свою позицію щодо Жан Жака Руссо, де характеризує його як ідеолога модерного патріотизму, а не космополіта, хоча подібні вислови про особу відомого женева були. О.Шульгин чітко виводить зв'язок між патріотизмом діячів французької революції і новітнім патріотизмом, що йшов від Жан Жака Руссо [2: 3]. Щодо глибини дослідження, то тут О.Шульгин мав деякі переваги перед своїми західними колегами, оскільки міг використати не тільки численну французьку чи німецьку літературу, а й російську і українську, що суттєво доповнювало зміст даної праці.

В даній праці автор дуже мало висловлював власних думок, спираючись в основному на велику кількість відгуків різних дослідників з того чи іншого питання. Журнал "Україна", що виходив в повоєнний період в Парижі, навіть через десять років після написання цієї книги зауважив її важливість як для французької, так і для української науки. Особливо, як відзначалося на сторінках часопису, варта уваги спроба О.Шульгина пов'язати дану проблему з деякими моментами з історії України [13: 134]. В цілому праця О.Шульгина як спроба звести в одне ціле всі тексти Руссо про патріотизм, дати загальний огляд західної, російської та української літератури з даної проблематики, має право на почесне місце серед наукових досліджень, присвячених женеваському мислителю.

Цікавлячись і глибоко досліджуючи історію країни перебування, Олександр Шульгин неодноразово запрошувався як на міжнародні, так і на суто французькі конгреси істориків, його доповіді завжди були суттєвим доповненням в дослідженні тієї чи іншої проблематики. Зокрема однією із улюблених його тем була "Історія французької революції". Головні аспекти цієї проблеми були викладені ним у виступі на конгресі французьких істориків [3: 3]. Ім'я О.Шульгина знаходилось в списках учасників Міжнародного конгресу антропологів, істориків та етнографів в Парижі та інших наукових зібрань.

Велику роль в об'єднанні українських сил на еміграції відіграв створений за ініціативою О.Шульгина Український Академічний Комітет, в склад якого увійшли всі українські вищі навчальні заклади і наукові організації, а також Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Український Науковий Інститут в Берліні.

Як національний представник Женевської комісії з Міжнародного інтелектуального співробітництва комітет здійснював допомогу діючим українським науковим установам і організаціям, проводив наукові з'їзди і симпозіуми, займався видавничою діяльністю [9: 193–194].

Поступовий і невпинний процес розвитку українознавства на еміграції увінчався успішним проведенням Українських наукових з'їздів, активним учасником і творцем яких був О.Шульгин. Ці з'їзди обговорювали важливі методологічні питання як в галузі історії, так і інших дисциплін. Не дивлячись на відсутність консенсусу з цілої низки питань, українські науковці зуміли об'єднатись навколо осередку української еміграції в Празі, що стало важливим кроком для забезпечення поступового координування, а згодом і співробітництва різних українських наукових об'єднань в Європі. На II Українському науковому з'їзді, що відбувся 20–24 березня 1932 р. в Празі, О.Шульгин виступив з доповіддю "Патріотизм і космополітизм в добу французької революції", яка належно була оцінена його колегами, що прибули на цей форум [14].

О.Шульгин, як і багато інших українських науковців, належав до тієї генерації, якій випало на долю закласти підвалини української історичної науки за межами України. Повертаючись до питання методики і концепції історичної науки, слід зауважити значну заполітизованість історичних праць О.Шульгина. Олександр Шульгин вважав себе в першу чергу політичним діячем, тому це і наклало свій відбиток на його наукові дослідження.

Найбільш вагомим критерієм оцінки його наукового доробку є величезна джерельна база, використана ним при написанні своїх праць.

Найбільш вдалу оцінку життєвого шляху, діяльності О.Шульгіна дав у своїх спогадах Євген Онацький: "...все своє життя присвятив, – хоч іноді й помиляючись, але хто не помиляється?! – чесній і відданій боротьбі за визволення України з-під московського ярма,.... і що залишається однією з визначніших і заслужених постатей нашого трагічного національного відродження" [10: 533].

Отже, весь час, проведений Олександром Яковичем Шульгиним за кордоном у вимушеній еміграції, пройшов під гаслом боротьби – за Україну, за український народ. Громадсько-політична його робота була спрямована в рідше незупинної роботи для популяризації української самостійницької ідеї, для полегшення долі українського народу, для підняття духу братів-емігрантів. Лишаючись політиком, в науці його праці набували відтінку науково-політичного, часом з цієї причини вони втрачали об'єктивність в аналізі подій. Не полишаючи надію на самостійність України, у політичній діяльності був націлений на згуртування українців в еміграції, підняття їхнього морального духу. Історик за фахом, він вніс свій вклад у вивчення історії Франції, посівши визначне місце українських діячів за кордоном. Як бачимо, працелюбність, поєднана з талановитістю, підкреслює багатогранність цієї особистості і є прикладом для українських нащадків, що заслуговує на належну оцінку і розуміння сучасників.

Таким чином, Олександрю Шульгину належала значна роль у заснуванні організованого життя українців у Франції. Цей період діяльності відомого політичного діяча є важливим доповненням до його історичної ролі в Україні і може розглядатися як продовження його боротьби за створення незалежної української держави вже іншими засобами і методами.

Список використаних джерел

1. La Societe des Nations et les Refugiens Ukrainiens. Letre ouvert de M. Alesandre Choulguine a M It Docteur Friatjos Nansen. – Paris, 1930. – 40 p. 2. Les origins de l'Esprit National Moderne et Jean Jacques Rousseau. – Jeneve. – 1938. – P. 3. 3. Бюлетень українського Пресового бюро в Парижі // Париж. – 29 липня. – 1936. – С. 3. 4. Бюллетень Ген. Ради. – СУЕОФ, 1926. – № 1. – С. 18. 5. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині. – Київ, 1994. – С. 7. 6. Енциклопедія українознавства. – Т. 10. – С. 3202. 7. Жуковський А. Політична та громадська діяльність Олександра Шульгіна // Збірник на пошану О. Шульгіна. – Париж-Мюнхен. – 1963. – Т. СXXXVI. – С. 14. 8. Кедрин І. Життя – Події – Люди – Спомини – Коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 214–215. 9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами // Прага. – 1942. – С. 193–194. 10. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930. – Буенос-Айрес, 1954. – С. 533. 11. Перша конференція укр. еміграції. – Париж, 1929. – С. 5. 12. Трошинський В. Міжвоєнна еміграція в Європі, як історичне і соціально-політичне явище. – Київ, 1994. – С. 95. 13. Україна. – Париж. – 1949. – № 2. – С. 138. 14. ЦДАВО. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 2. 15. ЦДАВО. – Ф. 4465. – Оп.1. – Стр. 167. – Арк. 1–2. 16. ЦДАВО. – Ф. 3534. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16. 17. ЦДАГО. – Празький архів. – Спр. 258. 18. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж. – 1934. – С. 102. 19. Янів В. Шульгин як історик // Збірник на пошану О. Шульгіна. – Париж-Мюнхен. 1963. – Т. 186. – С. 39.

Yulia Bodnarchuk, Victoria Cherevatuk

THE SOCIETY AND SCIENCE ACTIVITIES OF OLEKSANDR SHULGIN IN FRANCE IN THE PERIOD BETWEEN WARS

In this article the authors on the base of the archives dates, materials of emigration editions and press analyze the science and society activities of famous political figure O.Y.Shulgin, which had place abroad. Historian O.Shulgin created sciences works which

lift the spirit as Ukrainians in emigration so the peoples in Ukraine. Studying his researching, the author made the conclusion that the main criterion of the rating of his science activities is the source base. It gives the opportunity to receive the document material for researching the line of problems in history of Ukraine.

УДК 94 (478)

Іван Зуляк

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПРАЦЯ М. ГАЛУЩИНСЬКОГО В ДІЯЛЬНОСТІ "ПРОСВІТИ" ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено особливості культурно-освітньої праці Михайла Галущинського в діяльності "Просвіти" Західної України в міжвоєнний період, проаналізовано вплив голови товариства на активізацію просвітнього руху, визначено його значимість у формуванні національної свідомості українців.

Поступ незалежної Української держави на початку ХХІ ст. тісно взаємопов'язаний з попередніми етапами історичного розвитку українського народу, об'єктивне дослідження яких відіграє значну роль у національній історіографії. Чільне місце серед них відведено міжвоєнному періоду, важливою складовою якого виступала культурно-освітня праця Михайла Галущинського, відомого українського громадсько-політичного діяча, дев'ятого голови "Просвіти" (2 квітня 1923 р. – 25 вересня 1931 р.), що становить наукову цінність, пізнавальне й практичне значення дослідження.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації досліджено вплив культурно-освітньої праці М. Галущинського на діяльність "Просвіти" Західної України, процес формування національної свідомості українців в міжвоєнний період. Об'єктом наукового дослідження виступає діяльність "Просвіти" у Західній Україні – рушійної сили національно-культурного поступу. Предмет дослідження – особливості впливу культурно-освітньої праці голови товариства М. Галущинського на процес формування національної свідомості українців.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити значення й вплив культурно-освітньої праці голови товариства М. Галущинського на діяльність "Просвіти" в цілому й формування національної свідомості зокрема. Завдання дослідження полягають у тому, щоб простежити особливості культурно-освітньої праці М. Галущинського, визначити чинники, які сприяли активізації його ролі у функціонуванні товариства, формуванні національної свідомості українства.

Досліджувана проблема залишилася поза межею наукових досліджень. Науковий доробок дослідників обмежується матеріалами наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження Михайла Галущинського і 90-річчю відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого (м. Рогатин, 19 вересня 1998 р.) [1], публікацією Б. Ступарика і В. Ковальчука [2]. Таким чином, окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного, об'єктивного і комплексного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що сьогодні у науковій літературі відсутні праці, у яких було б досліджено культурно-освітню роль М. Галущинського в діяльності "Просвіти" Західної України в міжвоєнний період.

М. Галущинського обрали головою товариства 2 квітня 1923 р. на підставі таємного голосування 203 осіб, із яких 131 голос було подано за нього, 70 – за І. Брика, два бюле-

тені виявилися недійсними [3: арк. 3]. В. Горинь зазначав, що з перших днів обіймання посади голови М. Галущинський розгорнув жваву організаційну працю, щоб поновити діяльність "Просвіти" після воєнної руйнації, російської окупації Львова [1: 44]. Коментуючи обрання головою "Просвіти" М. Галущинського, польський часопис "Wiek nowy" писав, що в останні місяці весни 1923 р. "Просвіта" розгорнула надзвичайно активну діяльність і буквально "засипає" воєводства поданнями щодо відновлення своїх філій і читалень у містах і містечках Малопольщі Вихідній, насамперед це пов'язано з обранням головою зведеного українського діяча і шовіністичного політика М. Галущинського (переклад автора) [4: 2; 5: арк. 84].

"Слово польське" також неодноразово підкреслювало, що "Просвіта" – це осідок гайдамаччини і дивується тільки, що влада замало пильно стежить за небезпечною діяльністю читалень [6: арк. 51]. Тиск чинився не лише на "Просвіту" в цілому, але й на членів Головного відділу зокрема. Власне склад Головного відділу через арешти М. Галущинського, В. Целевича та І. Кивелюка був недоукомплектований [7: 2]. Загальні збори, що відбувалися у Львові 1 листопада 1921 р., вів І. Брик, до президії було обрано В. Яновича, голову філії у Станиславі, о. О. Гадзевича, делегата філії у Новому Санчі, Г. Тершаківця, колишнього депутата сейму з Комарно, І. Ривюка, С. Українського – секретарів [8: арк. 1], оскільки голова товариства І. Кивелюк і ще два члени Головного відділу перебували у в'язниці [3: арк. 39]. Польська влада двічі інтернувала І. Кивелюка до Баранова й Домб'я, утримуючи його десять місяців у в'язниці. Після чого його було не прийнято на попереднє місце роботи – до суду, де він працював раніше [9: 109]. У жовтні 1922 р. без пояснень причин поліція арештувала урядника товариства П. Петрика [10: 2].

Відновлення діяльності товариства було нагальною потребою часу і тим об'єктивним чинником, що дав змогу реалізувати національно-культурні прагнення українцям як національній меншині, на правах якої вони опинилися в Польській державі, оскільки діяльність не лише "Просвіти", але й інших інституцій відбувалася у надзвичайно складних умовах, зважаючи на те, що Перша світова війна сповільнила, а то й зовсім припинила діяльність читалень у сільських місцевостях [11: 159]. Відновити діяльність "Просвіти" у післявоєнний період змогла лише на основі консолідації усіх сил "...спільної теоретичної і практичної потреби далеко посуненого духового переконання, що всяка просвітня праця це народна служба. Крім консолідації духових сил, потрібне покликання до народної служби матеріальних сил народу..." [12: 18]. До речі, 2 квітня 1923 р. для допомоги віділам читалень відновити функціонування осередків товариства було поширено інструкцію М. Галущинського "Як вести життя в читальні" [8: арк. 17].

"Шовіністичність" М. Галущинського у розумінні поляків полягала у його твердій і принциповій національній позиції, коли на перше місце ставилися громадські питання, а не особисті. Як згадував сам автор, він після оголошення мобілізації поїхав зі Звиняча Чортківського повіту до Рогатина, де перебував із своєю сім'єю, намагався впорядкувати приватні справи, однак у спішному порядку вирушив до Золочева, залишивши сім'ю. Там "привитали мене одразу тим, що я маю взяти провід УСС, і показали мені мапу з картону, на якій великим письмом, почерку проф. Боберського, стояло "Начальний Вождь" [13: 3]. М. Угрин-Безгрішний зауважував, що Рогатинщину опанувала радість, оскільки колишнього директора української гімназії М. Галущинського призначили отаманом легіону УСС [14: 3]. До речі, С. Витвицький писав, що "...створення українського легіону на стороні Центральних держав мало не тільки українське національне значення" [15: 101]. У 1921 р. після атентату Федька на львівського воєводу його заарештували, і він провів п'ять тижнів у ув'язненні [2: 22]. У 1924 р. М. Галущинського було усунуто з державної служби за протест на учительській конференції проти розпоряджень шкільної влади, за якими обмежувалися права українських шкіл [16: арк. 2; 2: 22]. Тому 29 травня 1925 р. він мав дисциплінарну "...розправу в Міністерстві освіти" [16: арк. 1].

21 березня 1929 р. на загальних зборах "Просвіти" М. Галущинського обрали почесним членом товариства, що було свого роду виявом нагороди й пошанування за всю його різнобічну громадську, педагогічну, наукову та національно-патріотичну працю для українського народу. Почесне членство – це було найвище українське національне відзначення для заслужених громадян [2: 40 – 41]. У тексті посмертної згадки М. Дужого про М. Галущинського, почесного члена й голову "Просвіти", зазначено, що він "...незрівнянний теоретик і невтомний діяч у ділянці позашкільної освіти, прекрасний промовець, творча людина з широким світоглядом, хрустальним характером і добрим серцем, словом – піонер українського національно-громадського розвитку нашого віку" [17: арк. 1]. Колишні вояки I-ої сотні С. Горука і 8-ої сотні В. Будзиновського на пам'ять про першого коменданта УСС – М. Галущинського надіслали замість вінка на могилу 5 дол. [18: арк. 9].

Заслуга М. Галущинського полягала у тому, що він розробив фундаментальну культурно-освітню програму розвитку "Просвіти", в основу якої було покладено кращі європейські зразки. Програма складалася з двох частин, найближчих і перспективних завдань, зорієнтованих на розбудову товариства на нових засадах [1: 44]. Основними її завданням була перевірка, відновлення й заснування нових філій і читалень. До речі, важливим чинником організаційної діяльності виступала планова перевірка читалень у філіяльних округах [19: 8]. М. Галущинський вважав, що кожен службовець як Головного відділу, так і філії, повинен стати носієм і "...завзятим речником усього того, що виходить з централі. Найбільше переконуючі аргументи не досягають того, що може досягнути відповідно створена публична опінія. І саме ціллю наших урядовців мусить бути та публична опінія, котра байдужу громаду зрушить і накаже їй безстрашно виконувати те все, що вона обов'язана зробити" [20: 85].

Важливе місце у діяльності "Просвіти" в цілому й праці М. Галущинського зокрема посідала боротьба з ліквідацією неписьменності серед українського громадянства. Низький стан письменності населення спонукав товариство розпочати акцію боротьби з неграмотністю. "Просвіта", зважаючи на стан української школи, не могла залишити осторонь питання освітнього характеру. На думку М. Галущинського, освітню працю не варто формалізувати [20: 84], а необхідно, щоб "...усю освітню і виховну роботу мусимо вести при всякій нагоді, у кожній спільноті, як у родині, церкві, школі, у різного роду товариствах тощо..." [21: 36].

Він висував обов'язкові і необхідні вимоги для успішного ведення курсів боротьби з неписьменністю, які ґрунтувалися на тому, що на курси потрібно зараховувати не більше десяти слухачів, враховуючи вікову диференціацію, включати до програми навчання писання, читання й основи математики. Що стосується основ математики, на думку автора, бажано було використовувати приклади з життя учасників курсу, результати навчання будуть мати лише тоді успіх, коли слухачі зрозуміють, що читання й писання є не метою, а основою навчання, також автор пропонував уникати наукової термінології, пояснювати матеріал чітко і зрозуміло, оскільки кінцева мета базувалася на "...виробленні в них справності думання і розбудження їхньої дрімучої душі" [22: 18].

Питання бюджетно-фінансового забезпечення закладів освіти знайшли своє відображення у двох виступах М. Галущинського, зокрема, 21 лютого 1930 р. на засіданні фінансово-бюджетної комісії міністерства освіти і 12 березня 1930 р. на пленумі сенату при розгляді бюджету освіти [23: 1 – 71; 24: 2]. У промові М. Галущинського на засіданні фінансово-бюджетної комісії щодо розгляду бюджету міністерства освіти від 21 лютого 1930 р. вказувалося, що у цьогорічному бюджеті (1930 р. – автор) нічого не змінилося, оскільки державні середні заклади освіти отримують від учнів оплату за навчання, яка суперечить законодавству, є протизаконною і антиконституційною, тому що не фіксується фінансовими установами [23: 10 – 11]. Автор у загальному охарактеризував становище українського шкільництва, бібліотек, українського університету, позашкільної освіти, формального розгляду бюджету міністерства освіти тощо [23: 1 – 38].

Як вважав М. Галущинський, найважливішою хибою державної шкільної освітньої політики було не лише усунення українського національного чинника зі шкільних адміністративних органів, але й певні перешкоди розвиткові національної школи, ліквідація українського приватного шкільництва [23: 16, 19], оскільки польський виховний ідеал "...нав'язує до давньої історичної традиції Польщі, не бере зовсім під увагу часів, коли польський нарід жив в заборчих державах, і на тій основі констатує, що українське середовище є анти-польське і тим самим антидержавне, що створення української держави в листопадових днях 1918 р. є бунтом проти польської рації стану. Ми дійсно війну програли, але ми війни не закінчили, бо ми досі не заключили жадного миру між собою" [23: 37 – 38].

На пленумі сенату від 12 березня 1930 р. щодо питання бюджету міністерства освіти М. Галущинський наголошував на тому, що польська шкільна політика з часу утворення польської держави, ґрунтується на гнобленні українського чинника не лише у сфері освіти й шкільництва, але у будь-якій іншій ділянці національного життя, "...український нарід має бути виключно пасивним консементом тих культурних цінностей, що їх творить для себе польське громадянство і польська педагогічна думка. Це вже не є нищення нашого дорібку на полі шкільництва й освіти, тут маємо до діла з добре обдуманим пляном вбивання творчих сил, котрі живуть у поодиноких особах і цілих народах" [24: 2].

У цілому промова на пленумі сенату містила не лише проблеми бюджетних асигнувань на освіту, але інші не менш важливі і актуальні питання, які безпосередньо пов'язувалися з освітою. Це розвиток національних меншин, ставлення польської влади і громадянства, державна шкільна політика, виховання обов'язковості й відповідальності через участь громадянства у шкільній адміністрації, п'ять питань шкільного життя (організація шкільництва, починаючи від початкових шкіл до вищих, підготовка навчальних програм у відповідності до потреб населення і можливостей учнів, ставлення до приватного шкільництва, потреби учителя тієї ж національності, що і учні, шкільні підручники), українське учительство, матеріальне забезпечення українських освітніх і господарських інституцій, фізичне виховання, позашкільна освіта, виховний ідеал [23: 39 – 71].

На читальні і філії покладалася відповідальна праця, оскільки у складних умовах постійних утисків із боку польської влади "...наші читальні "Просвіти" треба вести так, щоб вони заступили нам: народні школи і гімназії, народні університети і великоміські книгозбірні, театри і кіна, одним словом усе, чого потребує селянство для здобуття знання. З уваги на те нашим головним завданням повинно бути заснування й відновлювання читалень "Просвіти" у кожній громаді, селі, містечку, місті по всьому просторі української землі!..." [25: 46]. М. Галущинський зауважував, що лише "...об'єднані люде в освітній праці стануть людьми з широким завданням та інтересами. У таких людей голова й серце будуть на властивому місці. І такі люде матимуть право називати себе освіченими" [26: 342].

Потреба створення курсів для неписьменних була реальною об'єктивністю й необхідною вимогою часу, тим паче, що і "Просвіта" ставила перед читальнями завдання подолати неписьменність за можливості до кінця 1927 р. на основі повної ліквідації неграмотності і допомоги тим особам, які вміють читати й писати, але не можуть свої знання застосовувати на практиці [20: 28]. М. Галущинський зауважував, що відсутність національної школи негативно впливає на розвиток народу [27: арк. 2]. На його думку, питання боротьби з неписьменністю пов'язані передусім з активністю громади, тому що "...самим шумом, хоч як гомінким, не скинемо тавра неписьменности з великого відсотка нашого народу..." [28: 3]. Наступна важлива проблема – це ставлення влади, в основному представленою кураторією Львівського шкільного округу і шкільними повітовими радами, оскільки вони забороняють організовувати курси, ставлять до них завищені вимоги, що паралізує акцію освітніх установ [28: 3 – 4].

Освіта дорослого населення розглядалася ним як індивідуальна й гурткова самодіяльність, як самоосвіта [29: 12], яка виступатиме передумовою утворення народних університетів [30: 6]. С. Сірополко писав, що особливістю сучасного моменту є нагальна потреба

освіти серед найширших верств громадянства, яка повинна базуватися на самоосвіті [31: 97]. На думку М. Галущинського, прагнення до самоосвіти мало базуватися на наукових основах для того, щоб виховати українця "двигуном-мотором" освітнього процесу [32: 69], головною метою якого є виховання громадянина-українця [33: 3], змістом – не лише навчання й знання, а виховання духовності [34: 65], найвищою формою розвитку є національна держава і її характер "... мусить безумовно різнитися від сього, що ми називаємо нині державою" [35: 12]. З його погляду завдання національного виховання ґрунтувалося на якнайповнішому усвідомленні народом своєї самотності, формування освітніми методами громадянина-українця [33: 3, 6].

Отже, культурно-освітня праця М. Галущинського ґрунтувалася на тому, що він розробив фундаментальну програму розвитку "Просвіти", поклавши в її основу національне виховання й кращі європейські зразки. Будучи головою товариства, активізував боротьбу з неписьменністю, визначив основні вимоги щодо організації й функціонування самоосвітніх курсів і гуртків, завдання яких полягала не лише у ліквідації неграмотності, а й формуванні національної свідомості українства.

Список використаних джерел

1. Михайло Галущинський – лицар обов'язку і чину. Матеріали наукової конференції присвяченої 120-річчю від дня народження Михайла Галущинського і 90-річчю відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого (м. Рогатин, 19 вересня 1998 р.). – Львів-Рогатин, 1999. – С. 44, 52. 2. Ступарик Б. М., Ковальчук В. М. Життя, віддане національній ідеї. – Івано-Франківськ: "Лілея-НВ", 1998. – 56 с. 3. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 3, 39. 4. Z prasy ukraińskiej. Walne zgromadzenie "Proświty" // Wiek nowy. – Nr. 6543. – 13 kwietnia 1923. 5. ЦДІАУ у Львові. Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 84. 6. Там само. – Спр. 155. – Арк. 51. 7. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" у Львові за час від 1. січня 1921. до 31. марта 1923. р. – Львів, 1923. – С. 9 – 10. 8. ЦДІАУ у Львові. Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 1, 17. 9. Відгомін конскрипційних переслідувань // Письмо з Просвіти. – Львів, 15-го марта 1922. – Ч. 13 – 14 (подвійне). – С. 112. 10. Італійська преса про Східну Галичину // Діло. – Львів, неділя 22. жовтня 1922. 11. Д-р Лев Василь. Сторіччя "Просвіти" // Альманах календар Союзу Українців Католиків Америки "Провидіння" на рік божий 1968. – Філадельфія: Видавництво "Америка", 1968. – 226 с. 12. Поучення в справі читалень і членства "Просвіти" // Просвіта до українського народу. – Львів, 1921. – С. 68. 13. Галущинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914–1915. – Львів, 1934. – 216 с. 14. Угрин-Безгрішний М. Отаман УСС. Михайло Галущинський // Літопис Червоної Калини. – Листопад, 1931. – Ч. 11. – С. 3. 15. Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці, 1914 – 1923 // Український історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Рік XXXII. 1 – 4 (124 – 127). Ювілейне видання: 1965 – 1995. – Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен, 1995. – С. 101. 16. ЦДІАУ у Львові. Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 1. 17. Там само. – Спр. 245. – Арк. 1. 18. Там само. – Спр. 379. – Арк. 9. 19. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" за час від 26. грудня 1927 р. до 31. грудня 1928 р. (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1927 до 30. VI. 1928 р.). – Львів, – 80 с. 20. Народня Просвіта. – Львів, 1926. – 276 с. 21. Закон про Товариства з дня 15. листопада 1867. Ч. 134. В. з. д. з углядненням змін і доповнень, означених законом з дня 3. квітня 1925. В. з. д. ч. 43. поз. 297 // Народний Ілюстрований Календар Товариства "Просвіта" на переступний рік 1932. – Львів, 1931. – 100 с. 22. Народні читання // Народня освіта й виховання народу. Методи й цілі. – Львів, – С. 18. 23. Галущинський М. За право до життя (дві промови). Політична бібліотека. – Львів, 1930. – 71 с. 24. Жовква // Діло. Ч. 58 (12.424). – Львів, субота 15. березня 1930. 25. Українська й білор. нац. територія // Народний Ілюстрований Календар Товариства "Просвіти" на звичайний рік 1927. – Львів, 1926. – 302 с. 26. Галущинський М. Значіння освіти // Письмо з Просвіти. – Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 15-го жовтня 1922. – Ч. 41 – 42 (подвійне). – С. 342. 27. Державний архів Тернопільської області. Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 76 а. – Арк. 2. 28. Галущинський М. "Геть неписьменність!" – Львів, 1927. – 25 с. 29. Галущинський М. Як має виглядати наше село під теперішню хвилю? // Народній Календар Товариства "Просвіта" з літературним збірником на звичайний рік 1921. – Львів, 1920. – С. 53. 30. Галущинський М. Новими шляхами. – Львів, 1926. – 7 с. 31. Сірополко Ст. Самоосвіта // Життя і Знання. Ч. 4. – Львів, 1928. – С. 97. 32. Галущинсь-

кий М. В Освітній день! // Життя і знання. Ч. 3. – Львів, 1928. – С. 69. 33. Галушчинський М. Національне виховання (статі і замітки). – Львів, 1920. – Ч. 1. – С. 3. 34. Галушчинський М. "Просвіта" і її день // Життя і знання. – Львів, 1930. – С. 65. 35. Галушчинський М. Одиниця і громада. – Львів: Накладом Української Книгарні і антикварні у Львові, 1921. – 24 с.

Ivan Zuljak

M. GALUSHCHINSKOGO'S CULTURAL-EDUCATIONAL WORK IN ACTIVITY "PROSVITA" THE WESTERN UKRAINE IN INTERMILITARY THE PERIOD

In clause it is investigated features of cultural-educational work of Michael Galushchinskogo in activity "Prosvita" the Western Ukraine in intermilitary the period, influence of chairman of a society on activization of educational movement is analysed, his importance in formation of national consciousness ukrainian is determined.

УДК 94 (477.8) 092

Олег Єгрешій

ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У ГАЛИЧИНІ 1930–Х РР.: НОВІ МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНТУРИ ПРОБЛЕМИ

У статті розкривається суспільно-політична діяльність станіславського єпископа Григорія Хомишина напередодні Другої світової війни. Польські спецслужби намагалися використати опозиційне реноме владики в своїх антиукраїнських інтересах. Автор наукового повідомлення намагається рельєфно з'ясувати мотивацію такої поведінки Г. Хомишина.

З початку 1930–х рр. у Польщі посилилася тенденція до фашизації суспільного життя, обмеження демократичних інститутів. Авторитарний режим Ю. Пілсудського в серпні 1930 р. розпустив сейм і сенат, розпочав фізичну розправу з опозицією. Істотно змістилися зовнішньополітичні вектори та інтереси польської влади. Ю. Пілсудський, на противагу польським народним демократам (ендекам), що свого часу підтримували Францію, орієнтувався на союз з англо-американським блоком, підтримував ідею створення антирадянської коаліції держав Західної Європи [8: 138–141].

Реалізація задуманого вимагала стабілізації внутрішньополітичного становища в країні, зокрема на територіях компактного проживання національних меншин, що перебували з Радянським Союзом. Політика так званої "національної асиміляції" українців була замінена гнучкішими методами. Шляхом певних поступок, компромісів планувалося ослабити національну дискримінацію в Галичині. Політика щодо українців визначалася умовами їх співжиття з польським народом, у результаті якої вони хотіли б і могли стати ґрунт політичної співпраці в рамках польської держави в дусі західноєвропейських культурних цінностей [8: 148]. Суть урядової політики "пілсудчиків" у церковних справах на території Західної України полягала в тому, щоб з допомогою релігії досягти прозахідної орієнтації українського населення Східної Галичини через ізоляцію його від православ'я і підпорядкування Католицькій церкві і Риму [8: 178].

У цих умовах польським урядовцям була вигідною політична позиція єпископа Греко-католицької церкви Григорія Хомишина. В своїх працях – Пастирському листі "Про політичне положення українського народу в польській державі" (1931р.) та творі "Українська проблема" (1932 р.) станіславський владика виклав власне бачення оптимізації

взаємин між двома народами в Галичині. Головний лейтмотив цих творів – галицьким українцям, з огляду на складну міжнародну атмосферу в Європі, несприятливу геополітичну обстановку, варто обмежитися автономістськими гаслами, не висувати поки державницьких ідей. Водночас ієрарх піддав гострій критиці діяльність українського націоналістичного підпілля в Галичині, зазначив, що акти політичного терору ОУН використає сповна в своїх інтересах польська сторона, аби посилити антиукраїнську політику в регіоні [4: 3–180 ; 3: 3–34]. Щоб втілювати автономістські ідеї на практиці, Г. Хомишин в 1930-ому році зініціював утворення спеціальної політичної інституції – Української католицької народної партії, яка, однак, через слабку соціальну базу не мала істотного впливу на громадськість [1: 13].

Суспільно-політична позиція станіславівського владики не залишилася поза увагою українського та польського політикуму, викликала жваву дискусію в тогочасному галицькому суспільстві. Більшість українських організацій, частина духовенства ГКЦ не підтримали ідей станіславівського єпископа, вважали Г. Хомишина капітулянтom [5: 12, 13]. Володіємо інформацією, що українські націоналісти навіть розробляли план фізичного знищення станіславівського владики [1: 46, 48]. Натомість польські урядові кола, польський політикум в цілому схвально сприйняли нормалізаторську ініціативу ієрарха [5: 12].

При чому польська сторона намагалася вповні скористатися не лише, так би мовити, політичним аспектом опозиційності Г. Хомишина, а й використати в своїх інтересах суперечності в середовищі Греко-католицької церкви, що цілком виразно проявилися в 1930-х роках. По суті, митрополит А. Шептицький та єпископ Г. Хомишин по-різному вбачали місце і роль ГКЦ в суспільно-політичному та культурно-просвітницькому житті Галичини. Митрополит підтримував державницькі гасла, охоче співпрацював з галицько-українськими світськими установами та організаціями. Станіславівський єпископ, попри те, що знаходився на "автономістській платформі", виступав за зближення Греко-католицької церкви з Римо-католицькою, не мав наміру активно співпрацювати зі світськими інституціями [7: 122; 5: 15–17]. Більше того – в серпні 1937 р. станіславівський ієрарх прийняв воістину революційне рішення – заборонив священикам Станіславівської єпархії належати до світських організацій та установ [2]. Це рішення значною мірою порушувало усталену століттями традицію співпраці духовенства зі світськими інституціями. Історики церкви висунули гіпотезу, що в середовищі ГКЦ напередодні Другої світової війни чітко викристалізувалося дві течії – орієнтальна з лідером А. Шептицьким та окцидентальна, що асоціювалася з персоною Г. Хомишина [6: 433]. Видається, що польські спецслужби прагнули сповна скористатися таким станом речей, ще більше посилити суперечності "в лавах" ГКЦ і тим самим інтенсифікувати антиукраїнську кампанію напередодні Другої світової війни.

Автор цих рядків намагається рельєфно змалювати психологічний портрет Григорія Хомишина, краще зрозуміти мотиви такої, в чомусь навіть алогічної, поведінки церковного діяча. Бо цілком очевидно, що владики, демонструючи свої суспільно-політичні погляди, не міг розраховувати на широку підтримку української громадськості, певною мірою компрометував себе в очах галицьких українців. Авторське припущення, що Г. Хомишин взагалі не був самостійною фігурою в політиці, а радше "засобом польських спецслужб" у їх антиукраїнській політиці, документально не підтвердилося. Вважаємо, що Григорій Хомишин був католиком-ортодоксом ультрамонтанського напрямку (церковно-релігійні цінності домінували над національними). Тобто, створюючи різноманітні суспільно-політичні та громадсько-культурні організації, переслідував одну засадничу мету – посилити вплив церкви на галицьке суспільство міжвоєнної доби. Однак виявився, на наш погляд, не дуже успішним прогностом, не зумів передбачити негативної реакції українців.

Втім, для ґрунтовнішого аналізу даної наукової проблеми необхідно глибше, у всіх його проявах, вивчити суспільство 1930-х років. Очевидно, варто змістовніше дослідити стиль життя, ментальність, традиції, культурно-духовні цінності людей тієї конкретно-історичної доби на предмет – чи справді антирелігійні настрої в тогочасному суспільстві досягли настільки загрозливих масштабів, що була потреба вдаватися до подібних малозрозумілих широкому суспільству протидій. Адже тим самим виникала реальна загроза ослаблення напередодні Другої світової війни чи не найавторитетнішої галицько-української інституції – Гре-

ко-католицької церкви. Думається, що для глибшого розуміння мотивів діяльності тієї чи іншої історичної персоналії доцільно сміливіше послуговуватися принципом холізму – через дослідження цілого, тобто широкого історичного багатовимірного, синтетичного контексту, досліджувати одиничне та індивідуальне (в нашому випадку діяльність Г. Хомишина).

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 331 (Листи Хомишина Григорія до Назарука. Т.1, 1922–1934). – Арк.1–116.
2. Нова зоря, 1937 р. – 4 листопада. – Ч. 84.
3. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станиславівської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів, 1931. – 37 с.
4. Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин Станиславівський єпископ. – Станиславів, 1932. – 190 с.
5. Єгreshій О. І. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.) // Автореф. дис. канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 17.
6. Історія релігії в Україні. Католицизм. – Т. 4. Під редакцією П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – 598 с.
7. Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві 20–30 роках ХХ ст. // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 120–125.
8. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939 рр.). – К.: Наукова думка, 1985. – 272 с.

Oleh Yegreshiy

BISHOP GRYGORIY KHOMYSHYN IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN GALICIA IN 1930 YEARS: NEW METHODOLOGICAL FEATURES OF THE PROBLEM

Oxidantale ideas of H.Khomyshyn were comprehended; it was shown that the problem of the usage of Latin in Greek Catholic church in the bishop's interpretation had public and political grounds; it was proved that H.Khomyshyn inspired the foundation of oxidantale, social-ideologue trend in Greek Catholic church. The analysis of the program of Ukrainian-Polish conciliation in 1930s brought up by the bishop was made; the attempt of foundation of clerically cultural and educational association by H.Khomyshyn was discovered.

УДК 94 (477)

Леся Ковалишин

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

У статті авторка проаналізувала основні етапи політичної діяльності О. Кандиби-Ольжича в контексті національного відродження України.

Успішне розв'язання складних проблем державотворення, утвердження національної свідомості на сучасному етапі можливі за умови повернення із забуття сотен імен видатних діячів, які відіграли важливу роль в історії України, творча спадщина яких набуває сьогодні особливого значення. Невипадковим є підвищений інтерес до національного піднесення кінця 30–40-х років ХХ століття. У цьому зв'язку велике пізнавальне і практичне значення має діяльність визначного політичного та суспільного діяча О. Кандиби-Ольжича (1907–1944) у національному відродженні українського народу та формування його національної свідомості.

Історіографічний огляд дослідженої проблеми умовно можна поділити на два періоди: еміграційна література та історичні праці 90-х років ХХ століття. Перші дослідження про О. Кандибу-Ольжича були опубліковані в еміграції. Виходять розвідки М. Величківського [1,2], Я. Гайвас [3,4], Я. Шувелди [5], М. Плав'юка [6] та М. Капустинського [7], в яких автори зацентрували увагу на політичних передумовах, що слугували формуванню суспільно-політичних поглядів політика, зокрема намагаються передати настрої, які панували в Києві, обговорили питання національної єдності і консолідації політичних сил, обставини створення та значення Української Національної Ради.

Певний внесок в історіографію дослідження здійснили праці С. Горака [8], К. Радкевича [9], М. Біди [10], А. Шептицького [11], А. Мельника [12], та Л. Винара [13], які теж здійснили аналіз політичної діяльності О. Кандиби-Ольжича та новоствореної формації, а також текстів двох документів, а саме Декларації і Протоколу.

Серед цих публікацій варто відокремити розвідки З. Городинського [14,15,16,17,18]. У них історик на основі спогадів, листування проаналізував політичну діяльність вченого, його історичну постать, виникнення і діяльність УНР у період Другої світової війни.

Серед нових публікацій про політика – праці З. Книша [19] та О. Онищенко [20]. Автори зробили спробу визначення основних етапів політичної діяльності О. Кандиби-Ольжича, його участь у створенні та діяльності УНР.

Мета дослідження базується на тому, що, виходячи з актуальності теми, на основі об'єктивного аналізу показати основні етапи політичної діяльності О. Кандиби-Ольжича й оцінити складне становище, в якому жив та працював політик. Завдання дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати особливості суспільно-політичного світогляду вченого на різних етапах політичної діяльності кінця 30 – початку 40-х років ХХ століття; розкрити пріоритети діяльності політика в УНР; узагальнити внесок політика у контексті національного відродження української державності.

Кістяк системи світобачення О. Кандиби-Ольжича сформувався в період навчання у школі та в університеті. У формуванні його світоглядних позицій можна виділити два етапи. Перший – охоплює дитячі роки та період навчання в українській трудовій школі. Визначним чинником становлення світоглядних позицій на цьому етапі було родинне виховання, яке здійснювалося в національному дусі. Другий період включає в себе навчання в Карловому та Українському вільному університетах, Педагогічному інституті імені М. Драгоманова. На цьому етапі світогляд молодого політика формувався головним чином під впливом викладацького середовища, української громади, самоосвіти. Даний відрізок характеризується зміцненням у світобаченні О. Кандиби-Ольжича двох провідних

моментів – ліберального та національного, які відіграли неабияку роль у його подальшій політичній діяльності.

Політична діяльність О. Кандиби-Ольжича розпочинається зі вступу в Організацію Українських Націоналістів, за дорученням якої політик створює та розбудовує культурну референтуру Проводу українських націоналістів, яка діяла з 1937 по 1942 роки. Крім того, політик бере активну участь у Карпатсько-українському зриві, куди він виїжджає за дорученням Є. Коновальця та А. Мельника. Необхідно вказати, що це була перша спроба сил ОУН і її кадрів у практичній державотворчій праці 1938–1939 рр. У цій поїзці він виступає не тільки як культурний, але як політичний діяч, проявляє себе також і як здібний провідник. Доцільно підкреслити, що у цей час політичні міркування і дії були продумані, спрямовані на консолідацію існуючих українських революційних таборів.

Саме тому на початку Другої світової війни О. Кандиба-Ольжич з ініціативи Проводу ОУН (М) став першим заступником Голови проводу (М) на теренах України. Доречно додати, що цю посаду він обіймав з 1941 по 1944 рр.

Праця політика на території України як провідної особи ОУН (М) була нелегкою через німецьку окупацію та поділ ОУН, про який він писав, що "...ця глибока рана в нашому національному організмі, і поки вона не загоїться, нація не стане здоровою. На верхах поки, що не можемо знайти спільної мови, але на місцях в кожному конкретному випадку ви можете зорієнтуватися: працює людина для України – нехай Бог їй помагає і ви помагайте" [21: 180]. Таким чином, розкол ОУН зумовив зниження її авторитету в Україні і за кордоном, мав згубні наслідки для подальшої долі організації як монолітного організму.

Ставши перед фактором поділу ОУН і між конкуренцією двох національних структур, О. Кандиба-Ольжич працює на об'єднання ОУН і не допускає до збройної агресії одних до одних.

На початку вересня 1941 року вчений прибув до Києва, де увесь тягар допомоги столичним діячам ліг на його плечі. Необхідно вказати, що з його прибуттям, як стверджує С. Сулятинський, у місті відбулися певні зустрічі із київськими патріотами і про які також згадує К. Радкевич: "З прибуттям до Києва О. Кандиба-Ольжич проводить зустрічі з рядом видатних українських діячів, які згодом відіграли важливу роль у налагодженні всіх ділянок життя столиці" [9: 107]. Підтвердження вище наведених спогадів ми знаходимо і у Я. Гайваса, який писав що: "О. Ольжич, як син О. Олесья, мав більше від усіх нас можливості нав'язати ближчі контакти з тими представниками місцевої інтелігенції, що ще якимось чином вціліли під час більшовицького терору 30-х років. Більшість з них знали його батька, матір, родину. Дехто згадував його малим" [16: 24]. З прибуттям до столиці О. Кандиба-Ольжич займається розширенням організаційної мережі та розбудовою українського громадського життя.

У цьому контексті слід підкреслити, що він брав активну участь у створенні та формуванні української політичної формації, яка була створена у Києві 5 жовтня 1941 році під назвою Українська Національна Рада. Перший голова УНР М. Величківський у своїх спогадах зазначав, що: "4 жовтня 1941 році з активною допомогою доктора О. Ольжича (О. Кандиби), зібралися визначні громадяни Києва для обговорення сучасного становища. На цих зборах ми одержали деяку інформацію від доктора О. Кандиби щодо майбутньої німецької політики на теренах України, бо йому як членові старої еміграції були більш-менш знані напрямки політики" [1: 802]. Доцільно підкреслити, що при цих зустрічах було обговорено назву, платформу, структуру і склад майбутньої організації. Також було запропоновано традиційну назву, відому на всіх землях України: Українська Національна Рада, оскільки, як відомо, вже існувала Українська Національна Рада у Львові на чолі з доктором К. Левицьким, під патронатом митрополита Андрея Шептицького. Щодо платформи, то в проектах наголошено на спадкоємності історичних традицій 1917–1920 рр., бо серед присутніх було чимало безпосередніх учасників подій цього національно-визвольного періоду.

Під час обміну думками було висловлено прохання до О. Кандиби-Ольжича скласти проект Декларації для її подальшого прийняття Установчими зборами, про що згадує О. Бойдуник: "... щоби покликати до життя Українську Національну Раду як всенациональну репрезентацію з включенням до неї різних суспільно-політичних течій і елементів, готових

стати до праці в ім'я відбудови самостійної соборної державності українського народу. Саме Українська Національна Рада мала б спиратися на все населення України через районні й обласні Ради, які на місцях виконували б обов'язки влади і разом з тим залучали в ній усі державотворчі елементи [22: 9]. На чолі Ради кияни виявляли бажання бачити авторитетну особу, яка мала б повне довір'я громади. Майбутній її склад дискутувався до остаточного ухвалення членів Президії.

Професор М. Величківський у своїх спогадах не подає, що його обранню на голову УНР передувало обговорення інших кандидатур. Так, О. Кандиба-Ольжич намагався знайти академіка А. Кримського (співзасновника Всеукраїнської Академії Наук і її першого секретаря за часів української держави в 1917–1918 рр.), однак його було заарештовано та знищено 25.01.1942 р. З. Городинський вказує, що існував ще один кандидат на посаду голови Української Національної Ради – О. Корсунський, який пропозицію О. Кандиби-Ольжича відкинув і запропонував кандидатуру професора М. Величківського [16: 24]. У проектах Декларації та інших повідомленнях чітко прослідковується єдина мета УНР – повернення Української Самостійної Соборної Держави. О. Кандиба-Ольжич і його соратники це розуміли і пов'язували свою діяльність з актами державного будівництва 1917–1920 рр. [5: 264].

Установчі збори відбулися 5 жовтня 1941 році. Як зазначив Я. Гайвас (учасник цих подій): "Остаточно в днях, коли Київ здригався від вибухів мін і був оповитий хмарами диму та численними вогнями, на Подолі в малому будинку біля школи відбулися установчі збори УНР" [4: 67]. К. Радкевич (відповідальний за охорону будинку) також стверджував, що "... збори відбулися осінню 1941 року в залі десятирічки на Подолі" [6: 105].

Аналіз наявних матеріалів дає підставу дійти до висновку про те, що ні Я. Гайвас, ні К. Радкевич не зазначають точної дати проведення Установчих зборів.

У подальших спогадах учасників цих подій М. Горака [8], О. Бойдуника [22], Г. Полікарпенка [23] чітко вказується число проведення Установчих зборів – 5 жовтня. Точна кількість учасників Установчих зборів невідомо, хоча у спогадах професора М. Величківського зустрічається число – 130. На нашу думку, воно включає у себе безпосередніх учасників Установчих зборів, але й поширюється на усіх присутніх.

З своєю структурою Українська Національна Рада була демократичною, яка, на думку О. Кандиби-Ольжича, мала б очолити усі ділянки українського життя до часу, коли виясниться право-формальне становище. За складом вона не була однопартійною організацією. До неї входили члени різних партій, за винятком комуністів [14: 63].

Звістка про створення Української Національної Ради у Києві викликала велике задоволення серед громадськості. З різних частин України приходять велика кількість телеграм з привітаннями.

Зокрема, привітання на ім'я Президії направили К. Левицький і окремо галицький митрополит А. Шептицький, підкресливши: "Ми, Галицька Україна, є тільки малою волостю єдиної Соборної Української держави" [11: 2]. А. Мельник у листі до професора М. Величківського зазначав: "Гаряче вітаю створення УНР, як керівного тіла в національно-суспільних справах для всієї України та як приємника і компіратотора славних змагань українського народу. Я щиро вдячний за Ваші вислови довір'я мені та радий готовністю УНР до співпраці з ОУН у спільній боротьбі за українську державність..." [12: 515–517].

Установчі збори Української Національної Ради прийняли Декларацію, проект якої склав О. Кандиба-Ольжич і, як зазначив О. Бойдуник, "... у ній проголошувався принцип дальшого розвитку традицій визвольних змагань і державного будівництва під проводом славного полковника С. Петлюри. Це вже не залишає жодних сумнівів в тому, Українську Національну Раду створено для порятунку життя українського народу [22: 96].

Однак ні Я. Гайвас, ні О. Бойдуник у спогадах не наводять тексту Декларації, тільки згадують або коментують її основний зміст. Не робить цього у залишених нотатках і професор М. Величківський.

З приходом до влади Українська Національна Рада поставила перед собою ряд завдань, а саме: належне представництво українського народу перед німецьким урядом; припинення більшовицької агітації серед населення; духовне та моральне виховання молоді; утвердження громадсько-суспільних цінностей, а саме розвиток національної куль-

тури і освіти; відновлення економіки та релігійно-церковного життя; соціальний захист населення; забезпечення та організація кадрів для виконання цих завдань [24: арк. 9–10]. Виконання цих завдань можливе лише за умови повернення численних українських кадрів, що перебували у Західній Європі, в тому числі на території Німеччини. Це насамперед кадри галузі освіти, господарства, культури і народного виховання.

У цей час було створено Київську обласну раду УНР, яка виконувала функції "диспозиційного органу" для налагодження громадського життя на периферії і яка готувала ґрунт для створення Секретаріату [17: 78], але цей намір не був здійснений.

Несприйняття німецькою владою Української Національної Ради призвело до того, що переходить у підпілля, і, як наголошував генерал М. Капустинський, стала "центром справжнього відродження в Україні" [7: 4].

Отже, створення Української Національної Ради через два тижні після захоплення німцями Києва було визначною подією, бо саме її Установчі збори відбулися у Києві.

Президія УНР та О. Кандиба-Ольжич були змушені переїхати на Волинь, а в грудні – до Львова, де виникає думка про необхідність реорганізації УНР [2: 80].

Німецька окупаційна влада розпочинає арешти і розправи над українськими патріотами. За реєстраційними даними, загинуло понад 5 тис. чоловік. Тому 24 червня 1942 року після цих масових арештів А. Мельник надсилає листа до А. Розенберта, у якому вимагав: "... припинення арештів. Здекларувати німцями прав України на самостійність; злуки українських земель" [25: арк. 90].

Акт Злуки українських земель був складений 1944 р. Президією УНР при сприянні О. Кандиби-Ольжича. Зокрема, про який голова УНР М. Величківський згадував: "Проект цієї об'єднаної організації був складений з участю О. Ольжича і Я. Гайваса. Я особисто був з проектом кілька разів у митрополита А. Шептицького і після всіляких виправлень проект був готовий" [2: 803]. Слід сказати, що мова йде про два документи – Протокол та Декларацію, а згадка про митрополита А. Шептицького при їх укладанні не випадкова, бо він був не тільки високим духовним достойником та досвідченим політичним діячем, а й людиною з юридичною освітою.

Прийняття і утвердження документів відбулось урочисто, у митрополичій палаті. Підписували документ професор М. Величківський, митрополит А. Шептицький, професор Августин Штефан.

У квітні 1944 року О. Кандиба-Ольжич і М. Величківський відновлюють діяльність УНР. Після приєднання представників колишнього сейму Карпатської України вона почала називатися Всеукраїнська Національна Рада, головою обрали М. Величківського, а заступниками А. Шептицького і А. Штефана.

Отже, як свідчить політична діяльність О. Кандиби-Ольжича, протягом усього періоду життя він був загальноновизнаним авторитетом серед політичних діячів того часу. Притаманні йому демократичність поглядів, політичний досвід, поміркованість і водночас беззастережна відданість ідеалам національного відродження є актуальними для формування інституту політичного лідерства в сучасній Україні та становлення нової генерації українських політиків.

Список використаних джерел

1. Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941–1944) // *Визвольний шлях*. – 1965. – Кн. 1(203). – С. 45–82.
2. Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941–1944) // *Визвольний шлях*. – 1965. – Кн. 7–8. – С. 800–838.
3. Гайвас Я. В роки надії і безнадії // *Новий шлях*. – 1977. – С. 100–139.
4. Гайвас Я. Коли кінчається епоха // *На чужині*. – Чикаго: Українська видавнича спілка, 1963. – С. 67–120.
5. Шувелда Я. Похід ОУН на Схід / ОУН 1929–1954. – Чикаго, 1955. – 312 с.
6. Плав'юк М. Питання національної єдності і консолідації політичних сил у слові і чині О. Ольжича // *Календар-альманах "Нового шляху"* на 1995 рік. – Торонто, 1995. – С. 31–37.
7. Капустинський М. У 25-річчя похідних груп на Схід // *Українське слово*. – 1967. – 5 серп.
8. Горак С. Українці у Другій світовій війні // *Український історик*. – 1979. – № 1–4. – С. 23–41.
9. Радкевич К. Перша українська похідна група ОУН // *На зов Києва*. – Торонто–Нью-Йорк, 1985. – С. 102–108.
10. Біда М. Пам'яті професора М. Величківського // *Свобода*. – 1976. – 5 січн.
11. Шептицький А. Посланіє // *Краківські вісні*. – 1941. – Ч. 172. – 7 серп.
12. Мельник А. Листи до Президії УНР з

1941 // На зов Києва. – Торонто–Нью-Йорк, 1985. – С. 512–519. 13. Винар Л. Два документи Української Національної Ради з 1944 р. (Історична замітка) // Розбудова держави. – 1958. – № 2. – С. 52–59. 14. Городинський З. О. Ольжич як політичний діяч // Календар-альманах "Нового шляху" на 1995 рік. – Торонто, 1995. – С. 45–64. 15. Городинський З. Сфінкс чи історична постать // Календар-альманах "Нового шляху" – Торонто, 1977. – С. 67–75. 16. Городинський З. Українська Національна Рада – К. – 1994. – 144 с. 17. Городинський З. Постанова, діяльність і значення // Календар-альманах "Нового шляху" 1942–1982 – Торонто, 1982. – С. 75–88. 18. Городинський З. До історії постанови Всеукраїнської Національної Ради // Самостійна Україна. – 1985. – 4 січн. 19. Книш З. Становлення ОУН – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1994. – 125 с. 20. Онищенко О. Вірні сини України // Українське слово. – 1994. – 4 серп. 21. Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України: Зб. Матеріалів Міжнародної наукової студентської конференції. Травень, 1997 / За ред. Д-ра історик. н., проф. Алексієвця М. М. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – 278 с. 22. Бойдуник О. На переломі (уривки спогадів) – Париж: Національне видавництво, 1967. – 302 с. 23. Полікарпенко Г. ОУН під час Другої світової війни // На зов Києва. – Торонто–Нью-Йорк, 1985. – С. 431–439. 24. Момерандум УНР у м. Києві – Центральний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВ України). – Ф. 3206 (Райскомісаріат України м. Ровно). – Оп. 1. – Од. зб. 77. – Арк. 9–10. 25. Лист копія А. Мельника до Гітлера та Роземберга про приєднання Західної України в склад генерал-губернаторства // ЦДАВОВ України. – Ф. 3833 (Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 1. – Од. зб. 73. – Арк. 6.

Lesya Kovalyshyn

POLITICAL ACTIVITY O. KANDYBA-OLZHYCH IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL

In the article the author analyses basic peoriods of political activity of O. Kandyba-Olzhych in the context of the Ukrainian national revival.

УДК 94 (477)

Катерина Марініч

ВІДНОВЛЕННЯ РОДОВОДУ ТАРАНУШЕНКА СТЕФАНА АНДРІЙОВИЧА, ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття оповідає про генеалогічне дослідження, присвячене Таранушенку С. А., видатному, проте маловідомому широкому загалові українському мистецтвознавцю. Це початковий розділ ширшої роботи – біографічного нарису. Викладаються загальні принципи і методи подібних розвідок. Проаналізовано використані у даному випадку джерела (великий масив документів ДАСО). Значну увагу приділено результатам дослідження – родоводу Таранушенків від кінця XVIII до ХХ століття (повний звіт складається з графічної схеми, поколінняного розпису та історії роду).

За справу відновлення родоводу видатного українського мистецтвознавця Стефана Андрійовича Таранушенка, уродженця Лебединщини, дослідники не бралися раніше. Але нарис, присвячений вченому (життєтворчий підвид фактографічного виду біографії), було б доречно розпочати саме з генеалогічної частини.

У своїй історіософській концепції мислитель XIX століття Ш. Сент-Бев визначав 7 основних процедур "біографічного методу". Першим пунктом у переліку названо вивчення рис близьких родичів, особливостей виховання і освіти персонажа – об'єкта біографії [1]. Сьогодні також не викликає заперечень думка про необхідність у біографічній студії дослідження коріння людини, простеження ранніх років її життя і впливу найближчого оточення. Генеалогічна розвідка найкраще та вичерпно вирішує таке завдання.

Генеалогія як допоміжна історична дисципліна досліджує рід в родинному, соціально-історичному та медико-генетичному аспектах. На думку німецького історика О. Лоренца, генеалогія – "наука про розвиток роду у його індивідуальних проявах ..., вивчає причини і впливи, які стосуються роду і походження індивіда в його особливостях" [2: 74]. Савьолов Л. М., подаючи дефініцію генеалогії, виокремив у ній 2 складові. Перша, "зовнішня офіційна", торкається побудови за достовірними документами та іншими джерелами доказу рідства, що існує між особами, котрі мають спільного предка чи нащадка, незалежно від суспільного стану цих осіб. Друга ж співвідноситься із духовно-внутрішнім життям окремих осіб і родин – це ніби ідеал (бажаний, хоча й не необхідний компонент), якого прагне досягти кожний генеалог, бажаючи подати яскраву картину суспільного і сімейного буття цікавого йому роду. Тому генеалогія є також історією певного роду в усіх проявах життя його представників, як суспільного, так і сімейного [3: 21].

В ході тривалої пошуково-дослідної роботи було відновлено (вірогідно, ще не вповні) родовід Таранушенків нисхідної форми. Наочні результати представлені графічною схемою, поколінням розписом, історією роду та додатками. При зборі матеріалу в якості основної генеалогічної методики використовувалося складення генеалогічного досьє на особу – представника роду – за формулою, спеціально розробленою французькими істориками: 1) громадянський стан (свідоцтва про народження, смерть тощо); 2) сімейний стан (шлюбні контракти і свідоцтва, документи реєстрації цивільного або церковного шлюбу, розлучення); 3) національність; 4) зовнішні прикмети і фізичний стан (портрети, медичні свідоцтва, свідоцтва про смерть); 5) інтелект (зразки письма, приклади діяльності, свідчення сучасників); 6) віросповідання (акти про хрещення, документи, які засвідчують релігійність чи атеїзм); 7) політичні переконання (спогади, документи, які відображають політичне кредо у різні періоди життя); 8) освіта (дипломи, табелі); 9) посада і соціальне становище (накази про призначення, надання титулів, звань тощо); 10) фінансове положення (закладні, боргові розписки, інші акти). Ці пункти дозволяють скласти достатньо цілісний портрет конкретної особистості [4: 27–28].

Таранушенки здавна жили у слобожанському місті Лебедині. Тож для відновлення історії роду використовувалися відповідні документи визначеного населеного пункту, що містяться у Державному Архіві Сумської області (ДАСО). Взагалі, генеалогія має практично необмежену джерельну базу. Відомі 2 основні класифікації джерел для роз'яснення родовідних розписів, для доказу їх історичної істинності та для їх обробки як історичного матеріалу. По-перше, це такі 3 види джерел: 1) усні (перекази, легенди тощо, зокрема сімейні; чим довше вони лишаються в усній формі, тим більше зазнають сторонніх доповнень й вільних змін); 2) речові пам'ятки (цінний вид, що включає монети, медалі, надгробні пам'ятники, церковні речі та інше); 3) письмові пам'ятки (найголовніший, найчисельніший і найцінніший вид, котрий розпадається на підвиди джерел: • офіційні – документи й акти урядових осіб і установ (метричні свідоцтва про народження, шлюб, смерть, послужні списки, різноманітні кріпосні акти і т. д.); • історичні – документи загального значення (літописи, розрядні книги, родослівці, писцеві книги, десятні тощо); • сімейні – спогади, записи, приватне листування, духовні заповіти та інше)) [3: 35–38]. По-друге, це 2 категорії джерел: • прямі – всі витвори писемності та образотворчого мистецтва, котрі створені з метою безпосередньо відмітити, описати або представити якусь подію з життя певної особи, тобто джерела, що прямо стосуються даної особи; • допоміжні – всі відомості про певну особистість у загальних висловах, що мають суспільний характер [3: 38; 4: 20].

У сім'ях непривілейованих станів родоводи не велися. Тому при їх відновленні, за недостатністю прямих джерел, велике значення мають якраз допоміжні матеріали [4: 36].

В Державному Архіві Сумської області зберігаються церковні метричні книги міста Лебедина Харківської губернії, які дійшли до нашого часу (ф. 743, описи 1; 5). Найдавніша з них датована 1862 роком. Також є книги записів актів громадянського стану з 1920 по 1927 рік (ф. Р-7720, оп. 22). І перші (форма котрих розроблена у 1724 році Синодом, а започатковані вони були ще на початку століття), і другі містять відомості щодо трьох головних подій в житті людини – народження, шлюбу, смерті. З них же можна дістати й деяку іншу інформацію: наприклад, про зміну віросповідання, розірвання шлюбу, зміну прізвища тощо [5: 11]. Це основні джерела відновлення родоводу Таранушенків.

Крім того, знаючи про факт, що Таранушенки мешкали в Лебедині і зазначалися в документах міщанами, цеховими, серед масиву доступних допоміжних джерел (ті, що зберігаються в ДАСО) були опрацьовані такі фонди: Лебединського повітового казначейства (ф. 270), Лебединської земської управи (ф. 251), Посередника з полюбовного розмежування земель Лебединського повіту Харківської губернії (ф. 783), Лебединського повітового з військової повинності присутствія (ф. 320), Лебединської міської думи (ф. 353), Лебединського повітового рекрутського присутствія (ф. 769), Лебединського розкладочного присутствія (ф. 563), Лебединського повітового училища (ф. 523), Лебединської повітової комісії у справах з виборів до Державної Думи I-, II-, III- і IV-го скликань (відповідно ф. 788, ф. 775, ф. 776, ф. 777) та інші. Треба зазначити, що далеко не всі документи "спрацювали", тим ціннішою виявилася кожна знайдена невеличка порція інформації щодо представників роду.

Територія Лебедина була заселена з давніх-давен (відомі археологічні знахідки епохи бронзи, черняхівської культури). Стосовно ж дати заснування міста існує декілька версій. Найвірогідніше, що, рятуючись від польсько-шляхетського поневолення, селяни з Правобережної України заснували тут у 1652 році слободу, назва якої пішла або від озера Лебединого (Леб'язого), що знаходиться поблизу, або ж від назви однойменного села на Черкащині чи Київщині, звідки прийшли переселенці [6: 80]. Від самого початку свого Лебедин був укріпленим сотенним містечком Сумського полку; з 1765 року – комісарським містом, а з 1782 року – повітовим містом. Фортецю Лебедина у 1785 році описували так: "городъ имеетъ укрѣпленіе: съ 3 сторонъ окруженъ землянымъ валомъ, вышиною отъ горизонта отъ 2 до 3 сажень, шириною также отъ 2 до 3 сажень; по угламъ 4 батареи; для закрытія же ихъ насыпной земляной валъ, вышиною въ 1 сажень; въездъ въ крепость съ 4 сторонъ; отъ востока и запада протекаетъ речка Ольшанка, которой берегъ вместе съ валомъ возвышается до 4 сажень; въ крепости соборный храмъ Успенія Богородицы еще недостроенный, и храмъ Преображенія Господня". У 1785 році в Лебедині було 13 церков і Духовне Правління. На середину XIX століття лишилися соборна Успенська, Миколаївська, Троїцька, Іллінська (до неї приписана Вознесенська), Покровська, Георгіївська, Трьохсвятительська і Воскресенська [7: 441–442]. Переважна більшість представників роду Таранушенків були парафіянами Миколаївської церкви (один з древніх храмів міста; метрики велися з 1742 року [7: 449–450]). Проте окремі записи зустрічаються і в книгах інших лебединських церков: Троїцької, Соборно-Успенської, Трьохсвятительської. До речі, відомості про сім'ю Андрія Петровича Таранушенка, батька вченого, містяться у книгах Вознесенської церкви, і лише актовий запис № 26 від 9 грудня 1889 року про народження старшого сина Стефана Андрійовича – у книзі церкви Миколаївської [8].

Найвіддаленішою точкою, до якої вдалося відновити родовід Таранушенків, є кінець XVIII століття. Приблизно тоді народився Василь Таранушенко – умовно засновник роду. У метричних книгах міста Лебедина згадуються, зокрема, 2 представники роду – то цехові Григорій Васильович і Петро Васильович. Оскільки інших людей на прізвище Таранушенко (Тарануха) в Лебедині не зустрічається, а нащадки Петра неодноразово виступали як свідки на шлюбах чи хрещенні батьки при народженні дітей у нащадків Григорія, і навпаки, то можна зробити логічне припущення з великою мірою достовірності про зв'язок кровного рідства між Григорієм і Петром Васильовичами. Просто бракує документів, щоб підтвердити злиття двох гілок роду до єдиного предка – Василя Таранушенка. Він, прадід Стефана Андрійовича, був носієм тієї самотньої культури простого народу, котрій професор присвятив свою дослідницьку і творчу діяльність, численні етнографічні

й мистецтвознавчі праці. Для людини, яка все своє життя віддала вивченню рідної культури, народного мистецтва, сімейні традиції і система родинних зв'язків та стосунків мала велике значення.

Конкретних відомостей про Василя немає: скільки років і як жив, чим займався, коли і з ким узяв шлюб? Можливо, одружувався не раз, можливо, мав іще синів і доньок, але це все сфера припущень¹. Недаремно розповідь про рід Таранушенків почато саме з Григорія та Петра Васильовичів, оскільки з ними виходимо із сукупності здогадок на поле наукового дослідження.

Старшим був Григорій, котрий народився приблизно 1818 року. Петро з'явився на світ близько 1829 року. Брати все життя підтримували, ймовірно, дружні стосунки, у будь-якому разі господарські справи вони вели разом. Так, відомо, що брати Таранушенки володіли млином. Спільною була і ділянка землі – 23 десятини, з якої вони, зокрема за 1875 рік, сплатили до Лебединського повітового казначейства 3 рублі 62 копійки з чвертю земського збору (повітового окладу по 13¹/₄ коп. і губерньського окладу по 2¹/₂ коп. з десятини) [9]. Григорій Васильович у шлюбі з Єфросинією Яківною мав 8 дітей: на жаль, чотирьох поховав, але старших дочок одружив і, головне, поставив на ноги продовжувача роду – сина Макара. Марія (приблизно 1850 р. н.) вийшла заміж за лебединського державного селянина Ярошенка Павла Мойсейовича, Мавра (приблизно 1852 р. н.) – за лебединського цехового Ляшку Гаврила Федоровича, Ксенія (приблизно 1859 р. н.) – за лебединського селянина-власника Крамаренка Василя Прокоповича. Софія (приблизно 1860 р. н.), Килина (13.06.1863 р. н.) й Іван (29.05.1867 р. н.) померли малолітніми. Нарешті 15 березня 1869 року в родині народилися близнюки Макар і Олексій. Олексій за 2 місяці теж помер. А Макар виріс, і вже 24 січня 1888 р. священник Вознесенської церкви Кирило Щелкунов з дяком і псаломщиком обвінчали 19-річного юнака із 16-річною Марією Степанівною Грищенко. Перші онуки не так-то й порадували дідуся на схилі літ, бо померли малолітніми. 13 березня 1893 р. через "водяну хворобу" світ залишив і сам Григорій Васильович. За 2 дні був похований на міському цвинтарі. Дружина пережила його на півтора десятка років, онуки тішили вже її, бо у Макара Григоровича Таранушенка від 1888 по 1914 рр. народилося загалом 16 нащадків: Іван-старший, Марія, Віктор, Анастасія, Григорій-старший, Юхим, Василь, Пелагія, Сергій, Григорій-молодший, Іван-молодший, Петро, Антоніна, Раїса, Яків, Єфросинія. Точні відомості маємо не про всіх із них. Макар Григорович володів ділянкою землі – 11 десятин 1100 сажнів, мав нерухоме майно [13], а Марія Степанівна тримала в м. Лебедині на Базарній площі мануфактурну лавку, де торгувала у роздріб [22].

Для даного дослідження цікавішою є друга гілка родоводу – Петра Таранушенка, рідного діда Стефана Андрійовича. Документи дозволяють скласти враження про Петра як спритнішого за брата Григорія і з більшою вдачею по життю. Так, за той-таки 1875 рік він "покорнейше просить прийняти и выдать квитанцію" Лебединське повітове казначейство про сплату 47 копійок з чвертю земського збору з власної окремої ділянки землі у 3 десятини [10]. Раніше, 1865 року, зустрічаємо його в документах як рекрутського отдатчика міщанського товариства Лебедин: це побіжно засвідчує його діловий хист, проте наводить на думку щодо можливих певних складностей у стосунках із іншими жителями міста [11]. Пізніше Таранушенко Петро Васильович значиться у списку осіб, що мали право брати участь у з'їзді міських виборців у м. Лебедині для обрання виборщиків до Державної Думи I-го скликання. При цьому він проходив за цензом, адже мав нерухоме майно та сплачував державний квартирний податок [12]. Свого часу, до 1860 року, Петро Васильович взяв шлюб із Ганною Арефівною (приблизно 1833 р. н.), з якою прожив фактично півстоліття, поховав її у 1904 р., а незабаром (1908 р.) помер і сам у віці 79 років "натурально", тобто власною смертю після довгого і плідного життя. У шлюбі народи-

¹ У метричній книзі Миколаївської церкви м. Лебедин міститься актовий запис № 14 від 30 квітня 1879 року про смерть цехової вдови Таранушенко Домнікії Григорівни 78 років від "старости" [ДАСО, ф. 743, оп. 1, спр. 15, арк. 142 зв. – 143]. Беручи до уваги можливість похибки у визначенні віку особи в записі (як щодо Домнікії Григорівни, так і Григорія та Петра Васильовичів), можемо припустити, що мова йде про їх матір, отже про дружину Василя Таранушенка. Відомостей ані на підтримку, ані на спростування цієї версії не знайдено.

лося 9 відомих нам дітей: Іван-старший, Микола, Наталія, Андрій, Ірина, Никифор, Іван-молодший, Лука та Федір. Старший Іван, Микола, Ірина, Федір померли малими. Наталія Петрівна 22 років 20 січня 1885 р. вийшла заміж за лебединського міщанина Івана Андрійовича Цибакова. Решта синів влаштувалися в житті.

Андрій Петрович Таранушенко, батько вченого, народився 8 серпня 1865 р., Никифор Петрович – 13 березня 1869 р., Іван Петрович-молодший – 21 червня 1872 р., Лука Петрович – приблизно 1874–1875 р. Всі брати, як і їх батько, належали до середнього соціально-економічного прошарку рідного міста. Неодноразово вони зустрічаються в документах Лебединської повітової комісії у справах з виборів до Державної Думи I-, II-, III- і IV-го скликань, з яких можна дізнатися, в тому числі, про те, що на 1912 рік Андрій мав 9 дес. 170 саж. землі, Никифор – 6 дес. 124 саж., Іван – 6 дес., Лука – 3 дес. 169 саж. [13]; кожний володів нерухомим майном, оціненим від 300 рублів та більше [14]. Андрій, Никифор, Лука утримували торгівельні заклади, а Никифор ще й сплачував державний квартирний податок (станом на 1905 рік) [15].

Незвичайні історії життя мали дядьки Стефана Андрійовича. Никифор Петрович, так би мовити, робив кар'єру до революції. 22 жовтня 1897 року він узяв шлюб з купецькою дочкою міста Білопілья Варванцевою Марією Трохимівною (приблизно 1874 р. н.), в якому з великими перервами народилися три дочки: Любов, Надія і ... Ганна. Голова родини в різні роки займався активною економічною і торгівельною діяльністю – був членом управи Лебединської міської думи (зокрема 1905 року брав участь в обговоренні страйку робочих-залізничників станції Лебедин [16]), балотувався у виборщики для обрання членів III Державної Думи, до речі, невдало [17] тощо. Марія Трохимівна володіла лавкою, де здійснювала шкіряну торгівлю у роздріб; тут працювали 2 члени сім'ї, оборот за рік складав, за її поданням до Лебединського розкладочного присутствія, близько 2000 рублів [18].

Відомості про Івана Петровича найповніші і досить цікаві. В Архіві УСБУ в Сумській області зберігається кримінальна справа № П-1687; з відповідної довідки дізнаємося про те, що Таранушенко І. П. – уродженець м. Лебедин, українець, з нижчою освітою. Мав дружину Ксенію Антонівну і сина Миколу (24.03.1901 р. н. [19]). До революції володів шкіряним заводом з 5 робочими, учасник парового млина, мав 15 десятин землі, 5 коней, 3 корови, дім під залізом, 2 сараї під залізом, мав велику чорно-бакалійну та мучну торгівлю. У революцію займався хліборобством, мав землі 5 десятин. На 1930-і роки мав 1¹/₂ десятини, 1 коня, будинок і 2 сараї під залізом; займався, за визначенням слідчих, спекуляцією сільськогосподарськими продуктами (скуповував і перепродавав хліб). Син його емігрував за кордон, здійснювалося листування родичів. Ще з 1926 р. Іван Петрович був позбавлений виборчих прав як колишній торговець і власник парового млина. 18 вересня 1932 р. затриманий відділом ДПУ УРСР у Лебединському районі. Його обвинувачували за ст. 54–7 КК УРСР (шкідництво). Проведеним за даною справою слідством не встановлено достатніх даних для притягнення до суду, і справа припинена 21 жовтня 1932 р. за відсутністю доказів. Та каральні органи не один раз згадуються в контексті відновлення родоvodu Таранушенків.

Лука Петрович помер першим із братів. Нічого такого особливого про його життя додати до вищевикладеного не можемо. З 1903 р. був церковним старостою Миколаївської церкви [20]. 14 жовтня 1907 р. священник Троїцької церкви Максим Сулима з причтом обвінчав його з купецькою дочкою м. Лебедин Харченко Надією Андріївною. Через п'ять років у них народився син Василь (14.02.1912 р. н.). Але через кілька років в сім'ї не стало годувальника: за записом у метричній книзі, 8 січня 1919 р. Таранушенко Лука Петрович був убитий червоноармійцями (похований, звісно, не висповіданим і не причащеним) [21]. Подібна трагічна розв'язка життя одного з Таранушенків у той бурхливий період з огляду на суспільне положення і діяльність всієї великої родини, на жаль, не виглядає дивною.

Нарешті, сім'я Андрія Петровича Таранушенка, старшого серед братів, батька видатного українського мистецтвознавця. У 23-річному віці він одружився з лебединською міщанкою Воскобойніковою Анастасією Василівною (приблизно 1868 р. н.). Це сталося 30 січня 1889 року. Таїнство вінчання здійснив священник Вознесенської церкви Кирило

Щелкунов із причтом. Свідками виступили селяни Лебедина від нареченого – Світличний Харлампій Власович і Алешня Мойсей Михайлович, від нареченої – Дурицький Адриан Іванович і Стегній Павло Юхимович [23]. Подружжя підтримувало близькі приятельські стосунки із родиною Цибакових Івана і Наталії (рідної сестри Андрія Петровича), з родиною Никифора Таранушенка, а особливо із родичами Анастасії Василівни – Воскобойніковими. Вже першого року спільного життя народився первісток Стефан, 9 грудня 1889 року; хрещений 09.12.1889 р. священником Миколаївської церкви Василем Лихницьким; хрещеними батьками були лебединський міщанин Воскобойніков Леонтій Васильович і дружина міщанина Воскобойнікова Марія Павлівна [24]. Так записано у документах, і докладний переказ цієї інформації не є зайвим, адже Петро Ротач акцентує увагу на плутанині, що пов'язана із датою народження вченого. Сам Стефан Андрійович в автобіографії 1968 року поставив 6 грудня 1889 р. (за н. ст. виходить 18 грудня); у статтях С. Білоконя, О. Нестулі, В. Кармазина-Каковського та ін. подається 20 грудня (С. Білокінь у статті 1989 року пише про 9 грудня за ст. ст. і внаслідок "арифметичної" помилки про 20 грудня за н. ст.); в біографічному довіднику "Мистецтво України" (К., 1997) позначено: 9(21).XII.1889 р. [25: 153] Ротач пропонує довіряти С. А. Таранушенку. Ми пропонуємо у даному випадку вірити документам. Стефан мав трьох братів: Нектарія (28.11.1891 р. н.; помер 26.12.1892 р.), Федора (15.02.1893 р. н.) та наймолодшого в сім'ї Петра (06.10.1899 р. н.). І мав двох сестер: Євдокію (17.02.1896 р. н.; померла 27.08.1896) та Наталію (25.08.1897 р. н.).

Родина жила в Лебедині наприкінці Будильської вулиці, якраз по дорозі на Лебедине озеро. Як вже зазначалося вище, Андрій Петрович мав до революції ділянку землі, володів нерухомим майном. Також займався торгівлею (у роздріб): тримав дві лавки на Базарній площі – шкіряну і чорно-залізну, де річний оборот був відповідно близько 2000 і 1000 рублів [26]. З 1917 року він займався вже лише хліборобством, мав 4¹/₂ десятини землі та ділянку сінокошу (про себе говорив як про колишнього крамаря). В 1920-х рр позбавлений виборчих прав [27]. Батьки своїм піклуванням вивели дітей в люди, надали їм пристойну освіту: Федір став фельдшером Лебединської поліклініки, Петро працював у Музейному містечку в Києві, Наталія після закінчення гімназії вчителювала в Лебедині [28: 173–174]. Про Федора відомо й більше: військово-фельдшерську школу він закінчив 1913 року. У 1918 р. став членом "Просвіти", у 1920 р. – членом гуртка соціал-революціонерів. 12 лютого 1927 р. побрався з молодшою від себе на 13 років дівчиною Гавриловою Ганною Гаврилівною, сестрою милосердя. В них народилися сини Анатолій та Борис. Жили по Будильській вулиці, 78. І ось, після Стефана, чергова сімейна трагедія – Федір Андрійович заарештований 16 вересня 1937 р. за звинуваченням в антирадянській агітації. Засуджений 15 листопада того ж року особливою трійкою УНКВС по Харківській області за ст. 54–10 ч. І КК УРСР на 10 років виправно-трудового табору. Більше про нього відомостей немає, та знаємо, що постановою Президії Сумського обласного суду від 16.06.1962 р. Ф. А. Таранушенко реабілітований [29].

Як зазначає мистецтвознавець Василь Пуцко [30: 16], нині не зовсім легко уявити дитячі роки майбутнього вченого Стефана Таранушенка. Очевидно лише те, що цьому провінційному юнакові наполегливості ніяк не бракувало: в рідному місті він розпочав свою освіту – закінчив двокласне народне і чотирикласне повітове (міське) училище. Збереглася екзаменаційна відомість останнього за 1903 р. Стефан Таранушенко закінчив третій рік навчання одним із кращих учнів і переводився до IV класу з похвальним листом [31]. Потім він зміг у 1910 році екстерном (!) закінчити чоловічу класичну гімназію в місті Охтирці (отже, здобув середню освіту). А далі двадцятирічний Стефан остаточно залишив батьківську оселю в Лебедині (дуже нечасто він зміг потім бувати в рідному домі) і стрімко наближався до, здавалося б, блискучого та благополучного наукового майбутнього – успішно склав іспити до Харківського університету, де і навчався до 1916 року на словесному відділенні історико-філологічного факультету [30: 16].

Список використаних джерел

1. Стус Дм. Біографія: суб'єктивізація об'єкта. До постановки проблеми біографії як жанру і з приводу біографії Василя Стуса // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 98–126.
2. Елпатьевский А. В. О документальных источниках современных историко-

биографических и генеалогических исследований // Археографический ежегодник за 1971 год. – М., 1972. – С. 72–88. 3. Савёлов Л. М. Лекции по русской генеалогии, читанные в Московском археологическом институте: первое и второе полугодие. – Сер. Справочники по русской истории. Вып. 3. – М.: 1994. 4. Введение в курс генеалогии. Пособие для студентов исторического факультета / Сост. А. И. Чигирин. – Уфа, 2000. 5. Петриченко М. Б. Практические рекомендации по составлению крестьянских родословных (на примере документов, использовавшихся при составлении генеалогии Абросимовых и Петриченко). – СПб.: Издательство ВИРД, 2001. – 44 с. 6. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Сумська облдержадміністрація, Держархів Сумської області. Упорядн. Л. А. Покидченко; Редкол.: Л. П. Сапуніна (відп. ред.) та ін. – Суми: Видавництво "Слобожанщина", 2000. – 384 с. 7. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. Уезды Ахтырской и Богодуховской, Сумской и Лебединской. – Москва, 1857. 8. ДАСО. – Ф. 543. – Оп. 5. – Спр. 30. – Арк. 169 зв. – 170. 9. ДАСО. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 14, 15. 10. ДАСО. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 12, 13. 11. ДАСО. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 67. 12. ДАСО. – Ф. 788. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 93 зв.; ДАСО. – Ф. 788. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13–13 зв. 13. ДАСО. – Ф. 777. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6 – 6 зв.; ДАСО. – Ф. 777. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 75 зв.; ДАСО. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 425 зв. – 427. 14. ДАСО. – Ф. 777. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 131 зв. 15. ДАСО. – Ф. 788. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 93 зв., 96 зв. 16. ДАСО. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–4. 17. ДАСО. – Ф. 776. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 124–125 зв. 18. ДАСО. – Ф. 563. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20–21 зв. 19. ДАСО. – Ф. 743. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 65 зв. – 66. 20. Справочная книга для Харьковской епархии / Составилъ Секретарь Харьковской Духовной Консистории Иванъ Самойловичъ. – Харьковъ. Типо-Литографія И. М. Варшавчика, 1904. 21. ДАСО. – Ф. 743. – Оп. 5. – Спр. 155. – Арк. 111 зв. – 112. 22. ДАСО. – Ф. 563. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 22 – 23 зв. 23. ДАСО. – Ф. 743. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 401 зв. – 402. 24. ДАСО. – Ф. 743. – Оп. 5. – Спр. 30. – Арк. 169 зв. – 170. 25. Ротач П. До біографії Стефана Таранушенка: полтавські сторінки // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 151–158. 26. ДАСО. – Ф. 563. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24–25 зв., 28–29 зв. 27. ДАСО. – Ф.Р-32. – Оп. 3. – Спр. 46. – Арк. 145, 178. 28. Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 173–177. 29. ДАСО. – Ф.Р-76–41. – Оп. 6. – Спр. 660. 30. Пуцко В. Життя, віддане дослідженню українського мистецтва // Образотворче мистецтво. – 1989. – № 6. – С. 16–19. 31. ДАСО. – Ф. 523. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 19 зв. – 20.

Yekaterina Marinich

THE FAMILY TREE OF TARANUSHENKO STEPHAN ANDRIYOVICH, THE OUTSTANDING UKRAINIAN SCIENTIST OF ART OF THE XX CENTURY

The article deals with the genealogical research devoted to Taranushenko S. A., the outstanding but not widely known Ukrainian scientist of art. This is the first part of more general work – the biographical essay. Common principles and methods of such genealogical studies are commented in the article. It also touches upon the analysis of the sources utilized (a large quantity of the files from the State Archives in Sumy district). The article gives full attention to the results of the investigation – Taranushenko's family tree from the end of the XVIII up to the XX century (the complete report consists of the graphic scheme, the list of generations and the history of the kin).

УДК 94(092) (477) "19": 001

Лариса Шаповал

НАУКОВА СПАДЩИНА В.П. ДАНИЛОВА (1925–2004)

У запропонованій статті розглядається науковий доробок російського історика, джерелознавця та історіографа Віктора Петровича Данілова. Вказується на досягнення дослідника як засновника науково-історичного напрямку досліджень соціально-економічних відносин в доколгоспному селі – періоду НЕПу. Дається перелік особливостей та напрямків творчості відомого історика на різних періодах життєдіяльності автора, що вирізнялися науковою аргументацією, інноваційними підходами до суперечливих питань аграрної історії.

Відомий російський історик, джерелознавець, історіограф, засновник науково-історичного напрямку досліджень соціально-економічних відносин в доколгоспному селі, визнаний спеціаліст в галузі аграрної історії – це Віктор Петрович Данілов.

Він народився 4 березня 1925 року в місті Орськ Оренбурзької губернії, закінчив середню школу в Оренбурзі, а в січні 1943 році артилерійське училище [1], згодом звільняв Черкащину, Київщину від фашистів [2: 8]. Його колишня аспірантка з України Г.Т. Капустян, яка нещодавно захистила докторську дисертацію з проблем соціально-політичного становища українського села 1920–х років [3], зазначає, що В.П. Данілов часто згадував Золотоношу та Київ періоду війни [4: 210].

Шлях до науки розпочав на історичному факультеті Оренбурзького університету у 1946 році, а по його закінченню у 1950 році вступив до аспірантури Інституту історії АН СРСР, захистивши кандидатську дисертацію у грудні 1955 року на тему "Створення матеріально-технічних передумов колективізації сільського господарства в СРСР". Вона була опублікована у 1957 році окремою книгою [5], автор якої вже тоді засвідчив власну позицію і бажання об'єктивного висвітлення соціально-економічного розвитку доколгоспного села. Відмінності між містом і селом, на переконання вченого, полягали не в тому, що виробничі відносини в сільському господарстві не відповідали характеру продуктивних сил, а в іншому – у відмінностях соціально-економічних укладів життя [6: 13]. Нерівномірність зерновиробництва у 20–х роках він пояснював мінливістю погодних умов та соціальною "природою дрібнотоварного виробництва", а хлібозаготівельну кризу 1927–28 років куркульськими "хлібними страйками" [7: 95,99]. Вчений не досліджував економічних наслідків ліквідації поміщицьких господарств для руйнації зернового клину в Україні.

Науково-дослідна робота В.П. Данілова була тісно пов'язана з Інститутом російської історії Російської Академії Наук (РАН): протягом 1958–1969 років він очолював групу з історії радянського селянства, з 1987 до 1991 року керував сектором аграрної історії радянського періоду, був одним із засновників журналу "История СССР", членом редколегії наукових часописів "Исторические записки", "Вопросы истории". На думку його колег, друзів та вихованців, Віктор Петрович належав до покоління "шестидесятників", тому що став на захист журналу "Новый мир", підписавши листа до газети "Известий" разом з відомими письменниками, істориками.

На початку 60–х років вчений фактично започаткував новий напрямок радянської історіографії аграрних відносин, виголосивши у квітні 1961 року доповідь про особливості соціально-економічних відносин в доколгоспному селі. Він підкреслював необхідність вивчення виробничих відносин на селі, дрібнотоварного селянського господарства, його еволюцію, яка характеризувалася наявністю ознак "трудового" і приватновласницького економічного інтересу. Зокрема, вчений виокремлював проблему "підприємницької оренди землі", до якої вдавалися лише в Україні 40,7% селянських господарств [8: 53]. У доповіді йшлося про "систему буржуазних відносин на селі",

"сільську і міську непманську буржуазію", "приватного торговця", "скупщика", "лихваря". Застосовуючи визначення "нова непманська буржуазія", В.П. Данилов вказував на її нові соціальні джерела формування, позаяк з приватних торговців лише 20,2% мали дореволюційне походження [9: 63–64]. Термін "нова буржуазія" виник на початку 20-х років, яким активно користувався Ленін, але і досі він залишається актуальним в історіографії непу [10].

Наукові праці В.П. Данилова, які з'являлися протягом 60-х років, судячи зі змісту та історіографічних оцінок [11], вирізнялися переконливою науковою аргументацією і новаційними підходами до суперечливих питань аграрної історії. Наприкінці 60-х – початку 70-х років, коли відділ науки ЦК КПСС розпочав наступ проти "нових напрямків" в історичній науці, В.П. Данилов зазнав тоді гострої критики з боку політичної цензури на чолі з секретарем ЦК КПСС С.П. Трапезніковим. У 1968 р. за його вказівкою була заборонена до друку колективна монографія "Колективізація сільського господарства і колгоспне будівництво в СРСР", науковим редактором якої був В.П. Данилов [12: 210]. Заборона книги не "роззброїла" колишнього фронтовика, котрий продовжував працювати, хоча друкуватися стало складніше. Разом з колегами брав участь у всесоюзній конференції з проблем непу, яка відбулася 1971 році в Москві, а також в роботі XVI сесії симпозіуму з аграрної історії в Кишиневі. В столиці Молдавії, де проходила чергова сесія істориків-аграрників, Віктор Петрович виголосив наукову доповідь у співавторстві з відомими дослідниками проблем селянства – І.М. Волковим, М.А. Вилцаном, М.О. Івницьким, І.Є. Зеленіним, В.В. Кабановим, яка стосувалася історіографії аграрної історії радянського періоду [13].

Протягом другої половини 70-х років вийшли дві ґрунтовні монографії В.П. Данилова, над якими він працював майже десять років. Перша, яка з'явилася у 1977 році, розкривала демографічну ситуацію, форми землекористування, перспективи розвитку селянських господарств. Новим для радянської історіографії того періоду було з'ясування демографічних і соціально-економічних характеристик селянського двору, виокремлення економічних можливостей сільського господарства, виробництва зернової продукції та експорту у 20-х роках [14]. Він пояснював зменшення валового збору зернових культур у 1927–1929 роках обмеженими можливостями селянських господарств і зростанням суспільних потреб у зв'язку з індустріалізацією. Наступна монографія вченого побачила світ у 1979 році, яка стосувалася соціальних відносин доколгоспного села [15]. Якщо відволіктись від принципів марксистської методології, яка була характерною для праць раннього і зрілого періоду творчості В.П. Данилова, то можна помітити своєрідний теоретичний прорив в історіографії. Вчений звертав увагу на соціально-економічні проблеми: торгово-грошові відносини, торгово-виробничі форми кооперації, її соціальний склад та економічно-господарські функції, виробництво зерна. Він наголошував на тому, що майже дві третини валового збору зернових споживалося селянськими господарствами, тобто вони не були високотоварними. На Україні, за підрахунками В.П. Данилова, у 1925 році 80,5% господарств не мали робочої худоби [16: 52]. Висновок вченого про те, що на середину 20-х років сільське господарство повністю відродилося, був до певної міри оптимістичним. Кількісні показники, особливо хлібофуражного балансу та розвитку зернового господарства загалом, свідчили про катастрофічні зміни в сільськогосподарському виробництві. Аграрні реформи більшовиків (націоналізація та соціалізація землі) зруйнували поміщицькі та фермерські господарства, які були основними виробниками хліба.

На підставі згаданих монографій у 1981 році відбувся захист докторської дисертації, а в 1990 році В.П. Данилову було присвоєно звання професора. Наприкінці 80-х років він одним з перших писав про трагедію селянства, яка відбулася внаслідок колективізації. Так, у 1989 році разом з М.О. Івницьким він опублікував документи про соціально-економічну ситуацію в селі напередодні та в ході колективізації, згадуючи про голод 1932–1933 років [17]. Професійний історик став тоді активним публіцистом, засвідчуючи у такий спосіб про свою громадянську позицію. Він захищав колгоспно-радгоспну систему господарювання, обстоював ідею великих організаційних форм

сільськогосподарського виробництва, виступав проти бездумного запозичення фермерських господарств західного зразка. У 1987 році, очевидно з черговим ювілеєм жовтневої революції, вчений друкує низку статей в періодичних виданнях [18], у тому числі на сторінках українських "Сільських вістей" [19]. Визнання ним історичного факту голоду припало на 1987 рік, коли Віктор Петрович поділився роздумами стосовно аграрної політики партії в контексті перебудовних процесів в країні [20: 28–38]. Оцінка демографічних наслідків голоду і репресій в СРСР, яку обстоював В.П. Данілов у 1988 році [21: 116–121], не вирізнялася категоричністю стосовно самого факту, але не виходила за концептуально-методологічні межі радянської історичної науки. Він заперечував факт геноциду і "демографічної катастрофи", у тому числі в Україні, хоча і серед українських вчених тоді ще не було відповідних розвідок. Досліджуючи колективізацію, вчений вказував на причини трагедії радянського селянства, але не наважувався дати всебічну наукову оцінку наслідків – голоду, депортацій, розкуркулення [22]. Соціально-економічні проблеми селянства, особливо колективізація і голод, він розглядав в контексті розвитку радянського суспільства [23: 236–248], відтак і висновки не виходили за усталені теоретико-методологічні стереотипи.

Переосмислення давалося важко. У 1990 році російські історики опублікували збірник документів про кооперативно-колгоспне будівництво в СРСР 1917–1922 роках, вступ якого був написаний В.П. Даніловим і В.В. Кабановим [24]. Він, судячи зі змісту, віддзеркалював ленінську теорію кооперації та концептуальні підвалини радянської історіографії непу. Суть непу, на переконання згаданих вчених, полягала в економічному забезпеченні передумов для зміцнення соціалізму, а не лише для відбудови і розвитку дрібного селянського господарства, позаяк воно неминуче супроводжувалося "допущенням капіталізму" [25: 16].

Вони висловлювали фактично політичну позицію РКП(б), її тактику і стратегію непу, а не його наукову характеристику. У зв'язку з цим і кооперація, на думку В.П. Данілова та його співавтора В.В. Кабанова, була покликана "оволодіти ринковою стихією, підпорядкувати її державному контролю та налагодити правильний економічний обмін між соціалістичною промисловістю і дрібноселянським сільським господарством" [26: 17]. Перетворення кооперації на знаряддя усупільнення господарської діяльності дрібних товаровиробників, починаючи з товарообміну і завершуючи виробництвом, належало до тактико-стратегічних завдань партійно-радянських органів влади, хоча її організаційно-економічна структура та особливо соціальний склад засновників свідчили про розвиток дещо іншої перспективи.

На початку 90-х років В.П. Данілов став захоплюватися науковими ідеями представників "організаційно-виробничої школи", очолюваної у 20-х роках О.В. Чайновим, М.П. Макаровим, О.М. Челінцевим, а його позиція та висновки стосовно радянського ладу набули категоричних ознак. У висловлюваннях вченого зустрічаються фрази "сталінський псевдомарксизм", "ідеологічна брехня", "трагедія радянського села". У 1992 році він написав передмову та розділ до своєї хрестоматії з селянознавства – добірки, яка увібрала найґрунтовніші публікації про "великого незнайомця" – селян та фермерів світу [27]. Книга та викладені в ній ідеї спонукали вченого до "критичного самоаналізу", а з другого боку до систематичної і виваженої роботи, до "вироблення нових уявлень, котрі б відповідали критеріям наукових знань" [28: 5]. Його розділ, присвячений аналізу аграрних реформ та аграрних революцій в Росії, вирізнявся новим баченням багатьох проблем. Він пише про "селянську революцію", яка тривала протягом 1917–1922 років на Дону, Україні і Західному Сибіру, називає Н. Махно "вождем селянської революції". Історики непу, мабуть, не помітили оригінальної наукової оцінки передумов нового економічного курсу, яку оприлюднив В.П. Данілов. "Селянська революція, – наголошував він, – змусила відмовитись від продовольчої розверстки, запровадити неп, визнати особливі інтереси і права села" [29: 319]. Така аргументація є справді "революційною", а головне цілком слушною, тому що переважна більшість дослідників непу пов'язує його проголошення з повстанням матросів Кронштадту. Суттєво змінилися погляди історика-аграрника В.П. Данілова про кооперацію, яка сприяла "модернізації економіки" і залученню дрібних селянських госпо-

дарств до системи ринкових відносин. Він акцентує увагу на концепції "кооперативної колективізації" О.В. Чаянова, критикує сталінський варіант модернізації соціально-економічної структури суспільства, підкреслюючи той факт, що "сталінська "революція згори" 1928–1929 років започаткувала "політику відвертого волюнтаризму" [30: 321]. Саме у 1922 році запропонував та фактично організував міжнародний теоретичний семінар "Сучасні концепції аграрної історії", матеріали якого друкувалися на сторінках журналу "Отечественная история" [31: 210]. Його колишня аспірантка Г.Т. Капустян зазначає, що "неабиякий спалах творчості Віктора Петровича" припав на 90–ті роки ХХ – початок ХХІ століття, а "його працездатність викликала подив, адже через неодноразові травми правої руки – писав лівою, доки не стане до ладу права" [32: 9].

З іменем В.П. Данілова пов'язана реалізація декількох грандіозних міжнародних проектів, які зосереджувалися на проблемах аграрної історії Росії та селянства. Співпрацюючи з Центром селянознавства та аграрних реформ при Московській вищій школі соціальних та економічних наук, він разом з Теодором Шаніним опублікував низку збірників документів про селянський рух на Дону, Поволжі, у Тамбовській губернії 1917–1921 років [33]. Не зраджуючи покликанню історика-аграрника, В.П. Данілов став джерелознавцем в царині історії соціально-економічного та суспільного розвитку села. На початку 90–х років за його творчої підтримки з'явилися документальні видання про так званих "переселенців" до Сибіру, тобто розкуркулених, хоча він визнав у 1992 році історичним фактом існування "експлуататорського прошарку куркульства" [34]. Разом з тим вчений підкреслював згубність "надзвичайних заходів" в ході хлібозаготівель, а також сталінської "революції згори" у 1928–1929 роках, яка ламала неп [35: 5].

Над науковим проектом про трагедію колективізованого і розкуркуленого села В.П. Данілов працював з американським дослідником Р. Маннінгом та канадським професором Л. Віолою, виконуючи, безумовно, основну аналітично-консультативну роботу, особливо в архівних установах. П'ятитомне видання охоплювало 1927–1939 роки, виокремлюючи три ключових проблемно-тематичних блоки: примусові хлібозаготівлі, боротьба влади з куркульством, здійснення колективізації. Перший том стосувався хлібозаготівель, розкуркулення як засобу виконання планів і передумов колективізації; другий – виключно колективізації та політики розкуркулення; третій – причин, ходу і наслідків голоду 1932–1933 років; четвертий – стабілізації колгоспної системи і зменшення репресивного тиску; п'ятий – чергової хвилі розкуркулення та репресій проти селян. У передмові до першого тому В.П. Данілов висловив власну концепцію непу, яка суттєво відрізнялася від його попередніх. Однак, незважаючи на її перегляд, вчений залишався із думкою про те, що неп створив економічну передумову "руху до соціалізму", сприяв поновленню експорту хліба, відродженню сільського господарства [36]. Найсприятливішими роками непу, на його переконання, виявилися 1925–1927 роки [37: 16]. В.П. Данілов написав передмову до збірника документів, матеріали якого висвітлювали становище села "очима ВЧК–ОГПУ–НКВД" [38]. Він запропонував власну періодизацію непу, виділивши все-таки 1925–1927 роки як "справжній неп", а осінь 1927 – осінь 1929 років "зламом непу" [39: 10]. Початковий етап непу тривав, на його думку, декілька років, тому що протягом 1923–1924 років спостерігалось доволі повільне відродження села, а репресії ще мали місце [40: 9]. Наукова цінність архівних документів, опублікованих В.П. Даніловим, надзвичайно висока. За роки свого наукового життя він опублікував 350 праць, 4 монографії, дві з яких були перекладені та видрукувані в США і Японії. Ґрунтовна стаття вченого-аграрника В.П. Данілова опублікована на сторінках "Українського селянина" в Україні, яка виявилася останньою публікацією відомого дослідника історії селянства [41: 10–15].

Таким чином, підсумовуючи наукову спадщину історика-аграрника В.П. Данілова, необхідно виокремити її тематичну однорідність, академічну вивершеність, ґрунтовність і глибину. Він залишається неперевершеним знавцем соціально-економічної проблематики радянського села, непу, колгоспного селянства, аграрних реформ і су-

спільно-політичних рухів післяжовтневого періоду. Багато наукових проектів йому не вдалося розв'язати, тому що 16 квітня 2004 року він раптово помер.

Список використаних джерел

1. Памяти Виктора Петровича Данилова (4 марта 1925 г. – 16 апреля 2004 г.) // Отечественная история. – 2004. – №6. – С. 210–211.
2. Капустян Г.Т. Слово про учителя // Український селянин. Збірник наукових праць. Випуск 8. Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Черкаси, 2004. – С. 8.
3. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920–х років. Автореф. дис... д. і. н. – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.
4. Памяти Виктора Петровича Данилова... – С. 210.
5. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 452 с.
6. Там само. – С. 13.
7. Там само. – С. 95, 99.
8. Данилов В.П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства // История Советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы науч. сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. в Москве. – М., 1963. – С. 53.
9. Там само. – С. 63–64.
10. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 380 с.
11. Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму. Историографический очерк. – М.: Мысль, 1975. – 340 с.
12. Памяти Виктора Петровича Данилова... – С. 210.
13. Сельское хозяйство и крестьянство СССР в современной советской историографии. Материалы XVI сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Кишинев, 1976. – Кишинев: Изд-во "Штиница", 1977. – 213 с.
14. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М.: Наука, 1977. – 316 с.
15. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – 357 с.
16. Там само. – С. 52.
17. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. Сборник / Состав. В.П. Данилов и др., под ред. и со вступ. ст. В.П. Данилова, Н.А. Ивницкого. – М.: Политиздат, 1989. – 526 с.
18. Данилов В.П., Вышчан М.А. Ивницкий Н.А. Оглянутися в раздумье // Сельская новь. – 1987. – № 12. – С. 14–17; Данилов В.П. У колхозного начала // Советская Россия. – 1987. – 11 октября.
19. Данилов В.П. Докорінний переворот у житті села // Сільські вісті. – 1987. – 24 вересня.
20. Данилов В.П. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист. – 1987. – № 16. – С. 28–38.
21. Данилов В.П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и "демографической катастрофе" 30–40–х годов в СССР // Вопросы истории. – 1988. – № 3. – С. 116–121.
22. Данилов В.П. Коллективизация: Как это было // Правда. – 1988. – 28 августа, 16 сентября.
23. Данилов В.П. Коллективизация: Как это было // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. Сборник статей / Состав. Г.В. Клокова, А.Г. Колосков, Е.А. Гевуркова, Л.И. Ларина. – М., 1989. – С. 236–248.
24. Кооперативно-колхозное строительство в СССР. 1917–1922: Документы и материалы. – М.: Наука, 1990. – 400 с.
25. Там само. – С. 16.
26. Там само. – С. 17.
27. Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире: пер. с англ. / Сост. Т. Шанин, под ред. А.В. Гордона. – М.: Изд. группа "Прогресс", 1992. – 432 с.
28. Там само. – С. 5.
29. Там само. – С. 319.
30. Там само. – С. 321.
31. Памяти Виктора Петровича Данилова... – С. 210.
32. Капустян Г.Т. Слово про учителя... – С. 9.
33. Филипп Миронов. Тихий Дон в 1917–1921 гг. Документы. – М., 1997; Крестьянское движение в Поволжье. Сборник документов и материалов. – М., 2002; Крестьянское движение в Тамбовской губернии 1919–1921. – М., 2002; Крестьянское движение в Тамбовской губернии 1917–1918. – М., 2003.
34. Спецпереселенцы в Западной Сибири 1930 – весна 1931 г. / Сост. С.А. Красильников и др. – Новосибирск: ВО "Наука", 1992. – 283 с.
35. Там само. – С. 5.
36. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5–ти тт. Том 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В.П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – 880 с.
37. Там само. – С. 16.
38. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. Документы и материалы. В 4–х т. Т. 2. 1923–1929 под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 1168 с.
39. Там само. – С. 10.
40. Там само. – С. 9.
41. Данилов В.П., Сталинизм и советское общество

// Український селянин. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Черкаси, 2004. – С. 10–15.

Larysa Shapoval

SCIENTIFIC HERITAGE OF V.P. DANILOV (1925–2004)

The article deals with scientific heritage of V.P. Danilov, a Russian historian and historiographer. It covers his achievements as a founder of scientific and historic trend in the study of social and economic relations in a village of pre-collectivization period of NEP. Deep and thorough analyses and peculiarities and trends in the activity of the famous historian in different periods of his life are made in the article.

РОЗДІЛ 2**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ 60 РОКІВ

У статті подано нове бачення Другої світової війни, її наслідків в історичній долі українського народу.

Ставлення до Другої світової війни, 60-річчя закінчення якої світ відзначає цього року, з боку політиків, творчої громадськості – дуже різне: від суцільної апологетики, беззастережної критики та засудження до її героїзації. На жаль, для цього є солідні підстави. Друга світова війна – це трагедія, це і героїзм безприкладного боріння в ім'я виживання людства. Війна з її кров'ю та жахами стала і для народу України не тільки трагедією, але й героїкою, бо у героїчній, виснажливій та кровопролитній боротьбі він ціною неймовірних втрат – загинув цвіт нації – відстояв Батьківщину від поневолення фашистськими загарбниками, разом з іншими народами переміг нацизм.

Над усіма епохальними подіями ХХ ст. для України – не буде зайвим назвати бодай головні складові його моторошного калейдоскопа: три революції, дві світові війни, громадянська і "холодна війна", три голодомори, форсована індустріалізація та примусова колективізація, дві німецькі окупації, великий терор 30–50-х років, три проголошення державної незалежності (два з них супроводжувалися кривавими ексцесами), безтямна та руйнівна перебудова, Чорнобильська атомна трагедія, нарешті, затяжна системна криза, що спричинила деіндустріалізацію та деколективізацію з супровідною соціальною деструкцією, похмурим Еверестом нависає подія подій – Друга світова війна. Вона акумулювала у собі всі можливі й безмірні людські трагедії, неймовірне напруження духовних і фізичних сил українського народу, залишила глибоку борозну в його історичній долі, її нищівний вогненний вал двічі прокотився по території України, не обминаючи жодного населеного пункту, жодної домівки. Смертоносний буревій сплюндрував українську землю, позбавив життя, понівечив долі мільйонів людей. Не було сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болі втрат. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні процеси, відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь людей, перетворилися на нервову складову сучасного життя.

Тож осмислення Другої світової і Великої Вітчизняної війни зокрема як рубіжних подій в історії світу й України є одним із першочергових завдань дослідників. Принагідно зауважимо, що у західних країнах, учасницях антигітлерівської коаліції, широкомасштабну дослідницько-публікаторську роботу з історії Другої світової війни та участі у ній цих країн давно завершено. Так, в 60-х роках у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, у Великобританії – 30 томів цивільної історії країни часів Другої світової війни та 92 томи "синіх книг" про окремі операції британської армії. Західнонімецькі історики підготували і видали офіційну багатотомну серію "Німецький рейх і Друга світова війна" [1: 5]. Протягом останнього часу у західних країнах зусилля істориків зосереджено переважно на різного роду подробицях та другорядних епізодах війни. І не тому, що вони не здатні на більше, – основні проблеми вже ґрунтовно розроблено. Отже, вгамовано громадський інтерес до її питань. Про наслідки та уроки Другої світової війни згадують переважно під час відзначення її "круглих" дат.

У нас зовсім інша картина. Практично воєнно-політична кон'юнктура, умовчання, напівправа, інші деформації ходу подій, міфологізація драматичних сторінок війни стали основою і змістом квазіісторіографії одного із найтрагічніших і водночас найепічніших періодів вітчизняного минулого. Полеміка з приводу нез'ясованих питань Другої світової війни продовжується. І справа не лише у задоволенні пізнавального інтересу, і навіть не тільки у політичних амбіціях, скільки у тому, що з 60-річної давнини у наше сьогодення перекочував ряд так і не розв'язаних гострих проблем, що є додатко-

вим збудником громадського спокою – це хоча б такі животрепетні, як долі ветеранів війни, колишніх оstarбайтерів, військовополонених, учасників ОУН–УПА, депортованих народів. Розв'язанню "історичних ран" сприяли штучні прогалини та порожнечі у висвітленні важливих проблем в історії Другої світової війни. Наприклад, постає питання: як, яким чином авторитарно-бюрократична система в СРСР зуміла вижити у війні, вийти переможцем, навіть несприятливий розвиток націй обернути на свою користь? В чому суть причин невдач 1941–1942 рр.? Про фашистський окупаційний режим, роль Сталіна, Жукова та ін.

Зупинимося лише на деяких з них. Як відомо, продовжує точитися полеміка навколо змісту поняття "Велика Вітчизняна війна". Певна частина як вітчизняних, так і зарубіжних істориків вважають це поняття не досить обґрунтованим науково, сприймають його скоріше як пропагандистське гасло. І тут треба нагадати, що поняття "Вітчизняна війна" вперше вживте Сталіним у його виступі по радіо 3 липня 1941 року. А в його наступних документах та виступах вже використано й поняття "Велика Вітчизняна війна". Зауважимо, що саме характер "Вітчизняних війн" має і рух Опору в інших країнах, поневолених фашистами. Як і попередня Вітчизняна війна 1812 року, вона мала патріотичний характер, оскільки велася за врятування Вітчизни. До того ж, не була і однопартійною чи однокласовою [2: 4].

Але справа в тому, що нині виявилася давно прихована істина: не все суспільство дотримується (і дотримувалося у роки війни) єдиної оцінки характеру війни. Дехто вважав і вважає її загарбницькою з боку Радянського Союзу.

Як зазначав відомий український історик М.В. Коваль, суперечка навколо назви війни є надуманою. Справді, війна велася між двома тоталітарними режимами. Проте для українського, білоруського та інших народів нацистська загроза була небезпечною – фашизм вів тотальну війну на тотальне знищення. Війна проти третього рейху була, отже, тотальною війною за врятування від знищення і Вітчизни, і самих цих народів [2: 4].

Розділяємо думку історика про те, що є доречним використання паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження. Так, кілька загальноживаних назв, крім офіційної – "Вітчизняна війна", має війна Росії проти навали військ Наполеона у 1812–1813 роках. Російсько-німецька війна 1914–1918 рр. – також спочатку називалася "вітчизняною", потім російсько-німецькою, далі імперіалістичною і, нарешті – Першою світовою. Чому ж війна СРСР проти фашистського агресора повинна мати лише одну офіційно затверджену назву – Велика Вітчизняна війна? Адже не для всіх ця війна була війною за Вітчизну, "вітчизняною", "українською", позаяк не всі вважали СРСР своєю Вітчизною. Для таких людей війна не була вітчизняною. Дослідник В.Радчук, наприклад, вважає, що не може для поневоленої країни будь-яка війна бути вітчизняною. Крім хіба що війни визвольної – за свою незалежність [6]. І ніякої крамоли в іншій назві не можна углядіти, бо якщо вираз "війна між Радянським Союзом і Німеччиною" сприймається нормально, то чому ж негативну реакцію повинна викликати назва: "радянсько-німецька війна" [2: 11].

І взагалі, хіба, зрештою, так важливо у науковому відношенні, як називається війна 1941–1945 років. Головне, як нам здається, не в тому, аби будь-що зберегти канонічну назву. Назва може бути довільною. Головне – зберегти пам'ять про війну як визвольну, справедливу, народну. Безумовно, боротьба українського народу незалежно під якими прапорами була справедливою, визвольною і вирішальну роль у ній відіграли стійкість і звитяга народу, для якого війна була трагедією. Маємо констатувати, що народні маси сприйняли німецьку агресію як загрозу своєму існуванню. Друга світова війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала для народу визвольною і Вітчизняною.

Треба розмежовувати такі категорії, як "сталінізм" і "народ", не можна не бачити подвійного характеру війни, що її вів Радянський Союз: з одного боку, війни народної, а з другого – експансіоністської, оскільки саме такими ставали її цілі на кінцевому етапі. Тож, осмислюючи добу II світової війни й визначаючи, що на Сталіні і його оточенні, так само як на Гітлері і нацистському уряді, лежить відповідальність за її розв'язання, ми все ж не можемо ставити на одну дошку сталінське керівництво з його антинародним курсом і власне народ, що був далекий від експансіоністських намірів «вождя» і, зрештою, став

жертвою цієї політики. Мільйони українців захищали від іноземного поневолення передусім власне життя, життя своєї родини, свою рідну оселю, свою Батьківщину.

У цьому контексті хочу привернути увагу ще до однієї військової, вкрай зловбоденої теми, а саме: недостатнє дослідження наслідків нацистського окупаційного режиму. Ставлення до тематики окупації України фашистським режимом не змінилося і нині, незважаючи на наявність належних джерел і відсутність табу та обмежень. Сьогодні історики захопилися (і цілком виправдано) тематикою, пов'язаною лише з наслідками сталінського тоталітаризму. Злочини нацистів знову наче в тіні.

Але ж історична наука – наука точна, вимоглива, капризів політиків не любить. Щоб виправити становище в історіографії, необхідно рішуче відмовитися від наслідків заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані такі прищеплені історичній науці болячки, як кон'юнктурщина й славослів'я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили зникнення її авторитету в народі і змушують частину розчарованих офіційною історіографією читачів шукати відповіді на численні запитання у сумнівних працях непрофесійних істориків та журналістів.

Найнадійнішою базою нової вітчизняної історіографії є теорія історичної науки. Тим часом у цьому вона, на жаль, серйозно кульгає. Перебуваючи в полоні догматизму, заполітизовані історики не помічають навіть загальновідомих істин, заплутуючи очевидне, збиваючи людей з пантелику.

Ніхто не заперечуватиме, що нацизм, гітлеризм були синонімами загарбницьких війн, що Україна, безумовно, була головним об'єктом гітлерівського «Дранг нах остен». «Україна – німецька Індія» – цей девіз був узятий на озброєння націонал-соціалістичною партією мало не з перших її кроків. А з приходом до влади у Німеччині Гітлер та його помічники навіть не вважали за потрібне приховувати свої наміри силою захопити Україну як головну умову тривалої війни III Рейху за світове панування [3: 17].

Мета нацистів зводилася до насильницького пограбування завойованих територій, запровадження системи жорстокої експлуатації. З усіх країн, окупованих Німеччиною під час II світової війни, чи не найбільше постраждала Україна, оскільки інтерес до неї з боку нацистів був особливий. Людські втрати України від окупації становили, як відомо, 5 625 тис. цивільного населення та військовополонених таборів, українська економіка була вщент зруйнована та розграблена, культурні здобутки сплюндровано. Картини українського апокаліпсиса доповнювали повернення України до стану абсолютної бездержавності, розчленування її суверенної території з передачею цілих регіонів союзникам Німеччини [4: 37].

З появою окупантів саме поняття Україна вже не відбивало його змісту, не було назвою території, включеної до рейху як складова «великого німецького простору» [5: 57]. Гітлерівці запровадили нещадний геноцид проти українського народу. Тут виявлено майже 300 місць масових страт людей, 180 концтаборів смерті, 50 гетто. «Новий порядок», запроваджений фашистами в Україні, не міг не викликати опору місцевого населення. УПА, партизанські загони та підпільні групи сприяли звільненню України від німецьких окупантів. Саме під час нацистської окупації та після неї українському народові довелося відчути на собі в усій повноті нищівну дію тоталітарних режимів, що мала далекосяжні деструктивні морально-психологічні та демографічні наслідки. Водночас без перебільшення можна твердити, що вигнання нацистів було порятунком України, поверненням до життя самої української нації, заклало базу для створення у майбутньому суверенної і самостійної Української держави [6].

Саме під час окупації виявився "момент істини" у ставленні українського народу і до Батьківщини, і до радянської влади. Попри всі неймовірні труднощі український народ зберігся як етнос, заклали основи сучасної незалежної держави, утвердив власні гідність і авторитет, належне місце серед інших націй світу.

Друга світова війна, як і раніше, зберігає значний науковий і політичний інтерес. І надалі завданнями істориків є: активізація у нагромадженні джерельної бази; необхідність видання багатотомної історії Другої світової війни і Великої Вітчизняної війни; створення експертної комісії з розгляду підручників з історії України для загальноосвітніх

шкіл; заохочення молодих істориків-науковців, що досліджують питання II світової війни і Великої Вітчизняної війни та інших начальних питань.

Дослідження Другої світової війни, її основних етапів на новітній методологічній і джерелознавчій основі сприятиме об'єктивному сприйняттю її уроків та наслідків для народів світу, недопущенню подібного у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3–21.
2. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 3–19.
3. Клокав В. І. До питання формування історіографії Великої Вітчизняної війни. Сторінки воєнної історії України // Зб. наук. ст. – Вип. 2. – К., 1998.
4. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. Книга пам'яті України. – К., 1997.
5. Правда и ложь о Второй мировой войне. – М., 1983.
6. Радчук В. Велика вітчизняна чи Друга світова? // Дзеркало тижня. – 2005. – 7 липня.

Mykola Alexiyevets

WORLD WAR THE II: A VIEW IN 60 YEARS

In the article a new Vision of World War the II, and its Influence on the Historical Destiny of the Ukrainian People, are analysed.

УДК 94 (477)

Віктор Голубко

ВІЙСЬКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА ЙОГО МІСЦЕ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОТИСТОЯННІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автор досліджує військовий потенціал України напередодні Другої світової війни.

Цього року минає 60 років від закінчення найстрашнішого в історії ХХ ст. катаклізму – Другої світової війни, що коштувала людству понад 50 млн. жертв. З перспективи часу мусимо замислитися над тим, чи можна було його уникнути, чи був можливим альтернативний шлях розвитку подій у Європі. Від дослідників часто можна почути твердження, що стало майже аксіомою: „історія не має умовної дієвідміни”, вона може мати справу лише з тими фактами і подіями, що мали місце й не може фантазувати на тему „якби воно було”. Однак мало хто звертає увагу на те, що така її галузь, як військова історія, досліджує не лише те, що було, а й на підставі аналізу фактів намагається спрогнозувати, що могло б бути. Відтак вона актуалізує історичний досвід, робить його значущим для кращого розуміння сьогодення і використання на перспективу. До кола таких проблем належить і з'ясування місця та ролі феномена української державності, її військового потенціалу як фактора, що міг за умови свого реального існування після 1917 – 1921 рр. відвернути загрозу Другої світової війни.

Не є перебільшенням, що вибух Другої світової війни був закладений у Версальській системі мирних договорів, яка, як відомо, не передбачала існування у Європі Української держави. Країни-переможниці у Першій світовій війні, взявши курс на підтримку „великої Росії” і „великої Польщі”, спричинилися до падіння відновленої Української держави. Нас-

лідком цього стала в значній мірі реставрація коштом українського економічного потенціалу модифікованої Російської імперії у формі СРСР та утвердження тут комуністичного тоталітарного режиму, що став джерелом постійної загрози військової експансії на Європу. Між тим, встановлення російського комуністичного режиму у Європі було цілком ймовірним вже у 1919–1920 рр. Згадаймо, що саме тоді більшовицькі війська були на підступах Румунії, Угорщини, Польщі, Німеччини. У 1919 р. Москва виношувала плани об'єднатися із комуністичним режимом Бели Куна в Угорщині і далі розгорнути похід в Німеччину для розпалювання пожежі „світової революції”. Однак цей план не був реалізований. На перешкоді стала Українська Галицька Армія, яка відмовилася пропустити більшовиків через Східну Галичину у Європу.

Ситуація вдруге повторилася у липні 1920 р. У той час Червона армія була на підступах Варшави. Армія УНР тоді боронила Східну Галичину й почасти польську столицю. С.Петлюра як її головнокомандувач відкинув пропозицію щодо відкриття фронту задля того, щоб пропустити більшовиків в Європу і тим спонукати її до підтримки української визвольної боротьби. Ціною самопожертви Українська армія чесно виконала свій союзницький обов'язок щодо Польщі, однак, полишена нею на власні сили, була витіснена переважачим ворогом з рідних земель. Відтак з листопада 1920 р. Наддніпрянська Україна, а це 451,800 кв. км. з населенням 32 млн. 568 тис. мешканців, разом з величезним економічним потенціалом опинилася в руках більшовицької Росії. Це вирішальним чином вплинуло не лише на зміцнення комуністичного тоталітарного режиму, але й відновленню колишнього російського імперіалізму із його прагненнями до гегемонії на європейському континенті. У 1919 р. нарком військових справ радянської Росії Л.Троцький заявив: " Нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського заліза, вугілля, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада" [1: 150]. Справді, включення України в орбіту впливів більшовицької Росії дало можливість останній витримати найкритичніший час свого утвердження і створити на 30–ті роки ХХ ст. власний промисловий потенціал на сході. Підтвердженням тому може послужити одна із статей Й.Сталіна, опублікована у жовтні 1920 р. в газеті „Правда”. То був час, коли Росія виношувала плани відновити старі імперські кордони на заході. „Центральна Росія, – писав Й.Сталін, – це вогнище світової революції не можна довго залишати без допомоги окраїн, які багаті на сировину, на пальне, на сільськогосподарські продукти” [2: 27].

У 1927 р. у виробництві Радянського Союзу питома вага України становила: 70% видобутку вугілля, 60% марганцю, 75,3% виробництва заліза і 70% виплавки чавуну. Отже, економічний потенціал України був основою воєнної могутності Радянського Союзу. Спираючись на нього, він не лише витримав блокаду Заходу, а й перетворився у джерело військової експансії проти нього. Можна констатувати, що падіння УНР у 1920 р., нерозуміння країнами Антанти потреби в існуванні Української держави як стабілізуючого чинника в Європі спричинилося до виникнення більшовицької тоталітарної імперії, яким був СРСР, що від самого початку свого існування ніс потенційну загрозу у розпалюванні нової світової війни.. Адже провідну ідею її вождів – встановлення світової комуністичної системи можна було реалізувати тільки збройним шляхом.

Якщо на Сході Європи Версальська система коштом України породила червоний тоталітаризм, то на Заході, намагаючись знайти рівновагу сталінському СРСР, сприяла утвердженню гітлерівського режиму в Німеччині. Однак західні демократії допустилися фатальної помилки, розраховуючи спрямувати німецьку експансію на схід, відвернувши від себе, таким чином, комуністичну загрозу.

Як відомо, впродовж 1939 р. впали Чехословаччина і Польща. Чому воєнна кампанія 1939 р., передусім вереснева, була настільки несподіваною, де шукати катастрофи Польщі, а в 1940 р. – Франції. Можна з великою вірогідністю припустити, що в значній мірі – через відсутність на політичній карті Європи сильної Української держави. Задаймо собі запитання: чи в разі її існування нацистська Німеччина і сталінський СРСР так легко поділили б Польщу? Для відповіді на нього треба звернути увагу на мобілізаційний потенціал європейських держав, їх економічну спроможність вести війну, геополітичне розташування, врешті, можливі міжнародні військові альянси.

Станом на 1939 р. Німеччина мала 78 млн. населення й спроможна була виставити максимум 10 млн. армію. Її сателіти – Італія при 45 млн. населення – максимум 4 млн. армію, Румунія при 13 млн. населення – 1,1 млн. армію і Угорщина з населенням 9,3 млн. чоловік – 1,1 млн. армію. Загальний потенціал гітлерівської коаліції становив 129,3 млн. чоловік, військовий – 16,2 млн. Західні країни могли їм протиставити: Франція при 40 млн. населення – 5 млн. армію, Велика Британія з 50 млн. населення – 5 млн. армію, Польща із населенням 25 млн. чоловік (з них 6,5 млн. українців у Західній Україні) – 1 млн. армію. Сумарний потенціал антигітлерівської коаліції – 115 млн., а загальна їхня мобілізаційна спроможність – 11,1 млн. чоловік [3]. Отже, військова перевага була на боці Німеччини та її сателітів на 5,1 млн. людей.

У цій порушеній рівновазі сил, очевидно, важливу роль могла відіграти Україна із її великим економічним та людським потенціалом. На 1940 р. УРСР мала населення 41 млн. чоловік, відтак, як і Франція, могла виставити щонайменше 5 млн. армію. Цікаво, що збройні сили усього СРСР на 1939 р. налічували лише 5,4 млн. чоловік і тільки на 1945 р. – 11,5 млн. і то при 210-мільйонному населенні [3: 266]. У зв'язку з тим висувається гіпотетичне запитання: чи спроможна була б Російська Федерація самотужки з населенням 108 млн. чоловік виставити 10 млн. армію. Без сумніву, мобілізувати, так, але утримати і озброїти? Якщо провести аналогію з 1920 р., тобто часом, коли радянська Росія фактично змушена була розраховувати лише на власні ресурси, максимальна чисельність її армії не перевищувала 3,5 млн. чоловік. Звідси можна зробити висновок, що мобілізаційні можливості України у разі збереження її як незалежної держави не поступалися б російським й у незначній мірі відставали б від деяких європейських держав.

З якими країнами Україна могла б входити у воєнні союзи? Виходячи з історичного досвіду боротьби України за незалежність 1917–1921 рр., найсерйозніша загроза для її існування виходила з боку Росії. У такому разі найбільш реальним союз міг бути з Польщею. Спроба його оформлення, як відомо, була зроблена у 1920 р. Зближувала тоді УНР і Польщу загроза російського реваншу і повторне включення цих країн у сферу впливу Москви. Щодо напрямків західноєвропейської політики України, то, ймовірно, вона блокувалася б із західноєвропейськими демократіями. Це впливає із зовнішньополітичної концепції УНР 1919–1920 рр. У такому разі склався б потужний блок з таких країн як Велика Британія, Франція, Польща, Чехословаччина, Україна і прибалтійські держави, що нейтралізував би гітлерівську Німеччину та її сателітів не лише перевагою військово-мобілізаційного та економічного потенціалу, а й виграшним геополітичним становищем. Блокування України із західноєвропейськими демократіями унеможливило б як радянську агресію на Польщу, так і німецьку експансію на схід. На жаль, короткозора політика Польщі впродовж 1919–1920 рр. в українському питанні дала себе знати у 1939 р., коли ця країна сама опинилася в ролі оточеної фортеці. Позбавлена потенційної підтримки України, вона стала жертвою агресивних сусідів – нацистської Німеччини і сталінського СРСР.

Промисловий потенціал України також був достатнім, щоб конкурувати з російським. Так, у 1940 р. Росія виробляла від загальносоюзного 64% електроенергії (Україна – 25,7%), 51% сталі (Україна – 48,8%), чавуну – 35% (Україна – 64,7%), прокату чорних металів – 50% (Україна – 50%), вугілля – 44% (Україна – 50,5%), нафти – 23% (Україна – 1,4%), магістральних поїздів – майже 27% (Україна – понад 70%). У сільському господарстві Російська Федерація виробляла 58% загальносоюзного збору зернових (Україна – 28%). Звичайно, при співрозмірності території Російської Федерації – 16,7 тис. кв. км. із населенням 108 млн. людей та України в кордонах 1940 р. – 533 тис. кв. км. із 41 млн. населенням ці показники свідчать про її великий народногосподарський потенціал [4: 617, 741]. В Україні існували заводи важкого машинобудування, що спроможні були випускати воєнну продукцію. Наприклад, завод „Азовсталь” виробляв бронепотяги, корпуси авіабомб, гранати, стволи мінометів, „Запоріжсталь” випускала броньовану сталь. На військові потреби могли працювати підприємства Донецько-Криворізького басейну, Харківський тракторний завод, Луганський паровозобудівний завод, кораблебудівельні заводи у Миколаєві та Херсоні. На жаль, тоді Україна не могла використати свій військовий потенціал. Він був поставлений на службу Москви. Американський журналіст Едгар Сноу, який відвідав Україну взимку 1944 р., одразу по вигнанні німців, у статті „Україна сплачує за своїми рахунками” зробив

висновок: "Уся ця титанічна боротьба, що її деякі схильні скинути з рахунку як якусь „славу Росії", була насправді і в багатьох аспектах – насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох втрат. Звичайно найбільшою втратою були людські життя. Не менш, ніж десять мільйонів людей...загибло на Україні з початку війни. Жодна інша країна Європи не зазнала подібного руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей" [5: 1086, 1060]. Ці емоційні висловлювання журналіста не були далекими від істини. В абсолютному відношенні Україна втратила у війні 7 млн. людей, або ж 16,7% населення. Німеччина, яка прогала війну, – 6,5 млн. людей, що становило 9% її населення [6: 247]. Однак найтрагічнішим було те, що, зазнавши величезних втрат у боротьбі з німецьким нацизмом, вона так і не здобула державної незалежності.

Отже, військово-промисловий потенціал України на момент вибуху Другої світової війни був достатньо вагомим, щоб вплинути на перебіг військового конфлікту в Європі, а тому можна припустити, що в разі збереження незалежної України комуністичний тоталітарний режим не проникнув би у Європу після 1945 р., а західні демократії, маючи на сході природного союзника в особі демократичної України, не спонукали б Німеччину до розширення агресивних дій на сході й використання її як тарану у боротьбі з СРСР.

Таким чином, із вищевикладеного можна зробити такі висновки:

- українська державність, як свідчить історичний досвід 1917–1920 рр., стала на перешкоді експансії більшовицького тоталітаризму в центральній-східній Європі на початку 20-х років ХХ ст.;

- нерозуміння західними демократіями ролі Української держави, вороже ставлення до неї й вперте небажання її підтримати у боротьбі проти більшовицької Росії спричинилося не лише до її падіння, а й до утвердження нової імперії, якою став СРСР, що стала джерелом постійної загрози у Європі;

- відсутність Української держави з її міцним військовим й промисловим потенціалом, який би зрівноважував російську комуністичну експансію у Європу, західні держави змушені були компенсувати підтримкою реваншистських планів Німеччини. Тому своєю політикою вони однаковою мірою породили як комуністичний, так і нацистський тоталітаризм;

- геополітичне розташування України, її демократичні традиції з усією певністю привели б її до блокування із європейськими демократичними країнами, в першу чергу з тими, яким загрожувала комуністична Росія і нацистська Німеччина. Очевидно, це перешкодило б реалізації їхніх агресивних намірів, або принаймні локалізувало б війну на початковому її етапі;

- історичний досвід переконливо доводить, що без сильної демократичної України неможлива стабільна Європа.

Список використаних джерел

1. Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т. XIII. – С. 150.
2. Косиш З. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 27.
3. Вторая мировая война. Итоги и уроки. – Москва, 1985. – С. 282, 283, 285, 287, 289.
4. Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия. – С. 617, 741.
5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Київ, 1995. – Т. 3. – С. 1086, 1060, 1091, 1059.
6. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – С. 247.

Victor Holubko

THE MILITARY POTENTIAL OF UKRAINE ON THE EVE OF WORLD WAR THE II

In the article the author investigates military potential of Ukraine on the eve of World War the II.

УДК 94 (477)

Михайло Кріль

**УКРАЇНСЬКЕ ПІДГІР'Я У НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ
(ЧЕРВЕНЬ 1941 – ЛИПЕНЬ 1944 РР.)**

У статті автор досліджує становище Українського Підгір'я (Дрогобицької області) у червні 1941 – липні 1944 рр.

Початок воєнних дій у 1941 р. 17 вересня 1939 р., у розпал німецько-польської війни, Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і вступила у війну як союзник Німеччини. Тоді ж Київський особливий військовий округ перейменували в Український фронт (14 листопада був ліквідований і знову набув статусу округу). Таким чином, польське військо змушене було вести воєнні дії на двох фронтах. Окремі частини польської армії чинили незначний опір, але до серйозного протиборства тоді не дійшло. 27 вересня з'єднання Червоної армії вступили в район Українського Підгір'я (Бескиди), а до кінця наступного дня окупували територію до р. Сяну. Лінія останнього зафіксувала німецько-радянський кордон, узаконений підписанням державного договору 28 вересня.

З кінця 1939 р. все суспільне життя у краї поступово адаптувалося до радянського режиму. Був повністю ліквідований старий адміністративно-територіальний поділ і утворені області. Українське Підгір'я увійшло до складу Дрогобицької області. Нова влада організувала партійні і комсомольські організації, професійні комітети, які на місцях стали провідниками чужої і неприйнятної для більшості українських громадян нової ідеології. Відбулися зміни в господарському житті. Була націоналізована земля, велика промисловість, банки, великий приватний житловий фонд, частково торгівля.

Водночас цей регіон посилено вивчали військові під кутом зору майбутніх воєнних дій. Був розроблений детальний план концентрації військ, який 2 червня 1941 р. підписав командувач військами Київського округу генерал-полковник М. П. Кирпонос. Згідно з ним територія Українського Підгір'я визначалася як місце дислокації та оперативних дій військ і техніки 8-го стрілецького корпусу із штабом у Добромилі (невелике містечко приблизно рівновіддалене від Перемишля і Самбора). 26-та стрілецька армія із штабом у Самборі в оперативному плані повністю підпорядковувала собі залізничні вузли Тернопіль, Ходорів, Стрий, Самбір, Хирів. Особливості рельєфу гірської місцевості обумовлювали завдання для окремих артилерійської бригади (3-тя), стрілецьких (72-ої, 99-ої, 173-ої) і танкової (34-та) дивізій. Однак цей план до кінця не був зреалізований за браком часу: 22 червня розпочалася німецько-радянська війна.

За таких умов Київський округ був реорганізований у Південно-західний фронт (командувач – генерал-полковник М. П. Кирпонос). Ті з'єднання, які встигли зайняти визначені планом Генштабу позиції, першими почали відбивати наступ 101-ої німецької стрілецької дивізії, яка розпочала атаку в районі Перемишля і мала просуватися в напрямку Мостиськ і далі на Тернопіль. Радянські командувачі різних рівнів не очікували цього наступу і виявилися не готовими до ефективного ведення бойових дій. Вже увечері 23 червня начальник штабу 26-ої армії полковник І.С. Варенніков доповідав у штаб Південно-західного фронту, що з самого початку не має зв'язку з 6-ою армією, командування якого перебувало в Нижніх Устриках (тепер у Польщі). Тим часом німці вже відрізали дорогу на Львів з боку Городка. Щоб не опинитися в оточенні, 1-ий і 197-ий стрілецькі та 22-ий і 71-ий артилерійські полки 99-ої дивізії почали відходити в напрямку на Самбір і Стрий [1: 95, 116]. Одночасно розпочала наступ Механізована (Швидка) дивізія, сформована із словаків. У складі 17-ої німецької армії вона форсувала р. Сян і через Добромиль та важливий хирівський залізничний вузол швидко рухалася в напрямку Самбора [2: 2].

Зранку 28 червня 1941 р. заступник начальника штабу Південно-західного фронту полковник І.Х.Баграмян, повідомляючи Генштаб у Москві про бойові дії, зазначав, що 72-га гірсько-стрілецька дивізія веде бої на лінії Крукеничі–Фельштин–Старий Самбір, однак зв'язок з командуванням був втрачений ввечері 27 червня. Далі він зазначав, що об одинадцятій годині ранку 27 червня в районі Самбора німці десантували 30 парашутистів, яких повністю знищили. Того ж дня, 28 червня, з'єднання Червоної армії залишили Перемишль, Добромиль, Хирів, Старий Самбір і стрімко відкочувалися на схід.

Нетривала радянська окупація з самого початку супроводжувалася тихою, але нещадною боротьбою проти української інтелігенції, провідної світської і духовної еліти. Ночами, без розголосу, зникали й пропадали поодинокі особи і навіть цілі родини, яких депортовували в Сибір. З початком німецько-радянської війни окупаційна більшовицька влада розпочала масове знищення людей. У двадцятих числах червня працівники НКВС в одній лише Перемиській єпархії вбили 22 священників, більшість з яких було замордовано у Добромильській тюрмі [3: 59, 72, 94]. 23 червня о четвертій годині ранку на територію Добромильської солеварні почали прибувати закриті брезентом вантажівки. За ними йшли, під конвоєм солдатів НКВС, люди. Одна за одною машини під'їжджали до шахт. Людей заводили в будівлі, де їх вбивали молотами для оглушення худоби. Газета "Українські щоденні вісті" 3 серпня 1960 р. помістила таку інформацію про злочинні дії більшовицьких окупантів в червні 1941 р.: "В суботу 26 червня 1941 р. місцеві мешканці виявили на Саліні, поблизу Добромиля, яму, повну трупів. Яма-шиб, глибиною 36 м, містила 77 трупів. Тоді ж знайдено 51 труп помордованих енкеведистами в'язнів у двох провізоричних могилах на подвір'ї Добромильської в'язниці, рештки спалених трупів – у приміщенні дирекції лісів... Як вдалося виявити, екзекуція большевицьких опричників відбувалася в четвер, а її виконавцями були голова міськради Петровський, секретар райпарткому Бубнов і місцевий міліціант Кремер. Стверджено також, що відступаючі відділи советської армії вбили в с. Княжполі о. Петра Дутка і п'ятьох селян" [4: 27]. 16 липня 1941 р. німецька влада повідомляла Берлін, що шахта, глибиною до 80 м, була повністю заповнена трупами, а поруч з нею виявлена могила масового поховання розміром 6х12 м [5: 179].

Нацистська окупаційна політика. З приходом німецької окупаційної влади кардинально змінилася суспільна ситуація. На початках вся повнота влади зосереджувалася в руках воєнно-польової комендатури 17-ої армії вермахту. Офіційний Берлін 17 липня видав постанову "Про цивільне управління окупованими областями", яким визначалися новий адміністративний поділ, структура адміністрації, основні обов'язки і права її органів та посадових осіб. 23 липня у Львові відбулися збори керівників генерал-губернаторства за участю високопоставлених німецьких чиновників. Вони ухвалили, що українські землі, які до 1918 р. входили до складу володінь Габсбургів (територія Львівської, Дрогобицької, Станіславівської і Тернопільської областей), утворюють п'яту область (дистрикт) Польського генерал-губернаторства – "Галичину" з центром у Львові. Її першим керівником став К.Ляш, а у грудні 1941 р. цю посаду зайняв штандартенфюрер СС Отто Вехтер. Дистрикт "Галичина" поділявся на окружні староства (крайсгауптмашафти) і вільні міста (крайсфрайшафти). Окружне староство очолював староста (крайсгауптман), а вільне місто – бурґомістр (штадтгауптман). Державною мовою ставала німецька, але дозволялося вживання в урядових установах української і польської мов [6: 44–48]. У середині вересня відбувся перепис населення, який став основою для внесення змін в адміністративній структурі дистрикту. Згідно з розпорядженням К.Ляша було утворено 16 округів і окружний комісаріат у Судовій Вишні. Старости і комісари округів мали необмежену владу. Українське Підпр'я було розділене у межах Самбірського і Стрийського округів.

Місцева адміністрація мала зобов'язання передовсім забезпечити тил вермахту і максимально використати для цього всі матеріальні та людські ресурси. Для реалізації поставлених завдань був створений апарат управління, провідну роль у якому відігравали репресивні органи СС – гестапо і поліція. Поруч з ними функціонували українські поліція і жандармерія. Їхні комісаріати і відділення знаходилися у всіх містах і містечках., зокрема у Стрию, Самборі, Старому Самборі, Сколе, Добромилі, Хирові та ін. Вони мали у своєму розпорядженні від 20 до 80 озброєних осіб.

Кожний мешканець зобов'язаний був мати посвідчення особи (так звана кенкарта). У ній зазначалися прізвище та ім'я, національна приналежність, місце народження, проживання і роботи, фіксувались відбитки пальців. Кенкарти були різних кольорів, позначалися латинськими буквами, які вказували на національність: **U** – українець, **P** – поляк, **J** – єврей. З 15 липня 1941 р., відповідно до розпорядження генерал-губернатора Г.Франка, всі євреї з десятирічного віку зобов'язані були носити спеціальні розпізнавальні знаки [7].

Окупанти розстріляли активних провідників радянського режиму, серед яких були члени розпущеного КПЗУ, підпільного комітету МОДРу. На території Українського Підгір'я було кілька німецьких таборів для військовополонених. В одному з них, біля с. Буньковичі коло Хирова, було вбито майже 8 тис. осіб [8: 42].

Навесні 1942 р. окупаційна влада розпочала планомірне вивезення людей на примусові роботи до Німеччини, оскільки її економіка відчувала гостру нестачу робітників. За таких умов окупанти влаштовували масові облави у селах, церквах, кінотеатрах, перестали звертати увагу на вік і захоплювали навіть 14–16 річних юнаків і дівчат. Повним складом вивозили учнів ремісничих шкіл. Таким чином за роки окупації з Українських Бескид вивезли кілька тисяч осіб, зокрема з Самбірського району майже 2 000, Турківського – більше 300 і т.д.

Особливе місце в німецькій урядовій та окупаційній політиці займало *єврейське питання*. Якщо на початках основною була політика створення єврейської резервації у Польському генерал-губернаторстві та на о. Мадагаскарі, то вже у січні 1942 р. був остаточно затверджений і скоординований генеральний план фізичного знищення євреїв загальною чисельністю 11 млн. осіб. У цій політиці нацисти опиралися на органи єврейського самоуправління – юденрати (єврейські ради).

Істотною складовою частиною цієї акції була ізоляція євреїв у "особливих житлових районах" – гетто. У жовтні 1941 р. адміністрація дистрикту "Галичина" розіслала всім окружним старостам і комісарам інструкцію про організацію таких гетто на місцях. Вони мали охопити практично все єврейське населення дистрикту – 600–650 тис. осіб. У числі перших було утворено гетто у Старому Самборі, де до війни проживало близько 5,3 тис. євреїв (41% усіх мешканців міста) [9: 137, 326]. У жовтні-листопаді 1941 р. єврейські резервації вже діяли у багатьох населених пунктах. У Добромильському гетто, яке знаходилося в районі деревообробного комбінату, перебувало близько 4 тис. осіб [10: 70, 74]. До середини 1942 р. всі гетто у регіоні були ліквідовані, а їхні мешканці вивезені або розстріляні на місці.

Впродовж 1 листопада 1941 р. – 30 липня 1943 р. в районі залізничної станції Белжець, що недалеко від м. Томашув-Любельський (тепер у Польщі), діяв табір масового знищення євреїв. 4 серпня 1942 р. до Самбора було привезено із навколишніх районів 6 000 осіб, звідки їх доставили до Белжеця [11]. У 20-х числах жовтня 1942 р. десятки євреїв були розстріляні у Старому Самборі. У Добромильській синагозі, яку підпала німецька каральна команда, очолювана оберштурмфюрером О.Шредером, живцем згоріло більше 200 осіб.

Комуністичний рух Опору. Опір німецьким окупантам жителі Українського Підгір'я чинили у різних формах – від акцій непокори і саботажу до пропагандистської діяльності і терору. У 1942–1943 рр. розгалужену мережу в регіоні мала комуністична підпільна група "Народна гвардія ім. І.Франка". Її осередки були у Самборі, Старому Самборі, Рудках та інших населених пунктах. Учасники групи поширювали листівки з закликами до боротьби проти окупантів, розповідали про становище на фронті. Бойову групу мав самбірський осередок. У с. Стрілки Старосамбірського району в 1942 р. п'ятиособова група у складі братів Давида і Якова Ерльбаумів, Л.Ліндера, С.Бірнабаума і Л.Гофмана, озброєна пістолетами і гвинтівкою, спалила склад готової продукції на місцевому тартаку і відійшла в ліс. У листопаді 1942 р. горіла лісопильня в Старому Самборі [12: 115]. Невелике підпілля, організоване колишніми членами КПЗУ, до початку 1942 р. існувало в Добромилі. Проте такі акції були поодинокі і не набули широкого резонансу. Підпільники швидко були виявлені, схоплені окупантами і розстріляні. З кінця 1943 р. активізували свою діяльність радянські партизани, які провели кілька одноразових рейдів в район Бескид. Тим самим вони готували ґрунт для підходу основних частин Червоної армії, вели розвідувальну роботу, виявляли суспільні настрої населення. Так, у 1943 р. околиці м. Сколе опинилися в зоні дій Карпатського рейду С.А.Ковпака. Навесні 1944 р. через гірські села пройшли загони партизанського з'єднання

М.І.Наумова. У травні-червні 1944 р. в районах Хирова, Старого Самбора і Турки діяв кількатисячний загін під командуванням майора М.І.Щукаєва [13: 542].

Український рух Опору. З метою організації відсічі терору німецької окупаційної влади у першій половині 1943 р. була створена Українська народна самооборона: збройні частини, які поділялися на курені (близько 1 000 вояків кожний): всього було 5 куренів. В околицях Старого Самбора діяв курінь "Галайда" (командир – Мирослав Онишкевич, псевдо – Богдан). Однак протягом останніх місяців 1943 р. Українська народна самооборона не вела активних бойових дій, оскільки 2 жовтня 1943 р. окупанти запровадили систему заручників за вбивство німецького солдата або представника окупаційної влади. Тоді ж у Перемишльській тюрмі було ув'язнено Степана Стебельського, відомого згодом провідника УПА на псевдо "Хрін". Через кілька місяців українські патріоти зуміли організувати йому втечу. Одночасно німці активізували воєнні дії проти українських повстанців. Так, 4 грудня 1943 р. два німецькі полки атакували невелику групу повстанців біля с. Недільна на Самбірщині. Однак, успіху ворог не досягнув. У ході важкого цілоденного бою, перебуваючи у майже безнадійному становищі, одна повстанська чота сміливим маневром непомітно прорвалася у ворожий тил, чим і вирішила долю битви: німці втратили 160 вояків вбитими, а повстанці – 34. У грудні 1943 р. Українська народна самооборона прийняла назву "УПА-Захід". Внутрішньо вона поділялася на Воєнні округи і Тактичні відтинки. Територія Українського Підгір'я відходила у сферу оперативних дій Воєнного округу "Маківка" (командир – майор Козак). У його складі були такі курені: "Леви" (командир – Н.), "Булава" (командир – К.), "Зубри" (командир на псевдо "Прут"), "Летуни" (командир на псевдо "Летун"), "Журавлі" (командир – Г.), "Бойки" (командир на псевдо "Грузин" і "Басейн" (командир на псевдо "Тараско") [14: 45, 234].

У червні 1944 р. кілька куренів "Маківки" вирушили по слідах партизанів М.І. Щукаєва, які тероризували місцевих мешканців через відмову співпрацювати з ними. Після кількоденних боїв під Росохачем (Сколівський район) щукаївці були розгромлені, а їх залишки, покинувши зброю, панічно відступали на захід. У погоні за ними 24 липня 1944 р. чота "Благого" в районі сіл Тур'є (Старосамбірський район) і Жданна (Дрогобицький район) оточила і роззброїла цілу сотню угорських вояків. Слідом за цим залишки загону М.І. Щукаєва було оточено і знищено [14: 95]. З цього часу збройні сутички загонів УПА і більшовицької партизанки набули систематичного характеру і часто переростали у справжні бої. Відділи УПА воювали практично на два фронти: проти німців і проти більшовиків.

Цікавою сторінкою в історії УПА був вишкіл нижчого медичного персоналу. Зокрема, у квітні-травні 1944 р. у Добромилі діяли короткочасні медично-санітарні курси для підготовки санітарок УПА. Вони проходили напівлегально під прикриттям Українського Допомогового Комітету. Курси організувала жіноча мережа ОУН, а безпосередню навчальну програму склали Наталка Козакевич (псевдо "Сіра") та Марійка Яріш. Приміщення для занять та помешкання для учасниць підготували організатори. Всього у вишколі на цих курсах взяло участь 22 особи, в т.ч. 15 дівчат з довколишніх сіл приходили на заняття щоденно пішки. Навчання, яке відбувалося в невеликому будинку у двох кімнатах, проводили головний лікар Добромильської лікарні Роман Кушнір і хірург цієї ж лікарні Мовчан. Всі учасники курсів 13 травня здали кваліфікаційні екзамени і отримали відповідні посвідчення з підписами викладачів на бланках Добромильської лікарні [15: 285–286].

Важливою подією в історії української державності було створення Української головної визвольної ради (УГВР) – найвищого представницького органу українців в умовах боротьби з окупантами, яка керувала визвольною боротьбою аж до 1950 р. Місцем її формування стала лісничівка на Самбірщині. За відомостями одного з повноважних депутатів, Лева Шанковського, 11 липня 1944 р. в районі сіл Лужок Верхній і Недільна, під охороною частин УПА 20 повноважних депутатів від УПА і Головного проводу ОУН зібралися на Установчі збори (Перший Великий Збір), які 15 липня обрали керівництво УГВР. Тоді для повноважних депутатів був даний концерт, репертуар якого складали українські повстанські пісні. Про цю подію один з учасників концерту чотовий О.Конопадський (псевдо – "Островець") згодом так згадував: "Одного разу покликали мене, стрільців ""Вовчура", "Орла", "Олеся", "Месника" та інших, щоб ми пішли заспівати кілька повстанських пісень. Наш хор складався з добрих співаків. Нас перебрав провідник – досить високий, чорнявий, чорне волосся, енергійний – це був "Кубайчук" На лісничівці, в одній кімнаті в присутності багатьох представників ми заспі-

вали кілька повстанських пісень... Після нашого виступу нам гарно подякували і ми пішли до своєї сотні" [16: 457–458].

Тим часом воєнно-політична ситуація швидко змінювалася. Все ближче підходив фронт воєнних дій. Влітку 1944 р. територія Українського Підгір'я стала зоною бойових дій 13-ої армії (командувач – генерал М.П. Пухов) Першого Українського фронту. Оволодівши наприкінці липня Перемишлем, вона спрямувала свій удар на Сянік і Устрики Нижні. 7 серпня частини 18-ої армії взяли Самбір і Старий Самбір. Тим часом центральні і південні терени району Українського Підгір'я опинилися під прицілом Чехословацького корпусу (командувач – генерал Л.Свобода). Плацдармом для його наступу в карпатському напрямку виявилася північна частина Старосамбірського району. Майже два тижні тривали бої. Обидві сторони всіляко використовували особливості ландшафту. Німецькі частини вперто оборонялися в районі важкодоступного колишнього замку Гербуртів біля Добромиля. Наприкінці серпня німці відійшли в гори в напрямку Сколе і Турки. Але Українські Beskidi бажаного звільнення не отримали. Сюди знову повернувся радянський окупант. Проте війна для переважної більшості мешканців на цьому не закінчилася. Настав її новий, майже десятирічний етап, коли українські горяни зі зброєю в руках відстоювали свою свободу і незалежність. Здобути її тоді не судилося.

Список використаних джерел

1. Стрижков Ю.К. Герои Перемишля. – Москва, 1969. – С. 95, 116.
2. Gniadzowski M. Zabudnuti svedkovia // Prohlas (Bratislava). – 2003. – Č. 1. – S. 2.
3. Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх. – Перемишль–Львів, 2002. – С. 59, 72, 94, 95.
4. Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 р. – Дрогобич, 1991. – С. 27.
5. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів. – Львів–Київ, 2001. – С. 179.
6. Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1949. – С. 44–48.
7. Жовту зірку Давида або жовтий пояс як символ ганьби вперше наказав носити євреям у IX ст. халіф Гарун аль Рашид з династії Аббасидів.
8. Справочник о нацистских лагерях военнопленных. – Киев, 2002. – С. 42.
9. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 годах. – Львов, 1998. – С. 137, 326.
10. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – Київ, 2000. – С. 70, 74.
11. Sandkuhler T. "Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz. 1941–1944. – Bonn, 1996.
12. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Западной Украины. – С. 115, 201, 205, 221, 228, 231.
13. Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 542.
14. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. – Львів, 1991. – С. 45, 234, 246.
15. Бондаренко-Ріпецька М. Картини з моїх буднів в УЧХ (Спомин) // Літопис УПА. – Торонто, 1992. – С. 285–286.
16. Дем'ян Г. Українські повстанські пісні. 1940–2000 років. Історико-фольклористичне дослідження. – Львів–Київ, 2003. – С. 457–458.

Mykhaylo Kril

THE UKRAINIAN HIGHLANDS IN THE GERMAN-SOVIET WAR (JUNE 1941 – JULY 1944)

In the article the author investigates the position of the Ukrainian Highlands (Drogobych region) in June 1941 – July 1944.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939–1941)

У статті проаналізовано діяльність К. Студинського в період утвердження радянської влади в Західній Україні (1939–1941).

У драматичній історії України ХХ ст. визначне місце належить подіям, що розгорнулися на початку Другої світової війни. Після поразки зусиль утвердити соборну українську державність в революції 1917–1920 рр. основна частина України входить як союзна республіка до складу СРСР. Надані їй формальні ознаки держави перетворюються, в мірі формування в Радянському Союзі сталінського тоталітарного режиму, на зовсім бутафорські. Однак, за іронією долі, саме в рамках Української РСР відбувається фактична консолідація усіх українських земель. Вирішальним кроком на шляху до цієї єдності по праву вважається входження до складу УРСР тих історично українських територій, що перебували протягом міжвоєнного періоду в кордонах польської Другої Речі Посполитої, а саме – Східної Галичини, Західної Волині та частини Полісся, які дістали збірну назву Західна Україна [11: 1].

Вступ Червоної Армії 17 вересня 1939 р. на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію різних прошарків місцевої інтелігенції – від повного несприйняття до палкої підтримки.

Серед тих, хто у вересневі дні 1939 р. вітав прихід Червоної Армії, було немало членів Українського національно-демократичного об'єднання, Української соціалістично-радикальної партії, Української соціал-демократичної партії.

Щоб надати легітимності приєднанню західноукраїнських земель до СРСР, у жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народних Зборів Західної України, які проходили під наглядом радянських військ і більшовицької влади на безальтернативній основі. За офіційними даними, в голосуванні взяло участь 92,83 % виборців. Не з'явилося або голосувало проти 700 тис. осіб. Крім того, 75925 бюлетенів визнано недійсними. Серед обраних до Народних Зборів депутатів з вищою освітою було 5,2%, середньою – 20,6%, початковою 72%, неписьменні – 1,6% [35: 289]. В результаті виборів депутатами до НЗЗУ стали 402 робітники, 819 селян і 234 інтелігенти. Серед них четверо – справжня еліта українства: К. Студинський, В. Барвінський, М. Панчишин і П. Франко [4: 75].

Спосіб, в який відбувалося скликання Народних Зборів, виключав можливість легальної передвиборчої боротьби різних політичних сил. Тому опозиційні настрої могли виявлятися лише у формі поодиноких "контрреволюційних виступів". Найчастіше вони зводилися до спроб агітації проти окремих кандидатів або проти виборів взагалі, до опозиційних виступів на різноманітних масових заходах [11: 13].

Оцінюючи роль різних чинників у процесі возз'єднання двох українських земель, безпосередній учасник тих подій О. Довженко у щоденнику писав, що "народ український фактично тут був ні при чім" [5: 416].

Це твердження слушне і щодо західноукраїнської інтелігенції, представники якої на Народних Зборах, що відбулися у Львові 26–28 жовтня 1939 р., змушені були фактично виконувати завчасно визначену їм роль. Поспіхом, без ґрунтовного обговорення, вони разом з іншими делегатами одностайно прийняли декларацію про встановлення радянської влади на всій території Західної України та її возз'єднання з Радянською Україною, про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію поміщицьких і церковних земель.

Письменник П. Панч так описує початок Зборів: "Відкриваючи Збори, найстаріший депутат К.Й. Студинський сказав: "Нагадую наказ наших обранців:

Щоб Західна Україна була радянською (Ура-а!);

Щоб Західна Україна приєдналась до великого СРСР;

Щоб конфіскувати землю монастирів, поміщиків і великих чиновників і передати в користування селянам;

Націоналізувати банки. За це голосував народ Західної України (Ура, ура, ура!). Встають, кричать: "Хай живе!" [22: 171].

Кирило Студинський вважав, що Народні збори "... перекреслювали раз і назавжди польські претенсії до суто українських земель на Західній Україні" [30: арк. 66]. У цьому можна ще раз побачити прагнення К.Студинського до соборності всіх українських територій.

Про ці збори та їх голову ми маємо свідчення сучасника тих подій Б. Головина [2].

Щоб передати Верховній Раді СРСР декларацію Народних зборів з проханням возз'єднатися з УРСР, в російську столицю скеровано спеціально обрано повноважну комісію зборів із 63 осіб. На Київському вокзалі Москви для зустрічі делегації зібрали 8 тис. осіб. Невтаємничені в хитросплетіння більшовицької політики, галичани і волиняни були вражені помпезністю зустрічі. Зокрема К. Студинський занотував: "Такого прийому, який стрінув нас у столиці Союзу, я ніколи не надіявся. На вокзалі вітало нас військо. Я як найстарший віком депутат перейшов перед почесним караулом Червоної Армії, а оркестра заграла третій інтернаціонал... В готелі "Москва" вітала нас оплесками служба і в цьому розкішному будинку приміщено нас на дев'ятому поверсі, де нас угощено незвичайно виставно. Ми були гістьми влади.

Незвичайної опіки дізнали тут перед усім від тов. Никити Сергійовича Хрущова, що не тільки кожного дня довідувався про нас, але сам поїхав з нами у величному метрі по Москві. Згадаю, що публіка, де б ми появилися, вітала на окликами і оплесками" [29: 131].

1 листопада 1939 р. було прийнято "Закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік з возз'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою" [21: 124].

27 жовтня 1939 р. Народні Збори проголосили встановлення радянської влади на території Західної України, а через два дні звернулись з пропозицією: "Просити Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу" [20: 244]. Верховна Рада СРСР "задовольнила" їхнє прохання 1 листопада 1939 р.

9 грудня 1939 р. К. Студинського поновлено у званні академіка. Він практично зразу ж після возз'єднання українських земель отримав змогу викладати у вищій школі. Був призначений проректором і деканом філологічного факультету Львівського університету.

14 січня 1940 р. відбулися надзвичайні збори НТШ під головуванням Кирила Студинського, які прийняли рішення про саморозпуск і підпорядкування Академії наук УРСР [12: 79–84].

23 березня 1940 р. – обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

Академік Кирило Студинський, голова Народних Зборів, на думку І. Лучаківської, був особливо приголублений режимом і грав роль старорежимної інтелігенції, що успішно "перевиховується". Академік активно пропагував "возз'єднання" і перебудову життя на соціалістичних засадах. 5 грудня 1939 р. в газеті "Вільна Україна" опубліковано його статтю "Здійснилась наша мрія", 21 грудня – "Володар дум і сердець" – до річниці Сталіна [13: 55].

Проте, як зазначає М.Лозинський, соціальні й релігійні погляди К.Студинського були далекими від радянських: "Він мені коротко пояснив свою "радянізацію", що він "стоїть понад партіями", і тому йому не так важно, яка буде Україна, а важно, щоб була Україна; большевики будують Україну, і тому він з ними" [31: 104].

Слід погодитися з Степаном Макарчуком, котрий вважає, що Кирило Студинський, як і більшість української інтелігенції, хоча спочатку і був противником радянської влади, ви-

ступав за возз'єднання. На радянську владу була певна надія. А потім настало розчарування через репресивну політику цієї влади [23: 148].

Можливо, тепле ставлення представників української інтелігенції до радянської влади можна пояснити поведінкою поляків взагалі та польської армії зокрема. Так, К. Студинський згадує, що під час відступу останньої було підпалено села Веринь біля Миколаєва (там згоріла одна людина), Надітичі, Рудники, Пісочне, Уйсте. Біля Дроговижа польські бандити в офіцерських мундирах розстріляли п'ятьох людей (серед них двох 16-літніх юнаків), а в Сянках два польські "лицарі" викололи очі п'ятьом українським інтелігентам і живими їх закопали [24: арк. 32–33]. У своїй статті "Здійснилася наша плекана мрія", яка була опублікована у газеті "Вільна Україна" за 5 грудня 1939 р., Студинський вихваляє 121 статтю радянської конституції, яка забезпечувала всім громадянам Радянського Союзу право на освіту. Він згадував, що за Польщі з 3500 студентів у Львівському університеті українців було лише 150 чоловік, причому не було допущено до викладання жодного українського професора, а ті, що викладали "... свідомо і систематично винищували весь молодняк, що рвався до освіти" [25: арк. 5].

Безумовно, вплинули на К. Студинського і ті перетворення, які відбулися на території Західної України. Зокрема, у освітньо-культурній сфері. Якщо за часів Польської держави на згаданій території у школах навчалось 900 тис. дітей, в основному в містах, то за перші місяці радянської влади число дітей збільшилося до 1 189 000; число шкіл зросло з 4000 до 6739, з них 5798 було українськими (у порівнянні за польської влади – 371). Також було організовано 6 палаців піонерів, 6 обласних технічних станцій, 50 піонерських клубів, замість 5 вищих учбових закладів утворено 13 вузів. За час існування Радянської влади створено 14 театрів, 117 кінотеатрів і кіноустановок (з них понад 100 – у сільській місцевості), 59 районних будинків культури, 138 районних клубів, 3173 сільських клубів, 196 міських і районних та 11 дитячих міських бібліотек [30: арк. 68–69]. Звичайно це не могло не сподобатися українському інтелігенту, який все життя зустрічав лише приниження всього українського.

Збереглися також документальні свідчення про те, що К. Студинський, як депутат Верховної Ради СРСР, та деякі інші місцеві інтелігенти, які в той час опинилися на керівних посадах і користувалися певним впливом, як могли, допомагали тим мешканцям регіону, що на них впала тінь підозри з боку репресивного апарату [9: 494; 6: 2805–3200].

Декому він допоміг зберегти будинки і майно від насильницької націоналізації, іншим посприяв в одержанні роботи чи пенсії.

Так, 15–19 січня 1941 р. у Львові відбувся "Процес 59-ти", що набув надзвичайно широкого громадського резонансу як через мужню поведінку підсудних, так і через неймовірно жорстокі вироки. Сорока двом підсудним виголосили присуд – "смертна кара"; сімнадцять "отримали" по 10 років каторги і по 5 років заслання. Щойно після клопотання голови Народних зборів Західної України, депутата Верховної ради СРСР академіка К.Студинського, Президія Верховної ради СРСР замінила жінкам розстріл на десятилітнє ув'язнення [26: 84]. На початку 1940 р. в Бучачі заарештовано голову місцевої "Просвіти" Романа Слюзаря. Йому загрожувало багаторічне ув'язнення в концтаборах. Проте академік К.Студинський вирвав його з пазурів чекістів, допоміг одержати документи на виїзд в окупований німцями Краків.

Депутат допомагає українській громаді у різних питаннях. Зокрема, підтримує вдову Осипа Маковея Ольгу [19: 688–689], допомагає у звільненні дочки професора І. Свенціцького [19: 696], до нього звертається митрополит Андрей Шептицький з проханням "узяти наших бідних хліборобів в оборону, хоч, зрештою не сумніваюся, що і священники, і нарід якнаспішніше бороните" [7: 3]. І К. Студинський у зверненнях до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР виступає на захист українського селянства, пише, що колективізація в західних областях "ще не поступила так далеко, щоби неможна було позбавити одноосібні господарства їх живого і мертвого інвентаря без шкоди для господарства радянської влади" [27: арк. 41].

Також Кирило Студинський як член уповноваженої комісії Народних зборів Західної України прийняв подарунок від наукової бібліотеки Московського університету для Львівського університету у вигляді більш ніж 2 тисяч томів із книг найновішої наукової та навча-

льної літератури радянських видавництв. До нього звертається проф. Тихонов з проханням, щоб могила І. Федорова, як пам'ятник першодрукаря, була приведена до порядку [28: арк. 130].

Як стало відомо з листів літературознавця Марії Фуртак-Деркач та львівського лікаря Я. Насса, у травні 1941 р. здоров'я Кирила Студинського помітно погіршало. У нього були проблеми з серцем.

Наприкінці червня 1941 р. Кирила Студинського разом із сином Івана Франка Петром примусово вивезли радянські спецслужби. Подальша його доля невідома. Знаходимо лише замітку в рубриці "Подайте вістку" в "Українських щоденних вістях": "Кирило Студинський, професор університету в обложно хворому стані, і його дружина Леонтія забрані з хати в суботу 28 червня 1941 р. о 10 год. ранку і вивезені большевиками в невідомому напрямку. Поширювані вістки дуже різномірні і не стверджені" [10: 116].

Про подальшу долю двох визначних суспільно-політичних діячів достовірних фактів ми на маємо. Ми маємо свідчення внучки Івана Франка Віри Петрівни: "24 червня 1941 року, на третій день війни, батько, Петро Іванович, востаннє відвідав торгово-економічний інститут, де мав кафедру. З першого ж дня війни за ним невідступно слідували три працівники НКВС, один з них навіть ночував у нас. Подібним чином супроводили й деяких інших представників інтелігенції. Ми могли лишень здогадуватися, чим викликана така "увага"... Отже, 24-го "охоронці" сказали батькові подзвонити до академіка Студинського, щоб той збирався, бо терміново виїждять. Невдовзі приїхав лімузин, у ньому уже був Студинський. Посадили й батька. Наступного дня – телефонний дзвінок. Голос телефоністки: "Отвѣтьте Киеву". По телефону батько сказав матері, що за нами приїде машина, і зв'язок обірвався. Ніхто не приїхав. Більше жодних звісток". Колишній працівник інституту суспільних наук, а в роки війни співробітник НКВС Р. О. Батіг, у часи "хрущовської відлиги" розповідав, що був у потягу, яким вивозили групу львівських інтелігентів. Там бачив К. Студинського та П. Франка. Серед ночі поїзд зупинився десь в районі жмеринських лісів. Вчених вивели... [17: 6].

Останні історичні розвідки підтверджують, що їх супутниця зі Львова, депутат Народних зборів Г. Й. Лінинська, яка їхала з ними в одному вагоні санітарного поїзда, бачила їх востаннє. Після бомбардування поїзда німецькою авіацією на станції Прошова, під Тернополем, – пригадує Лінинська, – П. Франко і К. Студинський з дружиною почали тікати в бік поля, втечу яких обірвала автоматна черга конвоіра [18: 309].

І. Гнізний наголошує на трьох версіях смерті К. Студинського: розстріл після ув'язнення під Золочевом; смерть від кулі енкеведиста під Тернополем при спробі вирватися із обіймів "братів"; спалення живцем з іншими в'язнями перед евакуацією в одній із сільських хат на Харківщині... [1: 3].

Не ставлячи під сумнів трагічний фінал життя цих двох галицьких інтелігентів, зауважимо, що існує досить авторитетне свідчення щодо того, що принаймні К. Студинський до Києва доїхав. Можливо, що й телефонний дзвінок з столиці не був імітацією. В усякому разі дружина одного з фундаторів ВУАН М. П. Василенка (1866–1935) – Н. Д. Полонська-Василенко (1884–1973), яка перед війною працювала в інституті історії України АН УРСР й чудово була обізнана з життям Академії, особисто знала колишнього голову НТШ, вже на еміграції згадувала про літо 1941 р. у Києві: "В останніх днях червня, або в перших липня того ж року, побачила я перед будинком ВУАН, на вулиці Короленка авто, з вікна якого було видно гору валіз. Далі на бульварі Шевченка я зустріла академіка К. Студинського. Страшенно схвильований, він почав розповідати мені грімким голосом, як його вивезли разом із дружиною та речами – оце й було авто, яким вивезли його. Він скаржився, кричав, що не хотів їхати, але його силою примусили сісти в авто, і сказали, що везуть просто до Уфи, куди евакуйовано УАН.

Проїшов час, і виявилось, що до Уфи не доїхав ні академік Студинський, ні його дружина. Син його сл[авної] пам[яті] професор Ю. Студинський казав мені, що всі його заходи для встановлення долі його батька були без наслідків. Слід його губився в Києві" [15: 98].

Вже після зникнення Кирила Студинського Митрополит Андрей Шептицький, видаючи довідку Ірині Тисовській, донці академіка, яка намагалася знайти батька, дає таку характеристику вченому: "Пана Дра Кирила Студинського, професора Львівського університету

знаю особисто віддавна як людину релігійну і не зважаючи на умовини, національно і політично зовсім певну. На це я сам і ціле українське громадянство маємо безсумнівні докази" [3].

Цікавими, на наш погляд, є спогади Микити Хрущова: "Пам'ятаю з їхнього числа два прізвища: Студинський і Колесса. Це були авторитетні серед інтелігенції люди, причому Колесса більше як учений, а Студинський – як суспільний діяч і гарний оратор. Він, виступаючи в польській пресі, зарекомендував себе як антипольська фігура, налаштована прорадянськи і проукраїнськи. Однак, коли ми з ним у 1939 р. зустрілися, з'ясувалося, що він був у політичних питаннях без міцних переконань" [14: 90–91]. Далі ми дізнаємося про долю Комуністичної партії Західної України: "КПЗУ була розгромлена, а її кадри, до яких дотяглася наша рука, були знищені як "провокатори, зрадники й агенти Пілсудського", уже померлого" [14: 97]. І хоча Студинський ніколи не був членом КПЗУ, не виключено, що він був прирівняний до них.

Отже, ми можемо зробити певні висновки. Кирило Студинський, як і більшість української інтелігенції, хоча спочатку і був противником радянської влади, виступав за возз'єднання. На радянську владу була певна надія. На жаль, потім настало розчарування через репресивну політику цієї влади.

Список використаних джерел

1. Гнізний І. Тут дух його витає і воскресає слід //Свобода. – 1993. – 12 жовт. 2. Головин Б. Моя зустріч з академіком Студинським //Русалка Дністрова. – 1998. – № 18 (жовт.). 3. Горак Р. Трагедія червеної ночі: Подобиці зникнення П.Франка та К.Студинського // За вільну Україну. – 1993. – №38 (12–18 верес.); №39 (19–25 верес.). 4. Гордієнко В. Народні збори Західної України: Воля народу чи політичний фарс радянського уряду: [Події 39–41 рр. Депутатами до НЗЗУ стали К. Студинський, В. Барвінський] //Воля і Батьківщина. – 1997. – №2. – С.75. 5. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. – Київ.: Рад. письменник, 1990. – 416 с. 6. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж – Нью-Йорк, 1976. т.8. –С.2805–3200. 7. Єдінська У. Учений великих заслуг і доброго серця //Свобода. – 1993. – 2 жовт. 8. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів, 1993. – 176 с. 9. Західня Україна під большевиками. Збірник за редакцією М. Рудницької. – Нью-Йорк: НТШ в Америці, 1958. – 494 с. 10. Кирило Студинський: Повідомлення про арешт //Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1993. – Кн. 1. – С. 116. 11. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): Автореф. дис ... канд. істор. наук: 07.00.01 Ужгород, дер. у-т. – Ужгород, 1994. – 20 с. 12. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1 (1939–1953). – К.: "Наукова думка", 1995. – 748 с. 13. Лучаківська І.Л. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939–1941 рр.). – Львів, 1999. – 121 с. 14. Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – №7. – С. 90–91, 97. 15. Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1941: Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті // Укр. історик. – 1971. – № 3/4. – С. 98. 16. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с. 17. Рузанов О., Романюк П. Кирило Студинський // Культура і життя. – 1990. – №4. – 28 січня. – С. 4. 18. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с. 19. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с. 20. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939). – К., 1997. – 448 с. 21. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т.1. – 512 с. 22. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. – Луцьк.: Надстир'я, 1995. – 171 с. 23. Україна–Польща: важкі питання. Матеріали ІV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава 8.10.1998. – Т. 4. – Варшава, 1999. – 348 с. 24. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 81 (Статті Студинського К. "М.Грушевський", "Радянська культура", "Вістки з Великої України" та ін.) – 184 арк. 25. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 89 (Статті про возз'єднання

українського народу, радянську Конституцію, про І. Франка, опубліковані в газетах "Вільна Україна", "Вісті" і "Советская Украина"). – 9 арк. 26. Патриляк І. Підготовка бандерівською ОУН антирадянського повстання на території Західної України (січень 1940 – червень 1941 рр.) // Київська старовина. – 2001. – №1. – С. 76–91. 27. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 81 (Статті Студинського К. "М.Грушевський", "Радянська культура", "Вістки з Великої України" та ін.) – 184 арк. 28. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 61 (Тези доповідей, протоколи засідань історично-філологічної секції ВУАН, листи та інші матеріали про зв'язки з Всеукраїнською академією наук у Києві та діяльність його як дійсного члена ВУАН з 1924). – 207 арк. 29. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 152 с. 30. Державний архів Львівської області. – Ф.Р. 199 (Львовский областной филиал Радиотелеграфного агентства Украины, гор. Львов). – Оп. 1. – Спр. 6 (Машинописные копии статей, сообщений, информации и других материалов характеризующих жизнь города Львова. Том II.). – 103 арк. 31. Свідчення ув'язненого М.М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч.року / Публ. О.С.Рубльова // Укр.іст.журн. – 1997. – № 5. – С. 101–118.

Andriy Klish

PUBLIC POLITICAL ACTIVITY OF KYRYLO STUDYNSKYI IN THE PERIOD OF CLAIM OF SOVIET POWER IN WESTERN UKRAINE (1939–1941)

In this article it was carried scientific research on study of public political activities of Kyrylo Studynskyi in the period of claim of soviet power in Western Ukraine (1939–1941).

УДК 94 (477)

Тарас Палій

РАДЯНІЗАЦІЯ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1939–1941 РОКАХ

У статті автор аналізує організаційні зміни у Львівському університеті внаслідок політики радянзації 1939–1941 рр.

17 вересня 1939 р., реалізуючи домовленість з Німеччиною про поділ Польської держави згідно з таємним протоколом пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., Червона армія вступила в Західну Україну і незабаром повністю захопила її територію.

За результатами виборів, що відбувалися 22 жовтня 1939 р., протягом 26–28 жовтня у Львові проходили Народні Збори Західної України, які затвердили декларації про встановлення радянської влади у Західній Україні і про її входження до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки [1: 307]. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. 15 листопада аналогічний закон ухвалила Верховна Рада УРСР [2: 68, 80].

Услід за цими подіями розпочалася докорінна перебудова суспільно-політичного, економічного, культурного, духовного життя Західної України у відповідності з новими реаліями. Радикальних змін зазнав і найстаріший навчальний заклад Галичини – Львівський університет. Вже протягом перших місяців було проведено докорінну організаційну перебудову університету у відповідності до вимог Статуту про вищу школу СРСР як вищого навчального закладу з безоплатним і вільним навчанням для всіх громадян СРСР [3: 9]. Процес радянзації університету був неоднозначним і суперечливим, адже поряд з

усіма позитивами системи вищої освіти СРСР, що були запроваджені новою владою, в стінах університету поширилась партійно-державна монополія на визначення пріоритетів наукового та навчального процесів, їх підпорядкування комуністичній ідеології.

Вже у жовтні 1939р. тут було створено нові кафедри – української мови, української літератури, історії України, історії СРСР, історії марксизму-ленінізму, діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії, російської мови, російської літератури, фізичного виховання. 30 жовтня 1939р. розпорядженням ректора у Львівському університеті було введено українську мову викладання [4: арк. 1]. Запровадження української мови викладання було беззаперечним позитивом реформування вищого навчального закладу, однак паралельно відбувалася монополізація процесу набуття вищої освіти комуністичною ідеологією.

У цей період на роботу до університету були запрошені відомі вчені: історик літератури М. Возняк, літературознавець, фольклорист і поет В. Щурат, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, письменник, літературознавець М. Рудницький, історик І. Крип'якевич, математик М. Зарицький. До реформування університету радянською владою можливість викладання у вищому навчальному закладі для цих науковців була недосяжною. Також на допомогу у перебудові університету Народним Комісаріатом освіти УРСР до Львова було направлено 45 наукових працівників з установ Києва та Харкова [5: 16]. 10 жовтня 1939 р. Народним Комісаріатом освіти УРСР ректором Львівського державного університету було призначено професора М.І. Марченка [6: арк. 1].

Новим керівництвом була здійснена реформа структури університету. Теологічний факультет був ліквідований, а на базі лікарського створено окремий Львівський медичний інститут, якому було передано матеріальну базу факультету (клініку, учбові приміщення, бібліотеку, гуртожитки) [7: 15–16]. Таким чином освітній заклад продовжив роботу у складі 5 факультетів: історичного, юридичного, філологічного (з відділами української мови і літератури, слов'янської та романо-германської філології), фізикоматематичного (з відділами математики, механіки та фізики), природничого (з відділами біологічним, хімічним, геологічним та географічним) [8: арк. 2].

У листопаді 1939 р. розпочалося навчання в оновленому університеті. Згідно з розпорядженням ректора, особи, що раніше були студентами університету, повинні були до 2 листопада з'явитися до деканатів з індексами та вписовими картками, а громадяни, що прагнули вступити до університету, мали пред'явити свідоцтво про закінчення восьмирічної гімназії, ліцею чи приватного навчального закладу з правом публічності. Заняття мали розпочатися з 5 листопада [9: арк. 3]. Безоплатність навчання, можливість отримувати стипендію, українська мова викладання створювали умови для навчання у Львівському університеті для молоді з бідних, незабезпечених родин.

У грудні 1939 р. було обговорено і затверджено Статут Львівського державного університету. 2 лютого 1940р. він був затверджений Всесоюзною комісією у справах вищої школи при РНК СРСР [10: арк. 30].

За цим документом право вступу до Львівського державного університету і на безоплатне навчання у ньому мали всі громадяни СРСР віком від 17 до 35 років, що мали атестат про закінчення повного курсу середньої школи [11: арк. 3].

Навчальні плани і програми для Львівського університету затверджувалися Всесоюзною комісією у справах вищої школи, за винятком програм з української мови та літератури, українського фольклору, історії України. Вони погоджувалися з Народним Комісаріатом освіти УРСР [12: арк. 4].

Були сформовані Вчена рада університету та ради факультетів, що вирішували питання навчальної, методичної та наукової роботи, надавали наукові ступені та вчені звання.

Основною навчально – науковою одиницею університету була кафедра (на 1940р. їх нараховувалось 52). Завданням викладачів кафедри було виконання навчальної і наукової роботи, розробка програм і читання спецкурсів і спецсеминарів [13: 10].

Статут затвердив усі позитивні зміни, здійснені в університеті новою владою, однак, він також став і механізмом тотального контролю партійно-державного апарату над усіма аспектами життєдіяльності вищого навчального закладу.

15 січня 1940р. університет розпочав роботу за новими радянськими програмами [14: арк. 1]. У 1940 р. був організований заочний відділ при Львівському державному університеті. 25 червня тут розпочало навчання 650 осіб на 4 відділах: мовно-літературному, фізико-математичному, історичному, природознавчому [15]. За допомогою заочного навчання нова влада вирішувала проблему підготовки педагогічних кадрів для західних областей УРСР. На 1 лютого 1941р. тут вже навчалось 847 студентів [16: арк. 5]. Поява заочної форми навчання розширювала можливості західноукраїнської молоді для здобуття вищої освіти.

8 січня 1941р. Верховна Рада УРСР, задовільняючи прохання студентів, наукових працівників та громадських організацій Львівського державного університету, присвоїла навчальному закладу ім'я Івана Яковича Франка [17: арк. 2].

Нова влада, з ідеологічних міркувань, виділяла значні асигнування на розвиток навчальних та наукових можливостей Львівського університету. Так, бюджет вищого навчального закладу на 1940 р. складав майже 20 млн. карбованців. Лише для виплати заробітної плати педагогічним працівникам передбачалося 5млн, значні суми виділялися на науково-дослідну роботу, будівництво та ремонт гуртожитків та навчальних корпусів університету [18: арк. 2–3]. Серед нововведень вагоме місце зайняла виплата щомісячних стипендій студентам вищого навчального закладу. Згідно з розпорядженням Народного Комісаріату Освіти УРСР від 1940 р. стипендії надавалися 75% студентів Львівського державного університету [19: арк. 3]. Протягом 1940 календарного року на виплату стипендій студентам денного відділення було витрачено майже 5 млн. карбованців [20: арк. 3].

Поряд з реформуванням університету, з метою включення його до системи вищої школи СРСР, у навчальному закладі розпочинається формування комсомольської та партійної організацій. У листопаді 1939 р. було створено комсомольську організацію університету, яку очолив продекан Ф. Деркач. 29 грудня 1939 р. розпочався прийом студентів університету до комсомолу. 6 вересня 1940 р. відбулися перші звітні – виборчі збори комсомольської організації, яка на той момент нараховувала 156 членів [21: 23–26]. У цей же період формується університетська партійна організація. На грудень 1939 р. вона нараховувала 20 членів, а вже 1941 р. кількість комуністів університету сягнула 100 чоловік [22: 47]. Таким чином, комсомольське та партійне виховання стало неодмінним атрибутом навчального процесу.

У 1939/1940 навчальному році в університеті навчалось близько 1900 студентів [23: арк. 1]. Станом на березень 1940 р. їх нараховувалось 1835 [24: арк. 1]. Улітку 1940 р. внаслідок успішного складання вступних іспитів студентами стали ще майже 650 юнаків та дівчат. Таким чином, загальна кількість студентів на початок 1940/1941 навчального року складала понад 2300 осіб [25: арк. 1].

Для здобуття вищої освіти необхідною передумовою була наявність базової середньої освіти, яку колишні громадяни Другої Речі Посполитої могли отримати лише у гімназіях, ліцеях, приватних школах з правом публічності. На 1939 р. у Львівському шкільному окрузі, що охоплював територію Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств, існувало 138 навчальних закладів такого типу, з них 68 були державної форми власності, 73 – приватної. Переважну більшість складали польські загальноосвітні навчальні заклади – 106, українських гімназій нараховувалося лише 20, єврейських – 10, німецьких – 2. Зі 41390 учнів поляки складали понад 59%, євреї – майже 21%, українці – трохи більше 18% [26: арк. 33]. За такої ситуації наслідки антиукраїнської політики польських урядовців у сфері освіти не дозволяли українцям у повній мірі скористатися з нових можливостей. Але створення радянською владою в західноукраїнських областях системи середньої освіти рідною мовою у досить короткий час вирішило цю проблему.

Згідно із своїм соціальним походженням більшість студентів університету складали вихідці з родин інтелігенції. У 1939/1940 навчальному році їх нараховувалось 941 особа, що складало 51% від загальної кількості студентів. Збереглася їх значна частка і наступного року (49%). У порівнянні з польським періодом історії університету у досліджувані роки значно зростає кількість студентів – вихідців з робітничих родин. Якщо у 1938/1939 навчальному році вони становили 8% від загальної кількості студентів, то 1939/1940 н.р.

діти робітників вже складали 20%, 1940/1941 н.р. – майже 25%. Зростає й частка студентів – селян, якщо 1938/1939 н.р. вона складала 15%, то 1940/1941 н.р. – понад 19%. Помітною є тенденція до зменшення серед студентів університету представників колишніх панівних верств, так званих "нетрудових елементів" з 13% у 1939/1940 н.р. до менш як 7% у 1940/1941 н.р. Тобто майже у 2 рази.

Якщо розглядати соціальний склад студентства за факультетами, то тут слід зазначити, що у 1939/1940 н.р. найвища частка вихідців з родин інтелігенції була на юридичному факультеті (майже 58%), найнижча на фізико – математичному (42%), у той же час дітей робітників найбільше навчалось саме на фізико – математичному факультеті (34%), а найменше на юридичному (12%), представники селянських родин складали трохи менше 18% студентів філологічного факультету і лише 12% природничого [27: арк. 1–2].

Щодо національного складу студентства, то тут у досліджувані роки також намітилися значні зміни, пов'язані в першу чергу з новими політичними реаліями у західноукраїнському регіоні. У порівнянні з 1938/1939 н.р., протягом 1939–1941 рр. серед осіб, що навчалися в учбовому закладі, значно зросли частки представників української та єврейської національностей, у той же час значно зменшився процент студентів – поляків, що у попередній період домінували в університеті. Так, у 1938/1939 н.р. поляки складали 74% від загальної кількості студентів університету, тоді як 1940/1941 н.р. їх вже нараховувалось лише 28%. У той же час як частка українців у цей період зросла з 13% до майже 33%, євреїв – з 8% до 33% [27: арк. 11].

Найбільший процент українців був на філологічному факультеті (36%), найменший на юридичному (21%). Поляки складали більшість на юридичному факультеті (50%), у той час як на історичному факультеті їх було лише 20%. Представники єврейської національності переважали на історичному (56%) та фізико-математичному факультетах (50%), найменшою їх частка була на юридичному факультеті (26%) [27: арк. 1].

Однак, найкраще динаміка змін національної та соціальної структури студентів університету у досліджуваній період прослідковується на результатах прийому студентів – першокурсників на 1940/1941 н.р. Із зарахованих на навчання 649 студентів частка українців складала 48%, євреїв – 21%, поляків – 14%. За своїм соціальним походженням нові студенти були переважно вихідцями з родин інтелігенції – 44%, дітьми селян – 28% та робітників – 25% [27: арк. 33]. У першу чергу цьому сприяли виникнення на західноукраїнських землях системи середніх шкіл з українською мовою викладання та вільним, безоплатним доступом до них усіх соціальних верств, введення української мови викладання в університеті.

Таким чином, протягом 1939–1941рр. відбулася кардинальна перебудова найстарішого вищого навчального закладу України – Львівського університету, що була обумовлена його включенням до системи вищої школи УРСР та СРСР. У найкоротший період, протягом неповних двох років, університет був повністю зреформований у відповідності до Статуту про вищу школу СРСР. Серед позитивних моментів такого реформування є запровадження права вступу і безоплатного навчання в університеті для всіх без винятку громадян СРСР, запровадження української мови викладання в університеті, запрошення до викладацької праці в університеті видатних українських вчених. Однак, поряд з цими перевагами радянзації Львівського університету, вже у цей час були помітні і негативні тенденції нових методів керівництва учбовим закладом, що були обумовлені тотальним контролем партійно-державного апарату над сферою духовного життя суспільства: надмірна ідеологізація навчального та виховного процесу, дискримінація при прийомі до університету та навчанні у ньому представників заможних верств.

Список використаних джерел

1. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною /Ю.Ю. Сливка, В.І. Масловський, М.М. Швагуляк та ін. (Відп. ред. Ю.Ю. Сливка). – Київ, 1989. – С. 307.
2. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. (1939–1949). Збірник постанов і документів. – Київ, 1949. – С. 68, 80.
3. Львівський державний університет імені Івана Франка. Матеріали до надання статусу "національного". – Львів, 1999. – С. 9.
4. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 7а. – Арк. 1.
5. Львівський державний

університет імені Івана Франка. Каталог-довідник. – Львів, 1998. – С. 16. 6. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 2. – Арк. 1. 7. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1940. – № 2. – С. 15–16. 8. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 2. – Арк. 2. 9. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 414. – Арк. 3. 10. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 22. – Арк. 30. 11. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 22. – Арк. 3. 12. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 22. – Арк. 4. 13. Львівський державний університет імені Івана Франка. Матеріали до надання статусу "національного". – Львів, 1999. – С. 10. 14. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 4. – Од. зб. 663. – Арк. 1. 15. Вільна Україна. – 1940. – 23 травня. 16. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 4. – Од. зб. 716. – Арк. 5. 17. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 29. – Арк. 2. 18. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 302. – Арк. 2–3, 12. 19. Збірник розпоряджень та наказів Народного комісаріату освіти УРСР. 1940. – № 12. – С. 2. 20. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 302. – Арк. 3. 21. Нам партія силу дала. – Львів, 1960. – С. 23–26. 22. Львівський університет. 1661–1986. / Відп. ред. В.П. Чугайов. – Львів, 1986. – С. 47. 23. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 2. – Арк. 1. 24. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 232. – Арк. 1. 25. Там само. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 233. – Арк. 33. 26. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. I. – Київ, 1995. – С. 52–53. 27. ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп. 3. – Од. зб. 232. – Арк. 1–2.

Taras Paliy

SOVITIZATION OF LVIV UNIVERSITY IN 1939–1941 YEARS

In the article the author analyses organization changes in Lviv University as a result of sovitation policy in 1939–1941 years.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ "ВОЛИНЬ" (1941–1942 РР.)

У статті автор аналізує ідеологічні засади мельниківського крила ОУН в період Другої світової війни, викладені на сторінках рівненської газети "Волинь".

Звернення до національної проблематики сьогодні є головною тенденцією вітчизняної історичної науки. Її теоретико-методологічна розробка з-поміж іншого вимагає аналітичного осмислення попереднього досвіду в розвитку націоналістичної думки на українських територіях, зокрема інтегрального націоналізму 1930–1940 рр.

Рівненська газета "Волинь" є яскравим прикладом для вивчення світоглядних та ідеологічних засад мельниківського крила ОУН в роки другої світової війни. Вона виходила з 1 вересня 1941 р. по 7 січня 1944 р., однак лише до 22 березня 1942 р., доки вплив німецької цензури не став тотальним, на її шпальтах друкувалися матеріали з націоналістичної проблематики. Саме вони є предметом розгляду даної статті, в межах якої з'ясуємо сутність поглядів редакції газети на національне питання, зіставивши їх з іншими поширеними тоді націократичними поглядами.

Американський дослідник Д. Армстронг подає такі характеристики інтегрального націоналізму: 1) віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані усі інші, тобто тоталітаризм; 2) апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що складають націю; 3) ірраціональність; 4) наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які вважаються уособленням "волі нації"; 5) культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням "вищої біологічної життєвості нації" [1: 318]. Всі ці

риси повною мірою відображені в творах Д. Донцова та інших теоретиків українського інтегрального націоналізму, що безпосередньо вплинули на видавців "Волині".

Так, В. Штуль визначив націю як "духовно-кровну спільноту, пов'язану зі собою вузлами традиції (спільної історичної долі), мови, релігії, звичаїв і обичаїв, спільного походження, зв'язану спільною територією та оживлену одною волею створювати своє власне спільне майбутнє" [2: 2]. Така дефініція однозначно вказує на атомістичне тлумачення феномену нації, суть котрого, на думку В. Старосольського, полягає в розумінні нації як "суми, як просто збірної назви для якоїсь кількості людських одиниць, що відрізняються від других спільними собі прикметами" [3: 10]. З методологічної точки зору це є некритичним емпіризмом, оскільки опис зовнішніх явних ознак превалює над аналізом внутрішньої суті.

Нація постає позачасовою спільнотою, котра містично об'єднує минуле, сучасне й майбутнє покоління. Вона вічна, і це протиставляється обмеженості людського існування. Відтак відбувається своєрідне винесення нації за дужки, вона постає окремою субстанцією, самостійною волею, відірваною від сукупності індивідуальних волей та людського колективу. Донцовське тлумачення нації повністю перегукується зі світоглядом укладачів "Волині", так само як і його вимоги до націоналізму – зміна волі нації до життя, стремління до боротьби, романтизм, догматизм, ілюзіонізм, фанатизм, аморальність, служіння поступу, творче насильство ініціативної меншості [4: 364–388].

Співвідношення індивіда і нації визначається ієрархічним підпорядкуванням одиничної волі колективній. Абстрактне благо нації є найвищим імперативом для діяльності. Перша необхідна умова для цього – відмова від егоїстичного кар'єризму та праця кожного українця на ввіреному місці (принцип загальнонаціонального солідаризму): "Службовець повинен мало дивитися на годинник, учитель хай виповнить своє почесне завдання виховання і навчання нашої молоді до кінця. Робітник хай свою роботу сповнить чесно і сумлінно – і всі разом з однією думкою, з однією впертістю, маючи перед собою найвище завдання – працю для загалу, працю для України" [5: 2].

Окреме місце в структурі суспільства належить еліті, національному проводу. Ця верства кращих представників нації, її становий хребет наділяється найвищими повноваженнями і водночас обов'язками, освячує всі починання і цементує здобутки. Будучи моральним взірцем, є прикладом для решти, а її накази – обов'язкові до виконання, що забезпечується високою дисципліною нижніх ланок. Усе це впливає із загального гасла "нація понад усе" і встановленої шкали цінностей, де загальні норми домінують над особистою свободою, а обов'язки над правами. Тому слова А. Демо-Довгопільського про боротьбу за новий тип українця, що "перетворить в майбутньому нашу націю в незламний могутній моноліт, який буде мати один провід, одну націю, одну організацію" [: 1], вважаємо показовими для характеристики проєктованого українського суспільства як типово тоталітарного.

Скріплюючим елементом поколінь виступає національний міф та символ. Їх часте використання на сторінках газети, безперечно, є відгомін бездержавності українців, або точніше – втраченої державності. Мотиви цілком зрозумілі. Для того, щоб змінити наявний стан речей, потрібний потужний стимул, причому саме ірраціональний. Вважалося, що проблема українців не в не вмінні господарювати, організовувати власне життя, а у відсутності бажання як такого. Надмірний індивідуалізм, спрямований на задоволення власних потреб, завжди вступав у суперечність із колективними інтересами. Саме це в ключові періоди історії позначалося на підсумках визвольних змагань.

Спроба змінити ці стереотипи здійснювалася за допомогою вертикального і горизонтального прикладів. Пропаганда останнього – передового досвіду тогочасних Німеччини та Італії облишимо з огляду на інший предмет статті. Звернемося до першого, сутність котрого полягала в постановці зміщених акцентів – з минулого на сучасність, а з сучасності на майбутнє в історичному поступі української нації. У такому контексті аксіологія сучасності ніби провисає. Вона завжди постає вічним донором, Сізіфом, що ніколи не докотить камінь до вершини. А. Камю у відомому есе на цю тему вбачав у такому постійному зусиллі позитив і виправдання абсурду буття людини. Однак те, що можна за-

стосувати до індивіда, обертається численними жертвами при екстраполяції до колективної спільноти.

Уся риторика авторів "Волині" в інтерпретації національного міфу щільно затиснута між "було" і "буде". В трактуванні першого вони не оригінальні – чергове повторення знаного набору – минула велич Київської Русі, європейськість, захист цивілізації від азійських орд, прославлення героїки козацтва тощо. У. Самчук писав: "Великокняжий престіл, розмах і зріст його володінь, які простягаються на схід до Дону, на захід до Сяну, змагання з Візантією за першість за гегемонію над Чорним морем, походи Святослава Хороброго і нарешті монгольські напади – все це є писаним свідоцтвом того, що не будь у той час на Дніпрі Києва, не було б на Віслі Кракова, на Влтаві – Праги і т. д. Не було б не лише на сході Європи тих станиць європейської культури, але можна з непомильною певністю твердити, що ціла європейська культура у її сьогоднішньому цивілізаційному вияві мала б безліч страт, безліч захованого у надрах землі" [7: 1]. Таке геополітичне місце в минулому проєктує амбітні плани щодо майбутнього, в якому Україна бачилася східно-європейським гегемоном. Втім, футуристичні прогнози не затуляли актуальні проблеми тогочасності, а швидше надавали їм векторального спрямування.

Зразком спаювання трьох часових вимірів у національному бутті є стаття У. Самчука "22 січня", присвячена історичній ролі IV Універсалу. Як стверджується, його суть в "змісті, його інтенціях та його значенні, яке ось уже пару десятків літ – рік за роком веде нас через історичні хащі до того, що є все таки нашою прямою кінцевою метою. Добре. Так воно було, так є і віримо так буде. Можна, зрештою, це заперечити. Але ... хто і як потрапить заперечити це там, де воно вросло в глибину душ мільйонів і мільйонів наскрізь молодого, здорового амбітного народу?" [8: 1]

Міф як живильне середовище для підняття загального тону суспільства – річ не однозначна. Органічна потреба накладається на прагнення вирватися за його межі. Однак ірраціональність інтегрального націоналізму конче вимагає такого сакрального ядра, і навіть прагне перетворити реальний світ у віртуальний настільки, наскільки це стосується минулого і майбутнього. Багатовимірною світовою панорамою подій і звершень перетворюється на двополюсне протистояння "доброго" і "поганого", "свого" (воно завжди добре) і "чужого" (яке завжди погане). Не випадково, навіть реальні історичні постаті в інтерпретації націоналістів постають в монотонному обрамленні, втрачаючи апріорі притаманну їм суперечливість, перетворюючись або на кришталево чистих проводирів, або на безчесних злодіїв. Саме такими на сторінках "Волині" зображено князів Святослава й Володимира, гетьманів Б. Хмельницького й І. Мазепу, Т. Шевченка, М. Міхновського, захисників Крут з одного боку, а Петра I, Катерину II, Леніна, Сталіна – з другого.

Міфологізуються, а точніше демонізуються також і окремі поняття – війна, "загальна справа", державне будівництво, які актуальні на даному етапі, хоча формам і методам їх безпосереднього впровадження зазвичай притаманна цілком раціоналістична логіка, адекватна об'єктивній дійсності. Не випадково, програма дій українства з відновлення державності в умовах другої світової війни, що пропагувалася укладачами "Волині", теоретично послідовна й виважена в межах власної парадигми, хоча над її дієвістю в конкретних історичних умовах та альтернативами їй можна дискутувати. Фактично над схожою проблемою "переваги розумної чи стихійної волі" серйозно працював В. Старосольський. Всупереч тодішнім поглядам, він бачив кардинальну загрозу українському життю в усіх вирішальних ситуаціях не в недостатці стихійної, наскрізь чуттєво насаженої волі до дії, а в зловісній недостатці видючої, "розумної" й відповідальної, на довшу мету діючої волі [9: 372].

Візьмемо для прикладу бачення авторським колективом "Волині" національного ідеалу українців. В основі бандерівського світогляду лежало гасло: "Або здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї". Умови війни освячували по суті ніцшеанський ідеал воїна. На противагу цьому У. Самчук внутрішню активність особистості (це характерна риса націоналіста) спрямовує, площину мирної діяльності, самовідданої праці та самоосвіти. "Героїзм наших днів, – писав він, – досить прозаїчний: чинно й активно включатись у життя. Той герой, хто не лише візьме в руки рушницю, щоб десь героїчно загинути, але й вмє ту рушницю викувати" [10: 1]. По суті, відбувається десакралізація

міфу, в межах чого "думання категоріями Крут" означає символічне мислення, з новим смисловим навантаженням. Не винятково руйнування як мета, не язичницьке поклоніння пафосу війни, але креативність в умовах хаосу проголошується вищим проявом людської свідомості. Наскільки це було реально – інше запитання. Відомо, коли говорять гармати, музи мовчать, так само будівництво не розпочинають під час пожежі. Укладачі "Волині", як і мельниківці, в цілому виявилися заручниками власних теорій щодо побудови української державності під німецьким протекторатом, в силу чого їх ідеологія набрала незворотніх тенденцій і вимушена була еволюціонувати раціональним шляхом. Саме тому акцентувалася увага на поступовості, відкиданні радикальних кроків, пошуку рівноваги, насамперед рівноваги духу. Остання, на думку У. Самчука, полягала в реальному сприйнятті трагічної дійсності, позбавленому як надмірного оптимізму, так і глибокого песимізму щодо здійснюваних подій [11: 1].

Головною метою виступає боротьба за Українську самостійну соборну державу (акцент властивий бездержавним націям), хоча саме таку дефініцію на шпальтах "Волині" марно шукати із зрозумілих причин. Не претендуючи на системність, її упорядники накреслили цілий ряд завдань, які мали подолати неконсолідованість суспільства, наявність "провансальських" рис у темпераменті, переважання селянства у соціальній структурі, неефективність економічного укладу, відсутність монолітного проводу, регіоналізм і високий рівень русифікації сходу та півдня. Не зупиняючись у деталях, побіжно окреслимо їх: 1) об'єднавчою повинна стати ідея розбудови української держави під німецьким протекторатом, але власними зусиллями; 2) плекання героїки праці як вищої щабелі духовного розвитку; 3) "завоювання міст", урбанізація українського суспільства; 4) модернізаційний розвиток господарства за німецьким зразком; 5) подолання суперечностей в проводі націоналістичного руху, гуртування інтелігенції; 6) створення єдиної національної системи цінностей, уніфікація виховної, освітньої, спортивно-розважальної сфери. Побіжно зауважимо: всі зміни мали відбутися лише за сприятливої зовнішньої кон'юнктури. Вважалося, що внутрішніх потенцій достатньо, аби мобілізувати суспільство для великих звершень. Та це було явним перебільшенням, а частково – ігноруванням реального стану речей.

Загальнообов'язковість незалежницької ідеї породжувала питання незгодних – байдуже, більшості чи меншості. Априорно і волюнтаристично проголошена ідея протиставлялася пасивності певної частини населення. Хоча таке становище не складало серйозної проблеми для провідників руху. В дихотомічному світі інтегральних націоналістів 1930–1940-х рр. пасивність і слабодухість завжди перебуває в сфері дії "чужого", яке повинно бути фізично знищене. В умовах "демілітаризму" редакції "Волині" це означало радше придушення, витіснення в підсвідомість і примусове перевиховання. "Український націоналізм, – писав В. Штуль, – у добі свого розвитку передовсім звернув увагу на духовне перевиховання народу. На шляху свого розвитку зустрів те найстрашніше – духову пасивність власного оточення. Тому внутрішні і зовнішні прикмети націоналізму набрали загостреної непримирності, зверненої не лише проти ворогів Української Нації, але і тих внутрішніх чинників, що розкладають і знесилюють її зсередини. Завдання українського націоналізму полягає, між іншим, і в оздоровленні внутрішніх суспільних відносин, в зваленні "божниць", яким ще дотепер молиться частина збаламучених українців, і в створенні нової національної духовності та моралі" [12: 1]. Це ще одна риса тоталітарного суспільства.

Тому саме час розглянути питання співвідношення між націоналістичною та демократичною ідеологією. На сторінках "Волині", як і, власне, в багатьох пропагандистських творах націоналістичного напрямку, зустрічаємо вже згадуване протиставлення "свій" – "чужий". В. Штуль писав: "На зміну демократії – дитини XIX ст. приходять націоналізм, що в протизагаду старому ладові в основу суспільного думання і чину кладе націю" [12: 1]. Не випадково світова війна у його тлумаченні набрала ознак світоглядної революції. Власне, такий підхід критикував О. Бочковський, якому властиве модерністське тлумачення ідеї нації. Він підкреслював, що вона є "легітимною дитиною новочасної демократії" [13: 296], а основну опозицію вбачав у такому соціальному інституті, як держава [13: 300].

Прикметно, що це дійство відбувається за безпосередньої участі українців, які на боці головних провісників нового світового порядку – Німеччини та Італії борються з віджилою демократією. Подається власна версія включення нації в цей "світовий" процес. Так, у ХІХ ст. в українській історії повне домінування загальноросійських панславистичних ідей. Ослаблення їх впливу пов'язане з діяльністю "звістунів націоналістичної ідеології" – Т. Шевченка, Л. Українки і особливо М. Міхновського. Переломним став 1917 р., коли народ "запричастившись української національної ідеї, здійснив її негайно в чині" [12: 1]. Поразка визвольних змагань, що в загальному співпадає із етапами величі й занепаду нації в цілому, як не парадоксально, для розвитку інтегрального націоналізму є не менш важливою, аніж абстрактно окреслена віддалена мета, бо створює перманентні умови для його дієвості. Цей вид націоналізму не може розвиватися односторонньо, опираючись на внутрішні сили. Йому потрібна зовнішня опозиція, відчуття "чужого", адже саме на його цілком негативному фоні можна проявити власні достоїнства, які стають такими не в силу своєї вищості, а винятково через те що вони "свої". Такою зовнішньою силою в конкретному випадку стала радянська влада, яка пробудила в українському народі "настирливі відчуття окремішності, ... гін до відокремлення" [12: 1].

Все ж мусимо відзначити, що при всій відразі до демократії й комунізму, її ступінь далеко не однаковий. Безперечно, свою роль в цьому відіграли інші стереотипи: демократія – Європа, комунізм – Росія (Азія). Оскільки українці, згідно із національним міфом – європейці, а росіяни – їх найбільші поневолювачі, то, зрозуміло, що основне вістря спрямовувалося саме на Схід. Є всі підстави стверджувати, що за неприйняттям комунізму насправді прихована елементарна "стара, як світ" боротьба між націями.

Тотожність поглядів редакції "Волині" з теоретичними засадами інтегрального націоналізму очевидна. Відмінності в шляхах досягнення національного ідеалу, політичній орієнтації, зміщених акцентах стосовно ролі тих чи інших чинників не можуть вважатися визначальними. Вони лише постулюють ці погляди як специфічну форму в межах націоналістичної думки. З іншого боку, пояснюють, чому політичні супротивники в межах ідеології ОУН могли не лише конфліктувати, але й співпрацювати, в тому числі воювати пліч-о-пліч.

Критичне осмислення поглядів авторського колективу "Волині" є особливо цінним для наукового співставлення рівня розвитку суспільно-політичної думки у Волині і Галичині, регіонів, які попри спільне перебування протягом 1921–1939 рр. перебували у межах Польської держави, різнять значно глибші суперечності ментального, релігійного, аксіологічного характеру. Цей досвід може виявитися особливо цінним у розробці концептуальних проблем української регіоналістики, і, безперечно, є важливим елементом у консолідації української нації на сучасному етапі.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
2. Штуль В. Наша сила // Волинь. – 1941. – 9 листопада.
3. Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1966. – 144 с.
4. Донцов Д. Націоналізм // Твори. – Т.1. – Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 243–425.
5. Перебийніс К. Народе, помагай собі сам // Волинь. – 1941. – 2 листопада.
6. Демо-Довгопільський А. Чин і злочин // Волинь. – 1941. – 13 листопада.
7. Самчук У. Київ – серце України // Волинь. – 1941. – 28 вересня.
8. Самчук У. 22 січня // Волинь. – 1942. – 22 січня.
9. Рудко В. Чинний націоналізм: активність versus культура // Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 350–385.
10. Самчук У. Героїзм наших днів // Волинь. – 1941. – 14 грудня.
11. Самчук У. Рівновага // Волинь. – 1941. – 23 жовтня.
12. Штуль В. Демократія чи націоналізм // Волинь. – 1941. – 2 листопада.
13. Бочковський О. Вступ до націоналізму. – Мюнхен, 1991. – 338 с.

Yaroslav Seko

UKRAINIAN NATIONALISM IN THE DISCOURSE OF THE NEWSPAPER "VOLYN" (1941–1942 YEARS)

In the article the author analyses ideological position of Melnykivskyy part of OUN in the period of World War the II described on the pages of the Rivne newspaper "Volyn".

УДК 94 (477)

Костянтин Кондратюк

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автор з'ясовує величину демографічних втрат України в роки Другої Світової війни.

Роки Другої Світової війни стали жорстоким випробуванням для населення України. Уже в 1939 р., після вступу в Західну Україну Червоної армії, почалися репресивні дії органів НКВС, які зачепили всі соціальні та національні групи населення, насамперед інтелігенцію. Керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним серед своїх першочергових завдань у Західній Україні визначило швидку і повну нейтралізацію усіх явних і потенційних політичних противників. Наприкінці вересня- на початку жовтня 1939 р. були репресовані керівники українських партій: демократи Кость і Дмитро Левицькі, соціалісти-радикали Іван Новодворський і Андрій Гривняк, соціал-демократ Володимир Старосольський та багато інших [1: 215]. Одночасно проводились арешти повітових і сільських активістів. У цей час було заарештовано, розстріляно або вивезено на заслання понад 250 західноукраїнських інтелігентів [2]. Було також арештовано провідних діячів польських і єврейських політичних партій і організацій.

На початку 1940 р. пошуки ворогів набули ще ширшого розмаху. Так, станом на 15 квітня 1940 р. з установ і підприємств Львова та області звільнено 13 847 осіб, з навчальних закладів – 1820 [3: арк. 73–74]. Подібна "очистка", тобто звільнення з роботи і подальші арешти, відбувалися в усіх західних областях УРСР.

Справжньою трагедією для місцевих мешканців стали у 1940–1941 рр. депортації, тобто виселення людей з місць їх проживання як захід політичного переслідування та адміністративного покарання. Ці акції були скеровані сталінським тоталітарним режимом насамперед на руйнування структур польського державного та адміністративного апарату, попередньої системи управління та власності. Результатом такого підходу стало те, що в розряд ворогів радянської влади потрапили не лише ті, хто виступав проти неї зі зброєю в руках, а й ті, хто ставився до неї лояльно, проте критично оцінював методи її діяльності.

Першими під виселення потрапили польські осадники. В областях і районах Західної України були організовані "трійки", які розглядали справи депортованих. Ними керували начальники обласних управлінь НКВС. Адміністративне виселення здійснювалося без суду і слідства, навіть письмового звинувачення. Сьогодні вже можна говорити про доволі точно визначені дані про кількість депортованих у лютому, квітні та червні 1940 р. і в травні – червні 1941 р. За підрахунками польського історика Г.Мазура у 1940 р. із Західної України було депортовано 168900 осіб, у 1941р. – 9595 (за іншими даними – 12 371 чол.) [4: 97].

Щодо національного складу депортованих, то тут на першому місці були поляки, далі євреї та українці. Однак потрібно зазначити, що підставою для виселення був не національний критерій, а ставлення до радянського режиму: депортували тих, хто був чи міг бути його противником. На виселення у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську й Омську області Росії відправляли не

тільки польських осадників і лісників, великих землевласників, фабрикантів, а й представників інтелігенції і так званих "куркулів", тобто заможних селян.

Однією із злочинних сторінок сталінського режиму на західних теренах України були жорстокі розправи з людьми, які перебували у в'язницях. На початку німецько-радянської війни органи держбезпеки УРСР намагалися вивезти їх углиб території. Вагонів не було, натомість з Москви надійшла телеграма за підписом Л. Берії, у якій наказувалося в'язнів, що перебувають під слідством, а також засуджених за контрреволюційні злочини і тих, що скоїли розтрата у великих розмірах, розстріляти [5: 128–129].

5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіпов направив на адресу наркома внутрішніх справ Сергієнка доповідну записку, в якій зазначав, що "у в'язницях Львівської області розстріляно 2464 в'язні, звільнено 808, переважно звинувачених у побутових злочинах. Усі розстріляні були закопані у ями, вириті у підвалах в'язниць, а у м. Золочеві – в саду". Далі Філіпов сповіщав, що "у двох в'язницях Дрогобицької області, у містах Самбір і Стрий розстріляний 1101 в'язень; у в'язницях Станіславської області розстріляно 1 тис., міста Луцька – 2 тис., у Ковелі – 194, у Дубно – 260; із Чорткова Тернопільської області було евакуйовано 954 в'язні, по дорозі при спробі втечі розстріляно решту етапованих – 764 в'язні [6: 262–263]. Отже, у червні – липні 1941 р. у тюрмах західних областей України було розстріляно понад 8 тис. осіб.

З не меншою жорстокістю діяв угорський режим у Закарпатті. Уже з кінця березня 1939 р., після того, як угорська армія захопила Закарпатську Україну, тут розпочався всеохоплюючий наступ на українофілів. Сотні їх було розстріляно, тисячі заарештовано. За роки війни із Закарпаття вивезено у концтабори 183 395 чол. З них загинули – 114 982 особи. Серед жертв було все єврейське населення краю [7: 24].

Особливо болючими і тяжкими були людські втрати в період нацистської окупації, яка сягнула в Україні вершини жорстокості. Згідно з расовою доктриною нацистів усі слов'яни були людьми другого сорту, і їхня роль зводилася до того, щоб служити німецькій расі. Гітлер і більшість його оточення по партії вважали Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії, а українців – майбутніми рабами німецьких колоністів. Перші перемоги утвердили переконання Гітлера в тому, що йти на поступки українцям немає потреби. Тому, коли настав час призначення нацистського правителя України, Гітлер вибрав Еріха Коха – адміністратора, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Про реакцію Коха на отримане призначення свідчить промова, звернена до його штабу після приїзду на Україну у вересні 1941 р.: "Мене знають як жорстокого собаку. Саме тому мене призначено райхскомісаром України. Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення".

Дуже швидко настанови рейхскомісара знайшли своє втілення. Восени 1941 р. німці стали проводити заходи, що глибоко позначилися на всьому населенню України. Е. Кох вирішив, що найефективніше експлуатувати сільське господарство України можна шляхом збереження колгоспів – хоч цього разу під контролем німців, у дещо зміненій формі та під іншою назвою. Кох зменшив прибутки селян і зажадав, щоб вони працювали від світанку до смерку. Така експлуатація допомагає пояснити той факт, що 85% усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій вивозилися з України [8: 405–406].

Страхітлива жорстокість нацистської влади проявлялася також у ставленні до міського населення та інтелігенції. Кох різко обмежив надходження продуктів харчування у міста, стверджуючи, що українські міські центри непотрібні. У майбутньому німці планували перетворити Україну на цілком аграрну країну, а в даний момент Німеччині самій були потрібні ті продукти, що їх споживали українські міські мешканці. В результаті голод став звичайним явищем, а багато жителів міст були змушені перебиратися на село. У Харкові, населення якого під час приходу німців налічувало 700 тис., за всю війну для роботи в Німеччину було вивезено 120 тис. мешканців, 30 тис. розстріляно й 80 тис. померли від голоду [9: 407]. За роки війни майже 200 тис. чол. втратила Одеса, 100 тис. – Рівне [10: 325].

Жертвами голоду і холоду в Києві стали відомі професори: М. Даміловський, Г. Іваницький, В.Лозницький, М.Левитський – загалом близько 30 осіб. У Харкові загинули 1 академік, 21 доктор наук, 37 викладачів вищих навчальних закладів. Масові розстріли інтелігенції стали буденним явищем, а будь-який супротив карався безоглядним терором. У Києві на початку 1942 року були розстріляні поетеса Олена Теліга, поет Іван Ірлявський, редактор газети "Українська дійсність" Іван Рогач, інші учасники похідних груп ОУН.

Найхарактернішою ознакою, що свідчила про природу нацистського режиму, було ставлення до євреїв і військовополонених. Уже в перші дні окупації спеціальні підрозділи СС – айнзатцкоманди і зондеркоманди – розпочали нищення євреїв у західноукраїнських землях. У Львові за кілька днів розстріляно 7 тис. дорослих і дітей. Пізніше через Львівське гетто пройшло й загинуло 236 тис. осіб.

Гітлерівці почали "остаточне вирішення єврейського питання". Вони позбавили євреїв усіх прав і власності, замкнули у великих резерваціях – гетто, звідки поступово вивозили до спеціальних концтаборів, де знищували у газових камерах і печах, розстрілювали. В Україні було створено десятки гетто для євреїв. Лише протягом кінця вересня – початку листопада 1941 р. у Бабиному Яру було розстріляно понад 57 тис. євреїв Києва [11: 324].

Свій "Бабин Яр" був майже у кожному місті України. Всього в перші місяці окупації жертвами нацистів стали 850 тис. українських євреїв.

Впевнені у перемозі, поспішаючи ліквідувати "надлишок" слов'ян, нацисти позганяли військовополонених у 150 оточених колючим дротом таборів, де вони без даху над головою вмирили від голоду, холоду та хвороб. Нерідко німці просто страчували захоплених солдатів. Як наслідок, до кінця війни на Україні загинуло майже 1,3 млн. радянських полонених [12: 16].

Планове нищення населення України було частиною державної політики рейху. За найменші порушення режиму, прояви непокори без суду і слідства розстрілювали, вішали, кидали у в'язниці. Сотні тисяч українців вивезено у так звані фабрики смерті – концтабори Освенцін, Майданек, Бухенвальд та ін.

Окупанти впровадили систему заручників. За діяльність партизан, повстанців або підпільників розстрілювали сотні невинних людей. Особливо жорстоко розправлялися нацисти з мирним населенням північних районів України, охоплених партизанським і повстанським рухом. У ході широких каральних операцій дотла спалено 215 українських сіл, більшість їхніх мешканців загинули. Зокрема, в Рівненській області налічувалося 176 повністю спалених сіл, Сумській – 128, Волинській – 97, Чернігівській – 51 село [13: 61]. 29 квітня 1943 р. фашистські карателі дотла спалили село Молотків Ланівецького району Тернопільської області, знищивши при цьому 617 жителів [14: 330]. У липні 1943 р. німці жорстоко розправилися з мешканцями с. Сьомаки Старосинявського району Хмельницької області. Лише за те, що в ньому зупинилися під час рейду партизани. Щоб не приймати бій у селі, партизани відступили у ліс. Але, незважаючи на це, гітлерівці спалили 164 хати, перед тим загнавши до середини мешканців. Живцем було спалено 184 жінки і дитини [15: 527].

Деякі подробиці про сваволю окупаційних властей знаходимо у звіті, надісланому В.Кубійовичем генерал-губернаторові Гансу Франку. Звіт є свідченням глибоко корумпованої системи третього райху, за якої владу отримували люди, що надто швидко втрачали здоровий глузд, коли здобували можливість розпоряджатися чужим життям та смертю. Вони не визнавали ні моралі, ні етики, ні простого людського розуміння, не кажучи вже про елементарну гідність. Одне слово, поведінка німецьких властей свідчила про їхню повну моральну деградацію.

Професор В.Кубійович наводить численні приклади бузувірства окупантів. Зокрема, він пише: "29 січня 1943 р. у селі Сумин страчено 45 українців, серед них 18 дітей віком від 3 до 15 років. 2 лютого 1943 р. страчено 19 українців у селах Панків та Шаровода, серед них 8 дітей віком від одного до 13 років" [16: 249].

Всього ж протягом окупації України жертвами нацистів стали 4,5 млн. чол. цивільного населення (вбитих і зниклих безвісти) [17: 561].

Дуже великими були втрати на фронтах. Сьогодні уточнено, що військову форму в 1941–1945 рр. вдягнули не 4,5 млн. чоловік, як вважалося досі, а понад 7 млн. громадян України [18: 561]. На початковому етапі війни, неспроможне реально оцінити ситуацію на фронті, верховне командування СРСР категорично вимагало від військ будь-якою ціною зупинити противника, перейти в наступ. Як наслідок цілі армії гинули в оточеннях.

У 1943–1944 рр., коли відбувалося звільнення України від окупантів, польові військомати мобілізували до лав Червоної армії понад 3 млн. українців. Невишколених, їх одразу кидали у бій, що призводило до величезних втрат. В "Історії міст і сіл УРСР. Тернопільська область" наведені дані про загиблих на фронтах майже у кожному населеному пункті. Так, у селі Постолівка Гусятинського району мобілізовано до лав радянської армії 267 чол., загинуло на фронті 92; у селі Садки Заліщицького району мобілізовано 216 чол. – загинуло 134; у селі Великий Кунинець Збаразького району мобілізовано 218 чол. – загинуло 137; у селі Лідихів Кременецького району мобілізовано 340 чол. – загинуло 225 [19: 248, 278].

В радянській історіографії стверджувалося, що на фронтах загинуло 1,3 млн. жителів України [20: 71]. Ця цифра виводилася з того, що у 1950 р. на Україні було 1,3 млн. родин, які отримували пенсії за загиблими на фронті членами сім'ї.

Сучасні підрахунки дозволили вченим уточнити цю цифру. Встановлено, що Україна втратила близько 4,1 млн. чол. військового персоналу (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки) [21: 561].

Під час війни значних втрат зазнала ОУН і УПА. Так, у липні 1941 р. у Кракові були арештовані С.Бандера з групою провідників ОУН, а у Львові – Я.Стецько та кілька міністрів уряду. Усіх вивезено до Берліна. Від них вимагалось скасувати Акт 30 червня 1941 р. Оскільки вони відмовились, їх ув'язнили в концтаборі Заксенгаузен, а по всій Україні розгорнулися масові арешти і розстріли членів ОУН бандерівського крила. Всього восени 1941 р. німці арештували в Україні понад 2 тис. членів ОУН [22: 391].

Особливо масові арешти оунівців гітлерівці провели у 1942 р., коли сотні підпільників опинилися у тюрмах і концтаборах, багато з них було розстріляно. Масові арешти відбулися у Києві, Львові, Сумах, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Рівному. Арешти проведено також у містах Німеччини, де було арештовано понад 200 осіб [23: 94].

Влітку 1943 р. значно активізувала діяльність Українська повстанська армія. Від німців було очищено велику територію трикутника Ковель-Рівне-Сарни. Німецька адміністрація, стривожена активністю УПА, вирішила розгромити її основні сили. Окремі військові операції переросли у великий серпневий наступ. Проти повстанців було кинуте 10 тис. німецьких жандармів, 10 моторизованих батальйонів з артилерією, танками і літаками. У ході боїв і сутичок було вбито і поранено 1237 вояків УПА [24: 65].

Ще більшої втрати зазнала УПА від сталінського тоталітаризму. Для протидії УПА було залучено війська НКВС – НКДБ, що діяли за підтримки підрозділів Червоної армії. Менш ніж за рік, до кінця 1944р. у Львівській, Рівненській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській та Чернівецькій областях органами НКВС проведено майже 6,5 тис. бойових операцій, у ході яких вбито 57,4 тис. чол. [25: 42].

Великий удар по генофонду української нації завдало примусове вивезення на роботи до Німеччини 2,4 млн. юнаків і дівчат віком від 15 років і старших – молодого цвіту народу. Найбільше було забрано з Донецької області – 252,2 тис., Дніпропетровської – 176,3 тис., Полтавської – 175 тис., Запорізької – 174, 4 тис., Львівської (разом з Дрогобицькою) – 170, 4 тис., Київської – 170 тис. чоловік [26: 96–97]. Багато депортованих померли в неволі від важких умов праці та недоїдання, частина вцілілих після розгрому Німеччини не наважувалася вертатися на батьківщину, боячись сталінського режиму. Масове насильницьке вивезення населення було віднесено Міжнародним воєнним трибуналом у Нюрнберзі до військових злочинів і злочинів проти людства.

Як відомо, українці воювали у складі армій інших країн антигітлерівської коаліції. Коли восени 1941 р. під тиском Західних Альянтів Сталін дозволив формувати на території СРСР польську армію генерала В.Андерса, щоб вирватись з таборів, до неї вступили більше як 10 тис. українців – уродженців Галичини та Волині, які згодом брали участь у битвах на теренах Італії. Так, у боях у травні 1944 р. за Монте Кассіно взяв участь 2-й

Польський корпус, сформований на базі армії під командуванням генерала В.Андерса. Дорогою ціною було взято Монте Кассіно – у жорстоких боях загинуло 923 вояки. Серед загиблих було близько 80 українців [27: 159]. 11 тисяч українців Закарпаття визволяли рідний край у складі Чехословацького корпусу генерала Л. Свободи. На Західному фронті воювали з нацистами українці у складі армій Канади (35–40 тис.), США (5–10 тис.), Франції (7 тис.) [28: 339]. "У гігантському протиборстві другої світової війни українці взяли масову участь – писав письменник Мирослав Небелюк. – Перейдіть лише цвинтарі полеглих у Нормандії, огляньте жертви великого союзного десанту на побережжях Франції і на вояцьких хрестах знайдете стільки українських прізвищ, що вам зробиться соромно за весь так званий культурний світ, для якого не існує Україна, хоч українська кров лялася під англійським, канадським, американським та яким хочете іншим прапором за спільні ідеали..." [29: 7–8].

До історичних втрат за період війни слід додати викликане нею зменшення народжень і підвищення "природної смертності". За оцінкою ЦСУ УРСР, природний приріст населення за роки гітлерівської окупації дістав відємний вираз у 1 млн. 471 тис. чоловік. Народилося 1 млн. 152 тис., померло "через природні причини" 2 млн. 623 тис. чоловік [30: 16].

Усі ці причини призвели до важких демографічних втрат України. В 1946р. порівняно з 1941 р. населення східних областей республіки зменшилося на 19,4 %, західних – на 29 %. Численніші втрати в західних областях пояснюються практично повним знищенням єврейського населення, втечею в корінну Польщу частини польського населення і його насильницьке переселення в 1944–1945 рр., тифом узимку й навесні 1944 р., гострою внутріполітичною збройною боротьбою. У середньому по Україні скорочення населення становило 22%.

Отже, втрати України у людях виявилися найбільшими серед усіх держав – учасниць другої світової війни. Загальні жертви воюючих країн становили 50 млн. вбитими, з них 21, 8 млн. військових та 28, 2 цивільних. Відповідно Україна втратила близько 4,1 млн. чол. військового персоналу і 4,5 млн. чол. цивільного населення окупованих територій, всього 8, 6 млн. осіб.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 215.
2. Краківські вісті. – 1942. – 22 березня.
3. Державний архів Львівської області. – Ф. Р-3. – Оп. 1, спр. 4. – Арк.73–74.
4. Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т.4. – С.97.
5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн.1. – К., 1994. – С. 128–129.
6. Там само. Кн. 2. – С. 262–263.
7. Довганич О. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. – Ужгород, 1995. – С.24.
8. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 405–406.
9. Там само. – С. 407.
10. Турченко Ф. Новітня історія України. – Ч. I. – К., 1994. – С.325.
11. Історія України. Вид.3–є. – Львів, 2002. – С. 324.
12. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 40–х рр. ХХ ст. // Український історичний журнал. –1990. – №2. – С.16.
13. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К., 1973. – С. 51; там само., Сумська область. – К., 1973. – 61; Там само. – Чернігівська область. – К., 1972. – С. 61.
14. Земля Тернопільська. Туристичний путівник. – Тернопіль, 2003. – С. 330.
15. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.527.
16. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – К., 1993. – С.249.
17. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945.- К., 2000. – С.561.
18. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвовність. – К., 1997. – С.561.
19. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. – К., 1973. – С.248, 278, 137, 395.
20. Брицький П. Україна в другій світовій війні. – Чернівці, 1995. – С. 71.
21. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. – К., 2000. – С.561.
22. Історія України. – Вид.3–є. – Львів, 2002. – С. 319.
23. Брицький П. Вказана праця. – С. 94.
24. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 рр ХХ ст. – Львів, 2000. –С.65.
25. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – С. 42.
26. Макарчук С. Український етнос. – К., 1992. – С.96–97.
27. Україна – Польща: важкі питання. – Т.9. – Луцьк, 2004. – С.159.
28. Історія України. – Вид. 3–

є. – Львів, 2002. – С.339. 29. Небелюк М. Під чужим прапором. – Париж–Ліон, 1951. – С.7–8. 30. Перковський А., Пирожков С. Вказана праця. – С.16.

Kostyantyn Kondratyuk

DEMOGRAPHIC LOSS OF UKRAINE IN THE PERIOD OF WORLD WAR THE II

In the article the author defines the amount of demographic loss of Ukraine at the period of World War the II.

УДК 94 (477)

Володимир Старка

АНТИНАЦИСТСЬКА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ "ДИСТРИКТУ "ГАЛИЧИНА" В ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття розкриває основні аспекти антинацистської боротьби українського національного підпілля в часи Другої світової війни на території дистрикту "Галичина".

Уже 60 років минуло відтоді, коли було звільнено Україну від нацистських загарбників. Проте й досі в українському суспільстві не вщухають суперечки щодо того, кого ж вважати учасниками антинацистської боротьби, а кого – колаборантами.

Зміни, що відбулися у суспільному житті нашої держави, актуалізували проблему всебічного вивчення і переосмислення історичного шляху українського народу, – глибокого і правдивого висвітлення його героїчної боротьби за свободу і благополуччя.

В обґрунтуванні наукових висновків і оцінок подій буремних 40–х років ХХ ст. першочергове значення має з'ясування і визнання внеску у спільну перемогу над нацизмом різних сил, які брали участь у боротьбі проти окупантів.

Однією із сторін, що боролася з нацистськими окупантами на території Східної Галичини, були збройні загони українського національного підпілля.

Незважаючи на те, що присвячених історії українського національно-визвольного руху публікацій є чимало, досліджень, присвячених антинацистській боротьбі, майже немає.

Взагалі, фактологічний матеріал з даної тематики розкиданий по різних джерелах та публікаціях, і, щоб відтворити весь процес антинацистської боротьби, треба зібрати досить розрізнену інформацію.

Загалом історіографію даного питання умовно можна розділити на три групи. До першої відносимо історико-мемуарні дослідження українських істориків з діаспори, котрі зачасти самі були учасниками національно-визвольних змагань. Серед них можна виділити працю П. Мірчука "Українська повстанська армія" [12], та "Історія Українського війська" [7]. Певні відомості можна почерпнути із академічних багатотомних видань "Літопис УПА" [11], "Енциклопедія Українознавства" [6]. Дані про події, що мали місце в окремих регіонах, містяться в територіальних історико-мемуарних збірниках типу "Бережанська земля" [1], "Підгаєцька земля" [16], та ін. Загалом діаспорна література має один огріх, в своєму загалі вона має тенденційний характер в залежності від того, до якого крила ОУН належав автор публікації.

Другу групу становлять праці, які побачили світ за часів УРСР і мають яскраво виражену ідеологічну спрямованість проти ОУН та УПА і показують учасників українського національного підпілля як німецьких союзників та ворогів українського народу. Подібні думки представлені в академічному багатотомному виданні "Історія УРСР" [8] та в багатьох тогочасних

публікаціях. Яскравим прикладом агресивного несприйняття національно-визвольного руху та боротьби УПА проти німецьких окупантів є книга К.Е. Дмитрука "С крестом и трезубцем" [5]. Перелік подібних праць можна продовжувати.

Третю групу становлять дослідження, які написані в часи незалежної України. Серед них можна виділити дослідження А. Русначенка "Народ збурений" [17] та Ю. Киричука "Нариси з історії національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття". Антинацистській боротьбі українського підпілля присвячена робота А. Боляновського "Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік." [2].

Метою даної статті є висвітлення основних передумов та етапів антинацистської боротьби українського національного підпілля.

Хронологічні рамки даного дослідження охоплюють період з червня 1941 р. (часу початку радянсько-німецької війни) і до жовтня 1944 року (часу остаточного звільнення українських земель від нацистських окупантів).

Під терміном українське національне підпілля ми розуміємо всі його складові частини, а саме військові загони, створені Організацією Українських Націоналістів (Мельника) (далі ОУН (м)), Організацією Українських Націоналістів (Бандери) (далі ОУН (б)), та структур Української Народної Самооборони (далі УНС).

Позиція українського національного підпілля щодо нацистських військ, котрі окупували територію західноукраїнських земель в червні 1941 року, не була сталою і змінювалася протягом окупаційного періоду. Умовно настрої українського національного підпілля можна розділити на три етапи. Перший – тривав з червня 1941 до вересня 1941 року і характеризувався доброзичливим ставленням до окупаційних військ, другий – з осені 1941 до середини 1943 року, позначився напруженням у стосунках українського підпілля і нацистських окупаційних військ, і третій етап – друга половина 1943 – 1944 років характеризується переходом до відкритого збройного протистояння підрозділів українського національного підпілля з частинами нацистських окупаційних військ. Цей поділ є досить умовним, адже на кожному з етапів біли факти як співпраці, так і збройного протистояння.

На першому етапі українські національні політичні структури, репрезентовані на території Східної Галичини двома течіями ОУН, сприймали німецькі війська як союзників і визволителів українських земель від Радянської окупації. Це підтверджують і тези, записані в "Акті проголошення Української державності" від 30 червня 1941 року. Де зокрема в третьому пункті йшлося: "Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу..." [10: 504, 18: 12]. На підтвердження цього пункту українські національні збройні загони, сформовані на початку радянсько-німецької війни, проводили активну боротьбу із частинами червоної армії, а також радянськими партизансько-диверсійними групами [4: арк. 1, 18: 101].

Місцеве західноукраїнське населення зустріло нацистські війська прихильно. Загальні настрої, що панували в західноукраїнських областях, добре виражають слова українського священика із с. Романів на Волині: "Радість панує поміж населенням. Всі сходяться до купи, ... вітаються, як на Великдень. Коло церкви... населення обсилає німецьких солдатів квітами, а німці віддячують цукерками й папіросами" [9: 10]. Ці слова підтверджують донесення німецьких офіцерів, в одному з яких зазначалося: "...з приходом військ їм зразу почали приносити молоко, яйця й інші продукти, які були віддані солдатам безкоштовно й цілком добровільно" [10: 520].

Цю ідилію зруйнували дії окупаційної влади, котра, у відповідь на проголошення українськими силами незалежності, провела у липні 1941 року арешти керівництва і членів ОУН, а в серпні від'єднала Східну Галичину від решти українських земель, створивши дистрикт "Галичина".

Відповідь українського підпілля не забарилася. Почали поширюватися антинімецькі листівки, котрі закликали виступати проти від'єднання Східної Галичини і розгортати підпільну діяльність [10: 519].

Були і більш радикальні заклики. Брат С. Бандери Василь закликав до "Зброї! Потрібно відплатити брехунам-німцям" [9: 15].

У вересні 1941 року було скликано I надзвичайну конференцію ОУН (б). Керівництво організації вирішило проводити антирадянські та антинімецькі агітацію, проте про перехід до відкритої антинацистської боротьби не йшлося [10: 189, 9: 20–21].

Мельниківці, на відміну від бандерівців, поводити себе щодо німців стримано.

Восени 1941 року звіти німецької поліції та служби безпеки зарясніли тривожними повідомленнями про недоброзичливе ставлення бандерівського крила ОУН до окупаційної влади.

Початок антинацистської боротьби з боку українського національного підпілля стримував і такий психологічний чинник, як позитивна налаштованість місцевого населення до окупаційних військ на початку війни. Ще з середини 1930-х років українські національні сили вели пропаганду, що за допомогою німецької армії можна буде відновити Українську державність. І після кількарічної психологічної обробки населення за два місяці переагітувати людей на протилежні настрої досить важко.

В даній ситуації доля зіграла з керівниками українського національного руху злий жарт. Масовий терор місцевого населення з боку окупаційних військ, примусові вивози на роботу до Німеччини, вигляди концентраційних таборів з військовополоненими та єврейські гетто справляли гнітюче враження на місцеве населення. Як не парадоксально це звучить, окупаційні війська провели набагато кращу антинацистську агітаційну роботу з місцевим населенням, ніж це робили активісти українського підпілля.

Крім того, потрібно пам'ятати про радянську партизанку, яка на цих теренах з перших днів вела антинацистську боротьбу і своїми діями викликала терор окупантів стосовно місцевого населення, що викликало з одного боку неоднозначне ставлення до радянських партизанів, а з другого боку посилювало бажання людей боротися з окупантами.

Тому на початок 1942 року політичному керівництву українського національного підпілля потрібно було вживати більш радикальних засобів, щоб не опинитися на задвірках народного опору, і щоб мирне населення не потрапило під вплив радянського, а в деяких місцевостях польського антинацистського підпілля.

В квітні 1942 року в околицях Львова було проведено Другу конференцію ОУН (б), учасники якої засудили політику німецького окупаційного режиму на Україні, проте не закликала народні маси до активної антинацистської боротьби, натомість пропонувалося виступати проти радянського партизанського руху [11: 50–52].

Позиції керівництва ОУН (М) у плані антинацистської боротьби розділилися. А. Мельник, висловлюючи критичні зауваження стосовно політики нацистів на Україні, намагався не ввійти в конфлікт з вищим нацистським керівництвом [20: 132]. Натомість інший керівник ОУН (м) О. Кандиба на території України намагався організувати збройне підпілля для боротьби з ворогом. З ініціативи О. Кандиби на Крем'янецьчині влітку 1942 року було створено партизанські загони для боротьби з нацистами [3: 23].

Виходячи з постанов Другої конференції, керівництво ОУН розраховувало максимально довго стримувати збройні сутички з нацистськими окупантами і готуватися до загальнонаціонального повстання. В ці плани внести корективи змусили партизанські дії радянських та польських сил. Наприкінці листопада 1942 року відбулася військова конференція Проводу ОУН, учасники якої вирішили негайно приступити до створення підпільних сил. Ця поспішність ґрунтувалася і на страху втратити контроль на лісистими місцевостями західноукраїнських областей, які швидкими темпами намагалися оволодіти радянські та польські партизани [15: 86–87].

Вимоги радикального крила ОУН (б) до рішучих антинімецьких дій привели до того, що 17–23 лютого 1943 року скликано III конференцію ОУН (б). На ній критикували М. Лебедя за стримування ним антинацистської боротьби організації. Член головного проводу ОУН (б) М. Степаняк запропонував розпочати масове збройне повстання проти німців, поки вони не відступлять з України. На його думку, це мало розвінчати радянську пропаганду про співпрацю українських націоналістів з нацистськими окупантами. Учасники проголосували проти, оскільки, на їх думку, організація була не готова до збройної боротьби [9: 56, 15: 88].

Навесні 1943 року збройні загони українського підпілля розпочали антинацистську боротьбу на території Волині.

Це можна пояснити тим, що Волинь входила до складу "Рейхскомісаріату Україна", де окупаційний режим був більш жорсткішим ніж в східній Галичині.

У середині червня 1943 року антинацистські дії українського підпілля поширилися з Волині на територію східної Галичини.

У звіті німецького військового командування від 17 червня 1943 року сказано, що загін чисельністю 200 чоловік, що називає себе "Українська Національна Армія", напав на державні маєтки в Кам'яно-Струмилівському районному старостві [2: 175].

Слід відзначити, що антинацистську боротьбу в дистрикті "Галичина" розпочали структури народної самооборони, котрі були сформовані на початковому етапі Радянсько-Німецької війни для захисту місцевого населення від мародерів і бандитських формувань, часто співпрацювали з окупантами в плані наведення порядку в селах [3: 24]. Проте терор окупаційної влади змусив учасників самооборонних відділів перейти до активної антинацистської боротьби.

На Львівщині загони Української Народної Самооборони (далі УНС) в липні 1943 року напали на німецький гарнізон в с. Старі Броди, в результаті чого загинуло 2 німецькі солдати [2: 176].

Інколи місцеві керівники Української народної самооборони за власною ініціативою проводили антинацистські акції. Так, наприклад напад загону УНС під керівництвом Дмитра Суслинця ("Буйтур") на карний табір для українців біля Скольного (Дрогобиччина – Авт.), здійснений в ніч з 7 на 8 липня 1943 р., не був санкціонований вищим керівництвом. Після з'ясування всіх обставин цієї акції, обласний провід українського національного підпілля схвалив дії загону УНС, хоча надалі заборонив проводити активні військові дії, до набуття належного військового вишколу [13: 61–63].

Інколи авторство диверсійного акту досить важко встановити. Так, за одними даними, влітку 1943 року боївка під керівництвом "Топіра" здійснила диверсію на залізниці Підвисоке–Потутори, щоб перешкодити доставці німцями боєприпасів на фронт. За іншою версією, диверсію вчинила група ковпаківців, яка в той час поверталася з рейду, маскуючись під відділ УПА [1: 478].

В цей час мало місце і протистояння між військовими загонами ОУН (м), та структурами ОУН (б). В своїх листівках мельниківці закликали до боротьби з окупантами, проте не вступати до загонів бандерівців [9: 78].

Найвідомішими акціями мельниківського підпілля були напади на німецькі об'єкти у Ланівцях та Шумську на початку 1943 року [3: 24].

Активізація українських збройних структур в плані антинацистської боротьби, а також перемоги радянської армії під Сталінградом та на Курській дузі, активні дії радянської партизанки в західноукраїнських областях, змусили керівництво українського національного підпілля переглянути свою позицію стосовно нацистських окупантів.

З 21 по 25 серпня 1943 року у с. Слобода Золота Козівського району Тернопільської області відбувся III Надзвичайний Великий Збір ОУН (б). Саме цей збір дав офіційний дозвіл на збройну боротьбу українських національних сил з нацистськими окупантами [11: 135–136].

Крім цього, керівництво ОУН (б) вирішило підпорядкувати собі всі військові структури, що вели збройну боротьбу з нацистами.

Так, протягом липня–серпня 1943 року більшість мельниківських загонів була роззброєна відділами бандерівського крила ОУН. Такі дії відіграли негативну роль в плані розвитку антинацистської боротьби українського національного підпілля, оскільки було втрачено монолітність. Окремі підпільні структури, скривджені бандерівцями, вважали більшим злом діяльність бандерівських структур, ніж німецький окупаційний режим [3: 24].

Про посилення антинацистської боротьби з боку українського національного підпілля свідчить зворотні дії окупантів. У жовтні 1943 р. в дистрикті "Галичина" було запроваджено інститут заручників [9: 75].

В 1944 році антинацистські акції продовжувались, сутички між загонами українського національного підпілля і нацистських військ відбувалися мало не кожного дня в різних районах Східної Галичини [19: 21–29].

Наприклад, 11 лютого 1944 р. біля с. Пацикова Станиславського р-ну прийшло до перестрілки між німцями й групою повстанців. Один повстанець загинув, а двох було поранено. Після цього самі німці потрапили в засідку своїх гестапівців. У перестрілці між собою загинуло 8 німців, де між раненими мав бути шеф гестапо [19: 33].

27 січня 1944 року УНС було включено до складу УПА і з неї утворено армійську групу УПА-“Захід” [17: 121].

Попри збройну боротьбу, представники українського національного підпілля вели переговори з керівництвом нацистської армії, в ході яких, в обмін на безперешкодний відступ та продовольство, нацисти віддавали українським підпільникам зброю [14: 88]. До такого кроку керівництво українського спонукала та обставина, що з відходом німців боротьба за відновлення української державності не припиниться і потрібно було при зручній нагоді поповнити запаси зброї.

Таким чином, ведучи мову про антинацистський фронт в бойовій діяльності українського національного підпілля, потрібно відзначити, що протягом окупаційного періоду ставлення українського національного підпілля до нацистських окупантів змінювалося. Першим чинником, що зумовив перехід до антинацистської боротьби, була політика окупаційної влади щодо місцевого українського населення і представників українського політикуму. Другим чинником виступили перемоги червоної армії і “ініціатива знизу”. Немалу роль в розгортанні антинацистської боротьби відіграла конкурентна боротьба за опанування лісовими масивами між українським національним підпіллям і радянськими та польськими партизанами.

В цей період керівництво українського національного руху, особливо бандерівського крила, допустило ряд помилок. Найбільшою – було роззброєння мельниківських та інших підпільних структур, які вели антинацистську боротьбу. Це послабило антинацистський фронт боротьби українського національного підпілля.

Загалом можна стверджувати, що загони українського національного підпілля зробили свій внесок у спільну перемогу над німецьким нацизмом і звільнення території України від нацистських окупантів.

Список використаних джерел

1. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – 389 с. 2. Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / голова редколегії Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11) / інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – С.164–184. 3. Бондаренко Кость. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та Галичині в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. – Том 3. – Варшава, 1998. – С. 15–32. 4. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р. 3432. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк.1. 5. Дмитрук К.Е. С крестом и трезубцем. – М.: Политиздат, 1980. – 224 с. 6. Енциклопедія українознавства. Т. 9. перевидання в Україні. – Львів, 2000. – С. 3377–3381. 7. Історія українського війська. Друге доповнене видання. Клуб приятелів української книжки. – Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. – 832 с. 8. Історія УРСР. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.) відповідальний секретар тому В.І. Клокав. – К.: “Наукова думка”. 1977. – 534 с. 9. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – 304 с. 10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 658 с. 11. Літопис УПА. Т.24. Ідея і чин. Орган провodu ОУН 1942–1946. Передрук підпільного журналу. – Львів: Видавництво літопис УПА, 1995–1996. – 590 с. 12. Мірчук П. Українська повстанська армія. Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен). – Львів, 1991. – 319 с. 13. Мороз В. Українська народна самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – 2000. – № 6. – С. 54–72. 14. ОУН і УПА у другій світовій війні // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 87–92. 15. Патриляк І. внесок ОУН і УПА у справу визволення України від нацистів // Визвольний шлях. – 2004. – № 10. – С. 80–96. 16. Підгаєцька земля. Історично-мемуарний збірник. Гол. Редактор проф. Тарас Гунчак. Головний комітет Підгаєчан. – Детройт, Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто. 1980. – 744 с. 17. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – Київ: Пульсари, 2002. – 519 с.: іл. 18. Українське

державотворення. Акт 30 червня 1941 р. збірник документів і матеріалів. / під заг. ред. Я. Шашкевича і Василя Кука. – Львів–Київ: "Піраміда", 2001. – 556 с. 19. Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр. Частина друга. – Видання Закордонних Частин ОУН, 1957. – С. 21–39. 20. Стародубець Г. Внутрішньополітичні конфлікти в ОУН, як один із гальмівних чинників розвитку українського антифашистського руху опору в 1942 році. // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Вип. VII. Сер: Історія. Збірник наук. праць. / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 1998. – С. 127–137.

Volodymyr Starka

ANTIFASHIST STRUGGLE UKRAINIAN NATIONALISTS UNDERGROUND IN TERRITORY "DISTRIKT GALICHINA" DURING THE SECOND WORLD WAR

Clause opened the basic aspects of antifascist struggle Ukrainian nationalists underground during the second world war in territory "Distrikt Galichina".

УДК 94 (477.8)

Василь Гулай

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1943–1944 РР.

У статті автор аналізує політичні орієнтації в умовах загострення міжнаціонального протистояння в Західній Україні на завершальному етапі Другої світової війни. Отримані наукові результати можуть бути використані для дослідження історії міжнаціональних відносин в Україні.

Впродовж останнього десятиліття тема українсько-польських відносин в роки Другої світової війни стала об'єктом постійної уваги істориків обох країн [1]. Разом з тим використання сучасної методології етнополітологічного дослідження для аналізу стосунків українців та поляків на території Західної України в складний та драматичний період їхнього співжиття тільки починається [2: 60–66].

Метою роботи є характеристика підходів до українського питання керівництва польського військово-політичного підпілля в Західній Україні в 1943–1944 рр.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних дослідницьких завдань: аналізу основних концепцій етнополітичного самоствердження, що побутували в середовищі польського підпілля в Західній Україні на завершальному етапі Другої світової війни.

з'ясування впливу ідеї самоствердження польської нації та Польської держави на стосунки з українцями на теренах Західної України.

Ще з міжвоєнного періоду в масовій свідомості значної частини поляків краю утвердилася думка, що "східні креси мають стати бойовим окопом польськості на всіх ділянках життя. Польськість мусить вибрати на них таке глибоке тавро, щоб їхній справжній характер не підлягає ніякому сумнівові. Наша дорога мусить вести великим шляхом послідовної й інтенсивної місії сполонізування східної частини держави... з'єднання українських мас з польським народом, його діями й амбіціями, а щоб дійти до того, треба розвинути спочатку програму великого наступу наших сил... Польське осадництво має завдання не тільки вдержати землю безпосередньо в польських руках, не тільки безпосереднє чисельне збільшення польського населення, але має стати вогнищем для зміцнення дотеперішньої

польськості, помножуючи її здібність впливати організаційно, національно й цивілізаційно" [3: 7].

Після знищення Польської держави в 1939 р., шукаючи винуватців власної національної трагедії, поляки нерідко вказували на українців, які заплямували себе вбивствами поляків у вересні 1939 р. безпосередньо перед вступом Червоної армії, в червні 1941 р. – разом з нацистами та особливо на Волині – від квітня 1943 р. [4: 320].

Гіпертрофовані етноцентристські оцінки українців польською спільнотою свідчили про перехід взаємної національної неприязні у відкрите насильство. Стадія насильства вже виходить за межі не тільки етнічних, але й національних відносин, бо в нього виявляються втягнутими люди не тільки за етнічним походженням, але й політичними настроями, включені в ті чи інші статусні групи, чи просто за місцем проживання у зоні конфлікту [5: 53]. На цій стадії політичний конфлікт вже ставав формою політичної діяльності та засобом досягнення політичних цілей.

Лише для незначної частини критично мислячих польських діячів було зрозуміло, хто інспірує збройний конфлікт між поляками та українцями. До таких належав й окружний волинський окружний делегат уряду Польщі в екзилі, який 28 липня 1943 р. зазначав, що "німець і москаль... роздмухали антипольську пропаганду. Вони множать, збільшують стократ, перебільшують до колосальних розмірів невеликі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздражнити, спрямувати один проти іншого, створити духовний кордон між поляками і українцями. Створити на довгі роки привід до боротьби. Запрягти й використати найманих злочинців і злочини. В поляках і українцях вони зміцнюють образи, розпалюють у їхніх душах ненависть, жагу і відпору. Тим самим вони завдають удар по історичній польській ідеї – ідеї духовного, братнього співжиття з сусідніми народами. І при тому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити. Німці висилають у райони каральні експедиції, які спалюють українські поселення, вбивають жінок, дітей і невинних – справжніх же вбивць вони не намагаються спіймати, бо справжній убивця потрібен їм і є їхнім спільником" [6: 38].

На жаль, далекою від декларованого окремими лідерами польського підпілля прагнення досягнути порозуміння з українцями була відозва Крайового політичного представництва від 30 липня 1943 р., яку вважають компромісним документом в українських справах. Проте наголос в ній робився не на тому, що об'єднувало українців та поляків, а на тому, що їх роз'єднувало – "українці пішли шляхом співпраці з німецькими окупантами... і вже перші місяці війни засвідчили, що ця "співпраця" ґрунтується на сліпій слухняності і допомозі окупантові в його боротьбі з польським народом і державою" [7: 147].

На проведенні ще більш безкомпромісної політики стосовно українців наполягали керівники Східного бюро і Східної секції А. Звезинський і П. Яроцький, представник цих двох органів в Національній раді С. Женіський, діячі львівської окружної Делегатури В. Свірський, Б. Стахонь і сам делегат уряду Ю. Чижевський [8: 152].

Східним бюро Делегатури уряду Польської держави в екзилі було підготовлено та подано на розгляд уряду чимало рефератів з української проблеми. Належність керівників цієї структури О. Звезинського та П. Яроцького до націонал-демократичної партії визначила чітку і послідовну антиукраїнську спрямованість відповідних проектів та рефератів. Більше того, у багатьох з них автори намагалися уникнути використання терміну "українець", підмінюючи його окресленням "русин", а у звітах, адресованих урядові, вони не скупилися на такі визначення, як "гайдамацьке дикунство", "гайдамацькі банди" і т.п. [9: 144].

Наведемо для ілюстрації одну з програм "розв'язання" української проблеми, що була підготовлена працівниками Східної бюро. Вона складається з двох частин і передбачає як можливість збереження СРСР, так і його розпад. У першому випадку (мінімальна програма – А) всіх українців з території Польщі примусово переселяли на територію Радянського Союзу. В документі з цього приводу зазначено: "Оскільки самі наші українці не сказали жодного слова протесту проти територіальних домагань СРСР, то і з нашого боку не повинно бути перешкод для об'єднання всіх українців в складі Радянської Росії. Як з політичного, так і з господарського поглядів це відповідає інтересам Польщі, але за однієї

умови, якщо західний кордон Радянської України знаходитиметься там, де йому і належить бути згідно з Ризьким договором 1921 р.

Максимальна програма (Б) передбачала, що постійною метою польської політики в Східній Європі завжди залишатиметься розбиття Росії на її складові частини, а у подальшому підтримання "буферних" незалежних Української та Білоруської держав. У цьому разі знову ж таки всі представники меншин Речі Посполитої мали бути переселені на територію новопосталих країн [10: 145].

Докладніше проаналізуємо два документи, підготовлені доктором Владиславом Свірським. Перший має назву "Нарис проекту відбудови Червінської землі та нормалізації в ній внутрішніх справ, необхідних по діях військових та окупаційних урядів в 1939 – 1943 рр.". Виходячи з тези, що національні антагонізми породжені боротьбою за існування, автор пропонував виховувати національну меншість як лояльних і добрих громадян через мистецтво та науку, осередком яких був Львів. Не відкидалися також економічні засоби, вбачаючи у добробуті "належну основу для наближення асиміляційних процесів".

Поряд з цими заходами, важливого значення в досягненні сприятливого для поляків вирішення суперечок з українцями на теренах Західної України і насамперед навколо Львова, автор надавав посиленню польської смуги по лінії Перемишля-Львів-Тернопіль, де Львів "повинен був знаходитися на суто польському просторі" [11: 207].

У другому документі, що має назву "Українська проблема", автор приходить до таких висновків: "

Українці не можуть бути рівноправними і повновартісними громадянами Польщі.

Українці мають спільне з нами зацікавлення у розгромі Німеччини і у якомога найбільшому послабленні СРСР.

Разом з українцями ми зацікавлені у створенні об'єднаної, незалежної України.

Кордон буде встановлено в залежності від історичних обставин, через плебісцит або мирні переговори.

Людність, яка зголосилася на користь однієї з держав, буде туди переселена.

Тільки на такій платформі можливе наразі щире порозуміння між обома народами і в цьому запорука створення майбутньої федерації.

Досягнення такого порозуміння є найтерміновішою справою для обох країн" [12: 153–154].

Автор реферату "Українська проблема очима Лондона, Варшави і Львова" Ян-Кшиштоф Тжембіцький спробував викласти власні погляди на роль та місце Львова в польсько-українських стосунках. На його переконання, по-перше, "сутністю польського Львова завжди була боротьба, боротьба за польськість Львова і Червінської землі, боротьба за належність цього терену до Польщі" та, по-друге, вона була зумовлена проявами "дикості і злочинності, які супроводжували українські акції останніх років, як й супроводжували козацькі акції впродовж століть" [13: 319–320].

В іншому рефераті, поданому в ході дискусії навколо варіантів розв'язання українського в 1942–1943 рр., відзначалось наявність двох доктрин. Перша базувалася на твердженні, що посилення польського елемента на східних кордонах не тільки є необхідним, але й шкідливим, бо веде до конфронтації. Ця доктрина автором реферату піддавалася критиці. Друга доктрина, навпаки, виходила з того, що переважання українського населення на "східних кресах" не сприяє міцності держави і вимагає зміни етнічної ситуації. Посилення конфронтації між поляками і українцями автор пояснював втручанням німецьких окупаційних властей та їх політикою [14: 138].

При всьому невизнанні прав українців на самостійну державу автор вважав себе прагматиком, а інших політиків, в тому числі й В. Сікорського, такими, що керуються сентиментами, кладуть в основу політичної лінії минуле – боротьбу з Хмельниччиною, діяльність Є. Коновальця, Ст. Бандери [15: 139].

Окремі діячі польського підпілля надзвичайно гостро виступали проти співпраці польського та українського народів у культурній сфері. "Не можна говорити про вплив української культури на Малопольщу, а лише на російську культуру", зазначав один із авторів. Далі він був категоричним противником української освіти в Польщі: "Неприпустимо говорити не тільки про український університет, але й про середню школу" [16: 319].

На переконання автора одного з опрацювань крайового конспіративного представництва польського еміграційного, в політиці щодо українців потрібно перейти до жорстоких дій, з огляду на те, що підставою "українізму" є Берлін, а головним його ворогом – Польська держава. Виходячи з цього, майбутня Річ Посполита бачиться йому суто польською державою [17: 319].

Найбільш жорстокі методи у досягненні поставленої мети пропонувалося застосувати до частини свідомих українців через невизнання їх громадянських прав, тотальне виселення на територію УРСР (в обмін на поляків, які проживали на теренах Радянського Союзу), позбавлення їх та їхніх сімей приватної власності, а також заборона брати участь в громадсько-політичному житті тощо [18: 314].

Крім цього, пропонувалась заборона створення будь-яких українських державних шкіл чи шкіл при органах самоврядування та різного роду курсів. Також передбачалося скасування в Польщі юліанського календаря та заборона вживання у шкільництві та видавництвах друкованих слов'янсько-руських абеток та інших іноземних, включаючи слов'янську абетку латинськими літерами. Виняток могла становити тільки літургійна література, призначена для внутрішнього церковного користування або тексти, що були видані Польською академією наук, чи визначені нею для мовознавчих та історичних досліджень [19: 315–316].

На противагу керівникові Бюро інформації та пропаганди Головного командування Армії Крайової полковнику Я. Жепецькому, який розумів потребу польсько-українського порозуміння, у відділі БіП штабу АК Львівського обшару було підготовлено кілька проектів, що ще раз підкреслюють виразну національну та політичну антипатію стосовно українців з боку так званих "кресов'яків". Ось лише висновки, що робляться в одному з таких проектів, датованому серпнем 1943 р.:

"1) Утримання східних земель в кордонах Польщі.

2) Нещадне викорінення всіх українців (і білорусів), котрі у будь-який спосіб виступили самостійно, або співпрацювали з окупантами, проти Польської держави і народу. Виконати це належить ретельно, у швидкому і спрощеному порядку, якщо навіть доведеться розбудувати на якийсь час у великих масштабах судові та каральні органи.

3) Надати українцям можливість обрати собі інше громадянство, щоб таким чином позбутися хоча б частини цього небажаного елемента.

4) Для решти українців, які залишаться в Польщі, встановити обмежені громадянські права, розселити їх по всій території країни і застосувати до них політику, яку вони могли б запровадити по відношенню до нас, якщо ми опинилися б в кордонах їхньої держави (обмеження або заборона у придбанні землі, відчуження).

5) Конфіскація церковного або костельного майна без будь-яких відшкодувань.

6) Ліквідація церкви як розсадника націоналізму.

7) Знищення усіляких натяків на існування будь-якої української національної окремішності та цілковите ополячення цього елемента" [20: 158–159].

На такій далеко не оптимістичній ноті можна було б завершити аналіз окресленої проблеми в межах даної статті.

Підсумовуючи бачення різними середовищами польського підпілля в Західній Україні стосунків з українцями, можна стверджувати, що в своїй переважній більшості вони ґрунтувалися не на раціональних аргументах, а на ірраціональному прагненні відновити національну гідність й гордість, домогтися власного етнополітичного самоствердження за рахунок обмеження прав своїх українських сусідів.

В численних роботах простежується як цілковите заперечення існування українського питання, так пропозиція вирішити долю українського населення шляхом переселення та подальшої асиміляції в традиційно польських регіонах чи виселення до СРСР (як варіант – до незалежної Української держави за Збручем).

В бажанні легітимізувати претензії поляків на володіння Західною Україною окремі автори виходили з концепції виокремлення "українців" та "русинів" за ознаками національно-політичної свідомості та активності. На перших повинен був лягти весь тягар відповідальності за "злочини проти поляків та польськості". Сподіваючись отримати не лише моральну сатисфакцію, окремі діячі закликали до насильницьких акцій стосовно українського на-

селення. Пропаговану ними теорію та практику колективної відповідальності іншої спільноти за власне національне та політичне приниження вже незабаром фактично взяло на озброєння прокомуністичне керівництво Польщі під час сумнозвісної операції "Вісла" 1947 р.

Предметом подальшого дослідження може стати етноцентризм як домінанта масової самосвідомості українського та польського населення Західної України в роки Другої світової війни, що значним чином формувався та підживлювався відповідними політичними програмами та діяльністю чільних репрезентантів національно-визвольних рухів обох народів.

Список використаних джерел

1. Ільющин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – Київ: Інститут історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003. – 313 с.; Ільющин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 198 с.; Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. – 290 с.; Мотика Г. Антипольська акція ОУН-УПА // "Г". Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. Волинь 1943: війна за землю. – С. 31–47; Піскунович Г. Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої у 1939–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках". – Варшава: Світовий Союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі, 1997. – С. 172–189; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 140 с.; Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X-XX wieku. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Tom drugie. – Warszawa: Nakładem autora, 1992. – 439 s.; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 343 s.
2. Гулай В. Етностереотипи в масовій політичній свідомості польського населення Львова під час Другої світової війни // Українська національна ідея. – Вип. 15. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2004. – С. 60–66.
3. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 7.
4. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – T. 3. Warszawa: TYRSA, 1994. – S. 320.
5. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений. – Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – С. 53.
6. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 38.
7. Ільющин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 147.
8. Там само. – С. 152.
9. Там само. – С. 144.
10. Там само. – С. 145.
11. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – S. 207.
12. Ільющин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 153–154.
13. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Tom drugie. – Warszawa: Nakładem autora, 1992. – S. 319–320.
14. Гонтар Т. Українське питання в планах політичних сил Польщі та еміграційного уряду в Лондоні у період другої світової війни // Slavica Ternopolensia. – Вип. 7. – Тернопіль, 2000. – С. 138.
15. Там само. – С. 139.
16. Там само.
17. Шишкін І. Г. Українське питання в опрацюваннях "Делегатури на Край" польського еміграційного уряду в роки Другої світової війни // Військово-науковий вісник. – Вип. 6. – Львів: ЛВІ, 2004. – С. 319.
18. Там само. – С. 314.
19. Там само. – С. 315–316.
20. Ільющин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 158–159.

**THE UKRAINIAN QUESTION IN THE PLANS OF THE POLISH UNDERGROUND
IN THE WESTERN UKRAINE IN 1943 – 1944 YEARS.**

In the article the author analyses political position in the conditions of intensification of international antagonism in the Western Ukraine at the final stage of World War the II, Scientific results, got by the author, can be used for investigation of the history of international relations in Ukraine.

УДК 94 (477.8)

Галина Стародубець

**ЛОЗУНГОВА АГІТАЦІЯ ТА «ШЕПТАНА ПРОПАГАНДА» ЯК ФОРМИ
АНТИРАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ У 1945 Р.**

У статті авторка висвітлює такі форми боротьби українського національно-визвольного руху, як лозунгова агітація та "шептана пропаганда" у західноукраїнському регіоні в 1945 р.

Розвиток сучасної української державності, розбудова структурних елементів її новітньої політичної системи неможливі без наукового переосмислення надбань нашого історичного минулого. Цьогорічне відзначення шістдесятирічного ювілею завершення Другої світової війни цілком закономірно стало приводом для зосередження особливої уваги як громадськості, так і науковців на аналізі найбільш контраверсійних проблем історичних подій середини ХХ століття. Однією з таких, що викликає чи не найбільше збурення у нашому суспільстві, є український національно-визвольний рух, представлений УПА та оунівським підпіллям.

У сучасній вітчизняній історіографії за останнє десятиліття з'явилося чимало різномасштабних наукових розвідок, присвячених висвітленню даної проблеми. Серед них особливо виразними є роботи Ю. Киричука, А. Русначенка, А. Кентія, О. Стасюк, О. Лисенка та ін. [1]. Є підстави говорити про справжній прорив, певний історіографічний бум на одному з найбільш сфальсифікованих донедавна напрямків наукового пошуку, а саме, у дослідженні національно-визвольного руху в Україні під час Другої світової війни у всіх його проявах [2, 5]. Водночас до недостатньо досліджених питань слід віднести діяльність оунівського підпілля як системоутворюючого чинника функціонування повстанського запілля. Пропонована стаття продовжує серію наукових публікацій автора з питань функціонування повстанського запілля, зокрема, в галицькому регіоні Західної України у 1944 – 1945 роках [3].

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб шляхом системного аналізу документальних архівних матеріалів охарактеризувати такі форми і методи впливу на суспільну свідомість, як лозунги та «шептану пропаганду», використовувані повстанським підпіллям з метою розширення своєї соціальної бази; визначити їх місце і роль у процесі формування суспільно-політичного клімату у західноукраїнському регіоні в 1945 році.

Основною формою антирадянського руху Опору, очолюваного українським підпіллям, була збройна боротьба. Не менш важливого значення надавалося також вмілому використанню пропаганди та агітації, політико-виховній роботі як серед населення повстанського запілля, так і у ворожому середовищі. Способи і методи її проведення були різноманітними – від поширення різноманітної друкованої продукції (листівок, звернень, брошур, газет, листочок, журналів тощо) до безпосереднього спілкування шляхом проведення мітингів, зборів, «індивідуальних розмов з членами, симпатиками і всіма громадянами» [4: арк.2]. Відповідальність за організацію даної ділянки роботи в цілому була по-

кладена на референта пропаганди Проводу ОУН. Йому підпорядковувалися крайові, окружні, надрайонні і районні осередки пропаганди [5: арк.43].

У 1945 році національно-визвольний рух перейшов у нову якість боротьби, що було зумовлено відновленням процесу радянзації західноукраїнських областей та завершенням Другої світової війни. Основний акцент ставився не стільки на відкрите збройне протистояння радянській владі, як на «розхитування» її ідеологічних засад за допомогою «сили слова». Про те, наскільки важливого значення повстанським підпіллям надавалося агітаційно-пропагандистській роботі, свідчить хоча б той факт, що після його структурної реорганізації у другій половині 1945 року, серед найважливіших референтур, залишених керівництвом, була і референтура пропаганди [6: 750].

Діяльність пропагандивної референтури полягала в: «а) організації вишколів і вишкільних відправ; б) політмасовій роботі; в) праці над молоддю; г) контролі роботи; д) окремих акціях». Політмасова робота включала в себе «проведення зборів громадянства, гутірок з громадянством, індивідуальних розмов, поширення лозунгів» [7: арк.19].

Використання лозунгів як дієвої зброї ідеологічної боротьби, насамперед проти більшовиків, оунівським підпіллям почало широко практикуватися в період переходу радянсько-німецького фронту. Тоді низовим ланкам ОУН була дана вказівка «негайно приступити до якнайширшої акції писання революційних кличів по всіх селах, хуторах, містах, містечках, залізничних станціях, районних пунктах і т.п.». Таким чином підпільники сподівалися донести народові ціль революційно-визвольної боротьби. Запалити його визвольною ідеєю, а тим самим включити до революційної боротьби. Писані революційні кличі повинні були зорієнтувати червоноармійців у тому, за що борються українські повстанці, переконати їх у слушності української національно-визвольної боротьби [8: арк. 8].

Лозунг було визначено як одну з найбільш оптимальних форм агітаційно-пропагандистської роботи. «Це важлива зброя в руках пропагандиста великої справи визволення українського народу, – зазначалося в Інструкції ч.6/45. – Простий у виготовленні, легкий в поширенні – блискуче виконує свої завдання: донести слово Правди в найдавніші закутки сіл і міст, покерувати боротьбою покривджених аж до повної перемоги над ненависним большевизмом. Ясно, ядерно і ударно сформульований він не раз глибше западає в душу мас, ніж довга стаття, промова, листівка». Лозунги виготовлялися «на: машинці, цикльостилі, різьбленими відбитками або рукою». Найважливіше у цьому процесі було те, щоб «якнайменше уживати паперу». Рекомендувалося «лозунги ширити всюди: на стінах будинків, плотах, стовпах кожного села і міста», проте, слід було «спеціальну увагу звернути на підбір відповідному середовищу лозунгів і правильне передавання» [9: арк.68].

Кампанія ширення лозунгів, як і будь-яка інша акція агітаційно-пропагандистського характеру, мала цілеспрямовано адресний характер. Основним об'єктами такого роду ідеологічної «обробки» з боку повстанського підпілля виступали червоноармійці. «Лозунги цієї групи» слід було «поширювати головню в місцях переходу військових частин по головних шляхах, придорожніх селах, по містах: біля кесарень, військових установ. Дбати про те, щоб кличі були розміщені весь час. На місце зірваних або знищених давати нові». На відміну від попередніх років (1943–1944), у 1945 році значна увага приділялася залученню до українського визвольного руху якомога ширших верств міського населення. Повстанським керівництвом, зокрема на Львівщині, рекомендувалося «на міста звернути якнайбільшу увагу. В кожному місяці, почавши від 25 серпня, мусить з'явитися не менше як 300 лозунгів» [10: арк. 233].

Наскільки активно працювали члени пропагандивного апарату повстанського підпілля можна судити із їхньої звітної документації. Зокрема, впродовж останньої декади липня 1945 року «в м. Сколе розліплено по домах, стовпах електричних та парканах 200 лозунгів. ... В цій акції брало участь 8 стрільців. ... 25 липня в цьому ж містечку «розкинено біля військових казарм та деяких житлових будинків, в яких мешкають малими групами червоноармійці, наші летючки «Оповідання про те, як комуністи революцію з'їли ...», «Бандєрофци про все знають і правду кажуть...» [11: арк.138].

Такого роду агітація проводилася для того, щоб ознайомити солдатів Червоної армії зі справжньою метою українського антирадянського руху Опору, поширити ідеї національно-визвольної боротьби серед радянських воїнів різних національностей. Найголовніше ж полягало у тому, щоб викликати у солдатському середовищі спротив намаганням представників влади використовувати армійські частини як поліцейської сили для поборювання українського повстанського руху. Як відомо, регулярна армія залучалася до акцій придушення самостійницького руху аж до весни 1946 року. Проте, як стверджують сучасні дослідники, «особовий склад армії відчував сильний морально-психологічний дискомфорт від участі в каральних акціях. ...Серед військовослужбовців існували настрої розпачу посеред чужого середовища, ворожого ставлення частини місцевого населення, щоденного ризику на кожному кроці» [12: 752]. Не останню роль у формуванні такої психологічної атмосфери серед червоноармійців зіграла також так звана «лозунгова акція» українського підпілля.

Основним об'єктом агітаційно-пропагандистської атаки оунівців все-таки залишалось селянство. Посилення більшовицького тиску на населення західноукраїнського регіону мало наслідком фізичне та моральне послаблення повстанського замілля. Частина мешканців краю під впливом тотального більшовицького терору та репресій поступово втрачала віру в перемогу української революції, зі страху чи інших спонукань, йшла на співпрацю з радянською владою. Виходячи з цього, повстанське підпілля часто зніщувало різного роду агітаційно-пропагандистські акції, на кшталт «лозунгової». На думку її авторів, «вона мала велике значення на загальне громадянство, бо показала населенню, що всякі більшовицькі залякування різними «двадцятими» є Організацією поборювані та, що ми потрафимо опанувати ситуацію в часі непевності та хитання серед українського громадянства, витворені під натиском більшовицької пропаганди» [13: арк. 138].

Зміст лозунгів, як і інших агітаційно-пропагандистських матеріалів, визначався і затверджувався членами Проводу. Категорично заборонялося їх редагування на рівні низових ланок підпілля. В одній із Інструкцій Крайового осередку пропаганди вказувалося: «Не вільно під загрозою найгострішої відповідальності змінити тексту лозунгів. Редакція лозунгів – це суто політична робота, й вона забезпечується тільки за керівними осередками організації» [14: арк. 22 зв.].

Як правило, текст лозунгів відображав негативну реакцію західноукраїнського селянства на нововведення радянської влади в аграрній сфері – створення так званих «земельних громад», колгоспів, здачі хлібних поставок державі, виплату воєнних позик тощо. Наведемо декілька прикладів найбільш поширених лозунгів, що стосувалися селян: «Українські селяни! Большевицькі «земельні громади» – це ще один засіб визиску ваших сил, ваших багатств для потреб сталінсько-імперіалістичної кліки! Геть імперіалістів! Геть визиск! Саботуйте роботу «земельних громад»; «Громадяни України! Четверта воєнна позика Сталіна – це його підготовка до нової імперіалістичної війни! Геть імперіалістичні війни! Геть поневолення свободолюбивих народів! Хай живе воля народам і людині! Ні гроша в сталінський карман! Ні копійки на червону воєнну позику!»; «Геть сталінські колгоспи, геть кріпаччину!»; «Саботуйте роботу «земельних громад»»; «Без хліба – смерть» [15: арк. 180].

Далеко не завжди «лозунгові акції» давали бажаний результат. Ініціатори їх проведення мусили визнати, що «на населення наші лозунги політичного впливу не мають. Селянство не має відваги зі страху перед репресіями йти за ними. ... Воно реагує скрізь однаково. Ось характерні вислови селян: «Не штука їм писати, але штука, коли не здати хліба державі. Не здамо, то большевики силою заберуть». Селянство зі страху перед терором боїться стати на такий протидержавний крок» [16: арк.236]. Більше того, часто такого роду акції супроводжувалися проведенням облав, арештами цивільного населення та іншими каральними акціями.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що використання лозунгів, як однієї з форм агітаційної роботи, в цілому не принесло бажаного результату. Українське населення в особі селянства, робітництва, інтелігенції не сприймало закликів до опору економічним, політичним тощо заходам радянської влади, боячись репресій з боку останньої. Протилежна сторона, зокрема, червоноармійці, у більшості випадків їх ігнорували. Проте без-

заперечним залишається той факт, що «лозунгові акції» сповна виконали іншу, пропагандистську функцію. Вони у доступній та популярній формі інформували широкий загал про цілі і мету українських повстанців, їх ставлення до найбільш гучних заходів радянської влади. Врешті-решт, засвідчували повноцінну присутність повстанського підпілля на теренах Західної України.

Не менш значна роль у діяльності пропагандистської референтури відводилася так званій «шептаній пропаганді». Означення її суті подано в одній із Інструкцій українському підпіллю від 27 липня 1945 року: «Під шептаною пропагандою розуміти масове поширення вісток в індивідуальних розмовах, не подаючи їх в публічних виступах» [17: арк. 132]. Слід зауважити, що в наборі пропагандистського арсеналу кожної з ворогуючих сторін використання «чуток» з метою дезінформації населення є досить поширеним явищем. Дану форму пропаганди у сучасній політичній психології означають як «масове явище міжособистісного обміну спотвореною, емоційно забарвленою інформацією» [18: 457]. На думку американського фахівця П. Лайнбарджера, використання чуток у пропагандистських акціях полягає в їх планомірному впливові на розум та почуття людей з певною метою... . Сприйнятливість до чуток визначається тим, що вони утворюють легкодоступний спосіб задоволення інформаційних потреб людини, тобто потреб в інформації, потрібної для соціальної орієнтації та організації своєї поведінки. Емоційно-негативні переживання супроводжують людину, коли в неї відсутня інформація про події, що відбуваються, коли людина перебуває в стані «інформаційної невизначеності», «інформаційного дефіциту». Чутки заповнюють цей інформаційний дефіцит [19: 65]. Зважаючи на особливості тогочасної військово-політичної ситуації, в якій перебувало населення Західної України, можна дійти висновку, що, з точки зору використання найбільш оптимальних форм пропагандистської роботи в конкретно-історичний період, поширення оунівським підпіллям різного роду пліток, чуток засобами «шептаній пропаганди» було правильним і досить результативним.

Як і текст лозунгів, так і зміст вісток або ж чуток для поширення серед місцевого населення передавався винятково «зверху». Будь-яка самодіяльність у цьому питанні суворо каралася. Вся необхідна інформація надсилалася у низові осередки у друкованому вигляді – «вістки приходять у письмовій формі до надрайону. Надрайонний референт пропаганди передає усно на поодинокі пункти. Ці передають вістку в маси, але в жодному випадку не подають правдивого джерела, з якого вона походить».

Для успішного ведення «шептаній пропаганди» наказувалося «а) негайно зорганізувати в терені надрайонів 3–5 пропагандистів у кожному з районів, розположених в різних місцевостях, причому відбирати найбільш рухливі (господарські, районні) осередки; б) підшукати в кожному селі по одній відповідній людині, яка б, використовуючи дні і місяці, в яких зустрічаються більші маси населення (торгові площі, церкви, кіна, театри), переповідала б ті вістки; в) спеціальну увагу звернути на організацію наших пунктів і на правильне їх формування в промислових і робітничих центрах (Дрогобич, Борислав, Самбір, Стрий, Сколе і т. д.)».

В обов'язки пропагандистського апарату входило «постійно збирати всі вістки, які кружляли між народом ... і разом зі звітом пересилати догори. За правильне діяння сектору шептаній пропаганди відповідав тільки надрайонний референт пропаганди» [20: арк. 191].

Інформаційні матеріали, які передавалися з метою поширення серед населення у вигляді своєрідних пліток, як правило, відповідали настроям і сподіванням, що панували у середовищі мешканців західноукраїнського краю. Наприклад, пропагандистам-підпільникам рекомендувалося ширити чутки про те, що «на Кавказі розгортається революційна боротьба місцевого населення. Найсильніші акції на терені Грузії. Деякі райони опановані повстанцями. Більшовицький уряд кинув на Кавказ більші сили НКВД, які, однак, не в силі зліквідувати повстанського руху»; «Деякі переходячі війська виявляють симпатію до нашого руху. В Станіславі говорили бійці, що на бандерівців не підуть, то хороші люди. В Перегінську військова місцева частина відмовилася йти на облаву. У висліді були арешти серед бійців і командирського складу». Практикувалося також поширення чуток, спрямованих на економічний підрив радянської влади. Наприклад «про те, що совіцькі гроші тратять на вартості і незабаром взагалі відійдуть з обігу. Ціль – склонити населення не приймати совіцької валюти». Останню вістку рекомендувалося «ширити дуже дискре-

тно, виключно в приватних розмовах, надавати їй всі вигляди правдоподібності" [21: арк. 8].

Наведені нами зразки інформаційних матеріалів для поширення у вигляді «шептаної пропаганди» дають підстави стверджувати, що основне завдання ініціаторів її використання полягало в тому, щоб за допомогою пліток впливати на суспільну свідомість західноукраїнського населення. Формувати у нього стійке несприйняття на психологічному рівні всіх заходів радянської влади, сіяти сумнів щодо її мілітарної та економічної могутності. І, що найголовніше, жити та підтримувати сподівання українців на близький кінець Радянського Союзу, «який розвалиться під тиском національно-визвольних рухів не тільки українського народу, але й народів Кавказу». Виходячи з того, що «механізм дезінформації за допомогою чуток покликаний створити в об'єкта впливу певну ступінь довіри» [22: 206], підпільникам довгий час вдавалося досить успішно справлятися з поставленим завданням. Підсилювані збройною боротьбою, такі форми антирадянського руху Опору, як лозунги та «шептана пропаганда» у 1945 році допомогли оунівському підпіллю на певний час зберегти за собою контроль над повстанським запіллям.

Список використаних джерел

1. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – 464 с.; Кентій А.. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – Київ, 1999 – 219с.; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – Київ, 2002. – 519с.; Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН на українських землях у 1944–1950-х роках// Вісник Львівського університету. Серія: Історія. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. – Вип.35–36. – С.173–189; Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті//Український історичний журнал. – 2004. – №5 – С.3–16; та ін. 2. Лисенко О.Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни //Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003. 3. Стародубець Г. До питання про суть внутрішньополітичного конфлікту у середовищі українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип.8. – С.72–82; Стародубець Г. Основні чинники формування суспільно-політичного клімату Галичини в кінці 1943–1944 рр. // Сторінки історії: Збірник наук. праць. Вип. 20. – К.: ІВЦ "Видавництво «Політехніка»", 2004. – С.148 –158.; Стародубець Г. Вплив радянської присутності на економічне становище повстанського запілля в першій половині 1945 року. // Мандрівець. – Тернопіль, 2005.– Вип.1(54). – С.19–24. та ін. 4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф.3833, оп.1, спр.144, арк. 2. 5. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.43–44. 6. Веденєєв Д., Лисенко О. Прояви терору і тероризму в протистоянні радянської влади та ОУН-УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.. Історичні нариси/ Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В.Бикова та ін. – К., 2002; 7. ЦДАВОВ України. – Ф.3833, оп.1, спр.149, арк.19–21; 8. ЦДАВОВ України. – Ф.3833, оп.1, спр. 84, арк.8; 9. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.68; 10. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.233; 11. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.138; 12. Веденєєв Д., Лисенко О. Прояви терору і тероризму в протистоянні радянської влади та ОУН-УПА ... – К., 2002. 13. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.138; 14. ЦДАВОВ України. – Ф.3833, оп.1, спр.62, арк.22; 15. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.180; 16. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.236; 17. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.131–132; 18. Ольшанський Д.В. Политическая психология. – СПб., 2002. 19. Лайнбарджер П. Психологическая война. – М., 1962. 20. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.67, арк.191; 21. ЦДАВОВ України. – Ф.3836, оп.1, спр.143, арк.8. 22. Леонтьєва М.Є. Пропаганда як інформаційно-психологічний складник політичних процесів. Монографія. – Київ-Львів, 2004.

Galyna Starodubets

SLOGAN AGITATION AND "WHISPERED PROPAGANDA" AS FORMS OF ANTISOVIET MOVEMENT IN 1945.

In the article the author investigates such struggle forms of the Ukrainian national opposition movement as slogan agitation and "whispered propaganda" in the Western Ukrainian region in 1945.

УДК 94 (477) "1919/1939"

Іван Зуляк

**ВИКОРИСТАННЯ "ПРОСВІТОЮ" ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ
У ПРОСВІТНІЙ ПРАЦІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті проаналізовано використання "Просвітою" технічних засобів у просвітній праці в міжвоєнний період, досліджено їхній вплив на активізацію національної свідомості, поширення знань у середовищі українства.

"Просвіта" намагалася пропагувати й використовувати тогочасні технічні досягнення у своїй діяльності. Зокрема радіо, кіно, кінопроектори, які користувалися популярністю серед населення. Важливу роль для пропагування освіти і культури відігравало радіо [1: (29) 255]. В обіжнику міністерство внутрішніх справ від 1 вересня 1928 р. доручало воєводам сприяти громадам до використання на їхній території радіоприймачів [2: арк. 10]. Спеціальна спільна комісія при міністерствах опрацьовувала програму рільничих і освітніх викладів, які мали бути подані у зручний для селян час [2: арк. 10]. Наприклад, львівське радіомовлення працювало у п'ятницю-неділю з 7.00 год. ранку до 23.00 год., закордонне – п'ятниця-неділя з 20.00 год. до 20.15 год. [3: 10].

Читальні, які використовували лампове радіо, мали змогу масово збирати зацікавлених селян і молодь й перетворитися в осередки "радієвого руху" [1: (29) 255]. Деякі читальні закуповували радіоприймачі, хоча це явище масовим не було. Наприклад, читальня "Просвіти" в Угринові у 1930 р. закупила радіо [4: 6]. Набагато більшого поширення набуло використання кіноапаратів, які були важливим чинником поширення освіти і знань [5: арк. 2]. Зважаючи на значення у розвитку освіти кіно, Головний віділ "Просвіти", згідно з вимогою статуту, організував мандрівне кіно марки "ПАТЕ–Н. А. Е.", для використання якого не потрібно було отримувати дозвіл польської влади. Однак до його експлуатації допускалася особа, яка складала державний іспит з кінооператорства перед воєводською комісією і проходила шестимісячну практику у будь-якому кінотеатрі Польщі [5: арк. 5]. До речі, 10 грудня 1928 р. при Головному віділі розпочався десятиденний платний курс для операторів кіноапаратів вартістю 35 зл. [2: арк. 11].

Для вибору філій і читалень існувало три основних типи кіноапаратів, зокрема: чотириламповий кіноапарат системи "Дрессель Кейнауц", призначений тільки для міської аудиторії і коштував 495 зл., вартість якого виплачувалася шістьма частинами, перші три – по 100 зл., наступні – по 65 зл., триламповий "Коссор Мельоди Макор" – для сіл і міст за ціною 450 зл., суму виплачували шістьма частинами – перші три по 90 зл., наступні – по 60 зл., триламповий "Рейнауц", призначений лише для сільської місцевості – вартістю 390 зл. сума виплачувалася шістьма частинами, перші три – по 85 зл., наступні – по 45 зл. Кожен кіноапарат укомплектовувався голосником "Телефункен" ч. 666 [5: арк. 5].

2 квітня 1923 р. на загальних зборах товариства ухвалено рішення про використання скіоптиконів [6: арк. 17]. 1 жовтня 1929 р. О. Балицький із Бортників Товмацького повіту повідомляв Головний віділ про свою згоду проводити культурні заходи з використанням проєктора [7: арк. 1 – 2]. Він писав, що при "... нагоді академічних та святочних засідань з нагоди 60-ліття Просвіти зробив я під тим оглядом знаменні спостереження. Так, приміром, не мо-

жна було навіть цікавих брошурок, виданих Просвітою з приводу ювілею, відчитувати в цілості, бо простолюдина не потрафить довше стежити за самим тільки словом і приходилося переходити до реасумовання змісту тих брошурок, коли прелеґент зауважив відсутність уваги у слухачів..." [7: арк. 1].

Однак кіноапарати мали лише філія "Просвіти" у Тернополі, гімназія "Рідної школи" у Чорткові (два апарати – автор), вчитель В. Мацюк з Рожнова біля Косова [7: арк. 1 зв]. До речі, в архівній справі збереглася світлина кіноапарата з ручним динамо В. Мацюка, купленого за кошти шкільної крамниці [7: арк. 3]. Проекційним апаратом для шкіл і освітніх установ користувалася секція товариства українського студентства "Січ" у Чернівцях [7: арк. 4].

З метою пропагування і поширення кіно, О. Балицький подав на розгляд Головного відділу "Просвіти" "Проект організації правильної відчитової служби для українських виховно-научних установ та освітніх організацій" [7: арк. 10 – 12]. Згідно з планом, у структуру "відчитової служби" входила б управа, окружні і місцеві органи. Завдання управи у Львові полягало у підготовці рефератів, фотографій для ілюстрування, діапозитивів. До її складу входили б управитель, писар і фотограф-лаборант. Окружні органи утворювалися б при філіях "Просвіти" і гуртках "Рідної школи", проводячи різноманітні культурні заходи у читальнях з використанням проекційного обладнання, яке складається з джерела світла, складного екрану і чотирьох серій діапозитивів (до 100 штук – автор) [7: арк. 11 – 11 зв].

Тематика діапозитивів включала б дитячу частину (казки, байки, оповідання, сміховинки); історико-географічно-краєзнавчу; господарську частину (сільське господарство, кооперація, торгівля, промисел); актуальні теми відповідно до пори року (про "Просвіту", "Рідну школу", тверезість, значення книжки і часопису, ощадність тощо). Перегляд кожної частини тривав би 25 хвилин і включав би 25 діапозитивів, перегляд усіх частин становив би 2 год. Відповідно вартість квитка складала б для дорослих на сидячі місця – 20 сот., стоячі – 10 сот., шкільної молоді – 5 сот. [7: арк. 11 зв]. Окрім того, управа у Львові повинна була б придбати проекційний апарат, джерело світло, складний екран і діапозитиви [7: арк. 11].

Витрати окружної структури складали б оплату керівника (зарплата і 30 % прибутку з перегляду), освітлення, вартість позичених діапозитивів, адміністрації, 5 % прибутку направлялося б на потреби "Просвіти", 5 % – на "Рідну школу", інша сума залишалася б у касі установи, яка вона керувала. Як правило, перегляд діапозитивів відбувався б приблизно один раз на місяць у читальнях, школах і освітніх установах, народних домах [7: арк. 11 зв]. До речі, 5 квітня 1932 р. І. Мірчук, директор Українського наукового інституту у Берліні, повідомляв товариство, що у зв'язку з ліквідацією СВУ залишилися діапозитиви загальноосвітнього змісту: краєвиди різних частин світу, з природознавства тощо. Пропонував "Просвіті" їх безкоштовну передачу при умові, що вона оплатить вартість транспортування до 20 зл. (вага 42 кг) і отримає дозвіл міністерства фінансів у Варшаві на їхнє вивезення [8: арк. 28 – 28 зв, 31]. 10 липня 1932 р. Головний відділ отримав дозвіл на вивезення діапозитивів [8: арк. 32].

Б. Макарушка звернувся до Головного відділу з проханням позичити проекційний апарат під його особисту поруку для використання у читальнях Чортківського повіту. 11 січня 1935 р. він писав до канцелярії товариства, що потрібної лампи для проектора у Чорткові знайти неможливо, просив Головний відділ вказати йому вартість лампи, ціну якої мало б оплатити йому товариство книжками, які він самостійно для себе вибере [9: арк. 2–3].

У примітці до проекту О. Балицького зазначалося, що "...потрібно відтягнути нашу публіку від чужого кіно, бо є наше кіно, а прибуток буде чистий в наших руках, піде на освітню працю чи буде збільшувати наше національне майно..." [7: арк. 14–15].

7 жовтня 1929 р. А. Дівнич, організатор і управитель кіно при "Просвіті" в Ужгороді, запропонував Головному відділові "Проект організації сітки українських кін та кінової централі при "Просвіті"" [7: арк. 16–17]. Головний відділ просив голову товариства в Ужгороді надати інформацію щодо особи А. Дівнича. Про А. Дівнича тимчасовий голова "Просвіти" в Ужгороді писав Головному відділові, що він колишній директор канцелярії товариства [7: арк. 18]. До речі, в Ужгороді з населенням 24000 осіб, при "Просвіті" діяв кінотеатр на 727 місць, програма фільмів змінювалася щодня [7: арк. 16–17]. А. Дівнич наголошував на тому, що "...кіно це господарський чинник..." [7: арк. 16–17] і при здоровій конкуренції і відповідній рекламі для товариства дає стабільний прибуток. Наприклад, за один рік можна отримати 1,000000

кр. або 266000 зл., вартість квитка складала 2–6 кр. (60 сот. – 1,60 зл.), щомісячний чистий прибуток становив 20,000 – 25,000 кр. (5,335 – 6,665 зл.), на рік – 80,000 зл. [7: арк. 16 зв].

1 березня 1930 р. А. Дівнич писав з Калуша до Головного виділу, що у справі розвитку кіно потрібно провести відповідне засідання, оскільки ліцензію на право перегляду фільмів повинно отримати товариство. Ліцензія видавалася на кожних шість тисяч жителів і без списків населення не варто було ставити питання про її отримання, "...хоча ніхто ще її не подавав, тому це ще невідомо..." [10: арк. 2–5, 5 зв]. Наприклад, 16 травня 1936 р. о. Я. Княгиницький із Підгаєць просив "Просвіту" допомогти отримати у воєводстві ліцензію для І. Кузана [11: арк. 1].

А. Дівнич повідомляв Головний виділ про готовність до співпраці у освітній сфері, однак сумнівався у результативності проведення зібрань з даної проблеми [10: арк. 6–7]. У зв'язку з пропагуванням кіно, часопис "Голос" від 1 лютого 1937 р. ч. 1 надрукував статтю А. Дівнича "За освітню справу", у якій він писав про важливість піднятої проблеми, яка мала на меті згуртувати просвітників і матеріально забезпечити розвиток українського кіно, оскільки питання поставлене на західноєвропейському рівні [10: арк. 10]. З метою піднесення авторитету просвітніх працівників, А. Дівнич запропонував Головному виділу зареєструвати їх і вести персональну картотеку. Автор зауважував, що у "...освітній роботі мало дійсних освітників із покликання, а львина частина освітніх кадрів це люди, що попали в освітню працю з konieczности і через це й роблять цю працю, "аби далі", а там якось то буде, може тимчасом наклюється щось краще. А наслідок "роботи" цих термінаторів на освітній ниві аж надто добре знаний організаційному відділові "Просвіти": дуже гарні недавно повіти запускається, карність розпускається, настає деморалізація і треба довгої важкої праці, щоби знову справу налаштувати.

Саме у цьому році напередодні ювілею товариства потрібно провести реєстрацію всіх освітніх працівників у повітах, районах і селах. При Головному виділі треба створити їхню персональну картотеку.

Для піднесення авторитету освітніх працівників слід провести градацію, маючи на увазі вік, освіту і досвід роботи. Наприклад, початківець мав би титул "освітній робітник", далі "освітній люстратор", "освітній організатор", а найкращих повітових інструкторів називати "освітній інспектор" [10: арк. 10, 10 зв, 11].

Поступово українське кіно набувало поширення. 19 лютого 1934 р. І. Ганиш з Хотимира Товмацького повіту просив Головний виділ надати йому інформацію щодо купівлі фільму про життя Т. Шевченка, оскільки філії "Просвіти" замовляють цей фільм [12: арк. 1]. Головний виділ повідомляв І. Ганиша про те, що фільм через пошкодження непридатний до перегляду, однак підприємство, яке випускає фільми, зможе вирішити проблему лише влітку, випустивши новий фільм [12: арк. 2].

3 березня 1938 р. Ю. Дорош звернувся до Головного виділу щодо організації у читальнях міста і передмістя Львова демонстрації українських етнографічно-побутових фільмів "Гуцульщина", кольорового фільму "Весілля на Покутті", "День молоді Рідної школи", "Йордан у Львові", "Вистава АНУМ", "Крилос", "Борислав" та рекламних фільмів кооперативного й приватного промислу "Маслосоюзу", "Центросоюзу", "Народної торгівлі", "Суспільного промислу", "Будучності", "Калини", "Елегант", "Дендриту", "Атри", "Міки", "Моти", "Сільви". Усі фільми пройшли цензуру, автор мав патент, пропонував з поданих фільмів замовити на один вечір мінімум три фільми, які дадуть глядачам багато цікавого матеріалу, розширять їхній світогляд [13: арк. 1]. 28 грудня 1938 р. РСУК повідомляв канцелярію "Просвіти" щодо демонстрації фільму на кооперативну тематику "До добра і краси" для українського громадянства Львова. Ціна квитків для родин інтелігентів складала 80 сот., для інших – 50 сот. [14: арк. 225]. Тим не менше Львівське і Станіславівське воєводство забороняло філіям "Просвіти" у Судовій Вишні, Калуші і Коломиї організувати перегляд фільмів, діапозитивів у зв'язку з тим, що громадськість не замовляла запропонованих фільмів [15: арк. 10].

Таким чином, використання технічних засобів "Просвітою" у міжвоєнний період сприяло формуванню національної свідомості, поширенню освіти і знань серед найширших верств українства, перетворювало просвітні осередки у центри масового перегляду фільмів і діапозитивів. Зважаючи на високу вартість кіноапаратів, Головний виділ започаткував акцію ман-

дрівного кіно, даючи змогу філіям і читальням товариства замовляти фільми на різноманітну тематику.

Список використаних джерел

1. Радіо // Життя і знання. Ілюстрований науковий журнал-місячник. Рік VII. – 1934. – Вересень. – Ч. 9. – С. (29) 255.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26.
3. Діло. Рік LX. Ч. 119 (15.198). – Львів, субота 27. травня 1939. – 10 с.
4. Угринів коло Сокаля (Культурно-просвітня діяльність) // Діло. Видавнича Спілка «Діло». Ч. 27 (12.393). Львів, середа 5 лютого 1930.
5. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77.
6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163 (Книга протоколів загальних зборів (представників) товариства, проведених у 1921 – 1936 роках, а також їх регламент та списки обраних членів Головної управи. 102 арк.). – Арк. 17.
7. Там само, спр. 6379.
8. Там само, спр. 512.
9. Там само, спр. 307.
10. Там само, спр. 6476.
11. Там само, спр. 6489.
12. Там само, спр. 6481.
13. Там само, спр. 285.
14. Там само, спр. 466.
15. Там само, спр. 804.

Ivan Zuljak

USE OF “PROSVITA” MEANS IN EDUCATIONAL ACTIVITY DURING THE INTERMILITARY PERIOD

In clause use of “Prosvita” means in educational activity during the intermilitary period is analysed, their influence on activization of national consciousness, expansion of knowledge in ukrainians environment is investigated.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті звернуто увагу на місце НТШ в українському національному відродженні, його роль у становленні української національної науки. І, з огляду на це, розкрито взаємовідносини НТШ із окупаційними режимами протягом 1939–40-х років.

Духовно-культурні процеси, поряд із соціально-економічними, суспільно-політичними, становлять зміст національно-державного відродження, яке є складовою частиною універсальнішого явища – національного державотворення. Центральними напрямками цього процесу є освіта, наука, література і мистецтво. Важливо, щоб вони розвивалися згідно з національними інтересами, національною програмою. З огляду на сучасне становище суспільства, утвердження України як незалежної, заможної та демократичної держави, її входження у європейське співтовариство, поглиблюється інтерес до процесу становлення національної науки, його історичного досвіду та використання в практиці сьогодення, впливу на національну свідомість суспільства.

У цьому контексті неоціненними залишаються історія і спадщина Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) – першого наукового осередку українознавства. Понад 130 років Товариство розвиває і збагачує науку про Україну й тим самим „бере участь у нескінченій ще боротьбі нашого народу за вільне й самостійне життя” [1: 9] Багатогранна діяльність НТШ стала золотою сторінкою національного відродження України, а його історія – літопис самовідданої боротьби багатьох поколінь учених за утвердження наукових засад самопізнання українців.

НТШ заснувалося як літературне, а згодом трансформувалося у наукову установу академічного типу і стало логічним продовжувачем дослідницьких традицій Острозької і Києво-Могилянської академії, Львівського, Харківського, Київського університетів, використання західноєвропейського досвіду організації науки.

Нелегким, але винятково благородним виявився шлях, на який ступили придніпрянські й придністровські вчені в Галичині у другій половині XIX ст. „Стати осередком наукової роботи на своє народній мові, особливо в галузях безпосередньо зв'язаних з нашим краєм і народом, скупити навколо себе як найширший круг наукових робітників, вірних народнім інтересам, організувати наукову роботу й у тій організації виховувати нових робітників, нові наукові кадри...” [2: 10] – таку мету поставило Товариство у Львові 1873 р., як „некоронована академія” і понад століття з гідністю та професійно її реалізувало. Згодом М. Грушевський констатував перетворення західного краю на духовний і культурний центр української землі, на „духовну фабрику, де виховується українська культура для цілої соборної України” [3]. На думку інтелектуала, етапною подією у національному відродженні стала діяльність НТШ. У свою чергу, головування М. Грушевського до початку Першої світової війни було найсвітлішою добою у розвитку Товариства, зазначав І. Крип'якевич [4: 180–181]. Має рацію В. Онопрієнко, стверджуючи, що найбільш плідний період діяльності НТШ пов'язаний з участю М. Грушевського. За його редакцією вийшло 110 томів ЗНТШ, майже 30 томів інших видань, 88 книг „Літературно-наукового вісника” (1895–1905 рр.) [5: 51–59]. Завдяки НТШ поступово закладалися підвалини українознавства, вперше опрацьовано його наукові засади, питання методики та методології. А поява перших томів „Історії України-Руси” сприяла підвищенню авторитету не тільки самого М. Грушевського, а й усього НТШ, яке було його репрезентом. Багатотомна „Історія України-Руси” стала міцним фундаментом усієї українознавчої науки,

візитною карткою НТШ. Як підкреслював В. Герасимчук, М. Грушевський роз'яснив наше національне „я”, вивів наш народ із темряви сумнівів і непевності щодо походження, і „своєю історією дав нашій нації доведене право на належне їй ім'я та на самостійне громадянство в світі” [6: 1–26]. Нова концепція української історії проводила ідеї соборності, наступності історичного розвитку, самобутності українців.

Особливою, можна сказати, доленосною для українознавства стала роль Товариства за часів утвердження радянської ідеологічної доктрини в українську науку. Це відчував М. Грушевський ще у 1929 році. Вчений акцентував увагу громадськості, що різноманітні ділянки української культури, „і так само – наукового дослідження можуть розроблятися повніш і користніш то в нашій українській науковій центрі, то в Західно – Українській. Тому без титулу чи з титулом – що також може коли-небудь прийти їй на долю – наша фактична західноукраїнська академія повинна далі продовжувати свою шановну і заслужену працю” [7: 95]. На Загальних зборах НТШ його новообраний голова Іван Раковський 27 грудня 1937 року уже констатував особливе значення і завдання Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, оскільки Українська Академія наук у Києві втратила будь-які можливості „плекати і розвивати належну українську науку” [8]. У 1939 р. Товариство реорганізовує свою структуру. Поступ європейської науки вимагав оновлення, пошквалена наукової роботи. Поряд із дуже високими вимогами, які ставились до наукових розвідок, у тому числі, наявність синтетичних тез, тісний зв'язок із життям, відповідність європейським стандартам, відбулась реорганізація секцій, що полягала у зосередженні науково-дослідницької роботи в Комісії. За Секціями залишилось керівництво організаційними справами, схвалення до друку праць, прийняття ухвал Комісії, планування роботи Комісії. Власне, у цей час створюються Комісії: старої історії України, нової історії України, Історико-джерелознавча, національної економіки, соціології і статистики [9: 34].

Концепція розвитку Товариства, його український дух та характер не співпадав із політикою радянських наукових установ. У 30–х роках, внаслідок урядових погромів і терору, не стало української науки у Радянській Україні. З 24–х дійсних членів, що перебували до 1939 року на території СРСР, 14 заарештовано, відправлено у заслання і подальша доля невідома [1: 47]. Новостворена ідея „советського патріотизму” (спочатку завуальована, а після Другої світової війни широко масована і пропагована) мала утверджуватись в українській історичній науці. Наукова діяльність почала будуватись на засадах марксистсько-ленінської методології під суворим партійно-урядовим керівництвом і контролем за певною, обмеженою, визначеною згори тематикою, ідеологією, фразеологією.

З огляду на таку ситуацію, діяльність НТШ з його пропагуванням „звичайної схеми руської історії” М. Грушевського зовсім не вписувалась у радянські плани. Тому серед перших заходів „золотого вересня” 1939 року стала ліквідація національної інфраструктури на теренах Західної України. Большевики добре розуміли, що після перетворення Всеукраїнської Академії Наук на Академію Наук УРСР із втратою українського обличчя, НТШ залишалось єдиним представником вільної української науки. Після прибуття радянських полків до Львова припинено діяльність НТШ, прикріплено комісарів до окремих установ Товариства. Майже готові праці Товариства – один том „Записок НТШ”, число „Сьогочасного й Минулого”, подвійне число „Української Книги” знищено. Бібліотеку пограбовано, вивезено частину книг і рукописів.

На 14 січня 1940 року Виділові доручено розпочати процес „самоліквідації”. Передбачалось скликання Загальних зборів і, всупереч статуту НТШ, винести ухвалу про розпуск Товариства. Секції та Комісії Товариства мали трансформуватись у філіали Інститутів економіки, археології, історії. Голова НТШ проф. І. Раковський на знак протесту виїхав за кордон. Р. Зубика, котрий голосував проти ліквідації НТШ, арештовано. Його життя обірвалось у НКВД.

14 січня 1940 р. відбулись офіційні ліквідаційні Надзвичайні загальні збори НТШ. Майно та установи передано АН УРСР. Дійсні члени НТШ почали працювати професорами у львівських вищих закладах, у філіалі Академії Наук, що утворена на місці НТШ.

Варто підкреслити, що вільної науки не було. За час „радянзації – 1” взагалі не опубліковано ніяких наукових творів. Для порівняння – від 1873 до 1930 року видано понад 1000 творів української та світової літератури. Якщо врахувати, що Товариство друкувало за зниженими цінами, то це означає, що за останні два століття українська культура не мала більшого мецената, ніж НТШ [1: 46]. Лише поменшало число науковців. Більшовиками вивезено В. Старосольського, К. Левицького, знищено К. Коберського, замордовано А. Іщука, вивезено К. Студинського.

Німці проявили солідарність у діях із попередньою владою. Гітлерівський окупаційний режим не дав дозволу на легалізацію Товариства. О. Оглоблин у праці „Думки про сучасну українську советську історіографію” (1963) підкреслює, що німецька окупація українських земель у 1941–1944 рр. і нова радянська принесли велику руїну для української науки. Праця наукових установ зруйнована воєнними подіями, евакуацією багатьох істориків на Схід, еміграцією українців на Захід (ще перед приходом німців частина дійсних членів НТШ виїхала до Кракова, де постала Наукова Рада при УЦК під проводом Голови НТШ проф. І. Раковського), варварською антиукраїнською політикою німецьких окупантів. Майно Товариства забрано як власність держави, а навіть спроба організації Наукового Інституту ім. Шевченка не увінчалась успіхом. Та українська наука не перестає існувати, зусиллями поодиноких українських вчених виходить декілька праць з філології, Я. Пастернака „Княжий Галич”, друге видання „Географії України” проф. В. Кубійовича. Окремі праці опубліковано у журналі „Наші дні”.

Хвиля „радянзації – 2” зумовила нову еміграцію на Захід у 1944 р. більшості членів та Віділу. На Україні залишилось майже 30 дійсних членів. Поновились репресії більшовиків. Вислано дійсного члена НТШ Й. Сліпого. Аналогічна участь І. Крип'якевича, Б. Барвінського. У тюрмі закінчили життя М. Кордуба, І. Феценко-Чопівський, В. Садовський. Багато українських вчених загинули у ході війни. Обірвалось життя Д. Антоновича, О. Борковського, І. Горбачевського, О. Ейхельмана, О. Колесси, К. Левицького, Б. Лепкого, О. Лотоцького, Б. Матюшенко, О. Мицюка, М. Панчишина, В. Сімовича, А. Шептицького.

В. Кубійович з болем констатує, що за 1939–1946 рр. загинуло 29 дійсних членів, 15–20 опинилося на засланні, майже 20 пропало у лихоліттях війни, лише 25–30 залишилося на батьківщині. Розгром української науки очевидний. Це зайвий раз підкреслює моральне та ідеологічне банкрутство більшовицької влади на Україні. Найкращим її захистом став наступ і знищення. Окрім фізичного винищення, пройшла ліквідація методологічної, методичної спадщини, напрацьованої Товариством.

Концептуальні положення про українську національну ідею: окремішність, самобутність, безперервність, спадкоємність українського історичного процесу, відкинута. У 30-ті роки вони лише завуальовано заперечувалися, а після закінчення Другої світової війни кардинально змінені на „нову схему” історії України. Провідною думкою, що повинна бути присутньою в основі наукової праці всіх історичних інституцій УРСР, стала ідея провідництва „великого російського народу” в усіх галузях суспільного життя на всій території СРСР. Це „реабілітовувало” російську імперіалістичну і колоніальну політику царизму та радянської влади на Україні. І в кінцевому рахунку приводило до остаточної нівеляції українських національних інтересів, традицій. На зміну концепції М. Грушевського прийшла концепція єдиної руської народності, спільним витвором якої була Київська Русь, що не була українською державою, а „загально руською”. Наступним головним постулатом радянського бачення історичного процесу стала теза про возз'єднання України з Росією як об'єднання окремих частин в єдине ціле. Звичайний мілітарно-політичний союз перетворено на акт возз'єднання двох народів. Це заперечувало існування Козацько-гетьманської держави. У довоєнний час вживався термін „приєднання” України до Росії. Із попередніх позицій логічно поставала ідея спільної вітчизни – раніше Росії, тепер – СРСР. Варто зазначити, що відгуки основних „китів” ще й до нині залишились у інтелектуальній думці України, у її суспільно-політичній ідеології. Особливо це проявилось під час відзначення урочистостей присвячених 60-річчю перемоги у Другій світовій війні. Синдром „старшого брата” знову спрацював.

Так методично і цілеспрямовано знищено теоретичні напрацювання, здобутки спільної праці усіх членів НТШ. Українські інтелектуали належно оцінили сам факт об'єднання західноукраїнських земель. О. Оглоблин зазначав: „Об'єднання майже всіх українських земель у 1939–1940–х рр. і здійснення ідеї Соборної України, нехай і в спотвореній советській формі, сприяло об'єднанню українських учених, зокрема істориків з обох боків Збруча. Особисте знайомство, наукові подорожі галицьких учених до Києва й наддніпрянських – до Львова, вплив галицько-українського життя, знайомство з вільною українською науковою літературою, зв'язки галицьких українців з еміграцією, спільна наукова праця львівських і київських українських істориків і спільна опозиція їх дальшому змосковщенню української історичної науки, – все це мало неабиякий вплив на дальший розвиток української науки" [10: 160].

Таким чином, у ході радянської та німецької окупацій знищено вільну українську науку на теренах Західної України. Ліквідовано першу Українську Академію наук (хай і „некороновану"). Вона виконувала функції університету та інститутів, десятиріччями гідно представляла українство на міжнародному рівні шляхом обміну науковою інформацією, участю у міжнародних конгресах, мала почесних членів видатних учених інших країн. Із заснуванням НТШ, за словами М. Грушевського, для українського життя відкрилася та сфера, „що вінчає собою повноту культурно-національного життя, служить найвищою рекомендацією духовної дозрілості суспільності, глибини й серйозності її культурного життя" [11: 4], закладалися міцні підвалини наукового українознавства, а українська нація здобувала наукову аргументацію на підтвердження її незалежності.

Список використаних джерел

1. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Л., 1991. – С. 9.
2. Наукова діяльність товариства імені Шевченка в 1896 і в 1897 р. // ЗНТШ. – Т. XXL, кн. 1. – 1898. – С. 10.
3. Грушевський М. Галичина і Україна // Націоналізм: Антологія. – К., 2000.
4. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. – Л., 1935. – С. 25.
5. Онопрієнко В. Академія Наук України і Наукове Товариство імені Шевченка як центри українознавства // Вісн. АН України. – 1993. – № 2. – С. 51–59.
6. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. – Т. 133. – Л., 1922. – С. 1–26.
7. Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985), Атанас Фіголь (1908–1993): Наук. зб. – Київ; Нью-Йорк; Чикаго, 1998. – С. 95.
8. Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1939. – Ч. 74. – С. 14.
9. Найда О. Окремі аспекти діяльності Історично-філософської секції Наукового Товариства ім. Шевченка. 1913–1940 роки // З історії Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень. Львів, 1997. – 320 с.
10. Цит. за Ковальський М. Аналіза поглядів проф. Олександра Мезька-Оглоблина на історіографічні процеси на Україні в повоєнні роки з приводу його монографії „Думки про сучасну українську советську історіографію" (1963 р.) // Український історик. – 2000. – № 1–3 (144–146). – С. 155–169.
11. Грушевський М. Українське Наукове Товариство в Києві та його наукове видавництво // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – К., 1908. – К. 1. – С. 4.

Oxana Homotuk

UKRAINIAN SCIENTIST ASSOCIATION DURING SECOND WORLD WAR

This article are clarified the role of Ukrainian Scientist Association in the Ukrainian cultural and spiritual rebirth. And it reflects the relations of the society with the occupation government.

УДК 94 (477)

Ігор Дацків

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕСТИТУЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ УКРАЇНИ, ПЕРЕМІЩЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У публікації мова йде про історико-культурні скарби, знищені або переміщені з території України в роки Другої світової війни. Аналізуються документи про знищення та вивезення під час війни писемних джерел. Автором висвітлюються деякі науково-практичні аспекти щодо "реституції" (повернення та відновлення) історико-культурних надбань.

Нині, коли висвітлюється багато "білих плям" в історії, насамперед ХХ століття, період Другої світової війни і, передусім, окупація українських земель, залишається схематичним і заповненим ідеологічними штампами. Сьогодні ми намагаємося осмислити масштаби культурної катастрофи, яку спричинила Друга світова війна. Втрати історико-культурних цінностей – один із найтрагічніших наслідків цієї страшної сторінки в історії людства.

Одна з найскладніших – проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Вже перші підступи до неї виявили, що за тоталітарного режиму, замість ґрунтового дослідження всіх аспектів проблеми, міцно вкорінилася практика декларативно-пропагандистської експлуатації, освячених політичним керівництвом колишнього СРСР, ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна з кампаній з обліку збитків, завданих архівам, музеям, бібліотекам колишнього Радянського Союзу під час війни, в тому числі і відповідним закладам України, які розпочиналися у воєнні роки і в повоєнний період, так і не була доведена до логічного закінчення. Зібрані матеріали в кращому разі ставали надбанням архівних сховищ. Як наслідок, переважна більшість установ культури, які постраждали у війні, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Нашій країні судилося пройти нелегкий історичний шлях. І фактично кожен його етап був позначений колосальними втратами національних культурних цінностей. Безцінні мозаїки, стародавні ікони, полотна відомих художників, самобутні твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки, національні реліквії українського народу – козацькі клейноди – все це величезне багатство за різних обставин і у різні часи виявилось розпорошеним по світу, виведеним з наукового та культурного обігу, що вкрай негативно позначилося на духовному бутті українського народу, самоусвідомленні ним себе європейською нацією.

Науковці, котрі займалися даною проблематикою, були обмежені в доступі інформації, тому що більшість її знаходилася у спецфондах архівів і була закрита для дослідників.

Лише з відновленням незалежності України та ліквідацією надмірної ідеологізації як українські, так і закордонні історики намагаються науково осмислити уроки минулого та намалювати детальну й адекватну картину нацистських і радянських операцій у знищенні та вивезенні культурних цінностей.

До науково-практичних і теоретичних засад правового регулювання реституції (повернення та відновлення) історико-культурних та духовних святинь, переміщених у період Другої світової війни, звертається ряд зарубіжних науковців, наприклад, доктор, професор Університету Заархарду (ФРН) Фідлер Вільфред [1], головний інспектор відділу пам'ятокознавства Міністерства культури Словаччини Кашик Вінсент [2], доктор, завідувач координаційного управління з питань повернення культурних цінностей у Бремені

Леммермейєр Доріс [3], заступник музею образотворчого мистецтва у Будапешті Сьоні Литван [4], професор Польської академії наук Я. Прушинський [5].

З проголошенням незалежної України до проблеми повернення втрачених культурних цінностей знову привернуто увагу української громадськості та уряду. Вже з початку 90-их років предметом дослідження стали різні аспекти переміщення історико-культурних реліквій під час Другої світової війни, які знайшли відображення переважно у тезах, доповідях і матеріалах наукових конференцій А. Расторгуєва [6], О. К. Федорука [7]. Зростання інтересу до даної теми виділяє окремі аспекти ставлення більшовицького режиму до української культури та руйнування її національних пам'яток у монографічній праці О. С. Рубльова та Ю. А. Черченка [8]. У дослідженні С. Кота та О. Ошуркевича "Волинський краєзнавчий музей" [9] – висвітлюються музейні традиції Волинського краю, показано історію Волинського краєзнавчого музею з дня його заснування та збитки, завдані музеєві в ході війни.

Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяє вдатися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Певною мірою надолужити прогалину вітчизняної історіографії має дана стаття.

Аналіз документів про знищення і вивезення під час Другої світової війни писемних джерел з України свідчить про те, що імперські сили робили цю справу професійно і цілеспрямовано, переслідуючи свої корисливі цілі. Вони знищували і вивозили за межі нашої країни писемні джерела насамперед для того, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народів, поставити під сумнів їхню національну самобутність, державність і саме існування.

Адже відомо, що саме через недостатнє знання всього комплексу джерел, через їхню розпорошеність, у тому числі і за межами країни, в літературі поширювалось і поширюється чимало легенд і вигадок про "не – історичність" і "бездержавність" окремих народів, у спотвореному вигляді висвітлюються окремі події і навіть цілі епохи історичного прогресу. Все це завдало великої шкоди народам, їхній історії. Тому збирання і повернення на батьківщину всіх незаконно вивезених історико-культурних цінностей і писемних джерел є важливою державною справою. Прикро говорити, але ж це факт, що у вирішенні питань повернення пограбованої нашої національної спадщини ми частіше знаходимо більше взаєморозуміння у німецьких та інших зарубіжних колег, ніж у багатьох російських, зокрема з Москви і Санкт-Петербурга, де знаходяться численні і важливі не лише окремі документи, а й цілі фонди та зібрання цінних документальних джерел, що роками вивозилися з України. Тепер же їх не тільки не повертають під різними приводами, а навіть не дозволяють ознайомитися з ними у наукових цілях, вимагаючи за це шалені кошти.

Звичайно, вирішення проблем повернення історико-культурних пам'яток – це дуже делікатне і складне питання. Щоб нам повернути те, що було вивезено з України, треба віддавати те чуже, що потрапило в нашу країну. Для цього слід розробити і узгодити спеціальну законодавчу документальну базу. Але ж при цьому необхідно пам'ятати, що паритетності тут не може бути. Адже вивезено з України було значно більше, ніж чужого потрапило до нас.

Виходячи з конкретних історичних умов, в яких здійснювалось пограбування наших історико-культурних цінностей, саме поняття "реституція" ми мусимо трактувати ширше та інакше, ніж, скажімо, французи, які справедливо вимагають повернення від Російської Федерації незаконно захоплених радянськими військами матеріалів французької розвідки, що 50 років зберігалися (і зберігаються нині) у Москві в так званому "Особом архиве". Для нас повернення і відновлення нашої національної духовної спадщини безпосередньо пов'язане з необхідністю відтворення історичної правди, збагачення історичної пам'яті нашого народу шляхом розширеного вивчення і дослідження проблематики, до якої ми були змушені не звертатися десятиліттями. Адже йдеться не лише про повернення національних історико-культурних святинь, а й про відтворення з їх допомогою історичної правди. Минуло вже понад півстоліття після закінчення війни, і за цей час з різних причин, в тому числі і через свідоме замовчування і заплутування справжньої "оді-

ссеї" з переміщенням культурних цінностей, виникло багато нових ускладнень, які слід досконально вивчити і знайти розумні рішення [10: 40–41].

Важливою і назрілою науково-організаційною проблемою є необхідність створення регіональних груп (в областях або регіонах) з працівників архівів, музеїв, бібліотек (очевидно, спочатку на громадських засадах, але надалі доцільно домагатися спеціального фінансування), які б цілеспрямовано і наполегливо працювали над створенням довідників-переліків, каталогів втрачених писемних, книжкових та мистецьких скарбів з їх місцевих сховищ.

Паралельно має створюватися комп'ютерний банк даних втрачених матеріалів. Ця робота вже проводиться, але вона вимагає від нас більшої уваги і координації зусиль. Паспорт на втрачені цінності вже розроблений Міністерством культури спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та ЦНБ. (Тут варто зауважити, що польські архівісти ще 1958 р. видали солідний довідковий том "Архівні втрати Польщі під час другої світової війни") [11: 320]. Навіть якщо такий довідник (і банк даних) носитиме не практичний, а суто меморіальний характер, то і тоді створення його – це обов'язок цивілізованої нації.

Інший важливий аспект проблеми – суто науковий, джерелознавчий. Серйозна розробка всього спектра джерелознавчих питань – обов'язок науковців і архівістів. Його можна вирішити тільки спільними зусиллями науковців і професіоналів-архівістів. Основною метою цих джерелознавчих досліджень мусить бути точне визначення шляхів і обставин пересування архівних та інших матеріалів, що, з одного боку, вивозилися нацистами на захід під час окупації, а з іншого – евакуювалися на схід радянськими військами. Для цих досліджень існує колосальна джерельна база в архівах України, Росії, Польщі, Німеччини, Сполучених Штатів, інших країн [12: 99]. Які напрями цих досліджень? На нашу думку, першочерговими з них мусять бути такі: по-перше, підготовка серії регіональних анотованих каталогів документів з цієї проблеми. Певним зразком довідника такого типу може бути підготовлений Дніпропетровським обласним архівом (Д. Мешков) каталог хронологічного переліку документів з історії архівних, музейних, бібліотечних цінностей, які розкривають динаміку основних подій, пов'язаних з долею історико-культурних цінностей Дніпропетровська під час другої світової війни. Цей каталог налічує понад 250 документів центральних і обласного архівів та архіву СБУ. Такі довідники слід зробити в усіх областях; по-друге, це підготовка серії регіональних збірників документів за матеріалами каталогів, про які йшлося вище. Тут також можна навести – як своєрідний зразок – видання, підготовлене Волинським краєзнавчим музеєм, яке містить документи (перелік вивезених з музею цінностей та інші матеріали) за 1941–1944 рр.; по-третє, на базі таких регіональних каталогів і збірників стане можливою підготовка солідного зведеного документального корпусу, в документах якого була б представлена трагічна доля писемних та інших культурних скарбів всієї України; по-четверте, необхідно здійснити підготовку пофондових і міжфондових довідників за окремими найважливішими комплексами джерел, наприклад, такими, як матеріали відомства Розенберга, розкиданими по кількох архівах.

Нарешті – це підготовка монографічних досліджень [13: 15–16]. Поряд з фундаментальними узагальнюючими дослідженнями, такими, як монографія доктора П. Кеннеді Грімстед, варто розробляти і вузкі, але глибші теми, які б висвітлювали сюжети, пов'язані з долею окремих документів, що постраждали або загинули під час війни. Наприклад, одна з найбільших загадкових і нерозкритих досі таємниць в новітній історії архівів України – зникнення під час війни чотирьох із шести тисяч актових книг XVI–XVIII ст. з Київського архіву давніх актів (нині ЦДА України у Києві). Це найцінніше документальне зібрання з історії України доби феодалізму. До вивчення таких питань слід цілеспрямовано залучати молодих науковців, аспірантів.

Серйозна проблема, без вирішення якої ми не зможемо з'ясувати обставини зникнення багатьох писемних та мистецьких документів, – недоступність ще й сьогодні архівних матеріалів радянської військової адміністрації в Німеччині, зокрема Відділу реституцій Управління репарацій і поставок, через який, власне, і здійснювалася передача з американської зони окупації до Берліна і далі – до Москви.

На підставі цих матеріалів, напевно, можна було б простежити подальшу долю врятованих від загибелі культурних цінностей. На жаль, матеріали, що нас цікавлять з архіву РВАН (російського – СВАГ), досі перебувають у Москві на секретному зберіганні. Ми мусимо на урядовому рівні ставити питання про розсекречення цих документів.

Інший важливий аспект нашої діяльності – міжнародна кооперація. Ми повинні співпрацювати з науковими інституціями, які розробляють цю проблематику (наприклад, дослідницький центр із Східної Європи Бременського університету), а також з відповідними офіційними міжнародними структурами.

Висвітлення минулого може допомогти не тільки дослідити долю культурних цінностей, але й заповнити "білі плями" в історії Другої світової війни та відновити історичну справедливість.

Для нашого народу повернення на терени своєї держави національно-культурних надбань є не просто актом переміщення історико-культурних цінностей з певної країни в Україну. Кожна пам'ятка, що повернеться на свою землю, відроджуватиме історичну пам'ять нашого народу, збагачуватиме його, сприяти пробудженню та становленню його як нації, носія неповторної і самобутньої культури. У той же час Україна має бути готовою до будь-яких відносин з іншими країнами щодо повернення їхніх пам'яток культури, котрі за різних обставин опинилися в нашій державі.

Лише шляхом об'єднання зусиль в національному і міжнародному масштабі всіх причетних і зацікавлених сторін ми зможемо вирішити ці надзвичайно важливі проблеми загальнонаціональної і державної ваги.

Список використаних джерел

1. Фідлер В. "Трофеї війни" та міжнародна відповідальність // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танант, 1996. – Вип. 10. – С. 79–86.
2. Кашик В. Проблеми повернення незаконного переміщення культурних цінностей, що знаходяться в приватних колекціях, їх законним власникам чи спадкоємцям в контексті міжнародних зобов'язань // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип.10. – С. 70–75.
3. Ламмейер Д. Міжнародний інформаційний листок "Здобич війни", видання присвячене проблемам культурних втрат у другій світовій війні // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 189–191.
4. Сьоні Л. Практичні та юридичні аспекти питання володіння культурною власністю країнами, що розділилися // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 172–177.
5. Прушинський Я. Пам'ятки старовини. Культурні цінності спадщини // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип.10. – С. 47–53.
6. Расторгуєв А. Военнопленное искусство // Литературная газета. – 26 июля 1991. – № 25.
7. Федорчук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності // Віче. – 1993. – № 3. – С. 20–27; Чи реально повернути національні скарби? // Кур'єр ЮНЕСКО. Лютий 1998. – С. 33–34; Україна і Німеччина: Шляхи повернення культурних цінностей // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 34–37; Conference "The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage" in Minsk – by Alexander Fedoruk // Spoils of war. – № 4. – August 1997. – 99 p.
8. Рубльов О. С., Черненко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-і роки ХХ ст.). – К., 1994. – 349 с.
9. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип.1. – Київ-Бремен, 1996. – 75 с.
10. Сохань П. Науково – практичні аспекти повернення в Україну історико-культурних та духовних святинь // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. – Вип. 7. – К.: Абрис, 1996. – С. 40–41.
11. Straty Wojenne. Malarstwo Polskie. Obrazyolejne, akvarele utracone w latach 1939–1945. – Poznan, 1998. – 320 p.
12. Conference "The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage" in Minsk – by Alexander Fedoruk // Spoils of war. № 4. – August: 1997. – 99 p.
13. Дацків І. Втрати України історико-культурних цінностей під час Другої світової війни // Авторе-

ферат канд. дис. – Чернівці, 2001. – С. 15–16.

Igor Datskiv

HISTORICAL-LEGAL ASPECTS OF RETURNING HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE TO UKRAINE

The article deals with historical-cultural treasures destroyed or removed from the territory of Ukraine during the World War II and analyses the documents concerning this problem. The author researches some scientific-practical aspects of "restitution" (returning and renewal) of historical-cultural treasures.

УДК 94 (477)

Ігор Андрухів

ОПІР ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ТА МИРЯН ПОЛІТИЦІ "ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" УГКЦ З РПЦ НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті автор досліджує релігійно-політичну ситуацію, що склалася в Станіславській області напередодні Львівського собору 1946 р.

В останні роки з'явилося чимало праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців з історії УГКЦ [1; 14; 15; 16; 17; 21]. Водночас у них недостатньо приділено уваги питанню аналізу релігійно-політичної ситуації та діяльності «Ініціативної групи» на теренах Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської) області з підготовки Львівського собору 1946 р., що і є предметом дослідження нашої статті.

Процес відновлення радянської влади на території Станіславщини проходив в умовах масового збройного опору ОУН-УПА, який у значній мірі вплинув і на розпочату Кремлем політичну акцію з ліквідації УГКЦ під виглядом «добровільного» її «возз'єднання» з РПЦ.

Станом на 1 жовтня 1944 р. в області налічувалося 689 греко-католицьких, 4 православних та 131 римо-католицька громад, 3 общини євангельських християн-баптистів, а також 11 чоловічих і жіночих монастирів різних чернечих чинів та понад 20 їх філіалів [3: арк. 111–112]. Для порівняння зазначимо, що напередодні Другої світової війни на теренах Станіславського воєводства налічувалося понад 190 тис. римо-католиків (85 парафій, 14 монастирів, 207 костьолів, 155 священиків), понад 2 тис. осіб вірмено-григоріанської віри (6 парафій, 6 костьолів, 7 священиків), майже 150 тис. іудеїв (300 синагог, 78 рабинів), понад 500 караїмів (1 церква, 3 священики), понад 200 віруючих РПЦ (культових приміщень не мали), понад 100 старообрядців, майже 12 тис. євангельських християн (6 парафій і 22 філії, 21 церква, 1 монастир, 27 пресвітерів) і до 50 баптистів [2: арк. 2–30]. Відсутність окремих довоєнних релігійних общин було зумовлено тим, що фашисти знищили значну кількість представників окремих національностей, які були носіями цих релігій (євреїв, караїмів).

Акція знищення УГКЦ під виглядом «возз'єднання» з РПЦ здійснювалася згідно з розробленим на початку березня 1945 р. головою Ради у справах РПЦ при РНК СРСР полковником КДБ Г. Кароповим планом, який передбачав такі форми й методи, як створення серед духовенства і мирян УГКЦ «ініціативних груп з возз'єднання», пропаганду в місцевій пресі та бесідах з віруючими ідеї «повернення до єдиної прадідівської право-

славної віри», застосування репресій проти непокірних представників духовенства й мирян та ін. [1: 310–312].

Спершу 8 квітня у місцевій пресі західних областей України з'явилася стаття «З хрестом чи ножем?», автор якої заховався за псевдонімом Володимир Росович. Прийнято вважати, що це був письменник Ярослав Галан [16: 239; 15: 221]. Однак більшість греко-католицьких священиків у той час вважали автором статті о. Г. Костельника [20: 105]. Ймовірно, що цю статтю вони написали разом.

У статті греко-католицьке духовенство звинувачувалося в організації «банд українсько-німецьких націоналістів», співпраці з «міжнародною реакцією» та інших «гріхах», даючи зрозуміти читачу, що така діяльність УГКЦ є «ворожою для українського народу», а тому «мусить бути рішуче припинена» [19].

Наступним кроком стали обшуки, які провели енкаведисти у ніч з 11 на 12 квітня, в резиденції митрополита Йосипа Сліпого та в усіх обласних єпархіальних управліннях з метою «вилучення антирадянського духовенства і церковного активу греко-католицької церкви» [20: 102]. Обшуки закінчилися арештами митрополита та єпископів. Зокрема, у Станіславі були арештовані глава єпархії Г. Хомишин та ректор духовної семінарії єпископ І. Лятишевський [17: 285].

Одночасно з проведенням пропагандистсько-карних заходів, Рада у справах РПЦ при РНК СРСР з допомогою НКДБ створила «Ініціативний комітет для об'єднання Греко-католицької церкви з Російською православною церквою», більше відомий в історичній літературі як «Ініціативна група». До неї ввійшли настоятель Преображенської церкви у Львові д-р філософії Г. Костельник (голова), генеральний вікарій Перемиської єпархії М. Мельник, декан Гусятинського деканату Станіславської єпархії А. Пельвецький, які мали виконати роль «Троянського коня» в УГКЦ [15: 221]. Офіційне визнання та право на діяльність «Ініціативна група» отримала 18 червня 1945 р., коли була оприлюднена відповідь РНК УРСР на їх заяву від 28 травня [18].

«Ініціативній групі», як єдиному тимчасовому церковно-адміністративному органу, надавалося право «переводити справу возз'єднання зазначених парафій з руською православною церквою», а також «погоджувати надалі всі правові питання в справі керівництва греко-католицькими парафіями і возз'єднання їх з православною церквою з уповноваженим Ради в справах православної церкви при РНК УРСР і відповідно в областях – з місцевими уповноваженими» [10: арк. 20]. Безпосереднім куратором процесу з підготовки Львівського собору був уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в УРСР П. Ходченко.

На території Станіславської єпархії роботу з вербування до «Ініціативної групи» та підготовки до собору спільно проводили А. Пельвецький та уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР в Станіславській області А. Сердюченко. Зокрема, у листі до нього від 6 липня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в УРСР П. Ходченко вимагав, щоб він «відповідним чином орієнтував» А. Пельвецького і надавав йому «сприяння щодо роботи в справах возз'єднання уніатів з Руською православною церквою» [10: арк. 20]. Проте слід наголосити, що головну роль у залученні до складу «Ініціативної групи» духовенства та дяків відігравав не А. Пельвецький, а уповноважений. Так, особисто ним упродовж серпня – листопада 1945 р., за погодженням з керівництвом облвиконкому й органами НКДБ планом, було викликано в облвиконком 280 деканів, священиків і дяків «для розмови з приводу звернення ініціативної групи по возз'єднанню з православною церквою». Крім того, ним був «даний наказ (усно)» А. Пельвецькому «про проведення конференцій священиків греко-католиків для обговорення звернення ініціативної групи». Священиків про час проведення конференцій в деканатах повідомляли не лише по лінії єпархії, але й «по лінії облвиконкому були дані вказівки головам райвиконкомів (таємні) про надання допомоги ініціативній групі в скликанні священиків на конференцію» [4: арк. 57].

Оскільки священиків, які вступали до «Ініціативної групи», Рада у справах РПЦ при РНК СРСР забороняла уповноваженим у західних областях «реєструвати як православних до часу їх возз'єднання», то наказувалося таких священиків-добровольців ставити «на тимчасовий списочний облік» [5: арк. 29].

Таким чином, наведені факти свідчать, що залучення до «Ініціативної групи» на Станіславщині та підготовка з проведення «возз'єднавчого» собору проводилася під контролем і при безпосередній участі місцевих радянсько-партійних органів влади, а координатором цього процесу був обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів.

Аналіз протоколів зборів засвідчує, що у них брало участь 50–60% священників від їх загальної кількості. А в окремих деканатах (Косівському, Надвірнянському, Городенківському та інших) через відсутність кворуму збори переносилися на інший день. У більшості свою відсутність священники та навіть окремі декани пояснювали «хворобою» [4: арк. 57].

На зборах гостро дискутувалося питання про доцільність об'єднання УГКЦ з РПЦ. Уповноваженого запитували: «Для чого об'єднуватись, якщо комуністична партія проводить атеїстичну пропаганду і при комунізмі церкви не буде?» [3: арк. 115]. Виступи окремих священників були категоричними й антирадянськими за суттю. Так, Гнат Величко з с. Марківців Тисменицького деканату заявив, що йому совість «не дозволяє йти в ініціативну групу» і він не буде порушувати присяги, яку дав єпископу Григорію Хомишину, а також не вірить, що «Хомишин є ворог народу».

Парох Іван Устияновський зі Старого Лисця (Станіславський деканат) теж був проти «возз'єднання» і заявив, що й надалі буде «служити і слухати папу Римського», хоча й усвідомлював, що за це на нього «чекає тюрма і Сибір» [4: арк. 60].

Священник Остап Стернюк з с. Радчі (Лисецький деканат) теж заявив, що буде служити папі Римському, «а не кому іншому, хоч вбийте мене, я до цього готовий».

Антон Казновський з Ганусівки (Жовтневий деканат) вважав, що радянський уряд «неправильно санкціонував ініціативну групу» [4: арк. 63].

Окремі священники заявляли, що «Ініціативний комітет» – це паперова фікція і після собору «більше 50% священників вийдуть з ініціативної групи і не будуть православними священниками» [6: арк. 94].

І все ж, незважаючи на гострі дискусії, майже в усіх деканатах більшість священників голосували за «возз'єднання» з РПЦ. Дехто це робив з меркантильних інтересів, оскільки боялися позбутися парафій, інші – не хотіли ускладнювати відносини з уповноваженим та майбутнім єпископом А. Пельвецьким, однак вступати до «Ініціативної групи» не поспішали.

Про зміст окремих виступів уповноважений повідомляв начальнику УНКДБ у Станіславській області. Так, у доповідній записці від 24 вересня 1945 р. він скаржився на окремих священників з Болехівського, Вигодського та Рожнятівського районів, які на зборах виступали проти возз'єднання з РПЦ і закликали до цього віруючих [4: арк. 6].

Таких священників після зустрічі з енкаведистами чекала тюрма або заслання. Зокрема, за словами уповноваженого, кількість священників в області за період з 1 серпня 1945 р. по 10 січня 1946 р. зменшилася з 372 до 339, «в основном за счёт арестов, как врагов народа» [6: арк. 85].

Серед основних причин, які гальмували процес чисельного росту «Ініціативної групи» на теренах області, були наступні.

По-перше, існувала група священників, які були категорично проти «возз'єднання» й проводили відповідну роз'яснювальну роботу серед решта священників та віруючих.

По-друге, частина священників вірила, що радянська влада у західних областях проіснує недовго, оскільки невдовзі розпочнеться Третя світова війна проти СРСР, а тому не поспішали вступати в «Ініціативну групу».

По-третє, чи не головною перешкодою були дії збройного підпілля ОУН-УПА, яке вдавалося до залякування та погроз фізичного знищення прихильників «возз'єднання» [20: 109].

Про вплив повстанців на політичну ситуацію в області переконливо свідчить хоча б той факт, що лише за період з 1 січня по 1 липня 1945 р. на теренах Станіславщини було ізольовано від активного збройного опору (вбито, захоплено в полон) майже 37 тис. чол. [9: арк. 5–15].

У своїх листівках повстанці роз'яснювали населенню, що більшовики упродовж 25 років «сміялися з християнської віри, руйнували церкви, вбивали священиків і виховували молодь у безбожницькому дусі», а тепер «нагло радять Вам і священикам, що треба зліквідувати греко-католицьку церкву, а самим перейти на російську православну церкву». Тому закликали не вірити радянській владі, оскільки нічого в політиці «щодо церкви не змінилося», а ідея «возз'єднання» є не що інше, як новий спосіб «для знищення всякої віри і всякої церкви» [21: 74].

Найбільш активним прихильникам «возз'єднання» вони надсилали «повідомлення», в якому були слова: «Якщо підпишетесь на православ'я, то будуть прийняті міри екзекуційного порядку», а хто уже «підписався», то давали кілька днів, щоб офіційно заявив про свій вихід з «Ініціативної групи» [7: арк. 12].

Однак, «екзекуційні міри» залишалися на рівні легкого переляку, оскільки за період з 1945 р. по 1955 р. було вбито лише чотирьох священиків. Але й цих листів-погроз було досить, щоб священики й дяки не дуже квапилися вступати до «Ініціативної групи». Наприклад, наприкінці 1945 р. до неї ввійшло лише 137 священиків і 37 дяків [4: арк. 64]. А в гірських районах області навіть ще в 1947 р. 70 релігійних громад і 63 священики відмовлялися переходити у православ'я, оскільки боялися можливих санкцій повстанців [13: арк. 108].

Окремі священики під приводом «небезпеки для життя» використовували ці погрози, щоб відмовлятися від вступу до «Ініціативної групи», або виходу з неї [3: арк. 117].

За словами уповноваженого, вступ до «Ініціативного комітету» в області відбувався «в большой борьбе среди священников: каждого с собой, со своей совестью, и друг с другом» [20: 110].

Ще гіршою була картина з переходом у православ'я релігійних громад. Станом на січень 1946 р. лише 4 громади офіційно заявили про свою приналежність до РПЦ [12: арк. 1], а решта у своїх заявах до уповноваженого і просили зареєструвати їх як греко-католиків [8: арк. 1–45].

Всього ж, за даними уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР в УРСР, в чотирьох західних областях потрібно було перевести в православну віру 2286 греко-католицьких громад, у тому числі: 522 – у Львівській області, 658 – у Дрогобицькій, 567 – у Станіславській, 539 – у Тернопільській [20: 112].

Оскільки, незважаючи на адміністративний тиск, погрози, залякування та обіцянки, у січні 1946 р. вступ до «Ініціативної групи» в західних областях, в тому числі й Станіславській, майже припинився, то уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в УРСР вимагав від уповноважених в областях приймати до РПЦ священиків і релігійні общини, не чекаючи «об'єднавчого» собору. «Якщо загальні збори віруючих (приходи), – писав він, – виносять постанову про возз'єднання з Руською православною церквою, то в такому разі не слід чекати поки відбудеться взагалі собор уніатського духовенства по цьому питанню, а треба через православного Львівського єпископа Макарія ще до собору здійснювати це возз'єднання, тобто приймати і священика (коли він теж має бажання) і релігійну громаду в юрисдикцію Московської патріархії» [11: арк. 1]. Враховуючи політичну важливість питання «возз'єднання» та «високу партійну свідомість» уповноважених в областях, можемо констатувати, що «канонічне оформлення» як громад, так і священиків було здійснене уповноваженими адміністративним шляхом ще до Львівського собору, який відіграв лише згодом роль пропагандистської ширми.

За два тижні до собору організатори «возз'єднання» в терміновому порядку вирішили питання і з православним кліром. Зокрема, 24 і 25 лютого 1946 р. у Києві за наказом Московського патріарха було проведено хіротонію А. Пельвецького на єпископа Станіславського та М. Мельника на єпископа Самбірсько-Дрогобицького.

З утворенням Станіславської православної єпархії, до виконання своїх функцій приступив уповноважений у справах Руської православної церкви, хоча, за його словами, він виконував їх уже з 12 грудня 1945 р., тобто до офіційного створення православної єпархії, яка налічувала всього 4 приходи [12: арк. 2]. У листі до нього від 27 лютого 1946 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в УРСР П. Ходченко просив допомагати єпископу Антонію у його як у побутовому облаштуванні, так і в службових

справах [11: арк. 9]. Цей лист теж є підтвердженням того, що державні органи втручалися в церковні справи, що було грубим порушенням закону про відокремлення держави від церкви.

Оскільки проблема з православними єпископами була вирішена, то 8 березня 1946 р. у Львові нарешті відбувся «возз'єднавчий» собор. На нього з трьох православних єпархій (Львівсько-Тернопільської, Самбірсько-Дрогобицької, Станіславської) прибуло 2 єпископи, 214 священників і дяків та 19 мирян, які «виражали волю» 997 із 1270 священників усієї Греко-католицької церкви західних областей України (78%) [22: 102]. Хоча, насправді, більшість із тих 997 чол. ввійшли до «Ініціативної групи» під жорстким тиском уповноважених та обставин.

Станіславську єпархію представляли 52 делегати на чолі з єпископом Антонієм і «виражали» волю 188 священників (56%), які ввійшли до «Ініціативної групи», з 339 наявних [12: арк. 40–42].

Таким чином, сказане вище дає підстави зробити висновки, що:

– під прикриттям «возз'єднання» вище радянсько-партійне керівництво мало намір знищити УГКЦ на теренах західних областей України, оскільки вона була живильним джерелом національного духу, що суперечив комуністичній ідеології, а також мала тісні зв'язки з католицьким світом, який у своїй більшості сприймав СРСР як мілітарно-диктаторську державу;

– ідея «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ викликала масовий опір і незадоволення більшості духовенства та віруючих у всіх областях Західної України, в тому числі й Станіславській області;

– залучення духовенства до «Ініціативної групи» на теренах області здійснювалося під жорстким контролем і тиском з боку уповноваженого, члена-організатора групи А. Пельвецького, а також місцевих органів влади та силових структур;

– відчутний опір «возз'єднанню» чинило й збройне підпілля ОУН-УПА, погрози й пропагандистські методи яких гальмували процес як входження духовенства до «Ініціативної групи», так і переходу релігійних громад у православ'я;

– Львівський собор був лише пропагандистською ширмою, оскільки фактичне «возз'єднання» (ліквідація) УГКЦ з РПЦ відбулося задовго до собору адміністративними заходами під контролем уповноважених у справах релігійних культів та у справах РПЦ в областях, а також місцевих органів влади та силових структур.

Список використаних джерел

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
2. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 538.
3. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 2.
5. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 3.
6. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 4.
7. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1. – Спр. 6.
8. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 38.
9. ДАІФО. – Ф. Р-584. – Оп. 2. – Спр. 6.
10. ДАІФО. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 3.
11. ДАІФО. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. ДАІФО. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 5.
13. ДАІФО. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 12.
14. Літопис Голготи України. Т. 2. Репресована церква. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 528 с.
15. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
16. Мартирологів українських Церков. У 4-ох т. Т. 2. Українська католицька Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. О. Зінкевич, Т.-Р. Лонгіна. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1985. – 839 с.
17. Мудрий Софрон, ЧССВ. Нарис історії Церкви в Україні. 2- вид. – Рим, 1990. – 296 с.
18. Прикарпатська правда. – 1945. – 7 липня.
19. Росович В. З хрестом чи мечем? // Вільна Україна. – 1945. – 8 квітня.
20. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 101 – 114.
21. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.
22. Уткін О. І. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 99 – 110.

Ihor Andrukhiy

OPPOSITION OF THE GREEK-CATHOLIC CHERGY AND RELIGIONS PEOPLE AGAINST THE POLICY OF "REUNION" OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN STANISLAV REGION

In the article the author investigates religious-political situation in Stanislav region on the eve of the Lviv Council in 1946 year.

УДК 94 (477)

Iрина Недошитко

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ США ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У публікації мова йде про мистецькі здобутки українських емігрантів США періоду Другої світової війни та їх внесок у розвиток культури незалежної України.

Ще ніколи в історії України не було такої масової, глобальної еміграції на Захід, як у роки Другої світової війни та в післявоєнний період. Спочатку наші співвітчизники втікали від угорських фашистів, які поневолили Карпатську Україну (1939), потім від московсько-більшовицького режиму, що окупував українські землі (1939–1941).

У 1941–1944 роках гітлерівські окупанти вчинили на Україні кривавий геноцид: фізично знищили сотні тисяч людей, мільйони погнали в Німеччину та в завойовані ними країни Західної Європи на каторжні роботи, в концентраційні табори. Лише військовополонених там перебувало понад 5 млн., 2/3 з яких загинули від голоду та виснажливої праці. Серед цих солдатів третина – українці.

У 1943–1944 рр. незліченна кількість українців, рятуючись від сталінсько-беріївських репресій, залишала рідну землю. В умовах найжорстокішої війни ці скитальники без засобів для існування емігрували на Захід. Вони могли загинути на чужині, свідомо терпіли злидні, але не хотіли жити в імперії гулагів, голодоморів, вічного страху і переслідувань.

З цих таборів у кінці 40-х – на початку 50-х років роз'їхалися наші земляки мало не в усі куточки світу: Австралію, Нову Зеландію, екзотичні країни Південної Америки – Парагвай, Уругвай, Чилі, Венесуелу. Та найбільше їх подалося у США, Канаду, Аргентину і Бразилію – традиційні місця українського емігрантського поселення.

Особливістю третьої хвилі української еміграції було те, що вона складалася з великої кількості вчених, митців, культурних і громадських діячів, людей із вищою та середньою освітою, фахівців найрізноманітніших спеціальностей. Переважна більшість із них – патріоти України, борці проти московсько-більшовицьких поневолювачів.

Вже більше десяти років триває такий довгожданий і такий благодійний процес ознайомлення України з творчістю її талановитих синів, яких недоля (а, власне, ворожа сила) розкидала по світах. Потроху збирається до купи і концентрується в українській культурній свідомості величезний творчий потенціал, що знаходиться на всіх континентах. Картина української національної культури помалу наближається до своєї повноти, змінюючи наші уявлення, знання, критерії, ієрархію цінностей.

Розглядаючи мистецтво Західної української діаспори, потрібно приділити увагу відомій мисткині, учениці Федора Кричевського – Людмилі Морозовій. Відомо, що крім малярства, Л. Морозова цікавилася давніми пам'ятками мистецтва (разом з істориком архі-

текстури, професором І.Моргилевським їздила в експедиції, де вивчала давні споруди). Часто відвідувала Полтавщину, якій присвятила низку творів.

Закохана в Україну, зокрема в Київ, де народилася, мисткиня залишалася в рідному місті. В той час всі вважали, що війна швидко закінчиться. Але цього не сталося. Родина Кричевських, яка теж мріяла перебути війну в Шимках, на Полтавщині, змушена була переїхати з Києва до Львова, звідти – до Німеччини, а пізніше – до США. Мисткиня знала великих поневірянь, втратила майже всі свої твори, які взяла з собою. Але і в таких важких умовах продовжувала працювати творчо [1]. Творча людина не може не працювати навіть за складних умов.

Під час війни, ще мешкаючи в Києві, Л.Морозова продавала краєвиди Дніпра за мізерні гроші, на які мама приносила маленьку склянку молока, щось із городини, – пише вона. – І це нас рятувало. Ми не попухли з голоду, хоч хліба не було. А далі була тяжка еміграція. Нам допомогло те, що навіть за часів війни Європа шанувала мистецтво. Я уже згадувала, що коло Бреслау в мене залишилися твори з Києва та картини із зображенням зруйнованих церков, зокрема Михайлівського Золотоверхого собору, де я працювала до останніх днів з професором Моргилевським. І все це невідомо де. У Дрездені у мене згоріло 100 картин, а ми з мамою чудом залишилися живі. В нічних сорочках і плащах, без черевиків. Пізніше... потрапили в американські табори, а вже в 1951 році до Америки, про яку ніколи не мріяла. Працювала тут тяжко, але спокійно спала. На жаль, приїхати до Києва, де обійняла б кожен камінець, який облитий сльозами і кров'ю, в зв'язку зі станом здоров'я не можу... Про Київ пам'ятаю завжди. Коли згадаю, то завжди плачу, тому що він був і святим містом, де я народилася, жила, працювала, де і тепер поховано багато моїх близьких. Мріяла б сама закінчити там своє життя..."[2: 237].

Пані Людмила Морозова усі свої твори і архіви передала музеям свого рідного міста. Кілька років тому значну колекцію своїх картин, а пізніше й колекцію порцеляни, подарувала Київській бібліотеці української діаспори. Це переважно пейзажі Греції, де пані Людмила була неодноразово і дуже любила цю країну. У Людмили Морозової є низка пейзажів США, Німеччини, але у її творчості домінує українська тематика – пейзажі та портрети.

Це ще раз засвідчила виставка в Києві, до організації якої багато зусиль доклали відомий меценат Мар'ян Коць та Національна Комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей. Пані Людмила Морозова не тільки експонувала тут свої твори, але передала на постійне зберігання музеям України 93 роботи, інакше кажучи, подарувала своїй Батьківщині. Велика дяка їм за це.

На виставці, яка відкрилася в Національному художньому музеї України до п'ятої річниці проголошення Незалежності України, творчість мисткині була представлена досить широко. Морозова передала музею 18 картин [3].

Мисткиня працювала в реалістичній манері, деякі її роботи позначені імпресіоністичними рисами. Серед пейзажів, що привернули увагу, – "Човни під час заходу сонця", "Пейзаж зі ставком", "Весняний сад", "Пейзаж з човнами", "Весняний сад", "Пейзаж з човнами". Було досить багато портретів, зокрема "Дівчина в червоному капелюсі", "Портрет в давньоруському костюмі", "Автопортрет у рожевому", "Автопортрет, присвячений І.Моргилевському", "Жінка з парасолькою", "За книгою" та інші. Дуже привабливі натюрморти "Горобина", "Ромашки", "Бузок", "Натюрморт з грушами", "Яблука", "Троянди", "Натюрморт з чайником". Людмила Морозова віддавала данину і релігійній тематиці. Цікаві її полотна "Голгофа", "Ангел", "Воскресіння", "Різдво" [2: 238].

Між іншим, мисткиня уже давно відкрила в США фонд із збирання коштів на відбудову Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.

У Гонтері, поблизу Нью-Йорка, де вона мешкала, часто відкривалися благодійні художні виставки, зокрема й творів самої мисткині, проходили концерти в Українському культурному центрі.

Світла пам'ять про цю прекрасну людину, чарівну жінку й талановиту майстриню на завжди залишиться в наших серцях.

Вагомий внесок у розвиток українського мистецтва зробила фотохудожник, українка із США Тетяна Михайлишин-Д'Авіньйон. Пані Тетяна походить із прикарпатського села

Тадані, що на Львівщині. Ще дитиною, разом з батьками під час воєнного лихоліття, емігрувала до США, проте поклик рідної землі не дає їй спокою. Творчий пошук Т.Михайлишин-Д'Авіньйон впродовж багатьох років нерозривно пов'язаний з рідним краєм. Вона поспішає донести усьому світові красу, яка зветься просто Україною. Фотоальбом "Просто Україна" [4: 15] є вагомим творчим доробком Т.Михайлишин-Д'Авіньйон, проте вона продовжує працювати, адже в Україні ще багато місць, де їй необхідно побувати. І це не просто творчий неспокій, а її українська справа.

Михайло Корчун – творець професійного рівня, художник, майстер різьби по дереву. Громадянин Америки українського походження, він народився на полтавській землі, а нині проживає в місті Трой (штат Нью-Йорк).

Та не по своїй волі він опинився на чужині. В роки війни німці у 1942 році вивезли його на примусові роботи. Після Німеччини була Франція, а згодом – Америка, що стала для його сім'ї другою батьківщиною. В Америці довелося багато працювати і вчитися. Саме тут він досягнув високої професійної майстерності в художній обробці дерева – різьбярстві, точінні на верстаті та оздобленні своїх творів [5].

Його ім'я добре знайоме знавцям фольклорного мистецтва. До цього часу він вже мав понад 70 експозицій. У 1985 році на виставці "Нордет Вудкарвер" (північно-східні різьбярі) Михайло Корчун удостоївся найвищої нагороди "Бест оф Шов", а також здобув три перші нагороди.

Організація "Ренслер Конти Консул оф Артс" представила Михайла Корчуна в 1989 році до нагороди "Національна Спадщина" (Нешенел Грітедж Аворт).

Ім'я Михайла Корчуна в 1996 році було внесено до Лондонського Каталогу 30 кращих різьбярів світу.

До кінця 1997 року митець отримав іще дев'ять перших нагород і одну найвищу [6].

Про його різьбярський талант часто писала англomовна та українська преса, розповідалося в передачах по телебаченню, а також і в Україні, де не раз виставлялися його твори, де було підготовлено і показано кінофільм "Біле Дерево Життя Михайла Корчуна".

Майстер охоче передає свій досвід іншим, вчить їх одному з найстаріших видів народної творчості, інтерес до якої не згасає і в наші дні.

Митець зберіг у своєму творчому доробку національне обличчя, мистецькі корені великої древньої культури. Через все своє життя він проніс любов до неньки України. І сьогодні весь наклад видання своєї книжки автор подарував науковим та професійно-технічним закладам і бібліотекам Полтави, Києва, Львова та інших міст України.

Багато своїх цікавих творів Михайло Корчун створив для американців, зокрема його барельєф на посвяту 200-річчю ювілею міста Трой є окрасою міської ради міста [7].

Ми гордимся тим, що маємо талановитого майстра, яким пишається Америка і який наполегливою працею, талантом і любов'ю збагатив українське мистецтво.

"Я хочу, щоб слово спокійно світило...", "Тривожне листя шелестить, до ніг віджилий ворох стеле...", "Долі моєї сріблиться коса, сива в волоссі сяє роса", "Вогнями чатує з вікон і блукає одне вночі безсоння, друга ждучи" [8].

Це лише окремі рядки поезії, які привезла до Нью-Йорка з Аризони скульптор і поетеса Міртала, уродженка Харкова, дочка страченого більшовиками відомого українського письменника Сергія Пилипенка. Міртала з матір'ю та сестрою була на сталінському засланні, потім її вивезли на примусові роботи до Німеччини, а 1947 року вона дісталася Америки. Закінчила художню школу і Тафтський університет у Бостоні, була ученицею славетного скульптора Осипа Цадкина в Парижі. Її скульптури – це поезія в бронзі. І саме тому виставки творів Міртали мали великий успіх 1992 року в Києві, Львові, Харкові, Миколаєві, Дніпропетровську [9]. Міртала Кардиналовська – автор кількох поетичних збірок. Вона створює мініатюри своїх алегорій, відтворює їх у жіночих прикрасах. Вона також творить синтетичний жанр – поєднання музики, поезії, скульптури й світла у відеофільмі.

Міртала говорила, що її скульптури мають утворити казкову композицію у мальовничій пустелі Аризони, а також стануть окрасою України [10].

Таким чином, українці діаспори, незважаючи на довгочасну відірваність від історичної батьківщини, не втрачають почуття своєї національної ідентичності. Фактором, який цьому сприяв і сприяє, стала українська культура, набутки якої не були забуті і втрачені нашими співвітчизниками за кордоном.

Культурний розвиток української діаспори є важливим показником відчуття національної єдності українців у всьому світі. Становлення Української держави є стимулом для подальшого розвитку української культури як на Батьківщині, так і за її межами, а також її інтеграції у загальнолюдський культурний процес.

Список використаних джерел

1. Омельчук Юлія. Під час Другої світової війни Людмила Морозова малювала... на паперових тарілках // Хрещатик. – 1999. – 27 грудня.
2. Блюміна Ірина. Людмила Морозова: Повернення в Україну // Мистецтво західної української діаспори. – К.: Триумф, 1999. – С. 237–238.
3. Поточний архів Національного художнього музею України. Фонд сучасного живопису України, шифр ЖС.Ф.1.
4. Українське слово. – 2001. – 25–31 січня. – С. 15.
5. Український голос. – 2000. – 25 вересня.
6. Там само.
7. Там само.
8. Час. – 1997. – 13–19 лютого.
9. Там само.
10. Там само.

Iryna Nedoshytko

THE OUTPUT OF UKRAINIAN EMIGRANTS IN THE DEVELOPMENT OF CULTURE OF INDEPENDENT UKRAINE

In the article artistic results of Ukrainian emigrants of the USA during World War the II and their output in the development of culture of independent Ukraine are investigated.

УДК 94 (477)

Михайло Нагірняк

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ В ОЦІНКАХ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті автор аналізує сучасну вітчизняну історіографію, присвячену періоду Другої світової війни.

Найдраматичніші сторінки історії ХХ ст. пов'язані з Другою світовою війною, яка втягнула в свою круговерть нашу державу. Для нас вона була великою трагедією за напруженою зіткнення, кількістю людських жертв, розмірами матеріальних втрат.

Дослідження періоду історії України, від початку Другої світової війни до кінця ХХ ст., нині привертає значну увагу і має свої особливості. По-перше, це період, який надто "свіжий" для історика-дослідника, а його близькість сьогоденню часто спричиняється до суб'єктивних, поспішних, не позбавлених політичної кон'юнктури висновків. По-друге, через сильний ідеологічний прес, що зазнавала історична наука середини – другої половини ХХ ст., а у зв'язку з цим замовчування невігідних радянському режимові фактів, в національній історіографії останнього періоду стало помітним прагнення якомога повніше заповнити прогалини у висвітленні "білих плям", на які у недавньому минулому лежало табу. По-третє, сама українська історіографія 90-х рр. ХХ ст. зазнала докорінних якісних змін, глибокої трансформації ідейно-методологічних засад, що не могло не позначитися на висвітленні проблем української історії зазначеного періоду. Найпомітніше ці процеси спостерігалися впродовж першої половини 90-х рр. ХХ

ст. й супроводжувалися гострою полемікою між прихильниками нової і адептами колишньої радянської історичної школи. Щоправда інколи це негативно відбивалося власне на науковій якості досліджень, оскільки наукова дискусія подекуди перетворювалася у політичні диспути і, по суті, набирала не історичного, а політологічного спрямування. Особливо це помітно, коли мова заходила про проблеми національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та післявоєнного періоду, державотворчі аспекти в діяльності антикомуністичних сил в Україні, визначення статусу України в період її перебування у складі СРСР.

Коли характеризувати найважливіші проблемні напрямки сучасної вітчизняної історіографії, то можна виділити принаймні декілька, кожен з яких має похідні аспекти: Україна в роки Другої світової війни, український національно-визвольний рух середини – кінця ХХ ст., радянський тоталітарний режим в Україні, проблема українсько-польських стосунків, становлення та розбудова Української держави після проголошення її незалежності у 1991 р.

На даний час чи не найбільший інтерес в істориків викликає дослідження Другої світової війни, яке все ще наповнене "білими плямами". Це пов'язане не лише з тим, що тривалий час їм не були доступні необхідні архівні документи, котрі проливали б світло на маловідомі сторінки сповненого драматизму пережитого українцями воєнного лихоліття, а й ідеологічним пресингом, що тяжів над науковцями і вимагав підтасовувати факти так, як то було вигідно офіційній владі. Зрозуміло, що "прилаковане" прославлення здобутої великої перемоги над фашизмом, яке ілюструвалося без сумнівно героїчними вчинками українців, як у лавах Червоної армії, партизанських загонах, так і в тилу, не могло подати об'єктивної, позбавленої недомовок історії боротьби українського народу проти нацизму. Ще до недавнього часу навіть у фундаментальних дослідженнях, присвячених цій проблемі, Україна трактувалася всього як об'єкт цієї світової драми, що нібито не мала власних національних інтересів, ні особливих, зрештою, притаманних кожній країні геополітичних орієнтирів.

Лише в останнє десятиліття побачили світ монографії, статті, дисертаційні дослідження, які розкривають усю трагедію, яку довелося пережити українському народові в роки останньої війни. Нині у середовищі істориків викликає дискусію навіть сам термін "Велика Вітчизняна війна". Так, Р.Сербин у статті "Велика Вітчизняна війна" советський міф в українських шатах" стверджує, що під цим терміном криється міф, що культивував велич радянського режиму, служив обґрунтуванням його сили й монолітності [1]. Дослідник стверджує, що після розпаду СРСР його дещо послаблено, але він продовжує існувати в Росії та деяких інших пострадянських республіках, у тому числі й Україні. Автор звертає увагу на те, що у сучасній українській історичній науці, принаймні частиною дослідників, робиться спроба "українізувати" міф про Велику Вітчизняну війну. Це, на думку Р.Сербина, заважає історикам дати відповідь на питання статусу, місця та ролі України у Другій світовій війні, її взаємини з СРСР. Концентруючи увагу на міфі "визволення" й "перемоги", стверджує дослідник, вони відволікають увагу від трагедії, що завдав Україні сталінізм, а звеличуючи тих, хто боровив Україну від німців, не надають такого ж почесного місця тим, хто захищав її від імперії, під якою у нього виступає СРСР. Автор категорично стверджує, що Червона армія і радянські партизани не могли стати носіями свободи, бо були інструментами тоталітарного режиму, мета якого полягала у відвоюванні втраченої території і розширенні радянської імперії. Нарешті, Р.Сербин робить висновок, що міф про "Велику Вітчизняну війну" був породжений самим радянським тоталітарним режимом, використовувався тогочасною офіційною ідеологією для посилення централізаторської політики Москви, а нині негативно впливає на розбудову незалежної демократичної Української держави [2].

Близькою за спрямуванням є брошура М.Ковалю "Україна у другій світовій і Великій вітчизняній війнах" (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення [3]. На відміну від попереднього автора, М.Коваль не такий категоричний у судженнях, в цілому сприймає правомірність вживання терміну "Велика Вітчизняна війна", проте не ототожнює участь України у Другій світовій війні з німецько-радянською вій-

ною, а намагається виділити її власне український контекст. Разом з тим, виділяючи етапи участі України у війні, автор, на нашу думку, переоцінює роль республіки як суб'єкта тогочасних міжнародних відносин, що не зовсім відповідало її тогочасному реальному статусу у складі Радянського Союзу, не кажучи вже про місце у міжнародних відносинах. Так, другий етап участі України у світовій війні (22.IV.1941 – листопад 1942 р.) кваліфікується як участь України в антигітлерівській коаліції, у розгромі німецьких військ під Сталінградом і створенні промислових центрів на сході СРСР. Не відкидаючи названих фактів, все ж викликає застереження: чи були вони наслідком суверенних дій УРСР, чи результатом абсолютного контролю над нею Москви. Незважаючи на невеликий обсяг дослідження, воно містить доволі об'ємний за змістом аналіз радянської історіографії історії України періоду Другої світової війни. Автор відзначає притаманну їй рису – цілеспрямоване заниження жертв війни з метою виправдання тоталітарного режиму супроти власного народу. Він проводить тезу, що до посилення трагедії України у війні долучилася не лише німецька окупація, але й сталінська тоталітарна система, що не спромоглася захистити її території. На відміну від традиційної оцінки радянською історіографією єдності населення, його беззастережної згуртованості навколо комуністичної партії у момент гітлерівської агресії, М.Коваль слушно зазначає, що воно не було "монолітом", а ті українці, котрі служили в Червоній армії і воювали проти німців, "захищали не соціалізм сталінського зразка, а передусім власне життя" [4]. Однак він відкидає твердження про те, що вигнання з України німецьких військ було повторною її окупацією Червоною армією. Він також торкається концепції боротьби, яку проводили упродовж 1941–1945 рр. ОУН і УПА, суть якої полягала у досягненні з Німеччиною тактичного союзу для здобуття незалежності України. Проте, вказує М.Коваль, реалізувати цієї мети так і не вдалося через расистську ідеологію проводирів третього рейху, яка дискредитувала себе вже на початку радянсько-німецької війни і відштовхнула від німців симпатії українського населення.

Загалом дослідження М.Коваля засвідчило про пошук українськими істориками нових, виважених концептуальних підходів у висвітленні історії України періоду Другої світової війни.

Концептуально спорідненими з попередніми є роботи В.Трофимовича [5], В.Ковалюка [6], колективне дослідження М.Литвина, О.Луцького та К.Науменка [7], статті П.Чернеги [8] і О.Марущенко [9].

Серед них варто виділити перші три, у яких ґрунтовно з'ясовуються міжнародні аспекти участі України у Другій світовій війні, переконливо доведено, що вона була всього лише об'єктом політики Німеччини та СРСР. Наприклад, В.Трофимович робить висновок, що наслідком розгрому фашизму стало об'єднання під владою радянського режиму всіх українських земель, після чого настав акт сталінської розплати за змагання частини українців, які підтримували антикомуністичні сили здобути державну незалежність України, а також за їхню фізичну присутність на території окупованій німцями. Таким чином, дослідник дотримується погляду, що звільнення радянськими військами України від німецької армії не було її справжнім визволенням, а відновленням радянської окупації. Цікаві міркування висловлює історик і щодо оцінки антифашистського руху в Україні. Радянський партизанський рух вважає таким, що був інспірований московським керівництвом, що ж до українського націоналістичного руху, керованого ОУН, то останній змушений був розраховувати насамперед на власні сили.

Практично більшість вітчизняних дослідників історії України періоду Другої світової війни погоджується з думкою, що єдиним її позитивним здобутком стало об'єднання майже всіх українських етнічних земель в єдине ціле, хоча методи і ціна, якою це було досягнуто, викликає дискусію і неоднозначну оцінку [10].

Проте однією з перших у сучасній вітчизняній історіографії фундаментальною працею з історії Другої світової війни без перебільшення можна назвати видання "Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945" [11]. До її написання було залучено декілька десятків провідних науковців. У книзі поставлено і доволі успішно втілено завдання, які у вітчизняній історіографії якщо й порушувалися, то вельми несміливо, – показано у всій багатогранності і розмаїтті роль і участь України у перемозі над фашизмом у міжнародному контексті. Ав-

торський колектив подав не лише обґрунтований погляд на з'ясування ролі українців у війні проти фашизму, а й своєю працею дав поштовх до пошуку нових концептуальних підходів наукового осмислення Другої світової війни. Особливість даного дослідження та, що воно вільне від кон'юнктурних висновків і сумнівних сенсаційних гіпотез. Книга "Безсмертя" є ґрунтовно удокументованою й аргументованою історичною працею. Вона містить глибокий аналіз становища України напередодні вибуху війни, переконливо доведено її провідне значення у загальносоюзному народногосподарському комплексі. Заслуговує уваги розділ "Український геополітичний вузол", у якому розглянуто радянську та німецьку візії геополітичної ролі України, доведено її ключове місце у радянсько-німецькому змаганні за реалізацію своїх геополітичних інтересів.

Вартий уваги й глибокий та вдумливий аналіз, проведений авторами, діяльності ОУН у жорсткому протистоянні двох тоталітарних режимів – сталінського і гітлерівського. Це стосується, зокрема, визначення пріоритетів її боротьби, зовнішньополітичних концепцій, взаємин з третім рейхом. Ця вельми складна проблема на сторінках книги не подається у традиційних чорно-білих тонах, а в порівняльному ракурсі, що дає можливість з'ясувати мотиви людей, які сповідували діаметрально протилежну ідеологію і мали цілком відмінний погляд на статус України як не "союзної", а справді суверенної країни.

Провідне місце у книзі посідають питання, пов'язані з військовими операціями, які проходили на території України, участі українців у збройній боротьбі проти гітлерівської навали не лише на теренах України, а й поза її межами, у тому числі й у європейському русі Опору. Величезний фактографічний матеріал висвітлює масовий героїзм, самопожертву і витривалість українського народу у цій війні. У жодній мірі не применшуючи жертв, які були принесені на вівтар перемоги, автори книги показують, що радянське керівництво й тут переслідувало свої ідеологічні установки, не рахуючись з життям десятків тисяч людей, які ставали заручниками "червоних" дат календаря. Особливою проблемою виділяються націоналістичні збройні формування. В цілому їм дається виважена оцінка. Відзначаючи безперечний факт, що книга "Безсмертя" на сьогодні є, по суті, єдиною узагальнюючою фундаментальною працею з історії України періоду Другої світової війни, все ж треба зазначити, що їй певною мірою не вдалося уникнути еkleктики. Очевидно, це пов'язане з тим, що її чисельний авторський колектив акумулював у собі різні концептуальні підходи у висвітленні проблем даного періоду. Так, у книзі зустрічаються два тлумачення щодо початку Великої Вітчизняної війни, мовляв, для України вона розпочалася не 22 червня 1941 р., а 1 вересня 1939 р. Це ж стосується і самого терміну "Велика Вітчизняна війна". Декларуючи благородну мету книги – примирення і консолідацію українського народу, авторському колективу не зашкодило б помістити на "Сторінках фотолітопису звитяги і жертвовності" даної праці бодай декілька фотознімків, що засвідчували б боротьбу тих десятків тисяч українців, що наближували день визволення і відновлення незалежності України у лавах УПА.

Ознакою, притаманною сучасній вітчизняній історіографії Другої світової війни, є її гостро полемічний, інколи безкомпромісний характер у питаннях, що стосуються висвітлення місця та ролі націоналістичного руху ОУН-УПА. Очевидно, що такий стан речей є своєрідною реакцією на табу, накладене свого часу на розробку цієї проблеми, а також відверту її фальсифікацію у радянських дослідженнях. Про різні її школи і напрямки дає уяву бібліографічний покажчик праць, що з'явилися в період 1945–1998 рр. [12]. На його сторінках анонсовано декілька сотень праць, що побачили світ як за радянських часів, так і в новітній період після здобуття Україною незалежності.

Серед робіт, які об'єктивно і виважено підходять до вивчення діяльності ОУН і УПА, варто назвати роботи львівського історика Ю.Киричука [13] та київського дослідника А.Кентія [14]. Вони відзначаються надзвичайно багатим фактичним матеріалом, широкою архівною джерельною базою. Дослідники прагнули, передусім, донести читачеві історичні факти, а не нав'язувати власних, заздалегідь визначених висновків, що спонукали б до формування нових стереотипів в оцінках цього періоду. Так, праці Ю.Киричука, особливо монографії "Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст." та "Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика" на основі значного документального матеріалу всебічно відтворюють різнобарвну, часто

суперечливу й неоднозначну в оцінках діяльність тогочасного українського політикуму, чільне місце серед якого посідала ОУН. При цьому автор не намагається уникати відповіді на так звані "дражливі" питання: суперечності внутріукраїнського політичного табору, український колабораціонізм, українсько-польське протистояння в роки війни, українсько-єврейські взаємини, діяльність служби безпеки ОУН та інші. Монографії Ю.Киричука цікаві й оригінальні у тому плані, що подають найдраматичніший період в історії України – Другу світову війну і повоєнний сталінський тоталітарний режим на українських землях у людському вимірі.

Намагаючись з'ясувати мотиви, якими керувалися лідери тієї чи іншої партії, просто рядові учасники руху Опору, автор звертає увагу на суто особистісні риси характеру, притаманні конкретному індивіду. Це дає змогу сприймати події більше як півстолітньої давнини не крізь призму партійних резолюцій, іншого роду офіційних декретів, від кого б вони не виходили, а очима його учасника – простої людини з усіма її болями і переживаннями. Даючи інколи досить різку критику діяльності окремих політичних лідерів за допущені ними помилки, Ю.Киричук завжди наголошує на їх моральному аспекті. Адже спокутувати промахи проводирів доводилося тисячам рядових учасників збройного підпілля.

Попри аналогічну за тематикою і подібну за концептуальними підходами до праць Ю.Киричука роботи А.Кентія різняться прагненням автора уникати власних узагальнень. Насамперед його монографії – це систематизований, логічно викладений багатющий, раніше недоступний фактичний матеріал, що висвітлює діяльність ОУН-УПА, антикомуністичних сил в Україні у роки Другої світової війни і повоєнний період. Очевидно, це обумовлено тим, що перед дослідником стояло конкретне завдання – подати максимум фактажу для потреб Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Серед широкого кола питань автор виділяє ключові, що характеризують військово-політичне становище в Україні і плани ОУН (СД), її діяльність щодо організації збройного підпілля і боротьби з окупантами України, тактику боротьби, її пріоритети, зовнішньополітичні орієнтири ОУН, проблему колабораціонізму, збройний спротив націоналістичного підпілля радянській владі та інші.

Спираючись на ґрунтовну джерельну базу, дослідник доводить, що, виходячи із міжнародної ситуації на момент вибуху війни, можна зрозуміти тактичні міркування ОУН та інших українських антикомуністичних сил на співпрацю з Німеччиною. Однак ця фактично вимушена одностороння орієнтація, коли виділявся лише один ворог – московський більшовизм – виявилася "великим прорахунком", позаяк з того часу "п'ятно фашизму" переслідувало їх та спричинилося до ізоляції на міжнародній арені. Водночас, на підставі конкретних фактів, автор розвінчує міф про начебто "зоологічний" націоналізм ОУН, її ненависть до всього російського, простежує еволюцію поглядів на це питання серед чільних її діячів. Значної уваги надає А.Кентій висвітленню боротьби УПА. Зокрема він робить застереження щодо офіційно прийнятої дати її заснування – 14 жовтня 1942 р., вказує, що це було зроблено з політичних міркувань, насправді ж її створення можна датувати весною 1943 р. [15]. Разом з тим дослідник спростовує усталений радянською історіографією стереотип про "німецьке походження УПА" [16]. Оцінюючи хід і наслідки збройного протистояння ОУН-УПА з комуністичним режимом у повоєнний період, автор робить висновок, що воно не досягло головної мети – шляхом переростання повстансько-підпільної боротьби у всенародне повстання і національну революцію розвалити СРСР і створити самостійну соборну Українську державу. Проте хоча рух ОУН-УПА був приречений на поразку, він "все-таки закарбував у частини українського народу необхідність безкомпромісної боротьби за національне визволення, за власну державність. Визнаючи незаперечний факт поразки ОУН-УПА в боротьбі з радянською владою, – стверджує він, – потрібно зауважити, що у моральній площині національно-визвольний рух в західних областях України все-таки не був подоланий" [17].

Якщо названим дослідженням був характерний комплексний підхід у висвітленні українського національно-визвольного руху, особливо ОУН-УПА, акцентування уваги на найсуперечливіших його сторонах, то у багатьох інших дослідженнях робиться спроба довести його закономірність, обґрунтувати правомірність та логіку його вчинків. Так, В.Сергійчук на підставі архівних матеріалів підкреслює, що діяльність ОУН-УПА була стрижнем національно-визвольної боротьби в Україні за її незалежність і соборність, в однаковій мірі

спрямована як проти німецької, так і радянської окупації [18]. Наводячи конкретні факти, дослідник вказує, що українські націоналісти займали непримиренну позицію у ставленні до німців. Разом з тим він звертає увагу на провокаційну діяльність радянських партизанів щодо ОУН-УПА, жертвами якої у багатьох випадках ставало цивільне населення.

Участі ОУН-УПА у боротьбі проти фашистської окупації України присвячені роботи Р.Лапайдуха, І.Патриляка, М.Лукінюка, В.Нікольського, дисертаційне дослідження О.Озимчука [19]. Наскрізна ідея, що об'єднує ці праці, – ОУН-УПА виступали носіями національно-визвольної боротьби за відновлення незалежності України, а тому вони заслуговують бути визнаними воюючою стороною у Другій світовій війні.

Окремо слід виділити роботи колишніх активних учасників націоналістичного підпілля. Найпомітнішими серед останніх є праці П.Дужого [20]. Їх особливість у тому, що вони переповнені ремінісценціями особистих вражень автора від зустрічей із провідними діячами ОУН – С.Бандерою, Р.Шухевичем іншими чільними постатями українського визвольного руху і суспільного життя воєнного часу. Зрозуміло, що це певним чином наклало відбиток суб'єктивності на згадані дослідження, що, однак, не зменшило їх інформативної цінності. Загалом роботи П.Дужого, як і попередні, можна віднести до націоналістичного напрямку висвітлення історії українського визвольного руху періоду 1939–1945 рр.

У сучасній вітчизняній історіографії, хоча і в значно меншому обсязі, з'являються праці, що стоять на протилежних позиціях щодо оцінок ОУН-УПА та й всього націоналістичного руху в роки війни. Здебільшого, вони дотримуються традицій радянської історіографії, яка, як відомо, головним завданням вважала обґрунтування його злочинної діяльності в роки війни. Серед них – книга українського канадського автора В.Поліщука [21].

Значна увага у сучасній вітчизняній історіографії надається й проблемам, пов'язаним із дослідженням українських збройних формувань, що перебували на німецькій службі. Йдеться про Легіони українських націоналістів, поліцію і дивізію СС "Галичина" [22]. Праці даного напрямку об'єднують прагнення їх авторів довести, що формування не були колабораціоністськими, а стали результатом тактичних міркувань деяких українських політичних кіл, які сподівалися з допомогою Німеччини відновити незалежність України. При цьому окремі дослідники обстоюють концепцію, що організація подібних формацій навіть в умовах німецьких поразок на фронті була корисною з точки зору створення із них ядра майбутньої української армії, яку доведеться використати проти СРСР.

Не оминули увагою вітчизняні дослідники і суто військових аспектів розгортання бойових дій між Німеччиною та Радянським Союзом. Наприклад, Ю.Ніколаєць зосередив увагу на висвітленні становища Червоної армії на території України у перші місяці війни. Автор на основі архівних матеріалів спростовує усталене в радянській історіографії твердження про високий бойовий дух і єдність фронту та тилу у відсічі німецької агресії влітку 1941 р. [23]. Навіть серед особового складу самої армії не було єдності, а її моральний стан був далеким від ідеального. Водночас автор з'ясовує, чому всупереч незадоволенню серед маси солдатів-українців сталінським режимом не з'явилася бажання повернути зброю проти нього.

Завершуючи огляд сучасної української історіографії про Другу світову війну, не можна оминати й такої важливої, а подекуди гострої проблеми як українсько-єврейські та українсько-польські відносини цього періоду.

Попередня історіографія залишила тут значні прогалини. Це сприяло утвердженню стереотипу образу українця-колабораціоніста, що чинив розправи над мирним єврейським чи польським населенням. Загалом це спростовують публікації, присвячені трагедії єврейського населення України в роки війни [24].

В останні роки українські історики значну увагу надають дослідженню українсько-польських відносин. Особливо це стосується періоду війни і перших повоєнних років. Очевидно, це реакція на аналогічну активність у розробці цієї тематики польських колег. У її висвітленні спостерігаються з обох сторін два підходи. Перший – спроба з'ясувати, хто був ініціатором конфлікту, другий – вказати на його глибинні причини. Зрозуміло, що перший підхід є безперспективним, з чим погоджується чимало вітчизняних істориків. Вагомий внесок у розробку даної проблеми належить міжнародним семінарам "Україна-Польща: важкі питання" [25]. Так, українські історики М.Швагуляк, В.Дмитрук, Л.Зашкільняк зосере-

дили увагу на питаннях позиції та участі українців у німецько-польській війні 1939 р., політиці радянської влади щодо польського населення в Західній Україні впродовж 1939–1941 рр., українській проблемі в політиці польського еміграційного уряду і підпілля, українській політичній думці у Західній Україні щодо польського питання в роки війни та інші. Лейтмотивом даних досліджень є твердження щодо безперспективності пошуків: хто перший розв'язав кривавий, українсько-польський конфлікт, натомість потрібно виявити його глибинне соціальне, економічне, етнополітичне підґрунтя.

Отже, сучасна вітчизняна історіографія Другої світової війни поступово відходить від старих концептуальних поглядів, має вагомні здобутки, висунула нові концептуальні підходи у вивченні маловідомих, а подекуди й цілком нових її проблем.

Список використаних джерел

1. Сербин Р. "Велика Вітчизняна війна": советський міт в українських шатах // Сучасність, 2001. – № 6. – С. 63–88.
2. Там само. – С. 63–64.
3. Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – 57 с.
4. Там само. – С. 22.
5. Трофимович В.В. Україна в роки Другої світової війни 1939–1945. – Львів, 1995. – 102 с.
6. Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку другої світової війни // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 9. – С. 30–41.
7. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – 151 с.
8. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – № 5/6. – С. 5–9.
9. Марущенко О. Україна в Другій світовій війні: історіографічні дослідження 90-х років // Історія в школі. – 2000. – № 5/6. – С. 2–4.
10. Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни / Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24–25 жовтня 2000 р. – Кривий Ріг, 2000. – 191 с.
11. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Головна редколегія / Голова І.О.Герасимов, заст. голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відп. секретар Р.Г.Вишневецький. – К., 2000. – 944 с.
12. Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.Г. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998). – К., 1999. – 173 с.
13. Киричук Ю.А. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – 55 с; Киричук Ю.А. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. – Львів, 1997. – 87 с.; Киричук Ю.А. Нариси українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. – Львів, 2000. – 304 с.; Киричук Ю.А. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с., 130 іл.
14. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – 200 с; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – 285 с; Кентій А.В. Нарис історії боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). К., 1999. – 110 с.
15. Кентій А.В. Українська Повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 10.
16. Там само. – С. 67.
17. Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). – С. 95.
18. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – К., 1996. – 59 с; Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К., 2000. – 200 с.
19. Лапайдух Р. Українська повстанська армія: Погляд через півстоліття // Дзвін. – 2000. – № 2. – С. 103–111; № 3. – С. 113–123; Патриляк І. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. // Укр. істор. журнал. – 2000. – №4. – С. 113–119; Лукинюк М. Боротьба УПА з окупантами: поступ до правди // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 87–102., № 6. – С. 94–108; Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) на Донбасі. – К., 2001. – 177 с.; Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944) на матеріалах Волині. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1995. – 21 с.
20. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескіз, нарис про життя і діяльність провідника ОУН. – У 2 ч. – Львів, 1997. – Ч. 2. – 363 с; Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадський діяч. – Львів, 1998. – 252 с.
21. Поліщук В.В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). – Донецьк, 1996. – 495 с.
22. Патриляк І.К. Легіони українських націоналістів (1941–1942): історія виникнення та діяльності. – К., 1999. – 43 с; Гунчак Т. У мундирах ворога? – К., 1993. – 205 с.; Трофимович В. Історія військових формувань ОУН. 1939–1942. – Львів, 1994. – 71 с.; Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. – Львів, 2000. – 528 с.
23. Ніколаєць Ю.О. Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. – К, 1998. – 61 с.
24. Будник Д.И., Капер Я.С. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве 1941–1943. – К., 1993. – 319 с.; Ковба Ж.Й. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного" розв'язання єврейського питання. – К., 1999, – 268 с.; Хонигсман Я.С.

Катастрофа львівського єврейства. (К 50-літтю знищення Львівського гетто). – Львів, 1993. – 56 с. 25. Україна-Польща: важкі питання. Матеріали ІV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". – 8–10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – 348 с.

Mykhaylo Nagirnyak

**UKRAINE DURING WORLD WAR THE II IN MODERN NATIONAL
HISTORIOGRAPHY**

In the article the author analyses modern national historiography dedicated to the period World War the II.

РОЗДІЛ 3

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ЗАРУ-
БІЖНОЇ ІСТОРІЇ**

УДК 94 (477)

Вадим Ададуров

ПОЖЕЖА КИЄВА У 1811 РОЦІ: ФРАНЦУЗЬКА ДИВЕРСІЯ ЧИ РОСІЙСЬКА ПРОВОКАЦІЯ?

На основі документів з Архіву Міністерства закордонних справ і Архіву Історичної служби сухопутної армії Франції, а також Державного архіву Австрії спростовується гіпотеза про навмисний підпал Києва у 1811 р. агентами наполеонівської Франції. Ці документальні свідчення дозволяють зробити висновок, що підпал Києва був справою рук російських властей, які напередодні війни 1812 р. намагалися залякати "французькою загрозою" населення українських земель.

9 липня 1811 р. у Києві спалахнула одна з найжахливіших в історії цього древнього міста пожеж. Вона тривала три дні та знищила понад дві тисячі будівель [2: 80]. Цей інцидент набув особливого розголосу завдяки напруженій суспільно-політичній атмосфері, яка панувала в Російській імперії напередодні очікуваної війни з наполеонівською Францією. Офіційні чинники Росії поспішили оголосити причиною пожежі навмисний підпал, що його буцім-то було здійснено французькими шпигунами з-поміж місцевої шляхти польського походження. Як доказ цього, було поширено інформацію про затримання декількох зловмисників, котрі на допиті визнали свою провину [1: 85]. Поширюючи цю інформацію, російський уряд вочевидь намагався досягнути подвійної мети: по-перше, залякати "французькою загрозою" населення українських земель і домогтися його послуху й активної участі у війні з Наполеоном, та, по-друге, знайти привід для репресій супроти тих представників тутешньої польської шляхти, котрі, вважаючи, що лише Наполеон спроможний зруйнувати Росію й відновити Польщу, могли організувати повстання у Правобережній Україні.

Чи насправді у 1811 р. Київ було підпалено агентами Наполеона?. З точки зору військової стратегії французький імператор, котрий протягом 1811 р. без особливого успіху намагався ліквідувати загрозу втрати Іспанії, не був зацікавлений у форсуванні конфлікту з Росією. Протягом всього 1811 р. французька дипломатія намагалася "відстрочити" війну з Росією, яка, користуючись заангажованістю Наполеона на протилежному кінці Європи, нарощувала свою військову присутність у Литві та в Україні. Французький уряд, хоч і розумів неунікність нового збройного конфлікту на сході, вважав його не на часі, бо усвідомлював труднощі війни на два фронти, а відтак мусив уникати провокацій на кшталт підпалу Києва. Але остаточну відповідь на питання про те, чи київська пожежа була на руку Наполеонові, спроможне дати тільки дослідження документів французького уряду, який протягом 1811 р. пильно відстежував ситуацію в Росії, зокрема, знав про будівельні роботи, які російське командування розпочало у низці фортець, розташованих у західній частині цієї імперії.

Одним з важливих пунктів укріпленої лінії, що її намагалися створити росіяни вздовж Двіни та Дніпра до Хотина понад Дністром, був Київ. Французьке командування цікавилось київською фортецею принаймні від того часу, як у січні 1811 р. посол у Саксонії барон Бургуен написав у Париж, що до Дрездена прибув мешканець Києва Горський, котрий повідомив, що місто "укріплюється одним англійцем – [військовим інженером] полковником Маґріні, його оточують каналами і ровами, щоб заповнити ці останні водою, усього ж таких ровів близько двох тисяч, і над спорудженням цих укріплень працювало 13 тисяч чоловіків" (Kiew est fortifié par un anglais, le colonel Magrini, il est entouré de mouilles et de fosses pour remplir d'eau ces dernières, ou on a mené de deux milles; treize mille hommes ont travaillé à cette fortification) [4: 40]. Втім, отримавши незабаром докладнішу інформацію, цей французький дипломат називав фортифікаційні роботи в Києві такими,

що не загрожують інтересам Франції, оскільки, на його погляд, "це місто є надто великим, щоб його можна було перетворити у фортецю, і для його оборони потребується ціла армія" (*Kiowie est trop grande pour une forteresse; il faut une armée pour la défendre*) [5: 218].

У червні 1811 р. Військове міністерство Франції отримало нову і, вочевидь, останню інформацію стосовно "розбудови укріплень Києва", бо у складеному на початку 1812 р. аналітичному огляді стверджувалося, що "від того часу (тобто від червня 1811 р. – В.А.) не було роздобуто жодних докладних розвідницьких даних" (*Des rapports reçues dans le mois de juin ont parlé de fortifications de Kioff, depuis cette époque aucun renseignement particulier n'est parvenu*) [9: 21]. Очевидно, що коли б французьке військове командування підготувало підпал Києва, в архівах Військового міністерства збереглися б значно докладніші відомості стосовно київської фортеці. Ті ж уривчасті згадки, які містяться у французьких офіційних документах, дозволяють скоріше говорити про погану поінформованість французького командування щодо укріплень Києва. Докладний опис київської фортеці французи змогли отримати тільки у жовтні 1812 р., коли австрійський дипломат фон Берг, який здійснив подорож з Санкт-Петербурга до Відня, уклав і надіслав урядам своєї країни та союзної Франції власні подорожні записки. Згідно з ними, жодна пожежа міста не могла становити загрози для київської фортеці, "що її було побудовано на значному підвищенні, що омивається Дніпром", та захищено бастіонами з піску (*La forteresse de Kiew, bâtie sur une élévation considérable, baignée du Dnieper, serait favorablement située [...] Cette place dont les principaux points sont indiqués par des masses de sable, est, pour ainsi dire, construit par la nature-même*) [6: 37, 281]. Відтак не дивно, що укладач "Детального опису Волинської, Подільської та Київської губерній" – один з експертів Військового міністерства Франції, згадавши побіжно про "велику пожежу, якої зазнало це місто минулого року", не надав цьому фактові якогось особливого значення (*Cette ville a éprouvé un grand incendie l'année dernière*) [8: 21]. Очевидно, що його звіт містив би значно докладніший опис пожежі 1811 р. і її наслідків, якщо б цей підпал було сплановано і здійснено за ініціативи його відомства.

Аналіз згадок про київську пожежу 1811 р. у документах з Архіву Міністерства закордонних справ Франції взагалі нашттовує на думку про його цілковиту несподіванку для французьких урядових чинників. Перше повідомлення про цю подію міститься у депеші французького резидента у Варшаві Едуара Біньйона, яке датоване 9 жовтня 1811 р., отже інформацію про пожежу було отримано через три місяці після того, як вона сталася. Французький дипломат повідомляв про цілу серію нещодавніх пожеж, які мали місце у Києві, Бердичеві, Житомирі та інших місцевостях України. Він характеризував їх як наслідок підпалів (французький іменник "l'incendie" – "пожежа" має й інше значення – "підпал"), про що, на його погляд, свідчила одночасність пожеж і поширення їх в тій частині Російської імперії, населення якої вважалось ненадійним через домінування тут великих землевласників польського походження. Отримавши інформацію з рук останніх, Біньйон вважав безперечним, що ці підпали було зумисне здійснено російськими військами: схоплені на місці злочину палії виявилися недбало переодягненими у цивільне солдататами. Для французького дипломата був очевидний і головний мотив цього терористичного заходу – викликати в тутешнього населення почуття панічного страху. Відтак він розцінював згадані пожежі як новий елемент у колоніальній політиці царату, головною метою якої було "зупинити поступ цивілізації, асимілювати колишні польські провінції до лона Російської імперії, з більшою певністю зберегти [тут] темноту і рабство народу" (*Arrêter les progrès de la civilisation, assimiler les anciennes provinces polonaises à l'intérieur de l'Empire de Russie et conserver plus sûrement l'ignorance et l'esclavage du peuple*) [3: 210].

Версію про навмисний підпал Києва агентами Наполеона повністю спростовує свідчення польського генерала Міхала Сокольніцького, котрий, командуючи дивізією, що її 1811 р. було розміщено на кордоні з Росією, отримував розвідницьку інформацію про причини і характер підпалів. У своєму "Меморандумі про політику Росії та відбудову Польського королівства" він писав імператорові Наполеону, що, на його погляд, під час майбутньої війни з Францією Росія чинитиме запеклий опір і передусім сподіватиметься

на свою традиційну тактику "спаленої землі", а тому не заважається повністю сплюндрувати та "втопити в крові землі", в міру того, "як вона їх втрачатиме".. "Видається, – вважав генерал, – що цей намір вже оформлено у систему, оскільки, згідно з повідомленням гідних довіри осіб, які служать у цьому краї, є певним, що на Волині, Поділлі та в Україні (тобто в Наддніпрянщині. – В. А.) створено роту паліїв, яка вже цього, 1811, року перетворила у згарище понад сорок міст і поселень, які належали поміщикам, котрих підозрювали у ненадійності; навіть ті поселення, які були власністю держави, але в котрих підозрювали існування [польського] патріотичного руху, зовсім не було помилувано; слід визнати, кажуть подорожники [з Росії], що російський уряд ані покарав, ані переслідував, ані навіть жодною мірою не розшукував учасників цих підпалів". На погляд Сокольницького, пасивна поведінка урядових чинників була головним доказом того, що ці злочини, навіть якщо їх не було організовано "зверху", потаємно "толерувались" російськими властями (Car on ne doit pas se dissimiler que les Russes opposeront une résistance opiniâtre dans les premiers chocs, et il est à craindre qu'ils ne ravagent complètement et ne mettent tout à feu à sang à mesure qu'ils perdront des terriens [...] Il parait que cette intention est déjà réduite en système; car il est certain d'après le rapport de personnes dignes de foi, qui servient de ce pays, qu'il existe en Volhynie, en Podolie et en Ukraine une compagnie d'incendiaires organisés qui a déjà dans cette année 1811 réduit en cendres plus de quarante villes ou bourgs appartenants à des seigneurs dont on soupçonne la fidélité; celles même de l'état où l'on l'existence d'un ferment patriotique ne sont point épargnées; or il est à remarquer, disent les voyageurs, que le gouvernement russe, n'a ni puni, ni poursuivi, ni même recherché les acteurs, de ces incendies. Toute atroce est invraisemblable que peut paraître cette mesure, il est certain que cette conduite passive est une preuve que ces crimes sont du moins tolérés, s'ils ne sont pas inspirés sous mains de plus haut) [7: 181].

Під час війни 1812 р. російські війська неодноразово застосовували тактику підпалів щодо тих міст, які вони не сподівались втримати або ж населення яких вважали ненадійним. Згадуючи про своє перебування у Москві за декілька днів до вступу до цього міста армії Наполеона, австрійський дипломат фон Берг описав те, що, за його словами, "бачив на власні очі" (je me suis convaincu de mes propres yeux), а саме той колективний страх, в якому перебували москвичі й численні втікачі з окупованих французами місцевостей Росії: "В саму ніч мого прибуття до Москви, внаслідок недбалості одного з домашніх, згорів будинок якогось палітурщика, який мешкав на самій околиці Москви. Ця пожежа викликала загальний гармидер і переляк, нагадавши усім про сумну долю мешканців Риги; це місто потерпіло через поспіх його військового коменданта, котрий наказав перетворити на попіл передмістя, не давши нікому часу, щоб врятувати хворих, старих і рухоме майно". Фон Берг, котрий відрізнявся схильністю до аналізу, зауважив, що війна 1812 р. перевершила всі попередні наполеонівські війни числом антигуманних рис, однією з яких була холодна рішучість російського уряду будь-якими засобами перешкодити ворогові укріпитися всередині країни. "Прикладом цієї рішучості, – вважав фон Берг, – став Смоленськ, що його було віддано вогню самими росіянами; і це штовхнуло до глибокої безнадії мешканців міста, в якому двійко чи трійко палаців, що їх було розташовано на кривих і вузьких вулицях, були оточені п'ятдесятьма дерев'яними будинками" (La nuit même de mon arrivé à Moscou la maison d'un relieur de livres, située à l'extrémité de la ville, ayant été incendiée par l'étourderie d'un domestique, tout le monde en fut alarmé, se rappelant avec effroi le sorte funeste que les habitants de Riga avaient subi par la précipitation de son commandant militaire qui en fit mettre les faubourgs en cendres sans avoir laissée le temps à personne de sauver les malades, les vieillards et les biens transportables [...] Il ne faut pas passer sous silence que le gouvernement russe avait manifesté la maxime qu'il rendrait à tâche de rendre inaccessible l'approche des ennemies par des larges dévastations dans l'intérieur du pays et de ne s'arrêter à aucune considération quelconque dès qu'il s'agissait d'atteindre ce but. L'exemple de Smolensk, livrée aux flammes par les Russes mêmes, jeta dans un désespoir profond les habitants d'une ville, où deux ou trois palais placés dans les rues tordues et étroites sont entourés d'une cinquantaine de maisons et autres constructions en bois) [6: 31, 276]. Та хіба міг припустити австрійський дипломат, наскільки пророчими виявляться його висновки щодо долі Москви, спаленої,

як це передчували самі її мешканці, зовсім не французами (згідно з твердженнями урядової пропаганди Росії), а російськими властями. Однак варто пильніше вдивитися в створений фон Бергом під впливом численних і одностайних свідчень москвичів образ губернатора Москви князя Растопчіна, котрий вирізнявся такими своїми рисами, як "неперевершена гординя" (un orgueil démesuré), "нестримність у поривах" (véhémence extrême dans ses passions), "безсердечність" (une dureté de coeur), як в уяві з'являється передчуття московської руїни 1812 р.

Пожежа Києва 1811 р. стала першою репетицією значно більш відомої в історії пожежі, яка у 1812 р. знищила Москву. Обидві ці пожежі були вчинені з ініціативи російських властей, котрі намагались обвинуватити в навмисних підпалах французів, щоб таким чином створити в колективній уяві міфічний образ надзвичайно жорстокого ворога, який буцім-то прагне не лише знищити Російську імперію, але й поставити на коліна її народи.

Список використаних джерел

1. Котов В. Загарбницькі плани Наполеона I відносно України та їх крах у 1812 році // Вісник Київського університету. Серія "Історичні науки". – 1965. – Вип. 7. – С. 84–91.
2. Рафальський О. 1812 рік у Києві // Діалог. Україна і Франція. Історія. Економіка. Політика. – Київ: Інститут політичних і етносоціальних досліджень НАН України, 2002. – С. 80–82.
3. Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – АМАЕ). – Série "Correspondance politique" (далі – СР). – Sous-série "Pologne". – Vol. 328. – F. 210 [lettre de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 octobre 1811].
4. АМАЕ. – СР. – Sous-série "Saxe". – Vol. 80. – F. 40 [Des frontières de la Russie du 6 au 16 janvier, joint à la dépêche de 16 janvier].
5. АМАЕ. – СР. – Sous-série "Saxe". – Vol. 80. – F. 218 [rapport du baron de Bourgoing, avril 1811].
6. Hof-Haus und Staats Archiv. – Diplomatische Korrespondanz. – Ost- und Südost Europa. – Rußland III. – Karton 12. – S. 31, 37 [Journal du voyage de M. le chevalier de Bergues, Vienne le 1er octobre 1812]; див. копію у Архіві Міністерства закордонних справ Франції (АМАЕ. Série "Mémoires et documents" (далі MD). Sous-série "Russie". Vol. 32. – F. 276, 281).
7. АМАЕ. – MD. – Sous-série "Pologne". – Vol. 28. – F. 181 [Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du Royaume de Pologne, par M. le général de division Sokolnicki, 1811].
8. Service historique de l'armée de la terre. – Archives militaires. – Série "Mémoires et reconnaissances". – Sous-série "M 1". – Carton 1489. – F. 21 [Notes sur les travaux de places Riga, Dunabourg, Bobruysk, Pinsk, Kioff et sur la réparation de ponts et chaussées dans les provinces de l'ancienne Pologne, 1812].

Vadym Adadurov

THE FIRE SET IN KYIV IN 1811: THE FRENCH DIVERSION OR THE RUSSIAN PROVOCATION?

The hypothesis about the fire that was set on purpose in Kyiv in 1811 by the agents of Napoleon's France was refuted. This refutation was done on the basis of the analysis of the documents from the Ministry Archive of the Foreign Affairs, the Archive of Historical Service of Land Force of France and the State Archive of Austria. These documentary certificates allow to make a conclusion that fire in Kyiv was set by the hands of Russia authorities, who on the edge of the breakdown of the war of 1812 were trying to intimidate the people from Ukrainian lands by "the French Threat".

УДК 94 (477)

Ольга Бардаш

ОСОБЛИВОСТІ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВИХ СУДІВ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ 1905 -1907 РР.)

У статті авторка робить спробу висвітлити причини оголошення військового стану в українських губерніях у період революції 1905–1907 рр., розкриває діяльність військово-польових судів.

В умовах розбудови правової системи та державного будівництва України важливу роль відіграє об'єктивне висвітлення історії запровадження царським урядом в Україні військово – польових судів з метою реалізації антиукраїнської політики і протистояння наростаючому революційному руху.

Метою пропонованого повідомлення є спроба аналізу діяльності військово-польових судів на українських землях у 1905 – 1907 рр. і доведення твердження, що військово-польові суди – це органи позасудової розправи.

Ми спробували зосередити увагу на причинах заснування військово-польових судів у Російській імперії взагалі і на Україні зокрема і на причинах проголошення військового стану, на аналізі цифрових даних, що вміщують відомості про кількість покарань за вироками військово-польових судів в українських містах і губерніях.

Наявність літератури з означеної проблеми та її аналіз дають підстави для висновку, що вона вивчена зовсім недостатньо.

Перші кроки в дослідженні цієї проблеми були зроблені навесні 1906 р. А.Вентіним, який зробив спробу підвести цифрові підсумки діяльності військово-польових судів за вісім місяців дії закону „Про військово-польові суди” [1].

Одну з перших спроб у дореволюційній історіографії вивчення військового стану було зроблено М.Гессеном [2]. Автор, посилаючись на Зібрання законів 1905 р., подає назви губерній, повітів, округів, окремих населених пунктів, у яких у 1905 р. було запроваджено військовий стан. М.Гессен військовий стан і виключне положення називає режимом свавілля та безправ'я.

Одна з перших, на наш погляд, фундаментальних праць з історії військово-польових судів взагалі і проблеми, що досліджується зокрема, написана М.Полянським [3]. Цінність її, передусім, у тому, що це – джерело багатьох фактичних матеріалів з проблеми. Автор подає цифрові дані щодо винесених смертних і каторжних вироків військово-польовими судами на території всієї імперії, у тому числі і в українських губерніях.

Заслуговує на увагу ще одна монографія М.Полянського, у якій автор справедливо, на нашу думку, називає царські військово-польові суди „зброєю білого терору” і характеризує військову юстицію, на яку царизм дивився як „на оплот від високо піднятої хвилі народного обурення” [4]. У своїй праці М.Полянський багато уваги приділив законодавству, на основі якого діяли військові суди.

У 1954 р. було видано четвертий том шеститомної „Истории царской тюрьмы” М.Гернета, у якому автор на основі матеріалів Центрального державного історичного архіву в Москві наводить статистичні відомості щодо військово-польових судів, обробку офіційних даних про засуджених за вироками військово-польових судів, а також дані про населені пункти, в яких відбулися покарання [5].

На початку ХХІ століття спеціальному дослідженню історії карального апарату Російської імперії було присвячено монографію О.Ярмиша [6].

З 80-х рр. ХІХ століття імперський уряд вирішує запровадити посилену охорону у містах, з метою попередження державної небезпеки. Одними з перших такими містами стали міста України. 29 червня 1901 р. посилена охорона була запроваджена на території Херсонської губернії (Івано-Вознесенськ, Єлизаветград, Кривий Ріг). До 1 грудня 1901 р. посилена охорона проголошується у Полтаві. Протягом 1902 р. вся Полтавська губернія перебуває під посиленою охороною через селянські виступи [7]. Під впливом посиленої охорони постійно, починаючи з 1881 р., перебували Харківська, Київська, Волинська, Подільська губернії, Одеське градоначальство і Миколаївське воєнне губернаторство [8]. Також уряд запровадив воєнний стан у Кременчуці з повітом, у Севастополі та інших великих містах [9].

З кінця ХІХ століття Україна стала однією з „гарячих” зон Російської імперії, де тісно переплелись національні, соціально-економічні й політичні суперечності. Все частіше для придушення виступів народних мас уряд застосовував військову силу. Лише у перші роки ХХ століття (до початку революції) було зареєстровано 600 випадків виклику військових „для сприяння цивільній владі” [10]. Такі заходи уряду, на нашу думку, були пов'язані з придушенням масових селянських виступів, що відбулися у Полтавській і Харківській губерніях протягом 1902–1903 рр.

Військовий стан міг бути проголошений лише на основі постанови „Про місцевості, проголошуваних на військовому стані”. Постановою дозволялося проголошення на військовому стані лише місцевостей, що „входили до району театру військових дій і мали особливе важливе значення для інтересів державних або спеціально воєнних”. У 1905 р., всупереч цілковито точному змісту закону, військовий стан був проголошений у багатьох місцях, розміщених за тисячі миль від театру військових дій і, за винятком Одеси, не був знятий і після ратифікації 4 жовтня 1905 р. миру з Японією [11].

За наказом міністра внутрішніх справ П.Столипіна, з 29 листопада 1905 р. на військовому становищі була вся Полтавська губернія, а з 16 грудня 1905 р. – Катеринославська. За підписом П.Столипіна від 8 липня 1906 р. „проголошені на військовому стані Бердичівський, Васильківський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський і Чигиринський повіти Київської губернії” [12]. З 14 жовтня 1905 р. військовий стан проголосили у Харкові та Харківському повіті. При цьому запровадження війського стану мотивувалося метою „забезпечення суспільної безпеки та припинення безпорядків” [13]. Але це, на нашу думку, було пов'язане з попередженням селянських виступів, з попередженням поширення діяльності Революційної Української Партії на інші губернії і з придушенням революційного руху.

Особливого розмаху використання військових у карально-поліцейських цілях набуло протягом Першої російської революції і у роки реакції. Затверджені у 1906 р. Правила про призив військ для сприяння цивільній владі збільшили перелік обставин, за яких військо використовували всередині держави [14].

З метою подальшого посилення репресій проти революційного руху, за царським указом від 19 серпня 1906 р. були створені військово-польові суди. В урядовому повідомленні з приводу створення військово-польових судів зазначалося: „звичайне судочинство не зовсім пристосоване до обставин теперішнього часу і не дає можливості швидких репресій за злочини, що виходять із числа звичайних.” Цим уряд мотивував видання правил про воєнно-польові суди „для суду над обвинуваченими у найбільш тяжких злочинах” [15]. „Положення про військово-польові суди” було видане за особистою ініціативою Миколи II і надавало генерал-губернаторам або наділеним їх владою особам у місцевостях, проголошених на військовому стані або у стані надзвичайної охорони „у тих випадках, коли вчинення особою цивільного відомства злочинного діяння настільки очевидне, що немає необхідності у його розслідуванні, судити обвинуваченого військо-

польовим судом з застосуванням у належних випадках покарання за законами військового часу" [16]. Відомо, що у ході реформ, розпочатих урядом, прем'єр П.Столипін поставив перед урядом основне завдання – „заспокоєння Росії" з метою протистояння наростаючому революційному руху. Цією метою П.Столипін виправдовував застосування державою таких суворих засобів, як військово-польові суди [17].

Засідання військово-польових судів проводилося за зачиненими дверима, без участі прокурора, адвоката й свідків. Як бачимо, сама форма судового засідання була антинародною.

Військово-польові суди були запроваджені у Київській, Херсонській і Таврійській губерніях [18].

У 1907 р. справа про участь у грудневому повстанні працівників Катеринівської залізниці була передана до військового суду. Протягом листопада-грудня 1908 р. тривав судовий процес. Вирок був жорстокий: 32 особи було засуджено до смертної кари, 60 осіб – на тривалі строки тюремного ув'язнення, заслання, каторжні роботи [5: 76].

22 січня 1907 р., через п'ять місяців після початку запровадження військово-польової юстиції, міністр внутрішніх справ П.Столипін запропонував Департаменту поліції „скласти протягом двох тижнів повний список осіб, страчених за вироками військово-польових судів з часу їх заснування" [6: 217]. Телеграфні запити були відправлені Департаментом поліції у всі губернії імперії, у тому числі і в українські. Відповіді були отримані від 50 представників губернської влади, із яких лише 12 відповіли, що у підпорядкованій їм місцевості за вироками військово-польових судів не було здійснено жодної страти. Відповіді, представлені керівництвом Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Чернігівської губернії, були позитивними. Найбільші цифри страчених дали Катеринославська губернія (від 67 до 103 осіб), Херсонська (від 6 до 44 осіб), Київська (21 особа), Таврійська (від 7 до 10 осіб), Одеса (13 осіб), Чернігівська (5 осіб), Новоросійськ (4 особи), Київ і Луганськ (4 особи страчено) [5: 76]. Незважаючи на те, що у Харківській губернії офіційно не діяв військово-польовий суд, але троє мешканців Харківської губернії були засуджені до смертної кари [5: 76, 14]. Територіально каторжні вироки військово-польових судів розподілялися наступним чином: Катеринославська губернія 3 особи були засуджені до каторги, Херсонська – 4, Київська – 2, Полтавська – 1, Таврійська – 4. Слід враховувати, що ці цифрові дані не остаточні, але вони свідчать про міру активності не придушеного революційного руху по всій Російській імперії та національного руху в Україні, і про те, з якою енергією боровся з ним царизм у добу жорстокої реакції, яка прийшла на зміну революційним подіям [14: 75–77].

Таким чином, напередодні Першої російської революції та у ході її царизм поширив на українські губернії всі надзвичайні заходи (всі стадії посиленої охорони, військово-польові суди), що набирали тут особливо жорстоких форм.

Водночас військово-польові суди були утверджені самодержавством як одна із форм антиукраїнської політики царизму з метою придушення революційного і національного рухів, що розгорталися на Наддніпрянській Україні.

Список використаних джерел

1. Вентин А. Статистика репрессий военно-полевой юстиции за 8 месяцев.- Товарищ, 20 апреля 1906 г.
2. Гессен М. Исключительное положение.- М., 1906.
3. Полянский Н. Эпопея военно-полевых судов 1906–1907 гг.- М., 1934.
4. Полянский Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг.- М., 1958.- 240 с.
5. Гернет М. История царской тюрьмы. Т. 4. Петропавловская крепость.- М.: Государственное издательство юридической литературы., 1954.- 248 с.
6. Ярмиш О. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX століття. – Харків: Консул, 2001.
7. Фалеев Н. Россия под охраной // Былое. 1907.- №11–12.- С.269.
8. Там само. – С.270.
9. Гессен В. Вказ. праця. – С. 197–199.
10. Первый штурм царизма 1905–1907гг.- М., 1986.- С.23.
11. Полянский Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг.- М., 1958.- С.19.

12. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 р. // Літопис революції. 1929.- №2 – С.87. 13. Октябрьские и декабрьские события в Харькове в жандармском освещении // Летопись революции 1924.- № 1(6).- С.247. 14. Полянський Н. Епопея военно-полевых судов 1906–1907 гг. в борьбе с революцией.- М., 1934.- С.20. 15. Ярмиш О. Вказ. праця. – С. 214. 16. Полянский Н. Вказ. праця. – С.28. 17. Там само. – С.31. 18. Зайцева Л. Аграрная реформа П.Столыпина в документах и публикациях конца XIX и начала XX века.- М.: Институт экономики РАН, 1995.- 178 с.- С.5.

Olga Bardash

FEATURES OF ANTI-UKRAINIAN POLICY OF TSAR'S ON EXAMPLE OF ACTIVITY OF COURTS MARTIAL IN PERIOD OF REVOLUTION IN RUSSIA 1905–1907

In the article an author gives it a shot to light up the reasons of announcement of the military condition in the Ukrainian provinces in the period of revolution 1905–1907, exposes activity of courts martial.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

СПОГАДИ КОЛГОСПНИКІВ ЯК ВИСВІТЛЕННЯ ДЖЕРЕЛ ДО ПРОБЛЕМ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Розкрито значення спогадів селян-колгоспників як джерел до висвітлення життєдіяльності господарств та побуту у другій половині 40-х – 60-х років ХХ ст.

Розбудова незалежної держави вимагає глибокого вивчення і критичного осмислення історичного досвіду соціально-економічного розвитку України. У ході поступу історії утверджуються цінності демократії, прав і свобод особистості. Цілком закономірно, що в нових умовах стає актуальним об'єктивне дослідження всього шляху українського народу і, зокрема, історичної біографістики. Усе це актуалізує проблему, а в контексті становлення нової системи господарювання на селі в незалежній Україні має певне практичне значення.

Як правило, сучасні дослідники аналізують документи й матеріали центральних партійних, радянських органів влади й управління, місцевих партійних комітетів, Рад депутатів трудящих, статистичні матеріали та періодику. Насамперед вони виокремлюють фонди обкомів партії, виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих, обласних комітетів ЛКСМУ, обласних управлінь сільського господарства, політвідділів МТС, колгоспів. Однак поза увагою дослідників нерідко проходять спогади селян-колгоспників, які не підтверджують офіційну інформацію. Тому у відродженні й становленні національної історичної біографістики вагому роль повинні посісти і рядові трудівники села. Спогади повоєнного покоління, хоч іноді не позбавлені суб'єктивних оцінок, мають велику науково-пізнавальну цінність.

Зрозуміло, що історична біографістика радянського періоду мала публіцистичний, описово-возвеличувальний підхід, вихваляла аграрну політику КПРС та пропагувала так званий радянський спосіб життя. У системі інтенсифікації праці в колгоспах особливе мі-

ще відводилося розгортанню соціалістичного змагання серед бригад, ланок та окремих колгоспників. Щоб підняти сільське господарство західноукраїнського регіону, обкоми і райкоми партії проводили пленуми та приймали різноманітні постанови ідеологічного характеру. "Мобілізація" комуністів, запрошення на ці пленуми голів колгоспів, бригадирів, спеціалістів, активу району були покликані "на основі соціалістичного змагання вирішити головні завдання в області сільського господарства". Такими перевіреними на практиці засобами ідеологічного впливу мала формуватися "нова людина", "герой праці". Директиви центру націлювали парторганізації на широке розгортання змагання не тільки між окремими колгоспами, а й районами, областями, республіками, щоб тим самим ще повніше сприяти "інтернаціональному вихованню трудящих". "Соціалістичне змагання, – повчав Й. Сталін, – є основним методом комуністичного будівництва" [1: арк. 2].

З метою активізації участі у соцзмаганні владні органи застосовували і моральні стимули – нагородження передовиків орденами та медалями СРСР, грамотами і подяками, перехідними червоними прапорами та вимпелами і т. д. Партійно-радянська система на прикладі "передовиків" прагнула забезпечити вищий ступінь експлуатації селян. На початку 1950–х років за успіхи в розвитку сільського господарства західних областей УРСР десятьом колгоспницям присвоїли почесне звання Героя Соціалістичної Праці, зокрема Ф. Безуглій, У. Баштик, А. Ладан, А. Зварич, М. Микитей, О. Хорбут, І. Бабич.

Завдання, напрями, шляхи і форми агітаційно-пропагандистської роботи серед населення регіону розроблялися вищим партійним керівництвом. Її метою було відволікання народних мас від думки про те, що важкі умови життя створені для них штучно. Сталінський режим використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Ідеологічна робота партійно-радянської влади на селі концентрувалася довкола переселенців-українців із території Польщі. Так, колишня жителька села Бонарівка повіт Кросно Х. Гавай, 1915 р. н., згадувала: "Нам роз'яснювалося, що ми повинні бути безмежно вдячні радянській Україні за сердечний прийом і віддячити, у свою чергу, негайним вступом у колгоспи" [2]. Поставлені у скрутне становище втратою нажитого майна, зміною середовища проживання, недовірою з боку місцевих жителів, ці люди часто й подавали першими заяви про вступ до колективних господарств.

Розгортання агітаційно-пропагандистської роботи проводилося шляхом мітингів, нарад, конференцій, з'їздів, екскурсій, виборних кампаній і т. п. Однак селяни у своїй більшості залишалися прихильниками традиційних національних устоїв господарювання, зберігали духовну пам'ять народу. Жителька селища Отинія Коломийського району Івано-Франківської області Ю. Малярчук, 1905 р. н., влучно оцінювала дії влади прислів'ям: "Брешуть як советське радіо" [3]. Необхідно врахувати і "шкідливий вплив ідеології Заходу" та близькість державного кордону. Західні радіоголоси систематично транслювали свої програми, які місцеве населення мало змогу прослуховувати. Листування із закордонними співвітчизниками та родичами з капіталістичних країн підживлювали більшу частину антирадянських слухів і розмов.

Ім'я С. Бандери далі символізувало образ послідовного борця за свободу і незалежність України від "москалів". Розгром формувань УПА й боївки ОУН не призупинив визвольного руху. Змінилися лише форми й методи боротьби з тоталітаризмом. З другої половини 50–х років стали повертатися, відбувши покарання, учасники національно-визвольного руху. Більшість із них не змінила своїх переконань і залишалася в опозиції до влади. Їх присутність, а також значна кількість "оунівських нелегалів" та "націоналістичних бандитів", як згадувала репресована О. Войтанович-Кіндрацька 1926 р. н., створювали атмосферу протесту проти "колгоспного будівництва" на селі та ідеологічної роботи партії [4].

На фоні пануючих у колгоспах байдужості та апатії окремі колгоспники виділялися своїми виробничими досягненнями. Ланкова колгоспу ім. Маркса Скалатського району Тернопільської області А. Єременко у 1957 р. стала ініціатором руху за вирощування 236 ц кукурудзи "в качанах" із гектара. Того ж року Герой Соціалістичної Праці Є. Долинюк, ланкова колгоспу ім. Сталіна Мельнице-Подільського району цієї ж області, виростила по 208 ц/га. Газета "Сельское хозяйство" за 23 січня 1958 р. закликала наслідувати кукурудзководів Тернопільщини, які були нагороджені Головним комітетом Всесоюзної сіль-

ськогосподарської виставки Великими золотими медалями та премійовані автомобілями "Победа" [5].

За цими починами, що, як правило, ретельно готувалися за вказівками згори, стояли місцеві партійно-господарські працівники, які демонстрували ефективність особистої роботи й "переваги" колгоспної системи. Вирішального впливу на стан сільського господарства регіону і всієї країни успіхи цих ентузіастів справити не могли, проте широко популяризувалися в центральній та місцевій періодиці, брошурах. Це, зокрема підтверджують спогади вчительки історії м. Калуща О. Дурбак [6].

Таким чином, національна історична біографістика в особі колгоспника має змогу простежити селянську етнопсихологію, яка проявлялася в ході так званого пасивного опору, серед засобів якого – тлумачення і чутки, замикання у вузькому колі сімейних і місцевих інтересів, ігнорування вимог влади, приховування сільгосппродукції із присадибних ділянок, оберігання місцевих народних звичаїв і релігійних традицій.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області. – Ф. П – 1. – Оп. 1. – Спр. 1965. Довідки, інформації райкомів партії в обком КП(б)У про виконання постанов ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР із питань організаційного і економічного зміцнення колгоспів, організацію соціалістичного змагання, проведення звітно-виборних зборів, пропаганду передового досвіду й інше. 13. 02. – 20. 11. 1950 р. – 92 арк. 2. Гавай Христина Микитівна, 1915 р. н. // Архів автора. 3. Малярчук Юлія Іванівна, 1905 р. н. // Архів автора. 4. Рани // І сниться вічна мерзлота. – 1996. – 7 вересня. 5. Сельское хозяйство // Награды кукурузоводам. – 1958. – 23 января. 6. Дурбак Ольга Володимирівна, 1924 р. н. // Архів автора.

Oleg Malyarchuk

MEMOIRS OF THE COLLECTIVE FARMERS AS DISPLAY OF SOURCES TO PROBLEMS OF WESTERN UKRAINIAN VILLAGE

The meaning of memoirs of the peasants-collective farmers as the sources to display of ability to live of facilities and life in second half of 40 – 60th XX centuries is opened.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті висвітлено передумови виникнення НРУ, його інституалізацію як суспільно-політичної організації, основні напрямки діяльності цієї організації в контексті відродження Української держави.

Вісімдесяті роки ХХ ст. довели, що комуністична тоталітарна система зіткнулася з серйозними проблемами. Спроби повернути соціально-політичний розвиток до тоталітарної моделі не дало бажаних результатів. Керівництво КПРС змушене було переглянути збанкрутілі догми. Нова програма КПРС, хоч офіційно вона трактувалася лише як її нова редакція, а проголошена політика перебудови і гласності засвідчувала крах планів

на дальше будівництво соціалістичного суспільства. Ці питання викликали значний науковий інтерес.

У даній статті на основі широкого використання різноманітних джерел досліджено історичні передумови створення нової громадсько-політичної організації Народного Руху України (НРУ), її структуру, завдання і діяльність у контексті відродження незалежної Української держави.

Крім того, завданнями статті є визначення основних етапів діяльності НРУ в Україні, висвітлення основної суті її програми, а також взаємодія організації з іншими політичними партіями та організаціями визначеного періоду дослідження.

Основою для вивчення вищезазначених питань стали архівні матеріали, документи і матеріали Народного Руху України. Вони містять цінні статистичні дані та тлумачення тогочасних явищ та процесів. Проблеми зародження і діяльності НРУ повномірно висвітлені у працях українських дослідників, громадсько-політичних діячів: О.В. Гараня, Г. Гончарука, В.Ковтуна, В.Чимериса, О. Гриніва та інших.

Проголошення незалежності України стало можливим в результаті боротьби і зусилля багатьох учасників і громадсько-політичних організацій, в т.ч. нового суспільного об'єднання Народного Руху України, його діяльності щодо відродження самостійної суверенної Української держави, для відновлення якої наприкінці 80-х років минулого століття склалися історичні, соціально-політичні передумови та конкретні обставини.

У середині 80-х рр. українська нація зазнала найбільшої техногенної трагедії за всю історію людської цивілізації. Під знаком запитання опинилося її майбутнє. Деморалізоване суспільство не відразу відреагувало на злочини тоталітарного режиму. Лише в 1988 р. почали виникати легальні («неформальні») об'єднання. Спочатку найпотужнішим серед них стало Товариство української мови ім. Т. Шевченка. Воно заявило про підтримку політики перебудови, яку започаткувала КПРС, а засадами своєї діяльності оголосило інтернаціоналізм, демократизм, соціалістичний плюралізм, самоврядування, гласність. У преамбулі його статуту національна мова віднесена до найвищого духовного надбання нації, без чого неможливі повноцінне духовне життя й ефективна матеріальна діяльність народу. Звертання в цьому статуті до «Великої Жовтневої соціалістичної революції» не відображало суті документа, а було лише даниною тодішній політичній кон'юктурі.

Метою товариства була його діяльність на утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя Української РСР, всебічний її розвиток, охорону її чистоти й самобутності; на збереження й розвиток національної культури й традицій українського народу, формування національної самосвідомості та історичної пам'яті громадян, подолання національного нігілізму; на гармонійний розвиток міжнаціональних відносин. Визнаючи російську мову за мову міжнаціонального спілкування в СРСР, Товариство домагалося такого статусу для української мови на теренах республіки.

Не слід ігнорувати й того, що влада в Українській РСР належала Володимирі Щербицькому, який доклав всіляких зусиль для того, щоб знищити в Україні мову автотонної людності. Компартійне керівництво перешкоджало творенню організацій Товариства української мови ім. Т. Шевченка, побачивши загрозу для русифікаторської політики КПУ.

На практиці Товариство української мови ім. Т. Шевченка діяло як масова політична організація аж до заснування Народного руху України (НРУ), який започаткував новий етап національно-визвольної боротьби.

На думку Володимира Ковтуна, НРУ як суспільно-політична організація була заснована за сприянням Української Гельсінської Спілки – угруповання колишніх політв'язнів.

Першими, хто висунув ноту протесту СРСР, були організації «Зелений Світ» та «Меморіал» – вони зачіпали і найвразливішу суспільну тему Чорнобиля, і водночас їхня самодіяльність приваблювала як перше легальне інакомислення, як певна фронда проти тотальної монополії партії на все і на всіх [1: 44].

Заявили про себе «неформальні» організації «Громада», «Спадщина», «Товариство Лева», які докладали всіх зусиль для розвитку в Україні демократії в кінці вісімдесятих.

Вже влітку 1988 року ідея створення масової суспільно-політичної організації республіканського масштабу витала у повітрі. Під час червневих та липневих несанкціонова-

них багатотисячних мітингів у Львові вона дістала масову підтримку. І хоча у цих заходах брали участь представники різних політичних сил: від Української Гельсінської спілки до міському комсомолу, утворити Демократичний фронт (а саме такий заклик з ініціативи УГС пролунав на мітингах) не вдалося. На заваді стала жорстка охоронницька позиція місцевого та республіканського партійного керівництва. З тієї ж причини невдало закінчилися і дві аналогічні спроби створення масової загальноукраїнської організації у Києві та Вінниці [2: 15–17]. Ситуація кардинально змінилася у жовтні 1988 року. Фактично протягом трьох тижнів – з 1 по 23 жовтня – відбулись установчі конференції Естонського народного руху, а також Латиського та Литовського народних фронтів. Цей потужний політичний залп став справжнім каталізатором розвитку суспільних подій в СРСР в цілому та в Україні зокрема. Саме у жовтні на екологічному семінарі, що відбувся у Спілці письменників України (СПУ), у виступі письменника Ф.Бурлачука прозвучала пропозиція створити Народний фронт України. Проте ніяких рішень ухвалено ще не було [3: арк.20]. 30 жовтня за ініціативою безпартійних письменників П.Мовчана та В.Терена у конференцзалі було скликано неформальні збори за участю 150 членів СПУ та працівників Інституту літератури, на яких обговорювалося питання про створення ініціативної групи для створення Народного фронту за перебудову [4: 138]. Очевидно, саме ці події і дали підставу І.Драчу у лютому 1992 року стверджувати, що першими на підтримку ідеї створення Народного фронту пролунали голоси Віктора Терена, Павла Мовчана та Федора Бурлачука [5: 15]. Дії письменників викликали блискавичну реакцію партійних структур. Вже наступного дня після згаданих зборів секретарі правління СПУ: І.Драч, Д.Павличко та секретар партійної організації Б.Олійник були викликані у ЦК КПУ на розмову з секретарем ЦК Ю.Єльченком. Мета партійної бюрократії полягала у тому, щоб взяти під контроль цю загрозливу для влади ініціативу, максимально звузити та приглушити її суспільний резонанс. Жорстка позиція ЦК КПУ змусила письменників дещо уповільнити розпочатий процес створення масової громадської організації республіканського масштабу. 1 листопада 1988 року на звітно-виборчих партійних зборах Київської організації СПУ майбутні лідери Руху змушені були маневрувати: ідея створення Народного фронту, очевидно, з тактичних міркувань, не була підтримана, разом з тим було прийнято рішення про створення «Ініціативної групи Спілки письменників сприяння перебудові» [6: арк.20]. По суті, це не було кроком назад, оскільки безпосереднім завданням новоутвореної групи стало «об'єднання в одну організацію всіх перебудовчих сил у республіці, консолідація цих сил» [2: 20].

Отже, фактично мова йшла не про відмову від ідеї створення масової суспільно-політичної організації типу прибалтійських фронтів, а про відсування на більш пізній час (коли буде набрано достатньо сил) офіційного її проголошення. Однак навіть така обережна позиція викликала бурхливу реакцію ЦК КПУ. Наступного дня під час зустрічі з письменниками Ю.Єльченко відверто заявив: «Навіть якщо ви у свою програму перепишете всю програму КПРС, все одно вам цього руху не бачити...» [7: 112]. Між тим, події розгорталися досить динамічно. 13 листопада 1988 року на багатотисячному екологічному мітингу у Києві (до речі, першому санкціонованому місцевою владою) поети Д.Павличко та Л.Тараненко під бурхливі оплески присутніх висунули ідею створення Народного Руху [8: 96]. Наприкінці листопада біля приміщення СПУ відбувся ще один мітинг за участю неформальних організацій, у рішеннях якого рекомендувалося Спілці письменників України створити Народний фронт України [9: арк.20]. Народна підтримка радикалізує позицію прихильників створення Народного Руху – у резолюції пленуму правління Спілки письменників України, що відбувся наприкінці листопада, зазначається: «доручити ініціативній групі СПУ сприяння перебудові ...розробити проект програми Народного руху України за перебудову; уповноважити обласні письменницькі організації брати активну участь у роботі місцевих ініціативних груп» [10: 21]. Тобто ідея із теоретичної сфери обговорення поступово почала переходити у практичну площину – було дано сигнал для створення програмних документів та розбудови організаційних структур на місцях.

Назва організації «Рух» була вдалою, оскільки не лише відповідала ментальності українського народу, а й враховувала суспільно-політичну ситуацію і психологічні на-

строї громадськості. Поширена назва «фронт» означала розмежування, протистояння, конфронтацію, до яких український народ схильності не мав.

Протягом грудня 1988 та січня 1989 років над проектом програми та відозвою до українського народу спільно працювали ініціативна група СПУ, а також аналогічна група Інституту літератури АН УРСР на чолі з В.Брюховецьким. 30 січня 1989 року проекти цих документів майже одногосно були схвалені на загальних зборах Інституту літератури АН УРСР [11: арк.20].

Програма НРУ відтворює концептуальний погляд українських інтелектуалів на проблему української нації в СРСР перед його розпадом.

НРУ виходить з того, що гостра суспільна криза, яка має загальносоюзний характер, «стала наслідком насильницького впровадження сталінської моделі тоталітарного псевдосоціалізму; узурпації бюрократичним апаратом влади Рад; відчуження людини від засобів і продуктів виробництва; жорстокого і абсурдного диктату центральних відомств; вихолощення суверенітету республік і перетворення місцевого самоврядування у фікцію; підступного проведення під машкарою «інтернаціоналістської» фразеології – політики денаціоналізації народів, уніфікації, механічного перемішування етносів та ігнорування життєвих інтересів. Водночас в Україні всі аспекти цієї кризи (політичний, економічний, соціальний, ідеологічний, моральний) мають додаткові особливі ознаки, спричинені специфікою історичного розвитку нашого народу в ХХ ст.

Програма НРУ відходить від офіційної схеми трактування історії України, яку подає комуністична партія. У документі заакцентовано, що з проголошенням УНР, а згодом ЗУНР була відновлена національна державність, але у складних історичних умовах процес формування української державності привів до утворення Української Республіки Рад, яка 1922 року уклала Союзний договір з радянськими республіками Росії, Білорусії та Закавказзя. Далі програма йде за стандартами критики «сталінської адміністративно-командної системи», коли «почали брутално порушуватися принципи побудови радянської федерації, було потоптано суверенітет України, вона, як і інші союзні республіки, стала перетворюватись на безлику адміністративно-територіальну одиницю ультрацентралізованої держави». Таку систему програма протиставляє ленінській національній політиці, зображуючи її в позитивному плані. Звичайно, в тодішніх умовах подібна позиція давала змогу заручитися підтримкою значної частини національної інтелігенції. Можна сказати, що йдеться про певний тактичний маневр. Таким протиставленням програма НРУ розкрила всю трагедію українського народу за період його перебування в СРСР. Йдеться про терор проти українського селянства і його примусову колективізацію, про штучний голод 1932–1933 років з мільйонами жертв, про неоправдане знищення природи в багатьох регіонах України і трагедію на Чорнобильській АЕС. Найбільше уваги приділено злочинам авторитарної системи проти національної духовності (майже цілковите винищення національної інтелігенції, викривлення та паплюження історії і культури, пљундровання історичних святинь, цілковите витіснення майже з усіх ділянок суспільного життя української мови, придушення будь-яких виявів національної свідомості, що трактувалася як «український буржуазний націоналізм»). Нарешті, викриваються грубі порушення, які спрямовувалися на те, щоби змінити національний склад населення України й роз'єднати українців у глобальному масштабі. Про величезні людські втрати нації засвідчують наслідки голодоморів, воєнних часів, або, за традиційною термінологією, звірств німецько-фашистських окупантів.

Щоб запобігти загальнонаціональній катастрофі, треба було об'єднати зусилля всіх патріотичних сил України, які усвідомили свою відповідальність. Як форму такого об'єднання, НРУ мала на меті побудувати в Україні демократичне й гуманне суспільство, досягти справжнього народовладдя й добробуту народу, забезпечити національно-культурний розвиток українців і всіх етнічних груп, створити суверенну Українську державу, взаємини якої з іншими республіками регулюватиме новий Союзний договір.

Виступаючи за вільний розвиток людини і нації, НРУ заявляла, що буде «вести наполегливу боротьбу проти денаціоналізації, домагатися необхідних умов для віль-

ного розвитку і самозбереження українського народу на споконвічній своїй території; сприяти духовному відродженню української нації на основі державного захисту української мови, всебічного розвитку української культури, формування історичної пам'яті і національної свідомості громадян, виховання почуття національної гідності» [12: 21]. Та НРУ не протиставляла розвиток української нації розвиткові мов і культур національних меншин і етнічних груп.

Права людини і права народу, як зазначала програма НРУ, мають ґрунтуватися на міжнародному праві й утверджуватися в Конституції Української РСР. Рух вимагав, щоби злочини сталінізму були визнані державою злочинами проти людства і людяності і не підлягали термінові давності. Можна сказати, що в цих словах у завуальованій формі порушується питання про Міжнародний суд над КПС за злочини тоталітарного режиму, адже ще раніше згадувалися і злочини неосталінсько-брежнєвських верховодів проти українського народу.

Забезпечити свободу особи без свободи націй неможливо. Програма НРУ називає такі права нації: на існування, самобутність, повагу до національно-етнічної, расової, культурної, релігійної характеристики і свободу від національної та расової дискримінації, на політичне самовизначення і вибір економічної та соціальної системи, мир, володіння своєю одвічною територією, придатне природне довкілля і природні багатства; гарантований сталий розвиток на основі економічної безпеки; демократичний лад, який має слугувати інтересам усього населення. Розвиваючись у поступальному процесі загальнолюдської цивілізації, народ як етнічна спільнота має право «на збереження на своїй одвічній території через забезпечення пріоритету мови, національних традицій, звичаїв» [12: 8], а також на свої художні, культурні та історичні багатства. Програма використовує категорії «народ» і «нація», хоч і не проводить між ними чіткої межі.

У підході до національного питання програма НРУ вже не завуальовує своїх положень ідеологічними штампами. Як зазначається, «нації — основні суб'єкти людської цивілізації, історично перспективні спільноти людей», а «національне розмаїття — підвалини багатоваріантності розвитку людства, його життєдіяльності та життєстійкості, їхній вільний інтересів республіки. «Рух розцінює виховання національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення любові до своєї національної мови, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини, охорони пам'яток та історичного середовища, широке та об'єктивне висвітлення всіх сторінок історії українського народу як одне з головних завдань держави, наукових кіл, творчих спілок, громадських організацій» [12: 32].

Як перший крок до розв'язання проблем усього національно-культурного відродження визначається надання українській мові в Українській РСР статусу державної, щоби повернути їй законне місце в усіх сферах діяльності суспільства. Цьому має сприяти впровадження у життя комплексної державної програми розвитку української мови.

Засуджуючи терор щодо громадян, суспільних груп і націй, Рух стає на захист національної ідентичності й гідності всіх людей, шануючи національну символіку всіх народів і виступаючи за відновлення їхньої національної пам'яті, зокрема спадкоємності національних культур, звичаїв, традицій. Особливе значення надається релігії, яка «віками освячувала українські національно-визвольні рухи як волю народу до життя і давала їм морально-правову основу» [12: 34]. Конституційне гарантована свобода совісті, реальне відокремлення церкви від держави передбачає відмову держави від ведення організованої атеїстичної пропаганди. НРУ визнає рівноправність усіх конфесій на засадах Загальної декларації прав людини, яка встановила право на свободу думки, совісті і релігії і передбачила свободу змінювати свою релігію, а також брати участь в богослуженні і виконанні релігійних обрядів.

Наголосимо, що «Рух виступає за перегляд усіх протизаконних дій, вчинених державою стосовно Церкви, порушень її прав за всі роки існування УРСР» [12: 34]. Засуджена, як антиморальна, практика, коли культові споруди використовувалися не за прямим призначенням. Зрозуміло, церковні цінності, реліквії, святині, храми та будівлі, які держава

незаконно конфіскувала, треба безкоштовно повернути віруючим. Водночас Рух підтримує відновлення зруйнованих культових пам'яток і будівництво нових храмів у містах і селах України. Як джерело духовності релігія не має сприяти розпалюванню ворожнечі серед народу.

Нормальне існування релігійних об'єднань у суспільстві вимагає забезпечення належного правового статусу Української греко-католицької Церкви та Української автокефальної православної Церкви. Окрім того, НРУ підтримує парафіян Руської православної Церкви, які домагаються богослуження українською мовою.

Співдоповіді й виступи на Установчому з'їзді НРУ зводилися, за деякими винятками, головню до намагання посилити положення його програми, надати їм емоційного звучання. Д. Павличко наголосив, що ототожнення понять «російського» і «всесоюзного» призвело до уособлення російського народу з усім «радянським», послуживши джерелом русофобії. Отже, російська нація стала жертвою власної величавої і нужденної імперської минавшини, а ще більше — офірою спекулятивних комбінувань можновладців сталінського покрою, хоч з такої політики не мала жодної користі. Однак все-таки потім Д.Павличко змушений був згадати виступи представників російської еліти за збереження імперії, що суперечило його апеляціям до російського ставлення до України.

Хоч ідеали і програмні цілі НРУ сформульовані в його документах, залишалися незрозумілими способи їх досягнення. Такий розрив між «високою теорією» і практичними виходами прагнув подолати М. Попович як один з чільних ідеологів НРУ. «У народу, — зазначав він, — прокидається почуття господаря, і в цьому, а не в руйнівній силі страйку, виявляється творча сила самостійного робітничого руху. Пошуки розв'язань ведуться чи повинні вестись у кожному трудовому колективі, і Рух повинен включитися в ці пошуки» [13: 11–20].

Невід'ємною частиною сучасного етапу націотворення, а також одним з основних напрямків діяльності НРУ стало повернення релігійної свідомості українців до традиційної церковної ідентичності, яка зберігала духовні устої нації та була її оберегом у часи гноблення. В руслі демократизації свобода совісті набуває нового звучання в порівнянні з попереднім атеїстичним періодом, але в той же час зберігає секулярне звучання. Не випадково НРУ виступив за реальне відокремлення держави від церкви та відмову держави від проведення організованої атеїстичної пропаганди. По суті, це означало повний перегляд державної церковної політики за весь час правління радянської влади, адже включало забезпечення церков правом на власне ведення справ та повернення експропрійованого культового майна та цінностей [2: 230]. Цей принцип ліг в основу відповідних положень українських національних партій і НРУ зокрема. Попри загальність гасел НРУ у релігійному питанні і декларацію рівності усіх конфесій, які існують в Україні (що є даниною демократичному руху), не можна не помітити особливого ставлення до відродження національних греко-католицької та автокефальної церков (що визначало його національний компонент).

Починаючи з кінця 1989 року, економічні, культурницькі, релігійні, екологічні проблеми стають похідними, залежними від політичних успіхів діячів Народного Руху. Це було зумовлено переорієнтацією модернізаційної еліти з підтримки курсу Горбачова на власні сили, що знайшло своє практичне відображення в концепції націотворення. Всі ці положення висвітлені в головному документі НРУ.

У програмі НРУ було однозначно заявлено, що національне питання в Україні є «основою буття і розвою української нації, етнічних груп та національних меншин, їхньої інтеграції в єдиний соціум республіки, ядром якого є народ, що дав назву своїй національній державі» [14: 223]. Натомість позиція КПУ залишилася без змін — «Ми рішуче проти поділу громадян на «корінне» і «некорінне» населення, нав'язування ідеології «пріоритетності прав української нації», прийняття будь-яких законодавчих актів, що обмежують права і національні інтереси росіян, євреїв, білорусів, молдаван, поляків, болгар, угорців, румунів, греків, кримських татар, гагаузів, людей інших національностей, що проживають в республіці. Принципова позиція Компартії України — послідовний інтернаціоналізм» [15: 97].

Модель національної ідентичності, запропоновану лідерами НРУ, англійський дослідник Е. Вілсон характеризує як національно-етнокультурну, що замислювалася як одночасне національне відродження української нації та інших етнічних груп в Україні. Її складовими є: привілейований статус прав "корінного населення" порівняно з національними меншинами; несприйняття міфа про спільне походження східних слов'ян; "тисячолітня традиція державного будівництва", яка вважалася перерваною; негативне ставлення до радянської епохи; розгляд України як колоніального суспільства; належність України до західної цивілізації [16: 120].

Керівництво Руху змушене було швидко реагувати, заявляючи про непричетність до провокацій на ґрунті міжнаціональних відносин. У вересні 1989 року І. Драч, В. Яворівський та М. Горинь категорично заявили про непричетність Руху до будь-яких акцій, що сіють міжнаціональну недовіру [17: арк. 16], а 21 жовтня 1989 року Велика Рада Руху засудила вороже ставлення частини консервативного партапарату до організації, наклепницьку кампанію в пресі проти неї та закликала народи України не вірити чуткам про міжнаціональну ворожнечу, яка нібито проголошується Рухом [18: арк. 25].

Ідеологи організації виходили з наявності об'єктивних передумов для розвитку української державності, закладених у законодавстві УРСР. Головну перешкоду для цього вони бачили в домінуванні сталінської моделі тоталітарного псевдосоціалізму, протиположною якій визнавалася ленінська. Звідси курс на створення суверенної української держави шляхом глибокого реформування діючої моделі в усіх її складових. Якщо питання демократизації, націо-культурних та екологічних змін уже були розроблені на попередньому – культурницькому етапі, то в кінці 1989 року виникла потреба висловити власне бачення принципів реформування політичної системи та економіки.

Рух виступив за здійснення в СРСР конституційної реформи й перетворення Союзу на союз справді суверенних держав на засадах повної рівноправності всіх його суб'єктів, закріплених новим Договором. Пріоритет має належати республіканському законодавству, а республіканські органи влади від імені громадян республіки отримують широкі повноваження для реалізації суверенітету. Участь громадян у політичному житті здійснюватиметься через систему рад, обраних на засадах загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням на альтернативній основі

Лояльність Руху до компартії дуже швидко перейшла у конфронтацію. Цьому сприяли як активність членів УГС в середині організації, так і несприйнятливність ЦК КПУ до критики ззовні. Рубіжним у стосунках між ними став лист І. Драча до першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка від 10 листопада 1989 року. У ньому поет звертає увагу високопосадовця на перешкоди, які чиняться прихильникам НРУ в регіонах під час проведення мітингів, створення осередків організації, вказується на факти побиття рухівських активістів, шельмування організації в пресі. Завершується лист песимістичними поглядами на можливості подальшої співпраці між НРУ та КПУ: "Осмислюючи сказане, мимоволі напрошується висновок, що наші публічні виступи чи розмови за "круглим столом" нічого не дають. Вони нагадують нам кота Леопольда із його смішним зверненням до мишей жити дружно. Звичайно, таке ставлення до Руху, як до організації, і такими методами розмови з народом влада змушує нас займати відповідну позицію і виробити відповідну тактику. Таким чином, зумисне чи ні, але влада створює собі опозицію. Думаю, що в умовах економічної політичної кризи в Україні, така постановка питання шкідлива і небезпечна. Наслідки її можуть бути непередбачені" [19: 42].

Вже в кінці 1989 року НРУ оголошує про наміри взяти участь у виборах і активно пропагує альтернативний виборчий закон. Голова секретаріату НРУ М. Горинь так окреслив пріоритетність роботи організації: "Зараз ми повинні сформувавши рухівський корпус кандидатів у депутати всіх рівнів – від селищної до Верховної Ради. Але найголовніше відстояти альтернативний проект закону про вибори, домогтися його затвердження Верховною Радою УРСР" [20: 3]. Для узгодження роботи при секретаріаті було створено Центр координації виборів і розгалужену чотирирівневу систему, яка включала Крайові та районні Центри, групи підтримки кандидатів і осередки. До функцій центрального органу входила координація діяльності, обміну інформації між Крайовими координаційними

центрами, їх консультування та формування банку даних кандидатів і ситуації в областях [2: 8].

18 листопада 1989 року у Києві відбулася нарада представників 43 громадських організацій України, серед яких НРУ, УГС, ТУМ, "Зелений світ", "Меморіал", на якій було вирішено створити передвиборчий Демократичний блок України. Його програма передбачала боротьбу за реальний політичний і економічний суверенітет України, політичний плюралізм і формування багатопартійної системи, рівність усіх форм власності, прийняття нової Конституції УРСР, національне відродження, свободу віросповідань, легалізацію УКЦ та УАПЦ [21: арк. 41]. Цікаво, що в ряді своїх положень цей документ виявився більш прогресивним, ніж програма НРУ за перебудову.

Висунення кандидатів та виборча кампанія проходили у важких умовах, підсилені тим, що НРУ як незареєстрована організація не міг офіційно брати у них участі. Саме через це найбільше навантаження випало на культурницькі товариства. На регіональних конференціях ТУМу було висунуто більше 60 чоловік кандидатами у народні депутати, а "Зеленого світу" – четверо. Значно більше осіб ними було висунуто до місцевих рад [22: арк. 2].

Передвиборча кампанія проходила у вкрай несприятливих для націонал-патріотичних сил умовах, при постійних порушеннях з боку Центрвиборчкому УРСР при реєстрації кандидатів від опозиції. З грудня 1989 року та 11 лютого 1990 року з ініціативи НРУ у Києві відбулися мітинги "Через демократичні вибори – до демократичної держави" та на тему: "Яких змін ми хочемо", що мали характер протесту проти монополії на владу, істину та інформацію в Україні [11: арк. 174; 62: 8]. Протягом всього часу висунення кандидатів ТУМ, "Зелений світ" та інші організації неодноразово піднімали питання про численні порушення з боку Центрвиборчкому при реєстрації кандидатів, в основному посилюючись на недосконалість чинного законодавства.

Партапарат також був настроєний рішуче зберегти статус-кво, а тому не цурався ніяких методів у боротьбі за мандати. Його головна мета була очевидною – сформувати дієвий і працездатний корпус депутатів, який стоятиме на радянських соціалістичних позиціях. Звідси випливала і тактика – критика програми НРУ, посилення роботи підконтрольних засобів масової інформації, активізація пропагандистської роботи парткомів усіх рівнів. І якщо ці методи є легальними, то встановлення контролю за державними друкарнями, розмножувальною технікою, роботою листонош, агентів Держстраху, телефоністок були прямим порушенням законності, на яке партія йшла свідомо, користуючись макіавеллівською тезою про виправдання засобів метою. Не цуралися парткерівники й так званими чорними PR-технологіями зокрема: висунення кандидатами в депутати значної кількості претендентів з метою втягування опонентів у боротьбу з багатьма, а потім, на завершальному етапі зняття зайвих; створення видимості боротьби парткомів з фактами приховування товарів народного споживання, взяття ними під контроль ланцюга від виробництва товарів через бази і магазини до населення, і, таким чином, створення громадської думки про заклопотаність партії рівнем життя трудящих. З аналогічною метою були підвищені пенсії малоімущим і пенсіонерам, а при можливості планувалося поліпшити квартирні й побутові умови військовослужбовцям, воїнам-інтернаціоналістам та учасникам Великої вітчизняної війни [23: арк. 4–5].

Вибори 4 березня 1990 року не принесли націонал-демократам успіху. Було здобуто лише 111 мандатів, однак це, певною мірою, було компенсовано повною перемогою в Галичині, що дозволило негайно приступити до формування демократичних рад.

Одними з перших їх рішень були "декрети про владу", які юридично підтверджували повноваження рад як виконавців народної волі та передбачали підконтрольність суду, прокуратури, міліції та КДБ відповідним територіальним радам, рішення про дозвіл використання національної символіки, перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників, деполітизацію підприємств, державних установ та навчальних закладів, українізацію освіти. Звичайно, подібні рішення йшли в розріз із діючим законодавством і викликали різкий протест як з боку місцевих комуністів, так і центральних органів влади. Протиставити цьому тиску можна було лише консолідацію всіх конструктивних сил. У листопаді 1990 р. у Львові було створено Комітет громадської злагоди, який об'єднав усі антикомуністичні

сили Львівщини. Голові обласної ради В. Чорноволу було надано право приймати рішення від імені обласної ради "при виняткових обставинах, що можуть призвести до дестабілізації обстановки, в тому числі при насильницьких діях щодо органів влади, введенні військового стану чи підписанню проти волі народу імперського союзного договору" [24: арк. 2]. 2 грудня 1989 року відбулася перша масова акція цього комітету – львівський загальноміський мітинг-протест проти союзного договору, арешту С. Хмари, наступу реакції на демократію [25: арк. 254].

Проте найбільш успішним проектом галицького політикуму стало створення "Галицької Асамблеї" для налагодження тісної співпраці між обласними радами регіону. Її найбільшим апологетом виступав голова Львівської обласної ради, народний депутат УРСР В. Чорновіл, мотивуючи це політичною однорідністю регіону, існуванням певних елементів економічної блокади з боку КПУ, приблизно однорідним ставленням до референдуму 17 березня 1991 року, а також певними історичними моментами в утворенні УРСР та входженні до неї Західної України [26: арк. 68]. 16 лютого 1991 року у приміщенні Львівського Оперного театру у присутності близько 1200 осіб відбулася перша об'єднана сесія Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад народних депутатів, яка успішно вирішила ці завдання [27: арк. 104–109].

5 вересня 1991 року у Тернопільському палаці культури "Березіль" ім. Леся Курбаса відбулася друга планова сесія "Галицької Асамблеї", яка, з огляду на майбутній референдум з питання незалежності та президентські вибори, була дуже заполітизованою. В основному порушувалися питання, пов'язані з реорганізацією влади і демонтажем радянського ладу [28: 2 – 7, 5].

Незважаючи на доволі оригінальний задум регіонального співробітництва, "Галицька Асамблея" не мала продовження. Однією з основних причин її ліквідації називають небажання як її учасників, так і республіканського керівництва провокувати інші регіони, насамперед східної України, на предмет автономізації й поширення відцентрових тенденцій. Відіграла свою роль і поразка на президентських виборах В. Чорновола – яскравого прихильника федералізації держави та натхненника галицького співробітництва. Крім того, Асамблея створювалася під незалежність, для консолідації найбільш національно активного регіону, а не для незалежності, що, без сумніву, також позначилося на її ліквідації.

І все ж, після березневих виборів пріоритетним став парламентський шлях боротьби, а діяльність Галицьких рад та "мітингова демократія" виконували роль фактора суспільного тиску. З самого початку у стінах Верховної Ради намітилося гостре протистояння між комуністичною більшістю "За суверенну радянську Україну" ("група 239"), очолювану О.Морозом, та Народною Радою у складі 125 депутатів – на чолі з І.Юхновським.

15 травня 1990 р. депутатом з Івано-Франківщини Б. Ребриком вперше з парламентської трибуни було заявлено про наміри частини опозиції боротися за повну незалежність України [29: 5]. З огляду на це вузловими питаннями на сесіях Верховної Ради стали:

1. Прийняття Декларації про державний суверенітет і підготовка законодавчої бази для її впровадження в дію;
2. Обговорення проектів нового Союзного договору;
3. Робота над новою Конституцією УРСР, яка б розширювала межі політичного плюралізму і передбачала прерогативу республіканського законодавства над всесоюзним;
4. Подолання кризових явищ в економіці та соціальній сфері шляхом реалізації економічного суверенітету республіки та введення республіканського госпрозрахунку;
5. Проведення референдуму 17 березня 1991 р.;
6. Розширення повноважень органів місцевого самоврядування;
7. Налагодження зв'язків з парламентами республік, які протиставили себе союзному центру.

Відповідно змінювалася тактика НРУ. Спочатку офіційна позиція була спрямована на підтримку суверенітету УРСР в межах оновленої федерації, однак поступово, не без впливу УГС, став помітний крен в бік незалежності. 12 травня 1990 року у Львові відбулася конференція крайової організації НРУ за перебудову. З політичною доповіддю "Су-

часне політичне становище в Україні і на Львівщині" виступив М. Осадчий. У ній головною метою організації визначалася боротьба за повну незалежність України. Звідси і тактика дій НРУ – підтримку демократичних рад. Ставлення до незалежності, на думку доповідача, повинно стати лакмусовим папірцем для тих сил, які прагнуть співпрацювати з Рухом [30: 528]. II-і Всеукраїнські збори організації (25–28 жовтня 1990 року) підтримали нові орієнтири [20: 3].

16 липня 1990 року Верховна Рада, "виражаючи волю народу України", проголосила Декларацію про державний суверенітет [31: 1]. У вітчизняній історичній науці даний документ, в цілому, отримав високу оцінку і дуже часто тлумачиться як перший крок до повної незалежності [32: 232]. Не заперечуючи значення Декларації для утвердження української державності, ми поставимо під сумнів лише останнє твердження. Даний документ фактично закінчував "парад суверенітетів", який проходив у СРСР, що говорить про політичну незрілість національної еліти, і приймався Верховною Радою у момент політичної деморалізації комуністичної фракції, спричиненою відставкою В. Івашка. По-друге, прийняття Декларації передбачало підписання нового союзного договору, що автоматично заперечувало незалежницький курс націонал-демократів.

Отже, головне завдання Народного Руху полягало не в самодостатності боротьби за незалежність, а в переході на докорінно новий щабель розвитку суспільства, який мислився в контексті навздогінної модернізації. Це, насамперед, передбачало ревізію попередньої класово-інтернаціоналістської доктрини як такої, що не відповідає історичному моменту, і переходу до активного націотворення з акцентом на розбудові державності. З самого початку Народний Рух розвивався в руслі демократичної традиції, як протиположний авторитарним тенденціям в СРСР, що зумовило домінування в ньому патріотичних гасел спрямованих на реалізацію принципів свободи особистості, однак не відособлено, а у залежності від загального становища нації з якою він себе ідентифікує.

Проведений нами аналіз показує, що протягом досліджуваного періоду Народний Рух України так і не подолав свого сектантського характеру, а отже, не зміг виробити єдиної ідеології як альтернативи центральній кремлівській владі. Це, в свою чергу, зумовило існування на січень 1991 року кількох варіантів розв'язку, кожен з яких не мав достатньої підтримки ні в кулуарах влади, ні серед населення – відновлення УНР (інтеграл-націоналісти), розбудова незалежної української держави (націонал-демократи), розбудова суверенної держави у складі оновленого Союзу (суверен-комуністи). За такої ситуації логічним виглядало узгодження компромісної платформи між націонал-демократами (НРУ – С.Б.) та суверен-комуністами, яке тривало протягом березня–серпня 1991 року. Втім, еволюційність даного зближення було порушено спробою державного перевороту 19–21 серпня цього ж року в Москві, більше того почала з'являтися певна конфронтація між цими найвпливовішими течіями через боротьбу за владу.

Але, не дивлячись на це, слід відмітити і ті кардинальні зміни, які відбулися в час утворення НРУ. Саме ця організація поклала початок утворення незалежної України. Кінець 80–х і поч. 90–х років відзначився періодом народження нових держав і націй, що дало можливість демократично і незалежно будувати своє життя, а каталізатором цього процесу стала організація – Народний Рух України, яка поклала початок у відродженні української державності і разом з іншими політичними організаціями: ТУМ, «Зелений Світ», УГС, Галицька Асамблея, СПУ почали здійснення довгоочікуваної мрії українського народу.

Список використаних джерел

1. Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К., 1999, – 404 с.
2. Гарань О.В. Убити дракона. – К., 1993. – 197 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – ф.1. – оп.32. – Спр.2658 / Матеріали до виступу про НРУ від 27 лютого 1989 р.
4. Камінський А. На перехідному етапі. "Гласність", «перебудова», «демократизація» на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с.
5. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – 165 с.
6. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2658.
7. «Рух»: обретение пути // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 191.
8. Чемерис В. Президент. – К., 1994. – 263 с.
9. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2658.
10. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2658.
11. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси. Львів, 2004, 56 с.
- 12.

Бойчишин М. Народний Рух України. Документи і матеріали. – К., 1993. – 50 с. 13. Гончарук Г. Народний рух України: Історія. – Одеса, 1997. – 378 с. 14 Заява народного Руху України // ДАВО. Ф. Р-3500. – Оп. 1. – Спр. 10. – 77 арк. 15. Звернення до народу України у зв'язку з дезінформацією населення про рух офіційною пресою // ДАВО. Ф. Р-3500. – Оп. 1. – Спр. 10. – 77 арк. 16. Лист І. Драча В. Івашку // ЦДАГОУ. – Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2556. – 74 арк. 17. Шукаймо відповідь у програмі / інтерв'ю з М. Горинем // Вісник Руху. 1989. – Жовтень. 18. Виборчий маніфест Демократичного блоку України // ДАВО. – Ф. 3500. – Оп. 1. – Спр. 12. – 44 арк. 19. О выдвиженні кандидатів в народні депутати УССР и месных советов // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2745. – 52 арк. 20. О митинге состоявшемся 3 декабря 1989 года "Через демократические выборы – к демократическому государству" // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – 259 арк. 21. Про партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів Української РСР та місцевих рад народних депутатів // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 27. – 38 арк. 22. Комітет громадської злагоди // ЦДАГОУ. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 19. – 145 арк. 23. З приводу позачергової сесії Львівської обласної ради // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2751. – 266 арк. 24. Про об'єднану сесію Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних Рад народних депутатів // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2899. – 252 арк. 25. Із виступів на Галицькій Асамблеї // Відродження. – 1991. – 12 вересня. Чобіт Д. В парламенті нової України. (Спогади і роздуми народного депутата України) – К.: Українознавство, 1995. – 160 с. 26. Ухвала Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обласних рад народних депутатів "Про політичну ситуацію в Україні" // Відродження. – 1991. – 14 вересня. 27. Осадчий М. Сенік Л. Сучасне політичне становище в Україні і на Львівщині // Визвольний шлях. – 1990. – № 8. 28. Ухвала ІІ Всеукраїнських зборів НРУ // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9-ти т. – Т. 9. – 1989 – 2001 роки / Передм., упор., прим. Ю. Шаповал. – 660 с. 29. Декларація про державний суверенітет України // Літературна Україна. – 1990. – 19 липня. 30. Уривалкін О., Копончук І. Історія України від стародавніх часів до ХХІ ст. – Ніжин, 2003.

Sergiy Bondarenko

NARODNYI RUKH OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN NATIONAL REBIRTH AT THE END OF THE 80-S OF THE XX CENTURY

The article deals with the foundation and activity of Narodnyi Rukh of Ukraine in the time of perestroika find the collaps of the Soviet Union at the and of the 80-s – the beginning of the 90-s of the previous century. The research has been given on one of the most important spheres national concern, principles, aims, ways of activity of All-Ukrainian political organization.

УДК 94(477)

Тетяна Деменко

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ, ПРИНЦИПИ, НАПРЯМИ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

У статті аналізуються основні завдання, принципи, напрями системи національного виховання на сучасному етапі.

Становлення української державності, відмова від тоталітарних методів управління державою, інтеграція в європейське і світове товариство передбачають орієнтацію на Людину і визначають основні напрями реформування навчально-виховного процесу.

За роки незалежності в Україні відбулися величезні зміни в соціальному, економічному, політичному, культурному житті держави. Відкрилися широкі можливості для розвитку освіти і науки, що вимагає докорінної перебудови виховної системи в дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, вищих навчальних закладах. Велика увага приділяється саме вихованню підростаючого покоління. Що ж таке виховання? Виховання – це передача від покоління до покоління життєвого досвіду, культури, моральних цінностей, утворених суспільством. Саме тому виховання називають „вічною категорією” [1: 5].

Стрижнем усієї системи виховання в Україні є національна ідея. Вона має допомогти формуватися молодій людині як громадянину України незалежно від території проживання та етнічної приналежності.

У Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти зазначається, що основою національної системи виховання є спільність історико-географічного походження, мови, культури, традицій, усвідомлення своєї приналежності до українського суспільства [2: 101]. Кожен з цих чинників визначає єдність поколінь сучасних, минулих і майбутніх, сприяє формуванню громадянина-патріота.

Національне виховання передбачає глибоке пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури; забезпечує прилучення молоді до світової культури й загальнолюдських цінностей. Воно носить суспільний, гуманістичний характер.

Ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна національно свідомою людиною, що наділена глибокою громадською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, є носієм кращих надбань національної та світової культури, здатна до саморозвитку і самовдосконалення [2: 101].

Державна національна програма „Освіта” („Україна XXI століття”) головною метою національного виховання визначає набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [3: 25].

Мета національного виховання конкретизується через систему виховних завдань:

- забезпечення умов для самореалізації особистості відповідно до її здібностей, суспільних та власних інтересів;
- відхід від уніфікації в процесі виховання, від орієнтації на „усередненого” вихованця;
- формування національної свідомості і людської гідності, любові до рідної землі, родини, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;
- виховання правової культури: поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки, знання та дотримання законів;

- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, старших, культури та історії рідного народу;
- формування мовної культури;
- оволодіння і вживання української мови;
- виховання духовної культури особистості та створення умов для вироблення нею власної світоглядної позиції;
- утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, милосердя, патріотизму, доброти та інших добродійностей;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, індивідуальної свободи, глибокого зв'язку з природою, толерантності, поваги до жінки, любові до рідної землі;
- формування почуття господаря й господарської відповідальності, підприємництва та ініціативи, підготовка дітей до життя в умовах ринкових відносин;
- забезпечення повноцінного розвитку дітей і молоді, охорона й зміцнення їх фізичного, психічного та духовного здоров'я;
- формування соціальної активності та відповідальності особистості через включення вихованців у процес державотворення, реформування суспільних стосунків;
- забезпечення високої художньо-естетичної культури, розвиток естетичних потреб і почуттів;
- вироблення екологічної культури людини, розуміння необхідності гармонії її відносин з природою;
- прищеплення глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;
- спонукання вихованців до активної протидії проявам аморальності, правопорушенням, бездуховності, антигромадській діяльності [2: 102–103].

Визначено основні принципи виховання: народність, культуровідповідність, природовідповідність, демократизація та індивідуалізація, гуманізація, безперервність і наступність, нероздільність навчання і виховання, систематичність і варіативність форм і методів виховання, гармонізація родинного і суспільного виховання, самодіяльність і творча активність учнівської молоді, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів, зв'язок виховання з життям, інтегративність – єдність педагогічних вимог школи, сім'ї і громадськості [2: 103–104].

Реалізація основних завдань і принципів виховання у національній системі освіти здійснюється за кількома пріоритетними напрямками.

Патріотичне виховання – покликане формувати громадянина-патріота, сприяє глибокому розумінню громадянського обов'язку, готовності в будь-який час стати на захист Батьківщини, оволодіти військовими і військово-технічними знаннями, спонукати до фізичного вдосконалення, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його Збройних Сил.

Моральне виховання – прищеплення і розвиток моральних почуттів, переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, що діють в суспільстві; опанування духовної культури людства, нації, найближчого соціального оточення, наслідування кращих моральних зразків своєї родини, українського народу, загальнолюдських моральних цінностей.

Фізичне виховання – утвердження здорового способу життя як невід'ємного елементу загальної культури особистості. Повноцінний фізичний розвиток особистості, формування її фізичних здібностей, зміцнення здоров'я, гармонія тіла і духа, людини і природи – основа фізичного виховання. (Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697)[4: 52–56].

Правове виховання – формування правової культури – прищеплення поваги до прав і свобод людини і громадянина, Конституції, державних символів(Герб, Прапор, Гімн); знання і дотримання у поведінці Законів України; активно протидіяти особам та установам, що порушують закони, завдають збитків державі, зазіхають на територіальну ціліс-

ність і незалежність України. (Національна програма правової освіти населення. Затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001)[5: 76–81].

Художньо-естетичне – формування естетичних поглядів, смаків, які ґрунтуються на народній естетиці та кращих надбаннях цивілізації, вміння власноруч примножувати культурно-мистецькі здобутки народу, відчувати й відтворювати прекрасне у повсякденному житті.

Трудове виховання – формування творчої, працелюбної особистості, умілого господаря, що володіє відповідними навичками та вміннями, професійною майстерністю, на основі сучасних знань про ринкову економіку може самостійно віднайти застосування власним здібностям у системі виробництва, науки, освіти [2: 104–105].

Екологічне виховання – формування екологічної культури особистості, усвідомлення себе частиною природи, відчуття відповідальності за неї як національне багатство, основу життя на землі, залучення вихованців до активної екологічної діяльності, нетерпиме ставлення до тих, хто завдає шкоди природі (Концепція екологічної освіти України прийнята Колегією Міністерства освіти і науки України. Рішення № 13/6–19 від 20.12.2001р.)[6: 116–127].

Особлива увага сьогодні приділяється сімейно-родинному вихованню. Адже саме в сім'ї дитина народжується, перебуває роки свого фізичного, морального становлення. Вплив сім'ї на формування особистості дитини не може замінити жодна ланка суспільного виховання, адже в ній поєднується зміст, форма, метод і умови всебічного й гармонійного розвитку. Під керівництвом батьків, наслідуючи їх, дитина пізнає навколишній світ, вчиться працювати, готується до ролі батька, матері, вчиться у родині любити і берегти природу, навколишній світ, тут у неї формуються і виховуються громадські почуття, світогляд, естетичні смаки. На жаль, за останні десятиліття сім'я багато чого втратила з надбаного століттями досвіду виховання дітей. Повернути його, збагатити новими формами й методами виховання дітей – таке головне завдання творчої співпраці сім'ї, школи, усіх, хто причетний до виховання підростаючого покоління. Саме тому сім'я має стати головною ланкою у вихованні дитини: забезпечити їй належні матеріальні та педагогічні умови для фізичного, морального та духовного розвитку.

Система родинно-сімейного виховання настільки важлива в житті кожної людини й усієї планети, що Генеральна Асамблея ООН оголосила 1994 рік Міжнародним роком сім'ї. Також було визначено спільну для всіх країн тему: „Всі ми – одна родина”, яка за своїм змістом і суттю відображає взаємозв'язок основного осередку суспільства і вселюдської родини. Генеральна Асамблея ООН постановила, що, „починаючи з 1994 року, 15 травня щорічно буде відзначатися Міжнародний день родини”, підкресливши цим величезне значення сім'ї у фізичному й духовному становленні особистості суспільства [7: 77].

Основними завданнями родинно-сімейного виховання в умовах сьогодення є:

- виховання фізично й морально здорової дитини, забезпечення екосоціальних умов для повної реалізації можливостей розвитку дитини (генотипу);
- створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові, умов для розвитку почуттів і сприймань дитини, її самореалізації;
- засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між близькими людьми і в суспільному оточенні, честі, людяності, здатності виявляти турботу про молодших, милосердя до слабких і людей похилого віку;
- залучення дітей до чарівного світу знань, вивчення народних казок, пісень, прислів'їв, приказок, дум, лічилок, тощо; виховання поваги до школи і вчителя, прагнення до освіти й творчого самовдосконалення;
- включення дитини в спільну з дорослими діяльність, розвиток творчої працелюбності, спрямування її зусиль на турботу про навколишнє середовище, виховання дітей цивілізованими господарями та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин;
- формування естетичних смаків і почуттів, уміння розрізняти красиве і потворне в мистецтві й житті, поважати прекрасне у вчинках людей, створення умов для їхньої творчої практичної діяльності;

-забезпечення духовної єдності поколінь, збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоводу; прилучення дітей до родинних традицій, звичаїв, обрядів, виховання в них національної свідомості й самосвідомості [8: 78].

„Превентивний” в перекладі з латинської (*praeventivus*) означає запобіжний. Система превентивного виховання – це керована діяльність, яка забезпечує теоретичну і практичну реалізацію заходів превентивного характеру, спрямованих на попередження подолання відхилень у поведінці школярів і запобігання розвитку різних форм їх асоціації, аморальної поведінки, а саме:

-правопорушень (схильних до агресій, крадіжок, брехні та інших вад, що можуть привести до кримінальної дії);

-екологічної брутальності та егоцентризму (ставлення до всього, що оточує як до засобу і сировини для задоволення власних примітивних потреб);

-поганих звичок (алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління, токсикоманії);

-статевих порушень та їх наслідків (статевої розпусти, венеричних хвороб та СНІДу, статевого насильства тощо);

-важких психологічних та психічних станів з наслідками (депресії та суїциду, акцентуації та загострення психопатичних тенденцій тощо)[9: 3].

Мета превентивного виховання полягає у досягненні сталої відповідальної поведінки, сформованості імунітету до негативних впливів соціального оточення. Вона може розглядатися поліаспектно (педагогічний аспект, соціальний, психологічний, правовий).

Основні завдання превентивного виховання дітей і молоді:

-створити умови для формування позитивних якостей особистості в процесі різноманітних видів трудової навчальної, позашкільної й іншої діяльності, що сприяють інтелектуальному, морально-етичному, естетичному розвитку, виробленню стійкості до негативних впливів;

-забезпечити соціально-психологічну діяльність, педагогічно зорієнтовану на протидію втягуванню дітей і молоді в негативні ситуації;

-надавати комплексну психолого-педагогічну та медико-соціальну допомогу тим неповнолітнім, які її потребують;

-забезпечити адекватну соціальну реабілітацію неповнолітніх, які вчинили протиправні дії або зловживають психоактивними речовинами;

-стимулювати неповнолітніх до здорового способу життя і позитивної соціальної орієнтації, сприяти валеологізації навчально-виховного процесу, навчанню з раннього віку охорони власного життя і здоров'я;

-сприяти виробленню інтегрованих міждисциплінарних підходів при підготовці спеціалістів (педагогів, психологів, медиків, соціологів, юристів, соціальних працівників), батьків та ін.; об'єднанню зусиль різних суб'єктів превентивної роботи (Концепція превентивного виховання дітей і молоді. Затверджено Президією АПН України 25.02.1998р. Протокол №1–7/3–21) [10: 90–98].

Ще одним з основних напрямків виховання є громадянське виховання. Актуальність даного напрямку виховання в сучасному українському суспільстві великою мірою зумовлюється потребою державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості. Розбудова і утвердження суверенної, правової держави, становлення громадянського суспільства, відродження нації вимагають формування громадянської культури, особливо у підростаючого покоління.

Метою громадянського виховання є – сформувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину з притаманними особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Підходи та принципи виховання громадянина – науковий, конкретно-історичний, діяльнісний, особистісно орієнтований, системний; гуманізації та демократизації, самоактивності й саморегуляції, системності, комплексності міждисциплінарної інтегрованості, наступності та безперервності, культуровідповідності, інтелектуальності (Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку Української державності. (Проект)) [7: 98–111].

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті зазначає, що система освіти має забезпечувати „розвиток у дітей і молоді творчих здібностей, підтримку обдарованих дітей і молоді, формування навичок самоосвіти і самореалізації особистості” [11: 3]. Тому що на сучасному етапі становлення нових суспільних відносин в Україні зростає попит на неординарну, обдаровану особистість, яка нестандартно мислить, працездатна, інтелігентна, яка цінує і примножує національні традиції, спроможну вивести нашу освіту, культуру, економіку із кризового стану, привести їх у відповідність до вимог сучасного життя.

Саме тому найважливішим завданням навчально-виховного процесу є впровадження особистісно орієнтованої педагогіки.

Провідним фахівцем особистісно орієнтованого виховання є доктор психологічних наук, дійсний член АПН України, директор Інституту проблем виховання АПН України Іван Дмитрович Бех. У 2003 році побачила світ його книга „Виховання особистості”. В ній розглядаються теоретико-методичні проблеми особистісно орієнтованого виховання, яке втілює демократичні, гуманістичні положення щодо формування і розвитку підрастаючої особистості, для якої свобода і соціальна відповідальність виступають домінуючими життєвими орієнтирами.

За І.Д.Бехом особистісно орієнтоване виховання – це утвердження людини як найвищої цінності, навколо якої ґрунтуються всі інші суспільні пріоритети.

Виховні ситуації, які створюються у межах особистісно орієнтованого виховання, мають забезпечити розвиток такого рівня свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання й самоактивності з тим, щоб вона могла стати творцем власного духовного багатого життя [12: 37–42].

Виховання – багатогранний і складний процес, значення якого неможливо переоцінити. Народна мудрість говорить, що виховання – це передача досвіду старших поколінь молодшим. Професійна педагогіка розширює це поняття до меж соціального досвіду, який втілює в собі надбання всього суспільства, людства. Він передбачає формування у дитини єдиної системи цінностей і соціальних компетентностей. А це ставлення до себе і своїх близьких, ставлення до природи, суспільства, своєї Батьківщини тощо.

Ще Аристотель говорив, що той, хто рухається вперед у науках, але відстає у вихованні, більше йде назад, ніж уперед. Сучасне виховання в Україні проводиться на різних рівнях освіти – в дошкільних закладах, середніх закладах освіти, професійно-технічних, позашкільних, вищих, тобто процес виховання триває впродовж усього життя людини. Але найбільше часу діти проводять у загальноосвітніх навчальних закладах. Саме тому педагогічні колективи мають велику увагу приділяти вихованню своїх учнів. Потрібно, окрім виховної роботи, яка проводиться безпосередньо під час навчального процесу, все більше залучати дітей до учнівського самоврядування, участі у правових, екологічних, духовних, патріотично-інтернаціональних, суспільно-гуманітарних клубах, волонтерських осередках, вокальних, танцювальних, лялькових, драматичних студіях, спортивних секціях, роботи в народознавчих музеях, гуртках самодіяльності, центрах позашкільної освіти.

Отже, сучасна школа має створити сприятливі умови для самореалізації, духовного становлення особистості, вимагає докорінного переосмислення парадигми виховання, оновлення змісту, форм і методів роботи. До виховної роботи в школах, позашкільних установах мають бути залучені висококваліфіковані й талановиті народні умільці, батьки, представники громадськості, центри роботи з молоддю, наукова, культурна, мистецька еліта. Тільки за таких умов наша виховна система стане на високий професійний рівень. І ми спільними зусиллями сформуємо творчу особистість, виховаємо молоду людину як громадянина України.

Список використаних джерел

1. Красовицький М. Людина – мета, а не засіб // Виховання в школі. –Київ: „Редакція загально педагогічних газет” , 2003. – С. 5–21.
2. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. –Х.: Видав. гр. „Основа”, 2004. – Ч. 2. – С. 101–113.
3. Державна національна програма „Освіта” („Україна ХХІ століття”) // Виховна робота в закладах освіти України: Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій з питань організації виховної роботи / Упоряд. С.В.Кириленко, С.О.Кривонос. – К.: ІСДО, 1995. – С. 25.
4. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. –Х.: Видав. гр. „Основа”, 2004. – Ч. 2. – С. 52–56.
5. Національна програма правової освіти населення // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. –Х.: Видав. гр. „Основа”, 2004. – Ч. 2. – С. 76–81.
6. Концепція екологічної освіти України // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. –Х.: Видав. гр. „Основа”, 2004. – Ч. 2. – С. 116–127.
7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку Української державності (Проект) // Робоча книга вихователя. Видання доповнене. Укладачі О.І.Тимчишин, В.І.Уруський. – Тернопіль: Астон, 2001. – С. 98–111.
8. Сім'я і родинне виховання (Концепція) // Робоча книга вихователя. Видання доповнене. Укладачі О.І.Тимчишин, В.І.Уруський. – Тернопіль: Астон, 2001. – С. 71–90.
9. Ситник Г. Технології превентивного виховання школярів. – Рівне, 1990. – 152 с.
10. Концепція превентивного виховання дітей і молоді // Робоча книга вихователя. Видання доповнене. Укладачі О.І.Тимчишин, В.І.Уруський. – Тернопіль: Астон, 2001. – С. 90–98.
11. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – К., 2002. – С. 3.
12. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Наук. видання. – К.: Либідь, 2003. –280 с.

Tetyana Demenko

BASIC TASKS, PRINCIPLES, DIRECTIONS SYSTEMS OF NATIONAL EDUCATION

In the article the basic tasks, principles, directions of the system of national education, are analysed on a modern stage.

УДК [94: 327] “1861”

Тетяна Кузьма

ЛОНДОНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1861 Р.

Уряди Англії, Франції та Іспанії уклали Лондонську конвенцію з метою здійснити спільну інтервенцію у Мексику. В ній вказувалися причини та цілі цієї інтервенції. Хоча насправді в кожній з держав-учасниць були свої мотиви для втручання у внутрішні справи Мексики, які значно відрізнялися від принципів конвенції.

На початку 60-их рр. ХІХ ст. у Мексику було здійснено інтервенцію силами трьох великих європейських держав – Англії, Франції та Іспанії, наслідком чого стало створення імперії на чолі з австрійським ерцгерцогом Максиміліаном Габсбургом.

Приводом до мексиканської експедиції стала постанова республіканського уряду Б. Хуареса про тимчасове припинення виплати процентів за борговими зобов'язаннями іноземним кредиторам (насамперед Англії та Франції). Проте справжні її цілі не обмежувалися прагненням знову змусити Мексику сплатити борги, а сягали значно глибше. Ця особливість і зумовила підписання 31 жовтня 1861 р. Англією, Францією та Іспанією Лондонської конвенції, в якій було обґрунтовано причини здійснення інтервенції в Мексику. Слід відзначити, що дана конвенція мала також і прихований „бік медалі“, який згодом показав справжні мотиви держав-інтервентів. Саме науковий аналіз цієї проблеми й становить *основу мету пропонованого дослідження*. Тільки окремі фрагменти даної проблеми, як свідчить *історіографічний* аналіз, розглядалися в праці радянського історика А.Б.Беленького. Основні дослідження з даної проблематики робилися зарубіжною історіографією, зокрема істориками К. Гюнтером, Й.Любінські, Дж. Томпсоном, Л.Фолькером.

Отже, рішення урядів Англії, Франції та Іспанії здійснити спільну інтервенцію в Мексику було офіційно оформлено в так званій Лондонській конвенції, підписаній уповноваженими трьох держав: міністром закордонних справ Англії графом Джоном Расселем, французьким послом у Лондоні графом Флао де ла Більярдері й іспанським послом Істурісом-і-Монтеро.

У преамбулі цієї конвенції йшла мова про те, що королева Сполученого королівства Великобританії та Ірландії, королева Іспанії й імператор французів, „вважаючи себе змушеними внаслідок неслухняної та образливої поведінки влади Мексиканської республіки потребувати від цієї влади більш ефективного захисту особистості та майна своїх підданих і виконання зобов'язань Мексиканської республіки щодо них, домовилися про укладення між собою конвенції з метою координації своїх спільних дій“ [4: 143].

У статті першій вказувалося, що договірні сторони, „зобов'язуються негайно після підписання цієї конвенції домовитися про розпорядження, які необхідні для того, щоб відправити до узбережжя Мексики комбіновані сухопутні та морські сили, ... загальна чисельність яких повинна бути достатньою для захоплення й окупації різноманітних укріплень на узбережжі Мексики. Командуючі союзними силами будуть ... уповноважені розпочати всі воєнні операції, які вони на місці вважатимуть найбільш придатними... і особливо вжити заходи, необхідні для того, щоб гарантувати безпеку іноземних резидентів у Мексиці“ [4: 144].

Стаття друга повідомляла: „Високі сторони, що домовляються, зобов'язуються, використовуючи міри примусу, передбачені в цьому договорі, не шукати для себе ніяких територіальних придбань і ніяких особистих переваг, а також не здійснювати на внутрішні справи Мексики ніякого впливу, який зміг би завдати збитків праву мексиканської нації вибирати та вільно конституювати форму свого правління“ [9: 17].

Згідно з третьою статтею, створювалася комісія із трьох комісарів (уповноважених) — по одному від кожної держави — для розподілення між союзниками суми, яка буде стягнена з Мексики. Ними були призначені: Уайк (Англія), де Саліньї (Франція) і Прим (Іспанія).

За четвертою статтею, учасники конвенції запрошували уряд Сполучених Штатів Америки приєднатися до неї. „Але з огляду на те, — говорилося далі в цій статті, — що будь-яка затримка у виконанні умов, які вказані в статтях першій і другій цієї конвенції, може поставити під загрозу успіх експедиції, високі сторони, що домовляються, погодилися не відкладати (з метою добитися приєднання уряду Сполучених Штатів) початку вищезгаданих операцій довше того моменту, коли їх комбіновані сили зможуть об'єднатися поблизу порту Веракруз“ [4: 145].

Таким чином, у преамбулі конвенції її учасники оголошували винуватцем інтервенції мексиканський уряд і тут же лицемірно заявляли, що вони не мають намір воювати з ним, не скинуть його, а лише змусять виконати свої зобов'язання щодо союзних держав і їх підданих. Друга стаття, як і вся, втім, конвенція, мала досить двозначний характер. З одного боку, мова йшла ніби про те, що ніяких змін у державному устрої Мексики держави не зроблять, а з іншого — із цієї ж статті неминуче випливало, що в Мексиці нема ніякого уряду, тому що мексиканці ще збираються „вибрати і вільно конституювати форму свого правління“ (ніби вони вже не зробили це 37 років тому). Як писав анонімний росій-

ський автор, сучасник даних подій, держави зобов'язувалися „не втручатися в справи Мексики при виборі нового уряду, тому що не бажали мати більше справ з Хуаресом" [5: 9]. Таким чином, намагаючись задовольнити суспільну думку Європи вигаданою безкорисливістю трьох держав, конвенція в той же час відкривала широкий простір для спроб учасниць інтервенції скинути уряд Хуареса і заснувати на його місці монархію зі своїм ставлеником на чолі. Цій же меті була підпорядкована і перша стаття. І справді, якщо в її першій частині мова йшла лише про захоплення укріплених пунктів узбережжя Мексики, то друга частина фактично дозволяла командуючим союзними силами вийти в глиб країни, а, отже, розпочати війну проти мексиканського уряду. Адже вжиття заходів для гарантій безпеки підданих іноземних держав саме й означало, за словами газети „Тітез", окупацію всієї країни [2: 48]. В результаті французький уряд міг заявити, що він зовсім не порушував Лондонську конвенцію та її другу частину, а лише розумів її по-своєму.

Про те, як він насправді трактував конвенцію, свідчить інструкція французького міністра закордонних справ Тувенеля командуючому французькими експедиційними силами адміралу де ла Грав'єру, яка була складена 11 листопада 1861 р. і доведена тоді ж до відома англійського й іспанського урядів. У цій інструкції говорилося: „Союзні держави... забороняють собі втручатися у внутрішні справи країни... Проте може статися так, що наявність союзних сил на території Мексики підштовхне розсудливу частину населення, яка стомилася від анархії та прагне порядку, ...до намагання створити в країні уряд, що володів би силою і стійкістю... Союзні держави, як вже вказувалося, зацікавлені в тому, щоб мексиканське суспільство вийшло із стану анархії, в якому воно знаходиться... ця зацікавленість повинна змусити їх не ігнорувати намагання такого виду... і Ви не повинні відмовляти їм у Вашому схваленні та моральній підтримці" [1: 127–128]. Інакше кажучи, Франція вважала, що має повне право втручатися у внутрішні справи Мексики і підтримувати мексиканських монархістів, не порушуючи в той же час Лондонської конвенції.

У кожній з учасниць інтервенції були свої погляди на конвенцію. Англія, зокрема, хоч і вимагала найбільших стягнень з Мексики, не стримувала подальших амбіцій обох інших партнерів угоди і керувалася фактичним дотриманням існуючих статей угоди. Хоча, здавалося, був саме час скористатися ситуацією „через зайнятість Сполучених Штатів сепаратистською війною, що дозволило б Мексиці стати форпостом європейських інтересів і завадити просуванню вперед американського велетня" [9: 17]. Однак, англійські маневри були скоріше мудрою обережністю стосовно США, ніж бажанням європейської інтервенції в Латинську Америку, їх разом з тим потрібно було розглядати як провокаційний виклик. Англія вирішила обмежитися лише реалізацією своїх претензій, згідно із II статтею Лондонської конвенції.

Майже всі газети і журнали відзначали, що Лондонської конвенції 31 жовтня 1861 р. дотримувалася лише Англія. Так, журнал „Век" наголошував: „Найменше, мабуть, ніж дві союзниці її, вона (Англія -Т.К.) прагнула розчавити маленьку республіку, зате вона була цілком неблаганна в питанні фінансовому і невідступно вимагала повної сплати" [3: 29].

Мотиви Іспанії значно відрізнялися від принципів конвенції: вони були більш далекосяжними, спекулятивними й агресивнішими. Ще в січні 1861 р. дипломатичний представник Іспанії разом з папським нунцієм були примусово вислані урядом Хуареса з мексиканської столиці за відкриті симпатії до консервативної партії, після чого Іспанія розірвала дипломатичні відносини з Мексикою. І коли після 17 липня (день проголошення мораторію на оплату боргів) Англія та Франція теж припинили дипломатичні зв'язки, Мадрид почав просити про загальну інтервенцію. Уряд королеви Ізабелли наказав перемістити військові підрозділи на Кубу. Вся Іспанія ревно спостерігала за її провідною роллю при здійсненні експедиції, і коли вже конвенція підписувалася, іспанські збройні сили були на півдорозі до Мексики. Але це повинно було задовольнити не тільки фінансові претензії. Іспанія вважала, що має досвід управління цією колонією, і що саме під керівництвом іспанського принца Мексика стане зразковою країною (і внаслідок чого престиж Бурбонів зріс би неосяжно) [8: 78].

Наміри Франції були ще різноманітнішими і більш складними. Дві великі групи мотивів дозволяють це побачити: наполеонівський імперіалізм і відносини з Габсбургами [9: 17].

А) Після Алжиру, Марокко, центральної Африки, Мадагаскару, Індокитаю, Персії, Китаю і Тихоокеанських островів, мексиканська пригода давала тепер можливість примножити нову славу Франції та здійснити її мрію – заснувати латинське домінуюче становище в Америці [11: 214].

Ще за кілька років до підписання Лондонської конвенції французький імператор серйозно проймався Латинською Америкою. Так, консервативно-клерикальні кола в Еквадорі у 1859 р. прагнули заступництва Франції для своєї країни, що стало б основою для майбутнього „королівства Андів" на чолі з французьким принцом чи іншим володарем, призначеним милістю Наполеона (впродовж XIX ст. багато уражених кризою латиноамериканських республік загравали можливістю монархії, і часто при цьому мріяли про Бурбонських чи Габсбургських кандидатів [10: 57]), проте цей план зазнав невдачі. В Наполеона III була ще одна мрія — про великий канал через Нікарагуа, який об'єднав би два світових океани і зближив Новий і Старий світи [11: 187]. Саме для здійснення цього проєкту активна участь Франції у Мексиці здавалася вигідною, її метою було створити сильне, стабільне управління, і вже пізніше в 1858 р. Наполеону спала на думку монархія, незвичайна ідея, яка переросла з нездійсненого плану до „великої ідеї" в 1861 р.

„Наполеон володів ... цілком індивідуальним розумінням історії: у минулому і в сучасності він захоплювався великими ідеями, духовним розвитком і захоплюючими вчинками, схоже як і Фердинанд Максиміліан. Імператор також був переконаний, що велика ідея вже сама гарантувала б успішний хід вирішення справ" [7: 172].

У такому випадку зіграло свою роль також представлення божественного наміру, що тільки підсилювало б цивілізаторський дух місії Наполеона. Незабаром цей внутрішній вогонь повинний був поглинути самого ерцгерцога Фердинанда Максиміліана та його дружину [9: 19].

Цей хід думок, особливо уявлення монархізації Мексики, був невідомим перед підписанням Лондонської конвенції обом іншим партнерам по договору. Іспанія також думала про корону для Мексики. Англія ж наполягала на статті II конвенції всупереч тривалим попереднім дебатам. З іншого боку, статтю IV запрошували США до співробітництва, однак це відразу було відхилено. Та стаття IV могла означати для Англії розумну обачність стосовно доктрини Монро, а для Іспанії і Франції продумане алібі. Усі три уряди при інтервенції враховували вже розпочату сепаратистську, обумовлену війною, зовнішньополітичну слабкість Сполучених Штатів. Плани Наполеона III скеровувались також і проти північноамериканського оплоту: лист французького міністра закордонних справ Тувенеля шефу наполеонівського корпусу експедиції, адміралу Жюрьєну де ля Грав'єру, який був написаний на одинадцятий день після підписання конвенції, свідчить: „Французька ідея ... має принести стабільність у Мексику і дати латиноамериканській нації через встановлення монархії в Мексиці з ерцгерцогом Фердинандом Максиміліаном як імператором, могутню націю, щоб зрівняти її з англосаксонською владою Сполучених Штатів" [9: 19].

Цей ідеологічний імперіалізм був супроводжений міцним економічним фактором. Офіційно французька держава хотіла задовольнити не лише власні боргові зобов'язання оплати, але й борги герцога Морні (зведеного брата Наполеона III), що наділявся 30 % тих же боргових зобов'язань оплати Швейцарському банку Джекера і внаслідок отримання останнім французького громадянства. Таким чином, ці борги колишнього мексиканського президента Мірамона тепер розглядалися як борги перед Францією. Також і неофіційно відносно Мексики існувала низка економічних і торгово – політичних міркувань. Особливо багаті мексиканські родовища схилили Наполеона III до плану приєднання гірської провінції Сонора до Франції. Прямо-таки цинічна невідповідність між текстом конвенції і справжніми інтересами Франції [9: 20].

Б) Те, що Наполеон III зважився саме на Максиміліана як майбутнього імператора Мексики – ще перед Лондонською конвенцією, мало особливі причини. Симпатичні католицькі принци, які були необхідні для мексиканського проєкту, знайшлися б і в колах Бурбонів, однак Наполеон хотів винагородити Австрію за її італійські землі (мова йде про Сілезію, Боснію і Німеччину на південь від Майну [11: 82]), і цього можна було досягнути, ймовірно, другою імператорською короною для будинку Габсбургів, внаслідок чого – піс-

ля спекуляції Наполеона – Габсбурги могли б просуватися до добровільного відділення Венеції. Венеція повинна була відійти від Австрії іншим способом, однак, при виборі Максиміліана майбутнім імператором, Наполеон обрав інший спосіб екзотичної пригоди [9: 20].

Таким чином, у 1861 р. великими європейськими державами: Англією, Францією та Іспанією було прийнято рішення про здійснення спільної інтервенції в Мексику, яке було оформлене Лондонською конвенцією. Справжні причини та цілі даної експедиції насправді не відповідали офіційно проголошеним. Франція та, в деякій мірі, Іспанія бачили в ній узаконене втручання у внутрішні справи Мексики, і лише Англія брала участь в інтервенції з метою дотримання статей договору.

Підсумовуючи, зазначимо, що мексиканська експедиція зазнала повного провалу: Наполеон III так і не зумів реалізувати свої задуми, натомість республіканський уряд Мексики довів свою спроможність бути незалежним.

І нарешті потрібно сказати, що вивчення різноманітних аспектів і особливостей даного питання потребує ще подальшого наукового дослідження, особливо з боку вітчизняних істориків.

Список використаних джерел

1. Арсеньев К. Мексиканский вопрос // Отечественные записки. – 1865. – № 6.
2. Беленький А. Б. Разгром мексиканским народом иностранной интервенции (1861–1867 гг.). – М., 1959.
3. Век. – СПб. – 1861. – № 47.
4. Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч.1. – М., 1925.
5. Кор-ть М. Мексиканская экспедиция 1862–1863 гг. – М., 1864.
6. Шерр И. Трагедия в Мексике. – СПб., 1874.
7. Kahle Gunter. Erzgerzog Maximilians. Projekt einer habsburgischen Doppelmonarchie in Amerika. In B.: Jahrbuch fur Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas. – Bd. XXV. – Koln-Wien: Bohlau verl., 1988.
8. Lehr Volker G. Der mexikanische Autoritarismus. Munchen, 1981.
9. Lubienski J. Der maximilianeische Staat Mexiko 1861–1867: Verfassung, Verwaltung und Ideengeschichte. – Wien-Koln-Graz., 1988.
10. Napoleon III et le Mexique: un triomphe monetaire. Revue historique. – Т. 259, 1978.
11. Tompson J.M. Louis Napoleon and the second empire. – New York, 1955.

Tetyana Kuzma

LONDON CONVENTION IN 1861

Governments of England, France and Spain signed the convention in London, which stated that they would jointly invade Mexico. It said about reasons and aims of this invasion. But certainly each of countries -participants had their own reasons for intervention in internal affairs of Mexico, which differed from principles of London convention.

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й КОНКРЕТНІ ОБСТАВИНИ ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ

У статті розкрито історичні та соціально-політичні й національні особливості відновлення незалежності Польської Держави, визначено і проаналізовано етапи її відродження після Першої світової війни.

У другій половині XVIII ст. розпочався новий період у житті польських земель. У цей час карта Польщі була перекроєна відповідно до геополітичних інтересів великих держав. Внаслідок поділів Речі Посполитої, що почалися в останній третині XVIII ст. і закінчилися Віденським конгресом 1815 р., Польща втратила незалежність і виявилася включеною в державні кордони Австрії, Пруссії та Росії. Галичина – західноукраїнські землі (сучасні Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська області) й частина польських земель із центром у Кракові – залишилися під австрійським володінням, де проживало 4 млн. поляків. На територіях, що відійшли до Пруссії – Верхня Сілезія, Познаньщина, Помор'я, Мазури, мешкало 3,5 млн., у Королівстві (Царстві) Польському, яке належало Росії, – 9,5 млн. поляків. Ліквідація державності призвела до того, що польське питання відійшло на другий план в європейській системі міжнародних відносин, ставши на тривалий час внутрішньою справою Австро-Угорщини, Німеччини і Росії. Поділ земель Речі Посполитої між чужинними державами насильно перервав далеко просунутий процес формування польської нації. Більш як на 100 років поляки були позбавлені такої важливої та необхідної сили національного розвитку, якою є власна державність. Стиснутий пресом панування іномовних імперій, польський народ перебував у стані глибокої економічної та політичної дискримінації. Форми національного пригнічення й умови соціально-економічного життя прямо залежали від обстановки у країнах, які анексували польські землі. У Королівстві Польському царський уряд провадив політику інтенсивної русифікації та уніфікації польських земель з рештою території Російської імперії, здійснював репресії щодо населення. На початок XX ст. тут були скасовані всі спеціальні установи та органи, що символізували автономію, ліквідований інститут намісництва, впроваджена схожа з російською губерньська і повітова структура адміністративного апарату, чимало відомств почали безпосередньо підлягати центральній владі. Навіть костел виявився під безпосереднім контролем Римсько-католицької колегії в Петербурзі. Поширення на Королівство загальноросійських інституцій супроводжувалось усуненням поляків з адміністративного апарату і поліції, переведенням усього діловодства на російську мову. Поступово саме найменування Королівства Польського, що відображало особливе становище польських земель у складі володінь Російської імперії, стало замінюватися новим – „Привіслянський край”, який 1888 р. ввели до законодавчих актів. З особливою ревністю царизм прагнув до викорінення національного духу, „польщизни” в царині культури і освіти. З 70-х років XIX ст. викладання російською мовою ввели у Варшавському університеті та інших навчальних закладах, включаючи гімназії та школи всіх рівнів. „Апхтінська ніч” на тривалий час опустилась над польськими землями [1: 186].

Подібна політика щодо поляків спостерігалася і в Німецькій імперії. Повсюдно обмежувались громадські права польського населення, фальсифікувались дані про його чисельність, насаджувались німецькі імена, прізвища, географічні назви тощо. Велике князівство Познанське було перейменоване на Познанську провінцію. Польську мову витісняли з адміністративних установ, судочинства, навчальних закладів. Установлювався жорсткий контроль німецької адміністрації за діяльністю костелу, який у Берліні тракту-

вали не інакше як опору усього власне польського. Політика онімечення підвладного суспільства включала й економічні заходи. Так, 26 квітня 1886 р. було прийнято закон „Про внутрішню колонізацію польських провінцій Пруссії”, що передбачав утворення Колонізаційної комісії. В її розпорядження відпускалося 100 млн. марок для скуповування землі, яка належала полякам, і передачі її німецьким колоністам. Через 10 років почалося здійснення політики „викоренення” польського населення. Її провідником став утворений 1894 р. Пангерманський союз, котрий зображував поляків як внутрішнього ворога, повне знищення якого має стати першочерговим завданням усієї німецької політики. У цьому ж напрямку діяла створена наприкінці 1894 р. Спілка підтримки германізації у східних провінціях. За початковими літерами засновників – Ганземана, Каннемана і Тідемана – вона отримала назву „Гаката”. В умовах гакатизму й антипольської пропаганди, здійсненої німецькою націоналістичною пресою, на польських землях, що перебували у складі Пруссії, активно понімечували освіту і культуру.

Сприятливішими для політичного і духовного розвитку польського народу були умови в Галичині. Після перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію (1867 р.) Галичину було віднесено до Ціслейтанії – групи володінь Габсбургів, центром яких був Відень. Ухвалена наприкінці 1867 р. конституція Австро-Угорщини передбачала автономію Галичини і Лодомерії та великого князівства Краківського, які отримали також представництво в імперській державній раді – рейхсраті. Ще 1861 р. в Галичині було створено крайовий сейм. Австрійський уряд тісно співпрацював з польською шляхтою. Поляки вважали стосунки з Віднем взаємовигідними. Відбувалася полонізація адміністративного апарату, шкільної і вищої освіти, закладів культури. Виникло багато періодичних видань польською мовою, що відповідало інтересам широких кіл польського населення. Та Галичині довелося сплатити певну ціну за правління краківських консерваторів. Як зазначає Пьотр Вандич: „Вони виявилися не вельми добрими господарниками, а їхня політика відбивала землевласницький, клерикальний і дещо обмежений світогляд” [2: 229]. Галичина залишалася відсталим регіоном, через що тут набував інтенсивності процес еміграції селян, які страждали від малоземелля й безземелля і шукали щастя в чужих краях. На динаміку суспільного руху на цих територіях здійснювало вплив і наростаюче українсько-польське протистояння.

На початку ХХ ст. дедалі очевиднішою ставала тенденція неможливості розв'язання невідкладних завдань відновлення польської державності, відродження національної економіки та духовного самозбереження поляків у надзвичайно важких умовах панування Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій. Боротьба держав-анексантив з польською мовою, культурою, національною свідомістю велася у багатьох різних площинах. Продовження перебування земель колишньої Речі Посполитої у складі різних державних об'єднань призвело до поглиблення політичної та економічної кризи, практично до вирішення питання існування Польської держави і нації взагалі. Тотальний наступ російських, австро-угорських і німецьких монархічних кіл на польські землі в останні десятиліття ХІХ і на початку ХХ ст. характеризувався прогресуючим обмеженням польських прав та свобод, посиленням тенденцій до централізації, уніфікації, русифікації та онімечення поляків, цілеспрямованим розколом польського суспільства, постійним використанням людських та матеріальних ресурсів польських земель.

Політика дискримінації поляків в усіх галузях суспільного життя, що велася царатом у Королівстві Польському, викликала незадоволення і протест населення, активізацію його діяльності в річищі самозбереження і відвоювання культурних, соціальних, політичних прав і свобод. Хвиля революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії захопила впливом і поляків, викликала бурхливий розвиток їх громадсько-політичного життя. І хоча опісля неї, пореволюційного терору, у свідомості багатьох залишилося глибоке розчарування, поглибилися суперечності між лідерами політичних партій щодо бачення завдань і перспектив розвитку польської нації та її майбутнього, полякам вдалось використати цей час для відродження власних традицій, набуття нових суспільно-політичних ідей та орієнтирів часу. В ході означених подій було апробовано різні методи боротьби, розширилися рамки й урізноманітнилися форми суспільної активності – від створення професійних спілок, діяльності Польського кола в Державній думі до організації страйко-

вого руху, змовницько-терористичних акцій Бойової організації ППС (Польська Партія Соціалістична). Викристалізовувались політичні програми партій. Їм вдалося залучити до свого впливу ширші кола населення, сприяти його соціальній структуризації, у якій дедалі більшу роль відігравали демократичні верстви міста і села, котрі уже не бажали сприймати старі порядки та уклад, що позбавляли їх основних політичних, громадянських, соціальних прав. На відміну від попередніх повстань, революція, хоч також зазнала поразки, принесла певне поліпшення національного становища. Вона була своєрідною пробою польських патріотичних сил перед основними змаганнями за незалежність, що припали на роки I світової війни. Можна погодитися з думкою Т. Наленча в тому, що „революція пробудила з політичного сну мільйонні маси населення, показала їм можливість і реальність боротьби за зміну національного і соціального статусу. Терор і репресії заштовхали ці надії до підземелля, проте повторне їх пожвавлення було вже лише питанням часу” [3: 428].

Як і попередні визвольні рухи, революція 1905р. захопила впливом й інші дільниці. Його масштаби визначалися місцевими умовами.

На територіях, анексованих Пруссією, далі велася боротьба за існування. Її ритм обумовлювали ініціативи уряду в напрямі онімечення польської людності, які чимраз ефективніше спиралися на зростання націоналістичних настроїв німецького населення. Офіційна політика властей тонувала суспільні конфлікти, сприяла посиленню авторитету і популярності серед поляків „Народової демократії”, котра основною метою своєї діяльності визначала оборону національних інтересів. Настійна і послідовна протидія германізації показувала ступінь організованості та силу польського опору. Помітно і дієво боронилася, особливо у сфері економіки та культури, Великопольща. Незважаючи на труднощі, пов'язані з нестачею на цьому терені польських освічених верств, жвавіше пробуджувалась „польськість” Верхньої Сілезії. Та величезна диспропорція можливостей обох сторін не обіцяла великих здобутків. Так, на Мазурах найслабші у всій прусській дільниці польські осередки вочевидь поступалися натиску германізму. Надламувалась національна опірність емігрантів, особливо другого покоління, котрі були вирвані з родинного кола, оточені звідусіль усім німецьким. Найбільше це спостерігалось у західних провінціях імперії. Молоде покоління поляків, після німецьких школи і служби у війську, втрачало зв'язок з національним середовищем, піддавалось асиміляції. Змінити такі негативні тенденції для польського населення могло тільки покращення політичного становища, а на це в межах Німецької імперії сподіватися не можна було.

Діаметрально інакше можна схарактеризувати становище поляків, котрі проживали на територіях, підвладних Австро-Угорщині. Автономія, яку вже кілька десятиліть мала Галичина, гарантувала вільний розвиток їх національного життя. У порівнянні з наданими свободами, „недемократичністю вражала система здійснення влади” [3: 432]. Обмеження національних прагнень впливало також з міжнародної ситуації, яка з часів франко-пруської війни не сприяла порушенню польського питання. Варто відзначити загальне відставання краю в господарському розвитку – за рівнем національного доходу на особу Галичина вдвічі поступалася Королівству Польському і втричі польським дільницям Пруссії, а також гостроту соціальних суперечностей, які позначалися на суспільно-політичній ситуації. Революційні події 1905 р. в Росії знайшли відгук у політичному житті Австро-Угорщини та Галичини, дали поштовх активізації руху за впровадження демократичного, т.зв. 4–складового права голосу – загального, рівного, безпосереднього, таємного. У потребі реформи був переконаний і Франц Йосиф, котрий вбачав у ній можливість зміцнення послабленої національними конфліктами держави. Та проект нового положення про вибори спочатку не був схвалений парламентською більшістю. Вирішальну роль у цьому відіграло Польське коло, котре побоювалось, що демократизація виборів посилить суспільний рух українців Східної Галичини, який уже вступив у політичний етап свого розвитку. Боротьба не послаблювалася впродовж усього 1906 р. У січні 1907 р., у тому числі завдяки зміні позиції Польського кола, викликаній впровадженням у західно-українських землях двомандатних виборчих округів, що виразно надавали переваги полякам, нові засади виборів до Віденського парламенту були ухвалені. Політична напруга дещо послабилася. Новий виборчий закон про вибори до загальноавстрійського парла-

менту скасовував курії і запроваджував загальне виборче право, за яким, однак, голосу позбавлялися жінки та працівники громадських організацій. Боротьба за зміну системи виборів до крайових сеймів успішно завершилась лише в 1914 р. Однак виборчий закон не увійшов у дію у зв'язку з початком I світової війни.

У напруженій політичній атмосфері зростало зацікавлення загальнонаціональними справами. Галичина симпатизувала посиленням революцією визвольним надіям Королівства, хворобливо переживала її придушення, однак, не зазнаючи репресій, і навіть набувши, завдяки виборчій реформі, нових можливостей діяльності, очолила національне життя. При цьому програмна думка руху за незалежність народжувалася під впливом досвіду Королівства, зростала на уроках програної революції і з врахуванням реалій найбільшої з дільниць.

У Галичині бурхливо розвивалось інтелектуальне і культурне життя поляків, діяли численні громадські, наукові та освітні організації, зосереджувалася діяльність політичних партій. Сюди після 1907 р. перенесла центр діяльності ППС-Революційна Фракція (скорочено ППС-фракція) Ю. Пілсудського. У 1908 р. у Кракові був створений таємний Союз дієвої боротьби (Зв'язок Валькі Чинней – ЗВЧ) на чолі з Ю. Пілсудським, К. Сосновським, М. Кукелем. Його завданням була підготовка військових кадрів для майбутнього повстання з метою утворення „Незалежної Республіки Демократичної” [4: 173]. Значення ЗВЧ зросло, коли в 1910 р. виникли, підпорядковані йому, легальні парамілітарні організації: „Стшелєц” („Стрілець”) у Кракові та Зв'язок Стшелєцкі (Стрілецький союз) у Львові. Кількість членів стрілецьких формацій поступово зростала, і в 1914 р. перевищувала 10 тис. У 1910 р. частина ендеків (скорочено від аббревіатури партії НД – Народова Демократія) утворила таємну організацію – Армія Польська (АП). У її статуті, автором якого був Г. Багінський, чітко зазначалося: „Нашою метою є здобуття незалежності” [5: 178]. З часом легальною організацією АП стали Польські стрілецькі дружини, які нараховували до 4 тис. членів. До початку I світової війни ряд польських політичних партій мали таємні та легальні власні парамілітарні організації, які готувалися до збройної боротьби за відвоювання незалежності Польщі. 25–26 серпня 1912 р. в м. Закопане біля Кракова на т. зв. з'їзді ірредентистів – представників незалежницьких організацій Галичини та Королівства Польського було утворено Польський Скарб Військовий (ПСВ), як звучить у одній з його відозв – „інституцію, яка служить винятково меті збройних приготувань” [6: 187], тобто військовий фонд. 10 листопада 1912 р. у Відні представники ППС-фракції, ППСД (Польська Партія Соціал-Демократична Галичини і Сілезії), ПСЛ (Польське Стронніцтво Людове – Польська народна партія), НЗР (Народови Зв'язок Роботнічи – Національний робітничий союз), НЗХ (Народови Зв'язок Хлопський – Національний селянський союз) та кількох інших, менш значних, партій та груп утворили Тимчасову комісію конфедеративних незалежницьких партій (Комісію Тимчасову Сконфедерованих Стронніцтв Неподлеглосцьових – КТССН). Вона була покликана координувати діяльність партій та військових формувань, репрезентувати їх, а в разі початку війни створити перший уряд [7: 189–190]. На 1914 р. незалежницькі організації, які прагнули відбудувати польську державність в ході майбутньої війни, нараховували кілька десятків тисяч членів. Їх центром залишалася Галичина, хоча діяльність поширювалася й на російську та пруську дільниці, Захід та Америку.

Зауважимо, що польський національно-визвольний рух ще з кінця XVIII ст. був реальним політичним чинником на землях колишньої Речі Посполитої. Його розвиток в Польщі мав свою специфіку і залежав від низки факторів соціального, економічного, політичного та історичного характеру. Саме вони та менталітет поляків визначали інтенсивність, розмах та вплив змагань за національне визволення. Прагнення до незалежності й утворення самостійної держави значною мірою визначалося політичним, соціально-економічним і духовним станом польського народу під владою держав-анексантив. Уже в XIX ст. національно-визвольний рух у польських землях перетворився на важливий і промовистий фактор політичного самоствердження польського народу. Однак до політичної катастрофи Першої світової війни поляки, що знаходились в умовах панування трьох імперій – Росії, Австро-Угорщини, Німеччини, об'єктивно не могли розраховувати на здобуття державної незалежності.

Перша світова війна 1914–1918 рр. почалась в обстановці, коли після останнього поділу Речі Посполитої на Віденському конгресі 1815 р. його учасники вперше вступили між собою у збройну боротьбу. У зв'язку з тим, що польські землі входили до складу територій воюючих держав, Польща з самого початку стала театром воєнних дій. Російські та австро-угорські правлячі кола, які боролися за економічне і політичне панування в Європі, намагались не тільки зберегти, а й розширити, зміцнити своє становище на польських теренах. Розпочинаючи війну, уряди Німеччини та Австро-Угорщини запевняли у спільній відозві від 9 серпня 1914 р., що їхні війська принесуть населенню Королівства Польського „свободу і незалежність” [8: s.2]. Царська Росія, відозвою до поляків за підписом великого князя Миколи Миколаєвича від 14 серпня 1914 р., в свою чергу, закликала їх бити ворога в ім'я об'єднання всіх трьох частин Польщі під скіпетром Романових, із наданням Польщі „свободи у своїй вірі, самоврядуванні та мові” [9: 224]. Насправді незалежницькі інтереси та прагнення поляків залишались далеко за обрядами планів воюючих країн.

Війна між трьома імперіями, що володіли польськими землями, стала важким випробуванням і лихом для всього польського народу. Трагедія поглиблювалася тим, що солдати перебували з різних боків фронту, який проходив польськими землями. Бої супроводжувалися значними людськими та матеріальними втратами. Упродовж війни близько 3 млн. поляків воювали у ворогуючих арміях за чужі інтереси. На різних фронтах Першої світової війни їх загинуло близько 450 тис., понад 1 млн. було поранено [10: 435]. Відкрито придушувався польський національно-визвольний рух.

Війна і політика використання ресурсів, яку здійснювали воюючі країни, завдали й величезних матеріальних втрат. Їх загальний розмір польська делегація на Паризькій мирній конференції в 1919 р. визначила у сумі 73 млрд. золотих франків. Особливо сильно постраждало народне господарство Королівства Польського і Галичини. На цих землях було знищено понад половину мостів, дві третини вокзалів, спалено 1,9 млн. будівель [10: 435]. У широких масштабах евакуйовувалося населення, вивозилося майно. Відступаючі російські війська перемістили вглиб Росії промислові підприємства, установи, навчальні заклади, рухомий залізничний транспорт, кваліфікованих робітників і службовців. Були також депортовані німецькі колоністи. Після того, як у 1915 р. Королівство Польське окупували війська Центральної держав, його господарство стало об'єктом визиску з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Їх уряди намагались максимально використати економічний і людський потенціал зайнятих територій в інтересах ведення війни, а також, у міру можливості, підірвати конкурентоспроможність польської економіки у майбутньому. Широких масштабів набуло примусове вивезення робочої сили, лише в Німеччину залучили близько 800 тис. осіб. У сільському господарстві була введена система обов'язкових поставок продукції за суворо фіксованими цінами, що викликало скорочення аграрного виробництва і розвиток „чорного ринку”. Деяко у кращому становищі перебувала економіка Верхньої Сілезії, Познаньщини і Помор'я, але й тут в сільському господарстві спостерігався спад. В австрійській частині Польщі від воєнних дій найбільше постраждали нафтова промисловість і сільське господарство, особливо дрібне. Все це активізувало патріотичні сили й революціонізувало польське населення. Протягом воєнних років національно-визвольний рух на польських землях, що мав на меті відновлення Польської держави, не припинявся. З одного боку, війна принесла страждання, руїни, зубожіння, та з іншого – поступово, впродовж 4–х років, зростало значення Польщі, польське питання силою власної питомої ваги стало важливою проблемою європейської політики.

На початок ХХ ст. склались об'єктивні історичні й соціально-політичні умови та конкретні обставини для відродження самостійності й незалежності Польської держави. Великий вплив на розвиток політизації польського населення продовжували справляти його національне пригнічення і головне, на нашу думку, сам факт відсутності самостійної єдиної Польської держави. У цьому контексті найбільш важливим і суттєвим для розуміння історичних передумов створення Другої Речі Посполитої є те, що поляки упродовж століть перебували під владою і тиском трьох різних імперій. Політику Відня, Берліна і Петербурга об'єднували використання населення і багатств країни, онімечення і русифі-

кація, варварське руйнування польської культури і усього польського, переслідування демократично-визвольних рухів, обмеження свобод польського населення й грубі образи його національних почуттів. Усе це не могло не залишити болючих слідів у свідомості поляків, виявом чого були як відкриті повстання і війни, так і різноманітні форми політичної національно-визвольної боротьби. Відбувалися глибинні зміни, власне, в самому народі – його самоусвідомленні, баченні свого майбутнього, прагненні до здобуття національної державності. Як зазначав Р. Дмовський, „без опертя на суспільство, на те, що було щиро міцним польським у Польщі, ніколи не спромоглися б ми провести ту політику... плоди якої збирали по закінченні війни” [11: 740]. Розтягнутим на довгі роки визвольним змаганням поляків за вільне життя на власній землі у суверенній державі судилося справдитися на початку ХХ ст.

Перша світова війна 1914–1918 рр. захопила суспільство трьох діляниць розмежованим за політичними та соціальними ознаками, до крайніх граней загострила „польське питання” на міжнародній арені. Проте якраз на її час припав апогей національно-визвольних змагань польського народу. Війна мала вирішальний вплив на радикалізацію усіх сил руху за незалежність, відіграла значну роль у подальшому пошуку шляхів вирішення польського питання.

На час вибуху війни поляки в загальному мали бачення свого майбутнього, як і розуміння, що державність можна відвоювати і розбудовувати поступово. Поетапно у ХVIII ст. занепадала давня Річ Посполита, етапами у ХХ ст. вона відроджувалася. По-різному можна визначати [12: 14], на нашу думку, при детальному розгляді та аналізі подій, їх було сім. При цьому розвивалися польські дії, головним чином, трьома напрямками: політичному, військовому і, застосуємо за Я. Паєвським це визначення, – суспільному [12: 14].

Перший етап розпочався разом з війною і тривав близько року. З самого початку військових дій польські політики та їх політичні сили сформували кілька таборів, які по-різному бачили майбутнє Польщі, й орієнтувалися на ворогуючі воєнно-політичні блоки Антанти і Центральних держав. Спочатку передбачалися два напрямки розв’язання польського питання: чи союз з Росією і об’єднання земель під царським скіпетром, чи взаємодія з Австро-Угорщиною і відновлення державності під владою Габсбургів [13: 36–37]. Поділ на поборників проросійської орієнтації і прихильників союзу з Центральними державами більш-менш співпадав із розмежуванням за партійною ознакою. За перший варіант виступали переважно ті політики, котрі після 1905 р. балотувалися в Думу, стали її депутатами і разом з російськими партіями намагалися здійснювати вплив на політику Росії. Центральною постаттю серед них був лідер Національно-демократичної партії (ендеків) Роман Дмовський. Він та З. Вельопольський очолили орієнтований на Антанту і співпрацю з Росією [14: 235–237] Польський національний комітет (Комітет Народови Польські – КНП), утворений у Варшаві у листопаді 1914 р. Національні демократи, які вважали, що можна не боятися асиміляції росіянами розвиненішого у культурному відношенні польського народу, пов’язували свої плани з Російською імперією. Вони надіялися на те, що у разі перемоги Антанти Росія приєднає до себе всі польські землі й надасть їм автономію. Проте, незважаючи на активні спроби ендеків домогтися підтримки цих планів з боку царського двору та уряду, останні не спромоглися на будь-які конкретні обіцянки. Не набула очікуваної підтримки й ініціатива національних демократів щодо створення на боці Росії польської армії в 200–300 тис. чоловік. Успіхи Центральних держав у війні ускладнили становище національних демократів, котрі й надалі орієнтувалися на союз Петербург-Париж-Лондон. Восени 1915 р. разом з реалістами і поступовцями вони створили Міжпартійне політичне коло (МКП). Зневірившись у готовності Росії взятися за розв’язання польського питання, лідер ендеції Р. Дмовський у листопаді виїхав на захід, сподіваючись заручитися підтримкою Англії і Франції, які, зважаючи на позицію свого східного союзника, вбачали на тоді в польському питанні внутрішню справу Росії.

При цьому варто зазначити, що не всі ендеки підтримували керівництво партії. У Галичині опоненти партії Р. Дмовського формували власні військові загони, зокрема на базі спортивного товариства "Сокіл". Ще напередодні війни ендеки зініціювали утворення у

Львові орієнтованого з її початком на Австро-Угорщину Центрального національного комітету (Центральни Комітет Народови – ЦКН), що мав на меті встановлення порозуміння і контактів з іншими партіями [15: 222]. Проте, зауважимо, що переговори успіху не мали. Переважно галицькі політики були австрофілами, не хотіли пов'язувати себе зі стрілецьким рухом, а депутати Польського кола в австрійському рейхсраті ще у 1912 році офіційно відмежувалися від будь-яких збройних формувань.

Більшість галицьких партій робили ставку на Австро-Угорщину. Вони розраховували на те, що перемога у війні Центральних держав приведе якщо не до незалежності Польщі, то до перетворення монархії Габсбургів на тріалістичну державу, де Галичина та приєднане Королівство Польське отримають статус, аналогічний до угорського. Подібної проницецької орієнтації дотримувалися політичні угруповання на чолі з ППС-фракцією, які, як уже зазначалось, ще напередодні війни приступили до утворення воєнізованих формувань.

Прихильники австро-німецької орієнтації в Галичині 16 серпня 1914 р. створили у Кракові Головний національний комітет (Начельни Комітет Народови – НКН), куди увійшли представники консерваторів, демократів, „п'ястівців”, ін. Він об'єднав „Центральний національний комітет і Комісію конфедеративних незалежницьких партій (Комісія Сконфедерованих Стронніцтв Неподлеглосцьових – КССН, до листопада 1913 р. – КТССН – авт.), а також ті групи, котрі не належали до жодного з цих об'єднань” і перебирав функції „найвищої інстанції у сфері військової, скарбничої, політичної організації польських збройних сил (польських легіонів – авт.)” [16: 226]. Серед лідерів Комітету, який мав на меті об'єднання Королівства Польського з Галичиною під владою Габсбургів, були такі відомі польські патріоти, як В. Вітос, І. Дашинський, В. Сікорський. Очолив його голова Польського кола Ю. Лео (пізніше – В. Яворський). Найактивнішу роль у цьому політичному таборі відігравали пілсудчики.

У польському суспільстві існувала й третя орієнтація щодо розв'язання польського питання – з допомогою революційних сил. Ліве крило польського громадсько-політичного руху було переконане, що звільнити польський народ і відновити державу може лише перемога революцій у країнах, які анексували землі. У відозві СДКПІЛ і ППС-лівіці від 2 серпня 1914 р. йшлося, що польський пролетаріат повинен боротися за прискорення революції, погоджуючи свої зусилля з „виступами” в Росії та Європі. Революційні сили засуджували імперіалістичну війну і вважали, що тільки загальноєвропейська соціалістична революція й повалення панування буржуазії принесуть польським трудящим соціальне й національне визволення. Щоправда, такі гасла не здобували широкого відгуку серед польського населення. Більшості була ближчою програма прибічників Ю. Пілсудського з яскраво вираженим національно-патріотичним забарвленням. Війна дещо дезорганізувала робітничий рух. Та орієнтація лівих залишалася тією ж: „Товариші! Тільки діючи солідарно, разом з пролетаріатом інших країн польський пролетаріат здобуде перемогу, закладе підвалини демократичної Польщі... Геть війну!” [17: 255].

Варто звернути увагу, що військові дії в цей період пов'язані з легіонами. Ще на початку Першої світової війни Ю. Пілсудський та його прибічники мали змогу практично перевірити свій план розв'язання польського питання з допомогою Австро-Угорщини. У липні 1914 р. Ю. Пілсудський і В. Сікорський розпочали мобілізацію польських стрільців для організації визвольного походу в Королівство Польське. 3 серпня у Кракові була поширена прокламація „нелегального національного уряду у Варшаві” [18: 60]. Її головною метою було викликати насагу у польського населення, забезпечити приплив до легіонів нових добровольців. Посаду Головного коменданта Війська Польського обіймав сам Ю. Пілсудський. За кілька годин до початку війни між Австро-Угорщиною і Росією, 6 серпня 1914 р., стрілецькі відділи під командуванням Ю. Пілсудського перетнули російсько-австрійський кордон і здійснили збройне вторгнення на територію Королівства Польського, захопивши на короткий час м. Кельце. При цьому польські патріоти розраховували, що їх поява приведе до загального повстання поляків. Що одразу ж незмірно підвищить вагу польської сторони у відносинах з Віднем і Берліном. Та ці надії виявилися марними, повстання не відбулось, як і не виникло піднесення при баченні союзників австрійців і німців з польською символікою. Населення Королівства Польського не хотіло визнавати

в них "головну колону Війська Польського, що прямувало боротися за звільнення вітчизни", як йшлося у першому наказі Ю. Пілсудського [19: 216]. До визволителів поляки ставилися не тільки без очікуваної поваги, а й вороже, звинувачуючи пілсудчиків у зв'язках з німцями. Після рейду Пілсудського австро-угорське командування зажадало повного підпорядкування собі польських загонів і неохоче погодилося на формування особливого польського легіону в регулярних військах, призначення Пілсудського командиром полку, а згодом І-ї польської бригади, кістяк якої склали колишні "стрільці". За активної участі ППС-фракції, після невдалого походу в землі Королівства Польського, Ю. Пілсудський створив також, у Варшаві, нелегальне формування, котрому надавав дедалі більшого значення, – Польську військову організацію (ПОВ), начальником штабу якої став полковник Е. Ридз-Смігли. 3 жовтня 1914 р. ПОВ встановила контакти з німецьким командуванням і зобов'язалася виконувати його доручення. Завданням цієї організації було не тільки проведення диверсійних акцій та здобування розвідданих у тилу російської армії, а й створення такої політичної та військової структури, яка згодом мала стати важливим чинником у боротьбі за владу. Головною ж її метою декларувалося „здобуття незалежної Польщі шляхом збройної боротьби” [20: 238]. Плануючи відновлення самостійної Польської держави за допомогою Центральних держав, Пілсудський та його прибічники висловлювали готовність відмовитися від західних польських земель, натомість прагнули включення до майбутньої Польщі українських, білоруських і литовських територій, що колись входили до Речі Посполитої [21: 237–238].

Під час Першої світової війни поляки брали участь у бойових діях на багатьох фронтах. У серпні 1914 р. всі польські воєнізовані формування в Галичині були об'єднані у польських легіонах. Вони спільно з частинами Центральних держав брали участь у бойових діях у Королівстві Польському й на Волині. Загалом у них налічувалося кілька тисяч чоловік і якоїсь серйозної воєнної ролі вони відіграти не могли. Політичне керівництво національним рухом у Галичині було зосереджене у Головному національному комітеті, де провідну роль відігравали консерватори. Здебільшого в цій дільниці переважала орієнтація на перемогу Центральних держав, насамперед Австро-Угорщини, і об'єднання всіх польських земель династією Габсбургів. Одночасно у відповідь на військову ініціативу Австрії російські власті на рубежі 1914–1915 рр. сформували при царській армії Пулавський легіон, набраний із польських добровольців. Він згодом був реорганізований у Польську стрілецьку бригаду, а в 1917 р. – в дивізію у складі російської армії.

Звернемо увагу тут на два такі аспекти. Легіони стали школою Війська Польського, кадрами майбутньої армії. І другий – вони показали бойову цінність польського солдата, що матиме особливу вагу в розвитку польської справи в наступні періоди.

У ході військових дій стало зрозуміло, що своїх обіцянок держави, до складу яких входили різні частини Польщі, виконувати не збираються. Ставлення росіян до жителів захопленої восени 1914 р. Галичини, як німців та австрійців до населення окупованих у серпні 1915 р. польських земель Росії, було за сутністю однаковим. Домінуючим виступало прагнення підпорядкувати населення і забезпечити безперебійне постачання фронту. У такій ситуації польське суспільство зайняло вичікувальну позицію, ухиляючись від співробітництва з „визволителями”. Небажання віденського уряду висловитися щодо польського питання, як і загальне, ні до чого не зобов'язуюче Російську державу звернення від 14 серпня 1914 р., не додавало зростанню серед поляків кількості прихильників того чи іншого варіанту вирішення національної справи. Й надалі частина суспільства виступала проти Росії, інша – проти Центральних держав.

У 1915 р. воєнні дії набули невдалого для Росії ходу. У результаті літнього наступу Центральних держав царські війська змушені були залишити не тільки Львів, а й Королівство Польське. Саме цей час можна вважати другим етапом здобування свободи і самостійності. Відтепер і до кінця війни всі етнічні польські землі перебували під німецькою та австро-угорською окупацією. Змінилася політична ситуація. Союзники поділили Королівство Польське на дві зони: німецьке генерал-губернаторство, з центром у Варшаві, австрійське – в Любліні. Тут вони впровадили режим військової диктатури. Так, у Варшаві (президентом міста було призначено князя З. Любомирського) згідно із зверненням до населення від 5 серпня 1915 р. заборонялися всілякі зібрання, призупинялася

видавнича діяльність, обмежувався час роботи торговельних і мистецьких закладів, вилучалася зброя і т. д. промовисто наказувалось впродовж 48 годин винищити усіх поштових голубів [22]. Німецько-австрійська окупація супроводжувалася пограбуванням краю, вивезенням матеріальних цінностей, самовільством влади, репресіями проти цивільного населення, що загостило внутрішньополітичне становище у Королівстві.

Для цього періоду характерне відчуття зміни настроїв у польському суспільстві. Зростала переконаність у слабкості Росії та Австрії. Серед польських політиків посилилась орієнтація на Німеччину. У листопаді 1915 р. були відкриті два польські вищі навчальні заклади: Університет і Політехніку. 18 грудня 1915 р. ППС-фракція, ПСЛ „Визволене” (група людовців, що видавала часопис „Визволене”) зініціювали створення Центрального національного комітету (ЦКН) як політичного репрезентанта незалежницьких партій та організацій Королівства Польського [23: 261–262]. ЦКН виступив з програмою створення Королівства Польського під протекторатом Німеччини, територіально без Галичини і Познаньщини, та з включенням Віленщини і частини Правобережної України.

Нагадаємо, що саме в цей час розпочинається діяльність Р. Дмовського на Заході, метою якої було – ознайомити політичний світ Європи з польською справою.

Бачачи слабкість своїх польських союзників, Відень і Берлін не поспішали змінювати стриманого ставлення до вирішення їх питання навіть після того, як війська зайняли влітку 1915 р. Королівство Польське. Вони все ще не втрачали надії на укладення сепаратного миру з Петербургом. Суттєві зміни в польському питанні відбулися на зламі 1916–1917 рр. Розрахунки Центральних держав на швидку перемогу не виправдалися, війна стала затяжною, позиційною. Австро-Угорщина та Німеччина потребували солдатів, і мали намір отримати їх у Королівстві Польському. Оскільки прякий заклик в армію на окупованій території забороняли міжнародні угоди, то єдиним рішенням було створення в окупованому Королівстві Польському квазі – незалежної союзної держави з власною армією до 1 млн. солдат. У серпні 1916 р. між Берліном та Віднем була досягнута принципова домовленість щодо такої перспективи. Вичерпавши всі можливості укладення сепаратного миру з Росією, Центральні держави вирішили розіграти польську карту, перші зробили рішучий крок у польському питанні. Врешті-решт відірваність від ринків сировини, нестача людських ресурсів для поповнення армії змусили їх 5 листопада 1916 р. видати Маніфест, яким розпочинається третій етап розвитку польської справи. У документі проголошувалося на землях, "вирваних з-під російського панування", утворення "самостійної держави із спадкоємною монархією і конституційним ладом" [24]. При цьому, однак, ні про її кордони, час утворення, шляхи формування уряду не йшлося. Негайно було оголошено вербування в Польські збройні сили, що наче тимчасово приєднувалися до німецької армії. 9 листопада 1916 р. варшавський генерал-губернатор Г. фон Безелер та люблінський – К. фон Кук, не дочекавшись створення польських органів влади, закликали поляків вступати у Польські збройні сили [25]. Зауважимо одразу, що заклики не отримали очікуваного відгуку, до кінця війни в армію записалося тільки близько 30 тис. чоловік. Застерігаючи збереження Галичини у складі Австро-Угорщини, Франц-Йосиф заявив про свій намір "розширити" її автономію з урахуванням національних особливостей і підготувати проект конституції.

Такою ж видимістю, як і обіцяна "незалежна" Польська держава, була створена 6 грудня у Варшаві Тимчасова державна рада (Тимчасова Рада Стану – ТРС) на чолі з В. Немойовським, яка складалася з 25 призначених "активістів": 15 – від німецької зони, 10 – від австрійської. Членів ради призначали окупаційні власті і вона не мала реальної влади [26: 19]. Про свою готовність до праці „у втілення в життя державотворчих завдань” заявило Міжпартійне політичне коло [27: s.4]. Створення ТРС, наділеної правом дорадчого голосу, віри полякам не додало. І хоча у зверненні до польського народу викладалася програма дій і зазначалося розуміння „великої кількості завдань”, які необхідно вирішити, вона мала обмежені компетенції, і постала головним чином для проведення непопулярного в народі рекрутського набору [28: s.126]. Проіснувала ТРС до 25 серпня 1917 р.

Повертаючись до Акту 5 листопада, треба відзначити, що поляки зустріли його прохолодно. Різною була реакція політичних сил – від розгляду його появи як „сходження

зорі свободи" [29: 293], відбудови Польської держави, нової її появи на карті Європи [30: 301–302] до „кривавої комедії" [31: 295–297], протестів [32: 297–298; 33: 301]. Фактично Центральні держави поривалися використати польське питання для утворення армії, котра могла б допомогти Німеччині на східному фронті, показу світу власної великодушності, яка насправді, як слушно зазначає Т. Наленч, „приховувала нову форму експансії" [3: 454]. Однак реальні результати цього кроку лежали в іншій площині – польська справа, що особливо важливо, поверталася на міжнародну арену, країни Антанти мали визначити своє ставлення до неї. Протягом кільканадцяти днів польське питання не сходило зі шпальт французьких і англійських газет. На шляху поляків до незалежності сталася значна подія.

Акт 5 листопада 1916 р., як і спроби створення „польської державної влади", повністю підлеглої німецькому й австрійському генерал-губернаторам, не визнала, окрім Центральних держав, жодна інша країна. Уряд Росії 15 листопада 1916 р. виступив з протестом, оголосивши маніфест 5 листопада недійсним [34: 311–312], а 25 грудня цар Микола II зазначив, що однією з основних цілей війни є "відбудова вільної Польщі з трьох її до цього часу розділених частин" [35: 317], певна річ, у союзі з Росією. Звичайно, це було просування уперед у розв'язанні польського питання, оскільки Польщі пообіцяли, що вона матиме свій державний устрій, з власними законодавчими палатами і армією. Рішення Росії підтримали її союзники. Це давало свободу державам Антанти у використанні національного питання для дестабілізації ворога, особливо Австро-Угорщини. Уряди Франції та Англії, приєднавшись до російського протесту, надали Росії свободу дій у розв'язанні польської справи. Союзники також визнали її претензії на Галичину, що було зафіксовано 14 лютого 1917 р. в таємній російсько-французькій угоді. Франція в обмін на російську допомогу при встановленні післявоєнного східного кордону зобов'язалася підтримати Росію в усьому, що стосуватиметься визнання після війни її західних кордонів. Мова йшла про сприяння поширенню царської влади на всі або більшу частину польських земель, що перебували під владою Німеччини й Австро-Угорщини. Таким чином, жодна з держав, що поділили Польщу і перебували в стані війни, як і союзні Росії країни Антанти, не давали польському народові обіцянок відновити його національну державність.

Польське питання на заключному етапі війни ще більше загострилося. До 1917 р. жодний із урядів у світі не визнавав беззастережного права польського народу на відновлення незалежності держави у складі усіх трьох частин. Не виправдалися надії ні Ю. Пілсудського, ні Р. Дмовського, хоча, звичайно, їх зусилля сприяли активізації національно-визвольного руху польського народу і підвищенню до нього уваги світової громадської думки.

Ситуація докорінно змінилася після Лютневої революції 1917 р. в Росії, коли в документах Петроградської ради і Тимчасового уряду прозвучали заяви про право поляків на державну незалежність. Настав четвертий етап просування польського питання. Так, Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів 27 березня 1917 р. прийняла відозву до польського народу, в якій проголошувала, що "Польща має право бути цілком незалежною в державно-міжнародному відношенні" і висловлювала надію на встановлення у незалежній Польщі "демократичного республіканського ладу" [36: 332]. Як бачимо, у цьому документі ясно і однозначно трактувалося бачення розв'язання польського питання. Тимчасовий уряд утворив Ліквідаційну комісію у справах Королівства Польського на чолі з А. Ледніцьким, а в опублікованій 29 березня відозві висловився за "відновлення незалежної Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно поляками" [37: 333]. При цьому звучання застереження, що майбутнє Польської держави має бути пов'язаним із Росією "вільним військовим союзом" [37: 333] та аналіз Маніфесту дещо нагадують Акт 5 листопада. Загалом же рішення Петроградської ради і Тимчасового уряду були наступним важливим поступом на шляху до рішення польського питання. Вони сприяли розширенню свободи маневру Англії і Франції, котрі підтримали положення створення незалежної і об'єднаної Польщі [38: 338; 39: 337], однак їх більше не зв'язувало зобов'язання перед Росією вважати польське питання її внутрішньою справою. Виникли умови для його міжнародного обговорення і розв'язання. У зв'язку з

тим, що в Росії була створена Польська ліквідаційна комісія для врегулювання всіх питань польсько-російських відносин і почалося створення польських військових частин, президент Франції Р. Пуанкаре 4 червня 1917 р. підписав Декрет про формування польської армії у Франції [40: 340–341]. У так звану „блакитну армію” під командуванням генерала Юзефа Галлера влилося понад 20 тис. добровольців з числа поляків-емігрантів, які проживали в США, кілька тисяч – із Бразилії.

У квітні 1917 р. у війну вступили США. Президент Вудро Вільсон ще у січні 1917 р. висловився за відновлення „об'єднаної, незалежної і автономної Польщі” [41: 325], що свідчило про його згоду з російською позицією того часу. Вступ у війну Америки різко зменшив шанси Четверного союзу на перемогу, хоча остаточний перелом в ході Першої світової війни відбувся тільки у 1918 р.

У ситуації, що склалася влітку 1917 р., орієнтація на Центральні держави втратила сенс. У зв'язку з цим Ю. Пілсудський вийшов із Тимчасової державної ради. Після того як він 2 червня 1917 р. з частиною легіонерів відмовився скласти присягу на вірність союзним німецькій і австро-угорській арміям, 22 липня – був заарештований та ізольований у фортеці Магдебург, легіонерів інтернували. Проблема так званої "кризи присяги" спричинила загострення конфлікту між польською громадою та окупаційними властями, сприяючи зростанню популярності Ю.Пілсудського. "Хай живе незалежність! Хай живе Пілсудський!" – злітало з численних відозв, листівок, що масово поширювалися у цей час [42: 352]. Керівництво незалежницьким рухом опинилося у т.зв. Конвенті Організації А, яким керував Є. Морачевський. Головне завданням – захоплення влади у слушний момент і проголошення Польської республіки. Внаслідок такої ситуації й поведінки німців, відсутності згоди на створення справжнього уряду, Тимчасова державна рада прийняла рішення про саморозпуск. Імператори Німеччини й Австро-Угорщини надалі не залишали спроб заручитися підтримкою поляків для здійснення своїх планів. У вересні 1917 р. Центральні держави висловили згоду на створення "польської державної влади" [43: 353–354]. Вона мала складатися з Регентської ради і Державної ради як законодавчого органу. Регентами стали А. Каковський, З. Любомірський, Ю. Островський, першим головою утвореного 21 листопада 1917 р. залежного від австро-німців уряду було призначено Я. Кухажевського. На практиці його повноваження поширювалися лише на освіту і судочинство. Однак, попри залежність названих органів від окупаційних властей, позбавлення свободи дій, вони все ж започаткували формування засад польської адміністрації. У цей час, незважаючи на складність ситуації, у країні відбулися деякі позитивні зміни. Почалася розбудова польської національної школи. У вересні 1917 р. було створено Міністерство юстиції. Водночас окупаційна влада вміло використовувала існуючі польські адміністративні структури для реквізиції продуктів харчування, вивезення обладнання, сировини та робочої сили до Німеччини.

Стурбовані таким розвитком подій, поляки різко активізували свою діяльність у Росії і на Заході. За місяць перед декретами імператорів про створення державної влади майбутнього королівства польські консервативні політичні організації у Москві створили Польську раду міжпартійного об'єднання. На підставі її повноважень 15 серпня 1917 р. Р. Дмовський, Е. Пільц та ін. створили в Лозанні (Швейцарія) Польський національний комітет (Комітет Народови Польські – КНП) як неофіційне представництво польських інтересів на Заході, речник у таборі Антанти [13: 12; 2: 247]. КНП виконував роль зв'язної ланки між Антантою і польським народом, будучи разом з тим певним органом поляків, підданих трьох держав, які розділили між собою Польщу [44: 348]. 20 вересня французький уряд визнав Польський національний комітет, який на той час переїхав до Парижа, "офіційною польською організацією", тобто чимось на зразок уряду майбутньої Польської держави. Через кілька тижнів його визнав уряд Англії (15 жовтня), Італії (30 жовтня), а 1 листопада 1917 р. – США. Це свідчило про те, що західні держави конкретизували своє ставлення до польського питання. А у поляків виникли два центри влади: один визнали Центральні держави – Регентська рада, і другий – країни Антанти – Польський національний комітет. Такий розвиток політичних подій дозволив КНП розгорнути активну дипломатичну роботу з підготовки міжнародно-правових умов для відновлення незалежної держави.

Принципово нову зміну в розташування політичних і національних сил у Центральній і Східній Європі вніс жовтневий переворот у Росії, що дав початок п'ятому етапу розвитку польської справи. Розрив союзних відносин з Антантою і вихід Росії з війни призвели до того, що західні держави не були тепер пов'язані в польському питанні солідарністю зі своїм недавнім союзником, а Центральні держави в результаті запропонованого укладення миру змогли згорнути східний фронт і перекинути свої сили на Захід. Співвідношення сил наприкінці 1917 р. змінилося на користь Німеччини й Австро-Угорщини.

Долю Польщі обговорювали у ході мирних переговорів Радянської Росії з Німеччиною і Австро-Угорщиною у Брест-Литовську. На засіданні 7 лютого 1918 р. була обнародована радянська урядова декларація, в якій містилися вимоги щодо надання полякам усіх трьох частин Польщі права вільно влаштовувати своє життя. Центральні держави відхилили дискусію з польського питання і не допустили польських представників до участі в переговорах. Німеччина заявляла, що майбутнє польських, литовських земель і Курляндії повинно бути визначене у ході переговорів представників цих народів з державами, які окупували їх території, і що в переговорах має взяти участь делегація створеної Української Народної Республіки (УНР). У зв'язку з цим Німеччина й Австро-Угорщина підписали 9 лютого 1918 р. договір тільки з УНР [45: 394–395], згідно з яким були передбачені поставки продовольства з України, їй натомість передавали Холмщину і частину Галичини, які поляки вважали етнічно польськими територіями. Це рішення поляки кваліфікували як новий, четвертий поділ Польщі. Польська громадськість сприйняла німецько-австро-український договір як „зраду національних інтересів” Польщі. Він викликав хвилю незадоволення в польському суспільстві [46: 395–397; 47: 397; 48: 400; 49: 401–402; 50: 402–403; 51: 403–406] й остаточно поховав ідею співробітництва з Центральними державами. Його офіційно також засудила Регентська рада. Поляки, які посідали в державному апараті Австрії високі пости, почали йти у відставку, в тому числі міністр у справах Галичини, польський намісник Міхал Бобжинський. А коли 15 лютого звістка про умови договору дійшла до 2-ї бригади польських легіонерів, вони на знак протесту вийшли з австрійської армії й перейшли до російських військ, де з'єдналися з польськими підрозділами. Між тим Німеччина, скориставшись розвалом російської армії, захоплювала нові й нові землі. З березня 1918 р. Радянська Росія погодилася прийняти умови мирного договору, які продиктували Німеччина й Австрія, підписавши окремих договір з Центральними державами [52: 406–408]. Брестський договір, за яким Радянська Росія визнавала окупацію Центральними державами Королівства Польського, відповідав німецькій концепції *Mitteleuropu*, тобто створення в Центральній і Східній Європі держав, економічно і політично залежних від Німеччини.

Тим часом в охопленій громадянською війною Росії, де перебували понад 2 млн. поляків, при Народному комісаріаті у справах національностей був утворений спеціальний Комісаріат з польських справ на чолі з відомим діячем СДКПІЛ Ю. Лещинським. У його відання були передані справи Ліквідаційної комісії із завданням обліку майна організацій і закладів Королівства Польського, визначення порядку їх ліквідації, справи про військовополонених і військовозобов'язаних тощо. Підписавши 3 березня 1918 р. Брестський мир, радянський уряд відмовився від прав Росії на Королівство Польське, а 29 серпня Рада народних комісарів видала Декрет про скасування договорів про розподіл Польщі, які російський царат укладав із Прусською та Австрійською монархіями, й визнала за польським народом невід'ємне право на самостійність та незалежність [53: 413–414]. Декрет закріплював міжнародно-правову основу возз'єднання трьох частин Польщі та відновлення національної держави. Тим самим Росія відмовилася від будь-яких домагань на польські землі. Проте ані Радянська Росія, ні Центральні держави на заключному етапі Першої світової війни вже не справляли серйозного впливу на долю польського питання. Воно дедалі більше набувало міжнародного значення. Центрами розв'язання питання долі Польщі стала вона сама, а також країни Антанти і Сполучені Штати Америки. Польський національний комітет, розташований у Парижі, домагався того, щоб західні держави однією з цілей війни чи однією з умов миру визнали відновлення Польської держави.

Особливого резонансу у світі набуло послання Вудро Вільсона Конгресу США від 8 січня 1918р. (так звані 14 пунктів Вільсона), що теж було етаповим у справі поступової відбудови польської державності. Тринадцятий пункт визначав характер державного ладу й оптимальні кордони майбутньої Польщі. Він проголошував: "Повинна бути створена незалежна Польська держава з включенням до неї територій, населених безумовно польським населенням, причому їй повинен забезпечуватися вільний і надійний доступ до моря, та її політична й економічна незалежність і територіальна недоторканність мають гарантуватися міжнародною угодою" [54: 233]. 13-й пункт цього документа, після визнання Австро-Угорщиною і Німеччиною програми В.Вільсона як платформи для перемир'я, став тим міжнародно-правовим положенням, на основі якого світове співтовариство погодилося виправити несправедливість, допущену щодо поляків при розподілі Речі Посполитої і на Віденському конгресі 1815 р. Необхідність створення незалежної Польської держави на безсумнівних польських територіях, із виходом до моря, підтримали прем'єр-міністри Франції, Англії та Італії. Така думка містилася в спільній декларації глав урядів цих країн від 3 червня 1918 р. [55: 410]. Послання американського Президента В. Вільсона до Конгресу в січні 1918 р., а також декларація Англії, Франції та Італії від 3 червня 1918 р. віддзеркалювали прагнення польського народу до незалежності й сприяли активізації його національно-визвольної боротьби.

Із наближенням поразки країн Четверного союзу у Першій світовій війні надходив сьомий, останній етап відбудови Польської держави. Восени 1918 р. могутній національно-визвольний рух польського народу проявився у заснуванні кількох урядових осередків. Використовуючи сприятливу ситуацію, створену Першою світовою війною, різноманітні польські політичні сили розпочали формування незалежних державних структур. Крім Регентської ради, яку утворили окупаційні власті, і Польського національного комітету, розташованого у Парижі, на владу претендували діячі угруповань різних орієнтацій щодо бачення утворення Польської держави. Надалі великим впливом у польському суспільстві користувалися прихильники політики, яку проводив Юзеф Пілсудський. Хоча сам він уже більше року перебував у в'язниці Магдебурга, у цей час його авторитет, як людини, котра потерпає за народну справу, незмірно зріс.

На початку жовтня 1918 р. Регентська рада оголосила про підготовку до виборів у сейм і вимагала створення незалежної держави, яка охоплювала б усі польські землі з виходом до моря. У Маніфесті від 7 жовтня вона солідаризувалася з пропозиціями США про утворення Польської держави й обіцяла розширити уряд представниками різних політичних сил та скликати демократичний сейм [56: 415–416]. Регентська рада робила останні спроби подолати кризу. 23 жовтня до влади прийшов перший, попередньо не погоджений з окупаційними властями, уряд на чолі з Ю. Свежинським. Він проголосив формування регулярної польської армії, а також утворення військового міністерства, міністерства закордонних справ. Тим самим Регентська рада намагалася повністю припинити колишню політику співробітництва з окупантами і почати створення польської державності.

Восени 1918 р. дедалі очевиднішою ставала поразка Четверного союзу. Чітко вимальовувалася глибина політичної та економічної криз, що охопили Німеччину й Австро-Угорщину. В арміях зростали антивоєнні настрої. Війська, що перебували в Україні, Білорусі та Прибалтиці, швидко революціонізувалися. Зростали прагнення до демократичних змін. Все це не могло не позначитися на розвитку національно-визвольної боротьби пригнічених народів, яка набувала нового розмаху.

У цей час уряд Австро-Угорщини звернувся до країн Антанти з пропозицією про припинення військових дій та початок переговорів про перемир'я і мир. Повідомлення про це різко активізувало рух національно-визвольних сил на польських землях. Поляки почали стихійно усувати німецьких та австрійських окупантів, створювати нові центри влади. 28 жовтня 1918 р. з депутатів віденського рейхсрату від Галичини в Кракові був утворений тимчасовий орган обласної влади – Польська ліквідаційна комісія (ПКЛ) із законодавчими та виконавчими повноваженнями [57: 95–97], яку очолив лідер партії ПСЛ-П'яст В. Вітос. За підтримки населення ПКЛ прийняла від окупаційних органів влади всі необхідні повноваження щодо території на захід від річки Сян. До завдань комісії входи-

ло здійснення перехідних заходів, що забезпечували б об'єднання Галичини з іншими польськими землями в єдиній незалежній державі. Фактично вже 31 жовтня завершився перехід влади до Ліквідаційної комісії та її місцевих органів у всій Західній Галичині. Порівняно легко була усунута австрійська адміністрація в окупованих польських губерніях колишньої Російської імперії. У Східній Галичині українські політичні сили, об'єднані в Українську народну раду, 1 листопада 1918 р. у Львові проголосили Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). Польське населення відреагувало негайно, розпочавши збройну боротьбу проти української влади.

У Цешинській Сілезії приступила до роботи Національна рада Цешинського князівства на чолі з Ю. Льондзінім, оголосивши про приєднання цієї частини Сілезії до Польщі. Одночасно в Познані австрійські органи влади змінила Польська народна рада, у Любліні 5 листопада була утворена Рада робітничих депутатів. Ради, утворення яких було відлунням російської революції, формувались у ряді промислових міст, а також у багатьох селах. До Люблінської, як і до більшості інших міських Рад, входили діячі Соціал-демократичної партії Королівства Польського і Литви, ППС-фракції, та ППС-лівиці, а також Бунду й професійних спілок.

На території Королівства Польського поряд з окупаційними органами влади ще існували структури, які створила Регентська рада. Однак у вирішальний момент, коли польське населення почало роззброювати окупантів, ці структури виявилися неспроможними очолити національно-визвольний рух, зберігаючи свою підпорядкованість окупантам. Намагаючись завоювати довіру народу, уряд Ю. Свежинського у зверненні від 3 листопада заявив, що для будівництва об'єднаної, вільної, демократичної Польщі готовий поступитися своєю владою національному урядові, в якому будуть представлені всі політичні сили [58: 427–428]. Це налякало Регентську раду, яка наступного дня відправила уряд у відставку. У цій ситуації польські громадські угруповання продовжували засновувати політичні об'єднання, формували військові загони, які діяли в містах, що їх визначили уряди різних держав. Однак, як і раніше, загальнопольського уряду не було. Спробу створити такий уряд здійснили ліві сили. В Любліні, на протиположності Регентській раді й Раді робітничих депутатів, у ніч на 7 листопада був утворений Тимчасовий народний уряд Польської Республіки [59: 23], який очолив один із членів Краківської Ліквідаційної комісії, лідер галицьких соціал-демократів Ігнацій Дашинський. До цього уряду увійшли представники ППС-фракції, ППСД і людовці. Майже всі його члени були тісно зв'язані з Ю. Пілсудським.

Тимчасовий народний уряд І. Дашинського у Маніфесті "До польського народу" проголосив повалення Регентської ради і декларував утворення Польської Народної Республіки, встановлення в країні парламентського ладу і винесення на розгляд майбутнього Законодавчого сейму питань про відчуження великої і середньої земельної власності, націоналізацію окремих галузей промисловості, участь робітників в управлінні націоналізованими підприємствами, проведення аграрної реформи в інтересах широких верств селянства, націоналізацію лісів та інші соціальні реформи [60: 130–132]. Радикальний характер цих проектів, поєднуючи твердження, немовби самі собою розпадаються уряди капіталістів і поміщиків, відповідав прагненням польського народу, вселяв у нього відроджені надії. У зовнішньополітичній частині Маніфесту його автори закликали до відновлення Великого князівства Литовського, колишньої складової частини Речі Посполитої Польської, до мирного розв'язання спірних питань, що стосувалися Західної і Придніпровської України, до створення союзу, який би охоплював також чехів і словаків, та ін. Люблінський уряд проіснував недовго і не зміг поширити свою владу на всю територію країни. Однак значення прийнятого документу є вагомим, бо він скерував розбудову польської державності „шляхом демократії і парламентаризму” [3: 464].

Члени Регентської ради, прагнучи не допустити подальшого розвитку революційного процесу в країні, звернулися з листом до канцлера Німеччини Макса Баденського, наполягаючи на необхідності повернення до активної політичної діяльності Юзефа Пілсудського. Розуміючи, що відновлення незалежної Польщі відвернути неможливо, і не бажаючи допустити передачі влади антантофільському Польському національному комітету в Парижі, який мав включити до Другої Речі Посполитої і західні польські землі, німецький

уряд погодився з цією пропозицією. А Ю. Пілсудський запевнив графа Г. Кесслера, який прибув для переговорів з ним до Магдебурга, що майбутня незалежна Польща не домогатиметься повернення земель, які опинилися після її поділів наприкінці XVIII ст. під пруським пануванням.

Тобто, навіть у скрутних умовах світової війни, що наближалася до завершення та неминучої капітуляції, і революції, котра розпочалася в Німеччині, її провідні політики завбачливо дбали про недоторканість своїх східних кордонів, небезпека для яких з боку новостворюваної Польської держави була очевидною. Вони вважали, що одним із головних завдань стало прийняття всіх можливих заходів для того, щоб у процесі відродження Польської держави у ній встановилася влада, яка була б готова зберегти у недоторканості східні кордони Німеччини, котрі існували до початку Першої світової війни. Правлячі кола Німеччини намагалися таким чином втримати під контролем процес відновлення польської державності, зробивши ставку на "магдебурзького в'язня" – Ю. Пілсудського. Він, у ході переговорів у Магдебурзі, погодився з тезою, що "подібно до того, як у минулому російська небезпека пов'язувала польські і німецькі інтереси, так і тепер більшовизм є спільним ворогом" [61: 27]. 6 листопада Г. Кесслер допровадив до Берліна Ю. Пілсудського і К. Соснковського. Після дводенних таємних переговорів з вищими чинами кайзерівського режиму всі троє виїхали спеціальним потягом і 10 листопада прибули до Варшави. Тут, на вокзалі, їх зустрічали член Регентської ради Здзислав Любомірський і засновник Польської військової організації Адам Коц. Наступного дня прем'єр-міністр Люблінського уряду Ігнацій Дашинський і командир ПОВ Едвард Ридз-Смігли були підпорядковані розпорядженням Юзефа Пілсудського. Регентська рада 11 листопада передала Пілсудському військову і цивільну владу з "метою збереження порядку в країні" [62], а згодом самоліквідувалася [63]. Люблінський уряд і Краківська Ліквідаційна комісія також визнали владу Пілсудського, в якому представники польського капіталу і правих партій вбачали людину, здатну відродити польську державність. Практично всі політичні партії, за винятком ендеків і соціал-демократів, підтримали добре знамого лідера [64: 90].

Того ж дня, 11 листопада 1918 р., в Німеччині була повалена монархія, а представники німецького уряду підписали перемир'я з державами Антанти, що означало завершення Першої світової війни. Центральні держави зазнали поразки. Для Польщі цей день, що співпав з останнім днем Першої світової війни, став першим днем знову здобутої незалежності [65: 15–16]. Однак остаточне обличчя відродженої Польщі визначалось як у напруженій боротьбі польського народу, так і на Версальській мирній конференції, що закінчилась у червні 1919 р. підписанням мирного договору [66: 91]. Устрій та кордони II Речі Посполитої залежали від цілої когорти внутрішніх і зовнішніх чинників.

Як польські, так і українські дослідники, при розгляді ключових подій відродження Польської держави особливу роль звертають на роль і значення двох визначальних факторів: внутрішнього та зовнішнього. Історики, політологи, публіцисти по-різному розглядали це питання. Одні головною умовою відновлення державності вважали міжнародну кон'юнктуру, інші – акцентували на самостійних зусиллях поляків щодо звільнення з-під панування іномовних імперій. Ще й досі точиться жвава дискусія між істориками і громадськими діячами стосовно переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, польського національно-визвольного руху в суверенізації та унезалеженні Польської республіки у 1918 р. Згідно з офіційною версією політичної пропаганди за часів соціалістичної доби наголос однозначно робився на зовнішніх умовах проголошення незалежності Польщі. На думку вчених цього періоду, політичну самостійність і свободу Польська держава могла здобути тільки завдяки В.І.Леніну і Жовтневому перевороту 1918 р. Її поява також пояснювалася діями пролетаріату і широких народних мас [67]. Упередженість такої марксистської оцінки очевидна. У радянській історіографії домінувала теза, що анулювання більшовиками поділів Польщі мало для її відродження основне значення. З позиції часу бачимо дещо інакше: по-перше, договори про поділи Польщі практично були анульовані початком Першої світової війни між державами, а також спробою реалізації їх нових загарбницьких планів; по-друге, вони були перекреслені одностороннім актом 5 листопада 1916 р. і проголошенням Центральними державами Королівства Поль-

ського; по-третє, зазначені угоди втратили свою роль після підписання Брестських договорів між Центральними державам і Українською Народною Республікою (9. II. 1918 р.), а також з Радянською Росією (3. III. 1918 р.); і, нарешті, скасування більшовиками договору про поділи Польщі в серпні 1918 р. мало здебільшого пропагандистське значення. У той час німці стояли біля Петрограда, окупувавши землі, від яких більшовики повинні були відмовитися згідно з Брестським договором, і лише після цього проголосили світові про „великодушність” щодо поляків [68]. Не впадаючи в крайнощі, слід визнати зовнішньополітичні чинники, а також вагомість страйків і маніфестацій. На думку С. Кеневича, спочатку Німеччина перемогла царську Росію, Росія, у свою чергу, була повалена революцією, а сама Німеччина впала під ударами Франції, Великобританії і США. Усі три держави, які розділили Польщу, були стерті з землі власними революціями [68].

Відродження суверенітету та незалежності Польської держави та її подальше становлення й розвиток стали закономірним виявом багатовікової національно-визвольної та революційної боротьби польського народу; результатом Першої світової війни та корінних змін, які відбулися в Європі й усіх імперіях, що поділили між собою польські землі. Вирішальне значення мала позиція самих поляків [69: 60], які були неодноразово переможені, однак не втратили волі та чину національно-визвольної боротьби, віри у майбутнє відродження своєї батьківщини. Втім, здійснення цих прагнень до свободи і політичної самостійності могло настати тоді, коли були переможені країни-анексанти. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав, зробили можливим здобуття польської державної незалежності [70: 15]. Але все це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу на європейській політичній карті нової незалежної Польської держави. Вмираючі імперії були сильні своїми традиціями, а Німеччина ще й військовою силою. Тому навіть у момент розпаду Російської, Австро-Угорської і Німецької імперій поляки не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли військовими, політичними й дипломатичними зусиллями. Безумовно, остаточно питання про створення національної незалежної держави поляки вирішували тільки самі. Можна погодитися з Р. Дмовським в тому, що першою умовою відновлення Польської держави було чітке бачення у поляків своєї мети, „якби не знали, яку Польщу треба збудувати, ніхто б цього у Європі не знав” [11: 742].

Утворення незалежної Польської держави в 1918 р. відбулося у результаті комбінованої дії як об'єктивних і суб'єктивних чинників міжнародного і внутрішнього характеру, але насамперед завдяки збігові національних польських інтересів і міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни. Неабияку роль відіграли зручне географічне становище, етнонаціональна свідомість й вітчизняні традиції польського населення і політичний досвід, історико-правова традиція польської державності й врешті-решт поразка країн Четверного Союзу в світовій війні й розвиток національно-визвольного руху на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Важливе стимуляційне значення мали пропаганда і діяльність польських емігрантських кіл та утворення легіонів за кордоном, що практично започаткувало розбудову майбутніх збройних сил. Використовуючи сприятливу зовнішньополітичну ситуацію, створену Першою світовою війною, різноманітні польські громадські угруповання засновували суспільно-політичні організації й союзи, формували військові загони та з'єднання, які діяли в межах, визначених урядами різних держав. На формування повсталого польського нації справляли вплив такі внутрішні чинники, як: боротьба за збереження польської мови, національно-культурні традиції, становлення національної еліти, виникнення та розвиток національних суспільно-політичних рухів, відмінності у баченні шляхів відновлення та розвитку своєї країни після Першої світової війни, труднощі історичного господарського плану, зумовлені диспропорціями соціально-економічного розвитку у попередній період і світовою війною та ін. Важливе значення мала трансформація позицій західних держав щодо розв'язання польського питання. Вказані аспекти внутрішнього та зовнішнього характеру не вичерпували усієї історичної ситуації в післявоєнну добу, але істотно позначилися на формуванні національної польської державності та основ системи парламентської демократії у міжвоєнний період.

Відродженню польської національної державності сприяло те, що в ході Першої світової війни склалися сприятливі умови. По-перше, зіткнулися між собою зі зброєю три

держави-поневолювачі, які належали до протилежних таборів. Росія була однією з держав Антанти, Німеччина ж і Австро-Угорщина утворювали блок Центральних держав. Конфлікт між ними поклав кінець їх єдності в антипольській політиці. Остаточо перестав існувати потужний союз трьох держав, з яким поляки до цього часу боролися. Польські політики отримали змогу прихилити населення на свій бік. По-друге, як виявилось, це мала бути довготривала, винищувальна війна, яка призводила до всебічного виснаження держав-загарбниць, відповідно до їх багаторічного послаблення. Боротьба з послабленими і до того ж ще ворогуючими противниками додавала більше надій на успіх, ніж будь-коли перед цим.

По-третє, держави-анексанти, які перебували у двох ворожих блоках, намагалися залучити на свій бік поляків і спрямувати їх проти другої сторони. Ця тенденція виникла відразу на початку війни і навіть ще перед цим, у період наростання конфлікту, коли Німеччина, Росія, а також Австро-Угорщина розпочали, ще в 1914 р., декларувати різні обіцянки в польській справі. Без сумніву, уряди імперських держав, їх військово командування не збиралися цього дотримуватись, але вже сам факт їх проголошення створював для розв'язання польського питання набагато сприятливішу, ніж попередня, атмосферу. Однак деякі реальні поступки окупанти мусили зробити, хоча б те, що погодилися на утворення польських військових відділів із польською символікою і командуванням, що дозволило створювати комітети суспільно-політичного характеру, які, нарешті, почали – часто з участю польських діячів – задумуватися над розв'язанням польського питання у дусі творення польських політичних та адміністративних осередків. По-четверте, вибух війни і дії країн, у складі яких були польські дільниці, пробудили активність суспільства, оживили мрії і надії на відновлення власної державної незалежності. В міру перебігу часу і затягнення війни активність й надії росли, щоб на заключному її етапі перетворитися на широкий рух за державну самостійність.

У період війни виникла багата польська публіцистика, яка розглядала питання майбутнього Польщі, її економіки, культури, місця в Європі. Водночас публіцисти зверталися до минулого і показували колишнє благополуччя Речі Посполитої. Була розгорнута масштабна польська благодійницька, дипломатична і політична акція, в якій активну участь брали такі патріоти, як Г. Сенкевич, І. Падеревський, Р. Дмовський та багато інших. Особливо активним був Польський національний комітет у Парижі.

По-п'яте, новим моментом першочергового значення було те, що загарбницькі уряди масово мобілізували поляків до своїх армій. На відміну від попередніх воєн, у Першій світовій зіткнулися багатомільйонні армії, які діяли на довгих, лінійних фронтах. Щоб створити й утримувати такі військові сили, потрібно було мобілізувати високий відсоток чоловіків. Близько 3 млн. поляків, як уже зазначалось, перебували в арміях усіх трьох країн-учасниць поділів Польщі. Це означало, що такій кількості вояків дали до рук зброю, їх вишколили з різних військових спеціальностей, а це створило їм шанс набути воєнного досвіду, і то – частково – на різних щаблях військового командування й штабної роботи. Завдяки сприятливим умовам досить було цій масі людей виділитись із імперських армій, щоб вона могла стати на захист інтересів Польщі й скерувати зброю проти її ворогів. Так, власне, й сталося в 1918–1919 рр. Саме завдяки цьому вдалося швидко організувати польське військо. Додаткову, корисну з точки зору національно-визвольної боротьби поляків, обстановку становило створення при арміях, які боролись, у Першій світовій війні, різного роду автономних і напівавтономних польських національних формувань. Проходили вони різними шляхами долі, але власне з них набиралося особливо багато солдат і командирів Війська Польського, утвореного в 1918 р. Вони також ставали, якщо дозволяли умови, активними учасниками боротьби проти окупантів.

І наступне, уряди держав, що поділили Польщу, розпочинали Першу світову війну під гучними імперіалістичними гаслами. Наприкінці війни реакційні режими двох головних загарбницьких держав – Росії і Німеччини – були скинуті у результаті революцій. Росія пережила їх дві: в лютому і жовтні 1917 р., Німеччина одну – в листопаді 1918 р. Революція вибухнула в Австро-Угорщині. Та найрадикальнішою, на що уже зверталася увага, була жовтнева. Завдяки їй виникла цілком нова ситуація серед сторін, які вели війну (мир у Бресті, розрив Радянської Росії з Антантою), її вплив спричинив поживлен-

ня революційної боротьби в багатьох країнах, не виключаючи і Польщі. Російський приклад пробудив робітниче та селянське середовище до боротьби проти існуючих суспільних режимів, а пригноблені народи – до боротьби за визволення у дусі гасла, що продекларував В. Ленін, про право націй до самовизначення. Для польського народу це було ще одним стимулом до активізації боротьби за власну незалежну державу. Поляки на території, яку анексувала Пруссія, перебували під впливом листопадової революції 1918 р. в Німеччині. Вона послабила німецький імперіалізм і створила умови, що привели до вибуху великопольського повстання і трьох сілезьких повстань. Значно поживався польський визвольний рух на Повіслі, Вармії і Мазурах. Сприятливі умови для здійснення прагнень поляків здобути незалежність, які виникли в результаті Першої світової війни, а також революцій у Росії та Німеччині, посилили активність польського суспільства, його організацій, їх головних діячів у всіх сферах життя, у суспільно-політичній, дипломатичній, а також у збройній боротьбі польського народу.

Перша світова війна лише прискорила та загострила процес становлення національної польської державності, який сам по собі був проявом закономірностей розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Підсумовуючи, ще раз наголосимо: реальними чинниками, які зумовили появу відновленої Польської держави, були насамперед ті, що визначали внутрішні польські починання і рухи, та зовнішні умови, які поступово сформувалися на зламі XIX і XX ст. – розпад союзу трьох держав, у складі яких були польські дільниці, наростання конфлікту між ними, що вибухнув на початку минулого століття війною, поразка Центральних держав, революції в Росії. Польське суспільство використало можливість, яка виникла внаслідок важких до передбачення воєнної поразки й революцій у трьох державах-анексантах. І у цьому, власне, полягає роль внутрішнього польського фактора у поетапному процесі відновлення Польської держави.

Отже, на початок XX ст. на польських землях склались історичні та соціально-політичні передумови, за яких відбувався процес відновлення національної державності: даліше їх перебування в складі Росії, Австро-Угорщини, Німеччини, і, як наслідок – посилення колоніального використання матеріальних багатств, занепад господарства, помітне погіршення соціального становища польського населення; піднесення демократичних і революційних рухів, зовнішньополітичні фактори впливу і т. д., що суттєво визначало його характер. Відсутність власної держави, прогресуюча втрата прав і свобод польського народу, його русифікація та онімечення, катастрофічні наслідки Першої світової війни спонукали поляків до виступу й опору, створення громадсько-політичних організацій та об'єднань, які діяли в різних верствах польського суспільства і за кордоном. В цей час активізувався національно-визвольний рух. З огляду на ці обставини, незалежницький рух поляків є саме тим політичним явищем, яке адекватно відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби доби Першої світової війни. Посилилася активність політичних сил, набула ваги тенденція до їх згуртування, розгорнувся процес самовизначення утворених політичних осередків. Якісно новим явищем, специфічною особливістю суспільно-політичного життя додержавної доби XX ст. у поляків стали взаємовплив та взаємопроникнення національно-визвольного робітничого та селянського рухів. Це значно сприяло широкомасштабності виступів, розширенню їх соціальної бази. Водночас слід зазначити, що завершальний етап Першої світової війни був кульмінацією зростання національно-визвольного руху, учасники якого виступали під гаслами розширення політичної та економічної демократії, тим більше в умовах війни відбувалось запровадження всякого роду регламентацій та обмежень. Усе це в листопаді 1918 р., коли військова поразка монархій, які поневолювали Польщу, стала неминучою, зробило можливим відбудову політичної самостійності і незалежності Польської держави.

Список використаних джерел

1. Toporek M. Historia Polski. – Kraków: Korona, 1999. – 368 s.2. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – Київ: Критика, 2004. – 464 с.3. Nałęcz T. Odzyskana niepodległość // Samsonowicz H., Tazbir J., Lepkowski T., Nałęcz T. Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 415–576. 4. Nr. 49. 1908 jesień. – Regulamin Związku Walki Czynnej // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod redakcją H. Janowskiej i

T. Jędruszcza. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 173.5. Nr 51. 1910, Lwów. – Statut Armii Polskiej // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 178–179.6. Nr 53. 1912 listopad. – Odezwa zarządu Polskiego Skarbu Wojskowego // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 186–187.7. Nr 55. 1912 grudzień, Kraków – Odezwa KTSSN // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 189–190.8. Odezwa do Polaków // Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Cesarsko-Niemieckie General Gubernatorstwo w Warszawie, 314, sygn. 15.9. Nr 71. 1914 sierpień 14, [Petersburg]. – Odezwa Wielkiego Księcia Mikołaja Mikołajewicza // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 223–224.10. Запшкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.11. Nr 11. 1925, Warszawa. – „Zakończenie” do książki R. Dmowskiego pt. „Polityka polska i odbudowanie państwa” // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 737–747.12. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s.13. Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 348 s.14. Nr 81. 1914 listopad 25, Warszawa. – Odezwa Komitetu Narodowego Polskiego // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 235–237.15. Nr 70. 1914 sierpień 11, Kraków. Odezwa CKN do obywateli Krakowa i ziemi krakowskiej // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 222–223.16. Nr 73. 1914, sierpień [ok. 16], Kraków. – Uchwała Parlamentarnego Koła Polskiego dotycząca powstania NKN // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 226–227.17. Nr 94. 1915 wrzesień, Warszawa. – Odezwa ZK SDKPiL // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 253–255.18. Історія західних та південних слов'ян: XX ст. / Є. П. Пугац, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постолювський та ін. – Харків: Око, 1998. – 464 с.19. Nr 64. 1914 sierpień 3, Kraków. – Przemówienie J. Piłsudskiego do złączonych w I Kompanię Kadrową oddziałów Związków i Drużyn Strzeleckich // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 216–217.20. Nr 83. 1914 [IV kwartał], Warszawa. – Deklaracja ideowa POW // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 238–239.21. Краткая история Польши. – М.: Наука, 1993. – 528 с.22. Odezwa do ludności m. Warszawy // AGAD, Cesarsko-Niemieckie General Gubernatorstwo w Warszawie, 314, sygn. 15/3.23. Nr 98. 1915 grudzień 18–19, Warszawa. – Uchwały w kwestii polskiej podjęte na zjeździe powołującym CKN // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 261–261.24. Do mieszkańców Warszawskiego Jeneralnego Gubernatorstwa! // AGAD, Cesarsko-Niemieckie General Gubernatorstwo w Warszawie, 314, sygn. 15/7.25. Do ludności Jeneralnych Gubernatorstw Warszawskiego i Lubelskiego // AGAD, Cesarsko-Niemieckie General Gubernatorstwo w Warszawie, 314, sygn. 15/8.26. Lewandowski J. Budowa państwa Polskiego przed listopadem 1918 r. // Niepodległość Polski w 1918 roku a procesy państwowotwórcze w Europie Środkowo – Wschodniej / Pedakcja naukowa Z. Mańkowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. – S. 17–23. 27. Komunikat MKP // Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Zbiór druków ulotnych, sygn. 131, 30 s.28. Polacy! // AAN, Tymczasowa Rada Stanu, sygn. 5, 126 s.29. Nr 116. 1916 listopad 5, Warszawa. – Odezwa CKN // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 295–293.30. Nr 122. 1916 listopad 12. – Artykuł z „Piasta” w sprawie aktu 5 listopada // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 301–303.31. Nr 117. 1916 listopad 6, Warszawa. – Odezwa ZG SDKPiL // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 295–297.32. Nr 118. 1916 listopad [po 6], Chicago. – Protest PCKR // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 297–298.33. Nr 121. 1916 listopad 11, Lozanna. – Deklaracja polityków polskich po akcji 5 listopada // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 301.34. Nr 126. 1916 listopad 15, Petersburg. – Komunikat rządu rosyjskiego protestujący przeciwko aktowi 5 listopada // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 311–312.35. Nr 130. 1916 grudzień 25 [12], Petersburg. – Rozkaz dzienny Mikołaja II do rosyjskich wojsk lądowych i morskich // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 316–317.36. Nr 143. 1917 marzec 27 [14], Piotrogród. – Oredzie Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 332.37. Nr 144. 1917 marzec 29 [16], Petersburg. – Proklamacja Rządu Tymczasowego Rosji // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S.332–333.38. Nr 150. 1917 kwiecień, Londyn. – Telegram A. Balfoura do G. Buchanana // Powstanie II Rzeczypo-

spolitej... – S. 338.39. Nr 149. 1917 kwiecień, Piotrogród. – Nota M. Paléologue'a przekazana P. Milukowowi // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 337.40. Nr 153. 1917 czerwiec 4, Paryż. – Dekret R. Poincarè w sprawie utworzenia armii polskiej we Francji // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 340–341.41. Nr 137. 1917 styczeń 22, Waszyngton. – Orędzie W. Wilsona do senatu Stanów Zjednoczonych // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 324–325.42. Nr 162. 1917 sierpień 31, Warszawa. – Odezwa PNN, PPS, PSL i ZSD // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 352–353.43. Nr 163. 1917 wrzesień 12, Warszawa. – Patent H. Beselera w sprawie władzy państwowej w Królestwie Polskim // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 353–354.44. Nr 161. 1917 sierpień 28, Paryż. – Notyfikacja rządowi mocarstw sprzymierzonych powstanie KNP w Paryżu // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 348–351.45. Nr 187. 1918 luty 9, Brześć Litewski. – Traktat między Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją a Ukraińską Republiką Ludową wraz z załącznikiem // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 394–395.46. Nr 188. 1918 luty 12, Warszawa. – Odezwa ZG SDKPiL // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 395–397.47. Nr 189. 1918 luty 13, Warszawa. – Deklaracja złożona w Radzie Miejskiej Warszawy przez Ciszewskiego w imieniu PPS-Lewicy i Bundu // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 397.48. Nr 192. 1918 luty 16, Kraków. – Manifest Koła Polskiego // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 400–401.49. Nr 193. 1918 luty 28, [Poznań]. – Protest reprezentacji politycznych organizacji i prasy polskiej z zaboru pruskiego i Polaków, zamieszkujących w Rzeszy, przeciwko układowi brzeskiemu // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 401–402.50. Nr 194. [1918 luty, Warszawa]. – Odezwa ZL // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 402–403.51. Nr 195. 1918 luty, Warszawa. – Komunikat MKP w sprawie traktatu brzeskiego // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 403–406.52. Nr 196. 1918 marzec 3, Brześć Litewski. – Traktat pokoju między Rosją a Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 406–408.53. Nr 202. 1918 sierpień 29, Moskwa. – Dekret Rady Komisarzy Ludowych PSFRR o anulowaniu traktatów zawartych przez rząd byłego Cesarstwa Rosyjskiego z rządami Cesarstwa Niemieckiego i Austro-Węgierskiego, zawierający punkt o anulowaniu traktatów o rozbiorach Polski // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 413–414.54. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории. Изйльского университета Чарлзом Сеймуром. – Т. III. Перевод с английского В. В. Прокунина. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 320 с.55. Nr 199. 1918 czerwiec 3, Wersal. – Uchwała premierów Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 410.56. Nr 204. 1918 październik 7, Warszawa. – Orędzie Rady Regencyjnej do narodu polskiego // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 415–416.57. Lasocki Z. Wspomnienia szefa administracji Polskiej Komisji Likwidacyjnej i Komisji Rządzącej. – Kraków, 1931. – S. 95–97 (załącznik nr 5).58. Odezwa rządu J. Świeżyńskiego // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejszy dokumenty 1912–1924. – Warszawa, 1924. – S. 128–129.59. Republika Polska. Tymczasowy Rząd Ludowy // Thugutt S. Rząd ludowy w Lublinie. – Warszawa, 1928. – S. 23.60. Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości... – S. 130–132.61. Garliski A. Józef Piłsudski. 1867–1935. 3 wyd. – Warszawa, 1990. – 317 s.62. Rada Regencyjna do Narodu Polskiego // Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, nr. 17, poz. 38.63. Do Naczelnego Dowódcy Wojsk Polskich Józefa Piłsudskiego // Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, nr. 17, poz. 39.64. Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listonada 1918 r. do 17 września 1939 r. – Londyn, 1941. – 344 s.65. Łossowski P. Dyplomacja polska 1918–1939. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2001. – 477 s.66. O niepodległość i granice 1914–1921. – Warszawa, 1991. – 263 s.67. Калиниченко П. А. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (1917 – жовтень 1919). – К., 1972. – 117 с.68. Kieniewicz S. Historyk i świadomość narodowa. – Warszawa, 1982.69. Алексієвєць Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 70. Czubiński A. Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998. – T. I: Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo TERRA, 2000. – 320 s.

Lesya Alexiyevets

HISTORICAL AND SOCIO-POLITICAL PRE-CONDITIONS AND CONCRETE CIRCUMSTANCES OF REVIVAL OF INDEPENDENCE OF POLAND

In the article are exposed the historical and socio-political and national to the peculiarity of renewal of independence of the Polish State, the stages of its revival after First world war are definely and analysed.

УДК 327 (477)

Наталія Сербіна, Леся Алексієвець

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ СТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

У статті показано роль і значення українсько-польських стратегічних відносин у забезпеченні стабільності та безпеки у Центрально-Східній Європі.

Добросусідські та стратегічні відносини України й Польщі після здобуття незалежності обох країн стали важливим стабілізуючим фактором в Центрально-східно-європейському регіоні і важливим гарантом безпеки. Історія становлення і розвитку українсько-польських взаємин займає помітне місце у вітчизняній та польській історіографії. Активний процес нагромадження інформації стосовно формування відносин сучасного періоду, підкреслення важливості повноцінного розвитку українсько-польської співпраці, як важливого стабілізуючого чинника в Центрально-Східній Європі, розпочався після 1991р. Політологи, історики, політики, журналісти, громадські діячі намагаються проаналізувати процеси останнього десятиріччя ХХ століття та визначити перспективи українсько-польського співробітництва у ХХІ столітті, про що свідчить проведення міжнародних наукових семінарів, симпозіумів, конференцій, круглих столів. Протягом 1991–2005 рр. українськими і польськими науковими центрами було організовано велику кількість наукових конференцій, які проводились по чергово в Україні та Польщі [1–3]. Опубліковані збірники матеріалів наукових конференцій, в яких вміщено доповіді, статті, матеріали сотень істориків і політологів України та Польщі, є значним доробком історіографії. Проте зростаюча увага та актуальність вищезазначеної проблеми змушує і надалі звертатись до вивчення досвіду українсько-польських стратегічних відносин, їх значення для забезпечення миру й стабільності у Європі та світі. Розв'язанню цих завдань певною мірою покликана сприяти дана стаття, автори якої намагаються неупереджено та об'єктивно, на новітній методологічній основі, визначити та проаналізувати роль українсько-польського стратегічного партнерства у забезпеченні стабільності у Центрально-Східній Європі.

Головними подіями, що сформували нову геополітичну ситуацію на Європейському континенті наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ст., став крах комуністичного режиму в країнах Соціалістичної співдружності, розпад Організації Варшавського договору, зникнення з політичної карти СРСР, поява незалежних держав. Все це змінило розклад сил у Центрально-Східній Європі, відразу почався процес переорієнтації більшості країн регіону на Захід, що виявилось у прагненні увійти в НАТО та Європейський Союз. Чітке визначення країнами Центральної Європи свого майбутнього існування разом із НАТО та ЄС докорінно змінило геополітичну ситуацію в регіоні між Балтійським й Чорним морями і

центр посиленої активності головних суб'єктів геополітики (НАТО, ЄС, США, а також Росії) змістився на Центрально-Східну Європу та на Балкани. Саме ці країни опинились в центрі дискусій про поширення НАТО, і за них розпочалась прихована боротьба між країнами Євроатлантичного альянсу, насамперед США та Російською Федерацією [4: 31]. Щодо колишніх радянських республік, зокрема України і Білорусі, то Росія прагнула і надалі зберегти над ними політичне домінування.

На нашу думку, історичний досвід і географічне розташування України та Польщі уже визначили їх роль та місце на континенті. Відносини між Україною й Польщею – двома найбільшими державами в контактній зоні між європейським та євразійськими просторами з їх специфічним розташуванням, які доповнюють одна одну на геополітичній вісі між Балтикою та Чорними морями, мають виняткове значення для збереження стабільності в регіоні.

У цьому контексті варто пригадати слова Є. Козакевича: "Тепер їх (України та Польщі – авт.) політичні та економічні зв'язки на рівні самостійних держав можуть стати одним із найважливіших факторів стабілізації в Європі. Вони мають загалом майже 100 мільйонів людей. Розташовані в стратегічній частині континенту, їх відносини можуть привести або до згоди, до побудови спільного Європейського дому, або до розвалу усього, чого вдалося досягти, якщо вони будуть поганими" [5: 37].

І справді, Україна та Польща знаходяться на європейському перехресті, у складній системі міжнародних координат, будучи одночасно частиною Центральної, Східної і Південно-Східної Європи. На сьогодні Україна – одна з найбільших європейських держав, розташована на головних транспортних коридорах, що сполучають Північ–Південь та Захід–Схід Євразії, басейни Балтійського та Чорного морів, великі та перспективні нафтові й газові родовища у Середній Азії, Сибіру і на Кавказі зі споживачами у Європі. На Півдні Україна має широкий вихід до незамерзаючої акваторії Чорного моря з виходом в Середземномор'я й на Близький Схід [6: 20]. Польща – друга в Європі за територією й населенням держава, її кордон з Україною становить 428 км [7: 132].

На початку 90-х рр. з появою незалежної України Польща опинилась в ситуації, коли вона вперше за багато років не мала протяжного кордону з Росією, а тому, підтримуючи незалежність України, Республіка Польща забезпечувала і стабільність своїх східних кордонів та могла більш вдало протистояти вірогідному відродженню російського імперіалізму. У цьому контексті доречними є слова З. Бжезинського: "Незалежність України має величезне значення для глобальної світової політики, вона повністю змінила політичну карту Європи. Поява такої великої держави, як Україна, суттєво вплинула на формування балансу сил в Європі та сприяла вирішенню двох складних проблем, що стояли донедавна перед Європою, – стримування імперської експансії Німеччини та Росії на політичній сцені Європи" [8: 27].

Існування незалежної України є гарантом того, що Російська Федерація не перетвориться знову в імперське політичне утворення та дасть змогу уникнути нового протистояння у Центрально-Східній Європі. Імовірна реставрація, очевидно, спрямовувалась би на республіки колишнього Радянського Союзу, в першу чергу, проти України, самостійності її державного існування. Успіх реставрації поставив би під сумнів і здобуту нещодавно незалежність країн Центральної та Східної Європи, а це, в кращому випадку, призвело б до утворення нових геополітичних структур протистояння (військово-політичних блоків, об'єднаних військових контингентів та штабів). Європа та світ опинилися б в більш небезпечному становищі, ніж до початку перебудови в колишньому СРСР [9: 19].

Тому всебічні і якісні партнерські стосунки між Україною й Польщею із здобуттям незалежності України набули виняткового значення. Формування і розвиток повноцінної співпраці обох держав сприяли зміцненню внутрішньої безпеки країн, зниженню рівня зовнішньої загрози, зокрема ризику потрапити знову під вплив Росії. Такий стратегічний курс відповідав й інтересам інших центральноєвропейських країн, як певної гарантії стабільності і миру в цьому регіоні.

Роль України та Польщі у регулюванні геополітичної рівноваги та економічної і політичної стабільності як в регіоні Центрально-Східної Європи, так і в цілому на європейському континенті, посилилась із вступом низки центральноєвропейських країн, Польщі зо-

крема, в НАТО та ЄС. Українсько-польський державний кордон перетворився у важливу частину нових східних кордонів розширеної Європи. Завдяки цьому європейський простір соціально-економічної стабільності і безпеки безпосередньо наблизився до України. Для Української держави важливо мати належне місце серед розвинутих країн, реалізувати стратегію європейської інтеграції, включитися у систему європейської та трансатлантичної безпеки, зокрема через посередництво Польщі. У цьому плані, враховуючи останні політичні зміни в Україні, які значно підняли авторитет нашої держави на міжнародній арені, та проголошення новобраним Президентом України В. Ющенком курсу на прискорення економічних і демократичних реформ та здійснення заходів для інтенсифікації процесу вступу України до ЄС, створюється можливість для нашої держави посісти повноцінне місце в об'єднаній Європі. Тому подальше поглиблення українсько-польської співпраці, як і традиційно тісне співробітництво України з іншими центральноєвропейськими державами – її західними сусідами, повинно сприяти тому, щоб шенгенські кордони не еволюціонували до нових розмежувальних ліній в Європі. Українському керівництву необхідно і надалі, використовуючи традицію українсько-польського стратегічного партнерства, поглиблювати відносини з Республікою Польща, яка може внести свої знання і досвід, необхідні для України в процесі євроатлантичної інтеграції, та активно підтримувати євроінтеграційні устремління останньої. Тим більше, що Республіка Польща постійно декларує серйозну політичну підтримку євроінтеграційних планів України та намагається виконати роль своєрідного механізму, який формально приведе Україну в сім'ю європейських народів.

Польща свою роль у творенні нової стабільності та єдності Європи вбачає у допомозі прискорення політико-економічної трансформації України з метою входження до світового співтовариства як суб'єкта геополітики. Польська інтелігенція, що формує суспільну думку, розуміє, що Україна дуже важлива для стратегічних цілей Польщі, що потрібно підтримувати її незалежність та євроінтеграційну орієнтацію. Стратегія Польщі полягає у використанні потенціалів України (сировинного, територіального, земельного, виробничого, промислового, інтелектуального, технологічного, військово-технічного, транспортно-магістрального) для досягнення ключових позицій (зокрема, спільно з Україною) у Європі; реалізацію союзницьких стратегій з проблем регіональної безпеки з огляду на небезпечне геополітичне розташування між Росією і Заходом [10: 154].

Польща об'єктивно зацікавлена в стабілізації України, зміцненні її незалежності, економічної та політичної стабільності. Про що і заявив, перебуваючи з візитом в Україні в січні 2005 р., новообраний Маршалок Сейму Республіки Польща В. Цімошевич: "Звичайно, Польща зацікавлена в тому, щоб Україна стала країною успіху, політичного й економічного успіху. Коли ви запитаєте, чому в Польщі такі міркування, відповім: причина тут проста – ми сусіди, тож добре мати міцного і дружнього сусіда" [11: 7].

Тому на сьогоднішній день Україні і Польщі, використовуючи традиції міждержавного діалогу та стратегічного партнерства, виходячи з перспективи геополітичних реалій, необхідно активізувати спільну роботу з використання їх специфічного геополітичного становища для усунення можливості створення нових завес у Європі, для забезпечення стабільності та створення регіону найбільш інтенсивних контактів між європейським і євразійським просторами.

Список використаних джерел

1. Polska i Ukraina w nowej Europie // Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej. – Warszawa 16–17 Listopada 1992 r. – Warszawa: PISM 1993. – 132 s.
2. Українсько-польські відносини у XX столітті: державність, суспільство, культура // Програма міжнародної наукової конференції 15–16 квітня 1999. – Тернопіль. – 1999.
3. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Міжнародна конференція. 25–27 червня 1999 // Збірник наукових праць – К., 1999. – 159 с.
4. Парахонський Б. Україна в Центральноєвропейському регіоні: геополітична ситуація та перспективи розвитку // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 30–38.
5. Козакевич Є. Якщо будуть зміни, то лише на краще // Політика і час. – 1996. – № 3. – С. 37–40.
6. Возняк Т. Геополітична

роль західної України в українському та європейському контексті // "І". Незалежний культурологічний часопис. 1998. – Вип. 14. – С. 19–34. 7. Житарюк Н. Україна і Польща на геополітичній карті Європи // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 132–133. 8. Бжезінський З. Україна й Польща в контексті європейської інтеграції // Стратегічна панорама. – 1998. – № 3–4. – С. 26–29. 9. Пирожков С. Крамаревський О. В контексті загальної архітектури безпеки. Польсько-українські відносини: погляд з України // Політика і Час. – 1996. – №1. – С. 14–24. 10. Макаренко Є. Історико-політичні реалії та динаміка українсько-польського міжнародного співробітництва на початку ХХІ ст. // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія "Історичні науки" Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Вип.4. – Рівне: РІСКСУ, 2004. – С.150–159. 11. Цімошевич В. Події в Україні повинні спонукати російських політиків до глибших роздумів про політику стосовно сусідів, про права цих сусідів // Україна молода. – 2005. – 25 січня. – С. 7.

Natalia Serbina, Lesya Alexiyevets

THE UKRAINIAN-POLISH RELATIONS AS AN IMPORTANT STABLE FACTOR IN THE CENTRAL-EASTERN EUROPE

The role and significance of the Ukrainian-Polish strategic relations in the security of the stabilizations and safety in the Central-Eastern Europe is represented in the article.

УДК 94 (477)

Володимир Пащенко, Леонід Швець

КОМІСІЇ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КУЛЬТУРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАГЛЯДУ ЗА ВІРУЮЧИМИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960–Х РР.

У статті автори досліджують діяльність комісії громадського контролю за виконанням законодавства про культури в першій половині 1960–х рр.

В Україні законодавчо закріплений принцип відокремлення церкви від держави. Він є своєрідним гарантом невтручання держави, її органів, службових осіб у внутрішні справи релігійних організацій. Однак реалізація цього принципу не означає відсутності з боку влади контролю за релігійною ситуацією в країні. Незважаючи на нейтральність держави в питаннях віри, вона повинна своїми виваженими і продуманими діями, у разі потреби, попереджати виникнення можливих конфліктів у суспільстві, що мають під собою релігійні корені. Тому врахування досвіду і помилок минулого є необхідною і обов'язковою умовою здійснення релігійної політики в державі.

Взаємини радянської держави і релігійних об'єднань у другій половині ХХ століття до цього часу залишаються порівняно маловивченими вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Недостатня увага з боку науковців до цієї частини нашої історії є невиправданою. Глибоке дослідження політики держави щодо різних конфесій та особливості її реалізації на місцях могло б, у майбутньому, попередити велику кількість імовірних помилок. Особливий інтерес викликають форми та методи, що вживалися радянською владою для реалізації своєї політики у релігійній сфері, зокрема організація громадськості на підтримку

антирелігійного руху. Деякі особливості такої політики можна прослідкувати на прикладі діяльності спеціальних органів – комісії сприяння уповноваженим Ради у справах Руської православної церкви і Ради у справах релігійних культів із контролю за дотримання законодавства про культу (з кінця 1961 року – комісії громадського контролю за виконанням законодавства про культу).

Дана проблема залишається маловисвітленою у сучасних історичних дослідженнях. Переважно вона розглядалася у контексті антирелігійної кампанії кінця 1950–початку 1960–х років. Окремо варто назвати праці В.Войналовича [1], в яких дослідник розглядає повноваження комісії сприяння. Також заслуговує на увагу розвідка С.Яремчука [2], де автор, використовуючи місцеві матеріали, ілюструє особливості роботи комісії сприяння у Чернівецькій області.

Завданням даної статті є аналіз процесу формування та основних напрямків діяльності комісій (груп) громадського контролю за виконанням законодавства про культу при місцевих радах в Українській РСР упродовж першої половини 1960–х років – на прикладі об'єднань Руської православної церкви.

Антирелігійна кампанія розгорнута радянською владою наприкінці 1950–х років була сприйнята суспільством неоднозначно. Перші роки показали, що, не дивлячись на переможні звіти, викорінення релігії у державі, де офіційно переважна більшість була атеїстами, – справа нелегка. Для реалізації своїх планів влада потребувала формування широкого громадського активу, на який би можна було спертися при здійсненні своєї політики на місцях. Уповноважені загальносоюзних органів – Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР (Ради СРПЦ) і Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР (Ради СРК), які фактично були координаторами богоборства в областях, власними силами не могли забезпечити якісний контроль за релігійною ситуацією у регіонах. Тому питання створення громадських органів, які б допомагали уповноваженим і місцевій владі проводити антирелігійні заходи, набуло актуальності вже наприкінці 1950–х років.

Перші пропозиції щодо організації громадян для допомоги в роботі представникам Ради СРПЦ було подано республіканським уповноваженим Г. Пінчуком на початку 1960 року. Він запропонував при кожному уповноваженому створити актив комуністів-пенсіонерів, який би допомагав йому у вирішенні таких питань як: розгляд скарг, аналіз церковного життя, підготовка пропозицій щодо зняття релігійних громад з реєстрації тощо [3: арк. 37]. Однак, цю пропозицію почали реалізовувати лише після постанов ЦК КПРС від 13 січня 1960 року та ЦК КПУ від 19 лютого 1960 року "Про заходи з ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу" [4: арк. 92].

В Україні процес організації атеїстичного активу розпочався в квітні 1960 року, після всесоюзної наради уповноважених Ради СРПЦ, що відбулася в тому ж місяці у Москві. На ній обласним уповноваженим було вказано на доцільність широкого залучення місцевих мешканців для контролю за дотриманням духівництвом законодавства про культу [5: арк. 21]. Як приклад такої форми роботи, було продемонстровано досвід Московської області. Там, при районних виконавчих комітетах депутатів трудящих, були створені спеціальні організації – комісії сприяння в роботі уповноважених з посилення контролю за діяльністю духівництва та релігійних громад. До функцій яких належало здійснення нагляду за релігійним життям на місцях [6: арк. 107].

Повернувшись в Україну, чиновники Ради СРПЦ розпочали впроваджувати московський досвід у своїх регіонах. В областях республіки створювалися аналоги московських організацій – комісії сприяння уповноваженим Ради СРПЦ і Ради СРК з контролю за дотриманням законодавства про культу при міських і районних виконкомах [7: арк. 24]. В окремих регіонах, крім комісій, створювалися ще й групи, які функціонували при сільських радах.

До роботи в комісіях сприяння залучалися, переважно, представники радянських органів, партійних і комсомольських організацій, пропагандисти, вчителі, медичні працівники [7: арк. 24]. Кількісний склад комісій та груп сприяння залежав від наявності молитовних споруд у конкретній місцевості. Як правило, до комісії входило від 7 до 15 осіб, а до групи – 3–5 [8: арк. 150].

Підбір кандидатур, за словами уповноваженого Ради СРПЦ в Українській РСР Г. Пінчука, здійснювався "строго диференційовано, з урахуванням підготовки і ділових якостей та бажання займатися питаннями церкви". Керівництво новоствореними комісіями покладалося на секретарів районних та міських виконкомів, до кола обов'язків яких і раніше належали питання церкви. У новій ситуації вони мали виконувати функцію з'єднуючої ланки між комісіями та обласними уповноваженими [9: арк. 22].

Особливий акцент при формуванні комісії сприяння робився на залученні до них якомога більшої кількості "відповідальних працівників". Передбачалося, що вони, маючи у своєму підпорядкуванні учителів, завідуючих клубами, бібліотеками, сільських кореспондентів й інших, будуть широко використовувати їх для роботи з виявлення порушень законодавства про культу [10: арк. 6]. Так, до складу новоствореної комісії у Путильському районі Чернівецької області входили секретар райвиконкому, завідуючий відділом культури, завідуючий районним будинком атеїстів, секретар райкому комсомолу, 2 голови і секретар сільської ради, завідуючий сільським клубом та завідуючий атеїстичною секцією сільського лекторію [11: арк. 22]. Завдяки такій практиці підбору кадрів, реальна кількість осіб залучених до роботи в комісіях потенційно могла в декілька разів перевищувати офіційну.

Після організаційного оформлення комісій через виконкоми обласних і районних рад їх члени ознайомлювалися з радянським законодавством про культу, зі становищем РПЦ в регіоні, поставленими перед ними завданнями. Комісії повинні були: "пильно стежити за дотриманням духівництвом радянського законодавства про культу; вивчати методи його роботи серед віруючих, особливо серед молоді і дітей; бути обізнаними щодо проповідницької діяльності та релігійної обрядовості в області; знати контингент прихожан церкви, склад співочих хорів, виконавчих органів релігійних громад". Важливе значення надавалося оперативному виявленню спроб порушення духівництвом радянських законів і вчасному інформуванню міськрайвиконкомів та уповноваженого Ради СРПЦ. При цьому зверталася увага членів комісій на використання у роботі різних форм та методів при вивченні відвідуваності віруючими церкви. Інструктори попереджали активістів комісій, щоб ті були обережними, аби не скомпрометувати себе [12: арк. 23].

Перелік функцій, які покладалися на ці організації, вказує нам на те, що відтепер майже всі сторони життя релігійної громади мали знаходитися під контролем активістів груп та комісій сприяння. Їх було зорієнтовано на пошук шляхів, спрямованих на обмеження і послаблення діяльності релігійних громад. Уповноважений Ради СРПЦ в Кримській області прямо заявляв, що "найкращим показником роботи комісій сприяння буде зниження відвідування церков віруючими, зменшення водохрещень дітей, поховань з попом, продажів хрестиків, іконок, проскур, свічок і загальне зниження прибутковості як церкви, так і священнослужителів" [13: арк. 167–168].

Відразу беззаперечним лідером у справі "організації громадськості для контролю за дотриманням духівництвом законодавства про культу" стала Буковина. Повідомляючи про результати роботи комісій у 1960 році, уповноважений Ради СРПЦ Є. Проценко не без задоволення зазначав: "...ми домоглися такого становища в області, коли церковники у своїй діяльності змушені строго дотримувати рамок законності. Кожне найменше порушення встановленого порядку негайно актується і повідомляється нам. У цьому велику роль відіграють комісії сприяння при райвиконкомах, що цілком себе виправдали" [14: арк. 108].

Справді, робота комісій сприяння у Чернівецькій області давала результати. Якщо раніше уповноваженому Ради СРПЦ важко було охопити всі процеси, що відбувалися у релігійних громадах області, то організація комісій поставила релігійне життя на місцях під жорсткий контроль влади. Члени комісій, виконуючи поставлені перед ними завдання, долучалися до розгорнутої в країні антирелігійної кампанії. Намагаючись обмежити релігійність, комісії спрямовували свою роботу на виявлення порушень віруючими "радянського законодавства про культу". Типовими прикладами цієї роботи стали: виявлення фактів подвірних обходів віруючих для збирання грошей на потреби церкви, інформування уповноваженого Ради СРПЦ та районного керівництва про проведення хресних ходів, попередження відвідин священником своїх прихожан із молитвою у дні релігійних свят, боротьба з колядуванням та іншими, переважно дріб'язковими, проявами релігійності населення [15: арк. 108–110].

До винних у порушенні радянського релігійного законодавства застосовувалися адміністративні заходи, в основному – попередження і зняття з реєстрації. Так, священика із села Тарасівці Новоселицького району за організацію через церковний актив подвірного збору грошей було оштрафовано райвиконкомом на 500 карбованців, а уповноваженим Ради СРПЦ знято з реєстрації. Настоятеля церкви села Оршівці Кіцманського району за організацію церковної процесії на Трійцю уповноважений також зняв з реєстрації, а єпископ відрахував у "заштат". Є. Проценко з гордістю повідомляв Раду СРПЦ про те, що жоден сигнал комісії не залишається без його реагування [16: арк. 109].

Упродовж 1960 року залучення громадян до комісій сприяння набуло масового характеру. На Полтавщині в складі комісій перебувало – 137, Дніпропетровщині – 165, а на Тернопільщині – близько 500 осіб [17: арк. 7; 18: Арк. 18; Арк. 207].

Втім, незважаючи на масштабність здійснюваних владою заходів з організації громадськості у боротьбі з "морокобіссям", робота у цілому в республіці проходила не так вдало, як планувалося партійними функціонерами. Уповноважений Ради СРПЦ у Вінницькій області С. Куликов констатував, що комісії сприяння є лише у 23 районах області (з 32), а ті, що створені, – в більшості не працювали, або діяли неефективно [19: арк. 4]. На Тернопільщині такі комісії було створено тільки у 19 районах із 30, проте, як зазначав обласний уповноважений, ніякої користі від них не було [20: 225]. Його луганський колега П. Голощанов повідомляв, що новостворені комісії "дуже мало інформують про свою роботу, особливо про розкриття випадків порушення законодавства" [21: арк. 39].

Непоодинокими були випадки, коли на місцях порушували рекомендації уповноважених Ради СРПЦ і СРК щодо підбору до комісій сприяння "відповідальних" працівників та інтелігенції. Так, у місті Бориславі Львівської області комісія складалася з 24 осіб, серед яких були сторож крамниці, 3 їздових колгоспу, 5 різноробочих, фуражир та інші, але жодного вчителя, медпрацівника чи лектора [22: арк. 77]. Перевірки, проведені обласними уповноваженими в 1961 році, показали, що у багатьох районах України комісії створювалися формально, інструктування їх членів щодо норм законодавства про культу не проводилося, а їх робота велася мляво і без плану [23: арк. 21].

Невисока ефективність комісій та груп сприяння штовхала обласних уповноважених Рад СРПЦ і СРК до пошуків шляхів реформування цього напрямку роботи. Розробляючи заходи з активізації діяльності комісій та груп сприяння, уповноважений Ради СРПЦ у Дніпропетровській області вважав за необхідне: "поповнити склад груп підготовленими для цього особами; внести плановість у їх роботу, зобов'язавши секретарів міськрайвиконкомів кожного кварталу збирати членів груп сприяння для підведення підсумків роботи за минулий період і складати план роботи на наступний; закріпити членів груп за кожною релігійною громадою, щоб всі православні общини в районі знаходилися під постійним наглядом і жодне порушення не залишалось непоміченим та безкарним; систематично проводити атеїстичну пропаганду серед церковного активу, знятих з реєстрації релігійних громад. Особливу увагу надавати спостереженню за діяльністю релігійних громад у період релігійних свят" [24: арк. 72].

Практика прикріплення членів комісій за конкретними релігійними громадами досить широко використовувалася в Чернівецькій області. Цей регіон, фактично, набув рис своєрідного полігону, де влада відпрацьовувала методику роботи комісій та груп сприяння, досвід яких потім поширювався на всю Україну. До таких новацій можна віднести створення в середині комісій спеціальних секцій з нагляду за громадами конкретних конфесій. Так, у Герцаївському районі комісія мала три секції: перша вела спостереження за православним духівництвом та вірянами, друга – за легально існуючими релігійними громадами, а третя – за нелегальними, такими як єговісти і п'ятдесятники [25: арк. 150].

Досягнення буковинської влади в справі організації антирелігійних формувань та результати діяльності комісій і груп сприяння були настільки вагомими, що у березні 1961 року досвід роботи місцевих активістів, разом зі здобутками дніпропетровців, було заслухано на розширеному засіданні Ради СРПЦ. Уповноважені прийняли рішення про поширення практики роботи у зазначених областях на інші регіони СРСР [26: арк. 93].

Крім контролю за релігійними громадами, членів комісій та груп сприяння було залучено до проведення загальнодержавного обліку релігійних об'єднань, молитовних споруд і

майна, що знаходилося в користуванні церковних органів. Такий перепис відбувся у 1961 році, після прийняття постанов Ради Міністрів СРСР № 263 від 16 березня та Ради Міністрів УРСР № 590 від 29 квітня "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу" [27: арк. 159]. Отриману від комісії інформацію радянські органи використовували для вилучення у релігійних громад колишніх будинків суспільного призначення, що були зайняті ними в період гітлерівської окупації [28: арк. 71].

Члени комісії сприяння разом із радянськими та партійними органами проводили роботу, спрямовану на скорочення чисельності духівництва. Вона здійснювалася шляхом відповідної роботи серед окремих представників духівництва з метою їхньої відмови від священницького сану. Такі заходи, зокрема, мали місце у Чернівецькій області. Щоправда, значними результатами похвалитися богоборці не могли. За рік їх діяльності лише троє священників зреклися православної церкви [29: арк. 123].

Іншим прийомом у діяльності комісії став підрив авторитету духівництва. Для цього деякі комісії займалися пошуком і викриттям неналежних вчинків кліру, надаючи таким випадкам широкого розголосу. Нерідко активісти-атеїсти самі провокували в середині релігійних громад кризові ситуації, щоб потім їх використати для дискредитації духівництва та церковного активу в очах рядових віруючих та громадськості. Так, група сприяння при Лозівському райвиконкомів Харківської області виявила, що священник М. Березовський і церковний актив систематично пиячили. "Турботливі" члени групи сприяння порадили ревізійній комісії провести переоблік парафіяльних коштів. Коли перевірка встановила розтрату, священник разом з церковним активом побили голову ревізійної комісії. Використавши цю ситуацію, група сприяння порекомендувала потерпілому подати позов до суду на хуліганські дії священника. Судовий процес широко висвітлювався районною та обласною пресою, а за його матеріалами було знято кінофільм [30: арк. 32].

На думку багатьох уповноважених Ради СРПЦ, комісії сприяння погано контролювали проповідницьку діяльність священнослужителів. Показником успішності була кількість викритих і запротокольованих антирадянських та "антигромадських" випадів духовенства. Так, за 1960–1961 роки у Чернівецькій області не було зафіксовано жодного порушення, у Тернопільській області – лише одне. Воно полягало у тому що, у своїй проповіді священник П. Дячек із села Острівець Тербовлянського району, читаючи повчання про Ісуса Христа, зауважив, що "батьки повинні відповідати за своїх дітей, які відреклися від Христа, і не ходять до церкви". За це його було знято з реєстрації [31: арк. 152].

Незначну кількість викритих порушень представник Ради СРПЦ на Тернопільщині М. Коломацький пояснював відсутністю систематичного контролю за проповідницькою діяльністю з боку комісій та місцевої влади, а також "маскуванням священників": намаганням не виходити за рамки релігійної тематики, зміст якої, за його словами, не всякому зрозумілий [32: арк. 16]. Виявляється, чиновник Ради СРПЦ вважав релігійну проповідь – маскуванням духовенства.

Наприкінці 1961 року, 15 листопада, Рада СРПЦ прийняла постанову, у якій рекомендувала перейменувати комісії сприяння уповноваженим на комісії громадського контролю [33: арк. 59]. Такий крок влади мав продемонструвати зміну статусу місцевих контролюючих органів. Представник Ради СРПЦ в Кримській області О. Глухов, розвиваючи ідею реформування їхньої роботи, пропонував перетворити комісії громадського контролю при виконкомах на комісії виконкомів, що мали існувати на правах їх позаштатних відділів. На його думку, це мало б забезпечити постійний контроль за релігійними організаціями, надати членам комісії статус офіційних представників місцевих радянських органів і підвищити відповідальність райміськвиконкомів за їх роботу. До комісії він пропонував широко залучати пенсіонерів-комуністів, які, маючи вільний час, змогли б більше уваги приділяти цій роботі, ніж "відповідальні працівників, які через зайнятість не можуть повсякденно займатися вивченням життя релігійних об'єднань" [34: арк. 59].

Відчуваючи слабкість роботи комісії, керівники окремих областей пропонували свої варіанти організації місцевого активу. Голова Закарпатського облвиконкому радив створити в кожному районі області інститут позаштатних інструкторів, що займалися б питаннями релігійних культів. Складатися він мав винятково з пенсіонерів і підкорятися винятково облвиконкомів. Однак такі наміри не знайшли підтримки обласного уповноваженого [35:

арк. 8]. До контролю за виконанням законодавства про культу приєднувалися створені при обкомах партії поза штатні Ради з атеїстичного виховання трудящих. Ці органи мали діяти у тісній співпраці з комісіями сприяння і координувати заходи всіх організацій, що займалися антирелігійною пропагандою [36: арк. 5].

9 жовтня 1962 року ЦК КПУ прийняв постанову "Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР". У цьому документі розвивалися раніше прийняті ухвали про обмеження діяльності релігійних громад шляхом організації при міськрайвиконкомах громадських комісій з контролю за виконанням законодавства про культу. Відповідальність за їх організацію та керівництво покладалася на партійні комітети [37: арк. 143].

На кінець 1962 року при всіх міськрайвиконкомах України були створені громадські комісії з контролю за виконанням законодавства про культу [38: арк. 85]. За рік місцева влада разом із комісіями виявили 487 випадків порушення законодавства про культу. З реєстрації уповноваженим Ради СРПЦ було знято 225 священників і 259 суворо попереджені. Втім, укрупнення районів, що проводилося в цьому році, значною мірою дезорганізувало роботу комісій і навіть призвело до випадків їх розпаду [36: арк. 5–6].

Після завершення адміністративно-територіальної реформи 1963 року склад комісій було переглянуто. Місцева влада вживала заходи щодо відновлення їх роботи. Характерною особливістю цього процесу було те, що комісії створювалися відразу при районних, міських, сільських і селищних радах депутатів трудящих [39]. До складу поновлених комісій громадського контролю було залучено: в Черкаській області – 349 осіб, Сумській – близько 400, Дніпропетровській – 470, Миколаївській – більше 700, Чернівецькій – 852, Тернопільській – 3345 осіб [40].

Продовж 1963 року радянські органи разом із місцевими активістами зафіксували 206 випадків порушення духівництвом радянського законодавства. За це багатьох священників було знято з реєстрації на термін від 1 до 3 місяців [41: арк. 7].

У своїй роботі члени комісій нерідко використовували інформацію, отриману в приватних бесідах зі своїми родичами, знайомими, колегами. Так, у селі Глинниця Сторожинецького району Чернівецької області священник місцевої церкви після служби запропонував віруючим провести молебень на дощ. Для того, щоб про цей захід не дізналось сільське керівництво віруючі вирішили зробити це вночі. Проте цим планам здійснитися не вдалося. Одна з прихожанок, повернувшись додому після богослужіння, поділилася цією новиною з членами своєї родини. Дізналася про намір віруючих і місцева вчителька, яка проживала в цьому ж будинку і входила до групи сприяння. Вона наступного дня повідомила сільську раду. Після проведеної "роз'яснювальної роботи" віруючі відмовилися від свого наміру. В іншому селі цього ж району Михальча, керівник групи сприяння у бесіді з місцевими жителями з'ясував, що скарбник церкви, виписуючи квитанції на одержання грошей за виконання релігійних обрядів, у корінці квитанцій вписував меншу суму. Отримана інформація була перевірена, після чого скарбника було знято з реєстрації [42: арк. 95].

Атеїстичний наступ не залишив у спокої навіть школярів. У селах місцеві активісти разом із вчителями проводили роботу з дітьми віруючих, спрямовану "на відрив їх від релігійного впливу батьків". Члени комісій намагалися встановлювати факти участі дітей у богослужіннях і повідомляти про це місцеву владу та уповноваженого Ради СРПЦ [43: арк. 6].

Траплялися випадки, коли учасники комісій громадського контролю створювали штучні перешкоди нормальному функціонуванню церковної громади, намагалися поставити її в такі умови, щоб вона припинила своє існування й була знята з реєстрації. У селі Грушівцях Кельменецького району Чернівецької області релігійна громада планувала обновити склад "двадцятки", з метою заміни літніх членів більш молодими. Дізнавшись про це, місцеві активісти провели серію бесід із кандидатами. У результаті цих дій ротація "двадцятки" була зірвана [44: арк. 98].

Уповноважений Ради СРПЦ в УРСР високо оцінював роботу комісій громадського контролю. За підсумками 1964 року найкращі результати роботи показали Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Київська, Тернопільська, Черкаська та Чернівецька області. Найгірші – Вінницька, Запорізька, Полтавська, Хмельницька. У них, за словами Г. Пінчука,

"не було навіть 2–3 комісій з успішним досвідом контролю за релігійними громадами" [45: арк. 14–15].

Гонитва за масовістю і високими показниками залучення населення призводила до зростання частки випадкового елемента серед членів груп та комісій. Такі особи, починаючи роботу, бачили у релігійних громадах джерело власного збагачення. Так, зокрема, у Люботині Харківської області було виявлено факт використання членства в комісії для "особистої наживи" [46: арк. 15].

Погане розуміння членами комісій своїх функцій і повноважень часто призводило до адміністрування духовенства та віруючих. Непоодинокими були випадки, коли члени комісій брутально поводити себе під час відвідування храмів, намагалися давати різні вказівки релігійним громадам, створювали перешкоди віруючим при проведенні богослужінь. Ця поведінка викликала природне обурення прихожан, що іноді переходило в гострі конфлікти з членами комісій. У Харкові віруючі змушені були "видалити" із собору членів комісії, що прийшли перевіряти церковне майно саме під час богослужіння [47: арк. 9].

Іноді члени комісій так захоплювалися своєю роллю борців з "релігійним дурманом", що вдавалися до прямого тиску на віруючих з метою "відриву" їх від релігії. Часто діяли за відомим гаслом: мета – виправдовує засоби. У Снігурівському районі Миколаївської області при індивідуальній роботі з членами церковної двадцятки активісти залякували літніх людей позбавленням пенсій і звільненням їхніх дітей з роботи, якщо вони не порвуть з церквою [48: арк. 45].

Крім Миколаївщини, факти адміністрування з боку членів комісій були зафіксовані в Луганській, Івано-Франківській, Одеській, Херсонській та інших областях республіки. Досить поширеною була практика викликів священиків і членів виконавчих органів релігійних громад на засідання комісій, де їм давалися різноманітні вказівки. Часто ці настанови суперечили навіть чинному на той час радянському законодавству. Так, комісія при Кременському міськвиконкомі Луганської області викликала на своє засідання настоятеля місцевої церкви, де дала йому вказівку попередити віруючих, щоб не приходили до церкви з дітьми, та зобов'язала священика при хрещенні новонароджених обов'язково з'ясувати партійну приналежність батьків і хрещених для подальшого інформування міськвиконкому [49: арк. 16].

Зловживання у комісіях та групах громадського контролю досягли таких масштабів, що Рада СРПЦ змушена була надіслати своїм уповноваженим в областях листа за №1729 від 14 липня 1965 року. У ньому наголошувалося на тому, що комісії не володіють адміністративними функціями, не можуть викликати на свої засідання духівництво, членів виконавчих органів, релігійних об'єднань. Членам комісій заборонялося втручатися у справи релігійних громад чи давати їм усіякі вказівки. Увага уповноважених мала акцентуватися на правильному підборі складу комісій і знанні її членами законодавства про культу. До складу комісій рекомендувалося залучати тільки політично підготовлених людей з числа місцевого активу, інтелігенції, пенсіонерів [50: арк. 11].

Незважаючи на всі намагання Рад СРПЦ і СРК (з грудня 1965 року – Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР), різко підвищити ефективність громадського контролю не вдалося. Успішність роботи комісій і в подальшому вимірювалася кількістю зафіксованих порушень з боку віруючих. Чим більше було заактовано таких випадків, тим кращою вона була. Невелика ж чисельність зафіксованих вчинків чи їх абсолютна відсутність викликала критику роботи комісій з боку уповноважених та районного керівництва.

До числа найбільш типових порушень з боку релігійних громад, зафіксованих комісіями та групами громадського контролю, слід віднести: виконання окремими священиками хрещень поза стінами молитовного приміщення, освячення будинків, випадки ведення ієреями обліку коштів церкви, втручання у господарські справи виконавчих органів (у питаннях ремонту і прибудов до церковних будинків), зберігання у настоятеля ключів від молитовного приміщення.

Члени комісій, за колом своїх повноважень, фактично стали громадськими інформаторами владних структур. Основними напрямками в їх роботі були: збір інформації про релігійне життя в регіоні, спостереження за проповідницькою діяльністю парафіяльних

священиків, контроль за виконанням громадами норм радянського законодавства про культу.

Підсумовуючи все викладене вище, можна стверджувати, що, не дивлячись на певні успіхи використання громадськості для контролю за релігійними організаціями, в окремих регіонах України, загалом, ця ідея повністю себе не виправдала. Причинами цього, на нашу думку, є: по-перше – низька зацікавленість в антирелігійній роботі членів груп та комісій, оскільки вона сприймалась переважною їх більшістю членів як непрестижне громадське доручення; по-друге – відсутність в учасників таких організацій належного рівня знань чинного радянського законодавства про культу, нерозуміння своїх завдань і повноважень; по-третє – гонитва за показниками масовості залучення громадян до комісій, а відтак низька якість їх кадрового складу. Через означені причини, створені на початку 1960-х років комісії та групи сприяння уповноваженим Ради СРПЦ і Ради СРК з контролю за дотримання законодавства про культу функціонували у багатьох випадках фіктивно. Поряд з цим варто зауважити, що окремі місцеві активісти так захоплювалися своєю роллю "богоборців", що буквально тероризували віруючих, вишукуючи різноманітні вчинки та порушення, повністю ігноруючи при цьому факти недотримання основних норм релігійного законодавства місцевою владою.

Для майбутніх досліджень зазначеної проблеми досить перспективним є подальше вивчення та конкретизація способів використання радянською владою громадськості у боротьбі з релігійністю в Українській РСР.

Список використаних джерел

1. Войналович В.А. Церква в Україні в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. // Історія України маловідомі імена, події, факти (збірник статей) – К., 1996. – С.265–287; Войналович В.А., Нестуля О.О. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / П.Г.Шемет (гол.ред.), В.А.Войналович (упоряд.), О.О.Нестуля (упоряд.). – Полтава, 2002. – С.85–136.
2. Яремчук С. Православна Церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини) – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ). – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 37.
4. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 284. – Арк. 92.
5. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 21.
6. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 243. – Арк. 107.
7. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 24.
8. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 21; Спр. 267. – Арк. 150.
9. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 22.
10. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 242. – Арк. 6.
11. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 22.
12. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 23.
13. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 241. – Арк. 167–168.
14. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 243. – Арк. 108.
15. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 243. – Арк. 108–110.
16. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 243. – Арк. 109.
17. Державний архів Полтавської області – Ф.Р. 4085. – Оп. 4. – Спр. 255. – Арк. 7; 18. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 256. – Арк. 18; Арк. 207.
19. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 241. – Арк. 4.
20. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.) Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С.225.
21. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 260. – Арк. 39.
22. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 272. – Арк. 77.
23. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 259. – Арк. 22–23; Спр. 266. – Арк. 115; Спр. 269. – Арк. 21.
24. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 259. – Арк. 72.
25. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 267. – Арк. 150.
26. ЦДАВОВ – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 284. – Арк. 93.
27. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 266. – Арк. 159.
28. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 259. – Арк. 71.
29. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 243. – Арк. 123.
30. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 261. – Арк. 32.
31. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 243. – Арк. 121; Спр. 261. – Арк. 17; Спр. 267. – Арк. 152.
32. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 261. – Арк. 16.
33. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 260. – Арк. 59.
34. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 279. – Арк. 59.
35. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 272. – Арк. 8.
36. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 5.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 143.
38. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 284. – Арк. 85.
39. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 285. – Арк. 4–5; Спр. 290. – Арк. 5–22.
40. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 284. – Арк.94; Спр. 285. – Арк. 5; Спр. 296. – Арк. 14; Спр.302. – Арк.122.
41. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп.

3. – Спр. 285. – Арк. 7. 42. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 284. – Арк. 95. 43. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 284. – Арк. 86, 98; Спр. 285. – Арк. 6. 44. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 284. – Арк. 98. 45. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 14–15. 46. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 296. – Арк. 15. 47. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 307. – Арк. 9. 48. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 301. – Арк. 45. 49. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 309. – Арк. 16. 50. ЦДАВОВ. – Ф. 4648. – Оп. 3. Спр. 307. – Арк. 11.

Volodymyr Paschenko, Leonid Shvets

COMMISSIONS OF PUBLIC CONTROL OVER EXECUTION OF THE LAW ABOUT CULTS AS MEANS OF SUPERVISION OVER RELIGIOUS PEOPLE OF IN EARLY 1960 YEARS

In the article the author investigate activity of the commissions of public control over execution of the law about cults in early 1960 years.

УДК 327 (477) + 327 (438)

Леся Алексієвець, Ігор Ільницький

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ЕТАПІ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті аналізуються основні пріоритети міждержавних відносин між Україною і Польщею, з'ясовуються напрямки їх трансформації в стратегічне партнерство в умовах європейської інтеграції.

Починаючи з 1997 р., відносини між Україною і Польщею характеризуються терміном "стратегічне партнерство". За словами тодішнього радника посольства України у Польщі Теодозія Старака, стратегічне партнерство "означає, що обидві країни узгоджують свої позиції і підтримують одна одну в найважливіших політичних питаннях" [1: 100]. Що стосується українсько-польських взаємин, як складової європейського простору, то їм властива інтеграція – об'єднання політико-економічних зусиль для здійснення євроінтеграційної стратегії.

Систему названих інтересів становила взаємозацікавленість стосовно:

- зміцнення системи національних безпеки у рамках загальноєвропейської системи безпеки як продукту політичного діалогу, що ведеться у євроатлантичному співтоваристві;
- активного розвитку політичного, економічного (торгового, енергетичного, транспортного, виробничо-технологічного, фінансового) та інформаційного співробітництва на двосторонній основі;
- взаємної міждержавної і політико-економічної підтримки на міжнародній арені;
- налагодження і розширення громадських науково-дослідних, освітніх та культурно-мистецьких центрів [6: 46].

Як бачимо, предмет українсько-польських відносин міцно пов'язаний з формуванням єдиного безпекового та політико-економічного простору Європи, і тому логічно враховувати цей чинник, розглядати його в загальноєвропейському форматі.

Характеризуючи польсько-українські стосунки як відносини стратегічного партнерства, колишній (до 2001 р.) міністр закордонних справ Республіки Польща В. Бартошевський виділив 4 групи пріоритетів у співробітництві держав: політична співпраця, котру поляки стараються проводити з урахуванням інтересів України; економічне співробітництво, яке

наразі є ще не досить інтенсивним, особливо у сфері інвестицій у виробничу сферу; культурно-наукова співпраця; співробітництво у галузі виховання молоді [9: 35].

Створення Польщею вектору "східної політики" в першу чергу з Україною, а потім з Росією передбачало три тактичні цілі: відновлення довіри партнерів зі Східної Європи; одночасно – поліпшення стосунків з Росією; поглиблення стратегічного співробітництва на лінії Варшава-Київ.

На початку 1998 р. розвиток взаємовідносин України з таким стратегічним партнером, як Республіка Польща, у багатьох площинах визначав процес становлення демократичних засад у нашій державі, міжнародний імідж країни, сприяв приєднанню України до світових і регіональних структур безпеки і співробітництва. Утвердження в інтеграційних явищах кінця ХХ – поч. ХХІ ст. концепції "відкритого регіоналізму" сприяло найбільш ефективному включенню обох держав у глобальний світовий розвиток. Тобто стратегія двостороннього співробітництва України і Польщі почала вибудовуватись відповідно до системи світових координат у тісному зв'язку з тодішніми глобальними процесами (в першу чергу – розширення НАТО). Українсько-польські відносини формуються в основному на регіональному: Європа – Польща – Україна і субрегіональному: Польща – РФ – Україна рівнях. Українсько-польські відносини почали охоплювати практично всі площини двосторонньої взаємодії держав, а також євроатлантичних структур. Як будь-якій системі, що розвивається, для них характерні періоди активізації і певного охолодження, пошуку компромісів. Такі коливання рівнів розвитку взаємин пояснюються внутрішньополітичними факторами, світовою кон'юнктурою, а також економічною взаємозалежністю не тільки на двосторонньому, а й на багатосторонньому рівнях. Якщо з середини 90-х років українсько-польським відносинам притаманна динаміка нарощування потенціалів двосторонньої взаємодії, що дала привід оголосити відносини стратегічними, то з кінця 90-х років і на початку нового тисячоліття спостерігалось певне охолодження у двосторонніх стосунках. Це виявилось не тільки у відміні візиту президента А. Квасневського в Україну. У польських урядових і наукових колах була проведена широка кампанія, що піддала критиці і сумніву доцільність та ефективність українського напрямку політики Польщі, названого "політичним романтизмом й ірраціоналізмом". Ця тенденція знайшла своє офіційне втілення у позиції Варшави влітку 2001 року, коли на зміну заявам про всебічну підтримку України та її інтеграції до ЄС, прийшли твердження про "уникнення прийняття Польщею стосовно України будь-яких зобов'язань щодо її майбутніх інституційних зв'язків з ЄС" [8: 7]. Чим були зумовлені ці причини, ми простежемо на наступних сторінках. На даний момент доречно згадати, яким чином відбувалося налагодження контактів України і Польщі з НАТО і ЄС. Почнемо з Польщі.

Перший опозиційний уряд Т. Мазовецького (вересень 1989 р.) поклав початок повороту до Заходу у зовнішній політиці Польщі. Це знайшло втілення в ряді нормативних документів, таких, як "Основи польської зовнішньої політики", і "Оборонна стратегія ПР" (листопад 1992 р.). Згідно з даними документами пріоритетом польської зовнішньої політики повинно було стати забезпечення безпеки країни шляхом приєднання до відповідної системи, що в 1990-х рр. привело до концентрації зовнішньополітичної активності на вступі країни в Північноатлантичний пакт (НАТО) і Європейський Союз (ЄС). В згаданих документах як основні виділялись наступні напрямки: всестороння співпраця з країнами Західної Європи, а також США і Канадою; участь в регіональній співпраці, особливо з Чехією, Угорщиною; розвиток дружніх, заснованих на рівноправ'ї і взаємній користі, відносин з Росією, Україною і Литвою. В серпні 1990 р. Польща уклала з НАТО дипломатичні відносини. Але влітку 1991 р., коли структури ОВД (Організації Варшавського Договору) були розпущені, в польському керівництві спостерігалось дрейфування і нерішучість, результатом чого стала поява концепцій, що пропонували в майбутньому дотримуватись Польщею "збройного нейтралітету" або ж "рівної дистанції" між західними і східними сусідами. Після розпаду СРСР в кінці 1991 р. було вирішено, що інтереси національної безпеки Польщі знаходяться на Заході. Відповідно змінилася стратегія у питаннях безпеки, що призвело до модифікації попередньої оборонної доктрини Польщі. Результати були представлені в документах "Політика безпеки і оборонна стратегія ПР" і "Принципи польської політики в галузі безпеки", які визначали пріоритети зовнішньої політики Польщі протягом 1990-х років.

Поступове зближення Польської Республіки з НАТО здійснювалось з допомогою організації "Рада Північноатлантичної співпраці" (РПС), реорганізовану в травні 1997 р. в "Раду Євроатлантичного партнерства", і програми "Партнерство ради миру" (ПР приєдналася до неї в лютому 1994 р.). Політичні консультації згідно з програмою "Партнерство заради миру" надавались в сфері військової співпраці (інтеграція і взаємодія системи командування і зв'язку, планування в питаннях оборони, оборонна інфраструктура, військова підготовка), контролю над озброєнням, співпраці в галузі миротворчих операцій, конверсії військової промисловості. В 1995р. керівництво альянсу пред'явило країнам-учасницям програми "Партнерство заради миру" офіційний документ під назвою "Дослідження про розширення НАТО". В ньому були визначені загальні принципи і способи розширення НАТО, сформульовані певні умови для потенційних членів блоку в питаннях побудови системи громадянського контролю над збройними силами і їх готовності виконувати обов'язки, що витікають з членства в НАТО. Поява цього документу відкрила шлях індивідуальним переговорам, яке почало проводити керівництво НАТО. Вступ Польщі, Чехії і Угорщини (країн Вишеградської трійки) в НАТО відбувся в лютому 1999 р. а ратифікований договір був в травні того ж року.

Другою важливою частиною "західного напрямку" польської зовнішньої політики є Європейський Союз. Членство в ЄС є для Польщі історичним шансом. РП готувалася до вступу в ЄС 15 років. У вересні 1989 р. Польща підписала умови про торгівлю та економічну співпрацю є Європейським Економічним Співтовариством. На засіданні ЄС в Копенгагені в 1993 р., його країни офіційно підтвердили, що держави Центральної, а також Східної Європи, які намагаються отримати членство в цій організації, повинні виконати необхідні попередні економічні і політичні вимоги. Найскладнішою з них була вимога прискорення темпів побудови розвинутої і конкурентоздатної (відносно до західноєвропейської) ринкової економіки. Реалізація її була підтримана фінансово з боку ЄС і займала великий відрізок часу. В квітні 1994 р. ПР представила в ЄС формальне прохання про вступ. Першим етапом просування Польщі в ЄС (1998–1999 рр.) був аналіз і обговорення стану польської правової системи. При цьому аналізувалася законодавча база в 29 галузях: сільське господарство, наука, освіта, малий і середній бізнес, охорона здоров'я, статистика і т.д. При вступі в ЄС Польща співпрацювала з іншими країнами-кандидатами на членство в ЄС в рамках групи 5+1, в яку ввійшли Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія, Естонія і Кіпр (березень 1998 р.). 3 грудня 1999 р. число країн, які проходили процедуру з прийняття в члени ЄС, зросло до 12 (Болгарія, Латвія, Литва, Мальта, Румунія, Словенія). До кінця грудня 2002 р. Польща тимчасово завершила переговори з ЄС із 23 розділів найбільш важливих документів. В 2003 р. в Польщі відбувся всенародний референдум, що мав визначити реальні перспективи вступу країни в ЄС. Республіка успішно справилася з цим завданням, хоча на вибори прийшло 60% населення, вступ до Європейського Союзу підтримала більшість поляків, зокрема – фермери. Якщо загалом підтримка євроінтеграції становила 70%, то серед фермерів 60%. Уряд переконав їх, що досягнуті у грудні 2002 р. домовленості з ЄС гарантують захист польського агрокомплексу. Щодо референдуму, то президент Польщі Александр Квасневський висловився так: "Ми повертаємося до великої родини, європейської родини. Польща повертається на те місце, яке і країні, й полякам належить за тисячу років історії і за ті дні в останні кільканадцять років, які змінили і обличчя країни, і обличчя європейського континенту" [14: 3]. Квасневський особливо "з усім серцем" подякував Папі Івану III і Костьолу.

Поворотний момент, таким чином, полягає в тому, що Польща віднині вчитиметься "європейськості", будучи складовою частиною потужної організації, яка претендує на значну роль у світових процесах. Європейський Союз отримує новий для себе досвід інтеграції до своїх структур немалої країни, яка не без труднощів змогла піднятися до певного рівня і переступити через інтереси, які цілком могли бути названі "національними", йдеться передусім про "захист внутрішнього ринку", "захист національного товаровиробника", "підтримка сільського господарства" [9: 36]. Саме процес інтеграції Польщі буде знаковим для того, яким чином далі визначатиметься політика ЄС стосовно України. І Польща, до речі, прагне відповідати за "східну політику" ЄС.

Україна, як і Польща, теж активно співпрацює з НАТО та ЄС. Встановлення перших контактів з НАТО було започатковано восени 1991 року. 22–23 лютого 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва. Важливим етапом у розвитку співробітництва України-НАТО стали засідання 14 вересня 1995 р. та 20 березня 1997 р. Північноатлантичної Ради з міністром закордонних справ України Г. Удовенком, взаємні візити на високому рівні, в тому числі офіційний візит Генсека НАТО Х. Солани 15–16 квітня 1996 р. 3 березня 1994 р. започатковані безпосередні консультації України з НАТО у форматі 16+1. Найважливішим етапом формалізації відносин Україна-НАТО стало підписання в Мадриді 9 липня 1997 року Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Документ складається з 5 розділів: преамбула, принципи розвитку відносин між Україною та НАТО, сфери консультацій, практичні механізми для консультацій та співробітництва заради більш безпечної Європи. Крім Хартії про особливе партнерство, основними документами, що визначають особливості відносин Україна-НАТО станом на 2004 р., є: План дій Україна-НАТО, Цільовий план відносин Україна-НАТО на кожен рік починаючи з 2002 р. Взаємини розвиваються у форматі 19+1, формалізованих у Хартії про особливе партнерство, більш індивідуалізованого партнерства у сфері оборони, військового співробітництва та операцій з підтримання миру – поглибленої програми "Партнерство заради миру", а також багатостороннього механізму консультацій і співробітництва з політичних питань та питань безпеки між державами-членами НАТО і державами Ради євроатлантичного партнерства. Варто відзначити високою оцінкою готовність України до підвищення рівня співпраці з НАТО в таких формах роботи, як План дій щодо Членства (ПДЧ), Інтенсифікований діалог (ІД) [14: 2].

Характеризуючи відносини Україна-НАТО за 2001–2004 рр., слід сказати, що Україна виконала практично усі заплановані заходи в рамках "Партнерства заради миру" та Хартії Україна-НАТО, приєдналася до антитерористичної коаліції, президент України підписав указ "Про державну програму співробітництва з НАТО на 2001–2004 рр.". Водночас конфліктним сюжетом стало постачання української зброї до Македонії. Україні було доведено думку, що активне військово-технічне співробітництво Києва та Скоп'є суперечить політиці НАТО на Балканах і, відповідно, підриває атмосферу партнерства між Києвом та Брюсселем.

У 2001 р. кілька подій та процесів вносили серйозні корективи стосовно міжнародного становища України. Політична криза, викликана "касетним скандалом", оцінювалась як загроза національній безпеці та конституційному ладу, а також вплинула на міжнародні позиції та зовнішнє сприйняття України та її керівництва. Наслідки американської трагедії 11 вересня та катастрофи російського літака ТУ-154 4 жовтня 2001 року внесли підвищену напругу в діяльність вищого політичного керівництва. Таким чином, роль України в галузі безпеки на регіональному рівні та її значення в рамках політики США і Європи (особливо Польщі) знизилась. Україна перетворилася в об'єкт міжнародної політики. Міжнародні ініціативи та односторонні рішення, прийняті українською владою в цей період, характеризувалися надзвичайно високим рівнем прогнозованості та реактивності. Прогнозованість в даному випадку є пасивністю в реалізації інтересів. Реактивність виявлялася у виробленні рішень цього типу здебільшого навздогін подіям, у відсутності компоненту прогнозу та стратегічного планування. На перше місце в даних умовах виходить "питання про національні інтереси". І тут же ми знаходимо відповідь: "Що не може бути цілісної політики там, де нема легітимізованих інтересів, а легітимізованих інтересів нема там, де нема консолідованої еліти, яка є носієм цих інтересів" [13: 187]. Справді питання національних інтересів – це лише фрагмент того величезного питання, яке є проблемою становлення повноцінної української нації як суб'єкта міжнародних відносин.

Програма співробітництва Україна-НАТО в 2002 р. систематично недовиконувалася в середньому на 30–40 відсотків переважно з вини української сторони. Проте міністри країн-членів НАТО позитивно оцінили зусилля України у здійсненні цілей Плану дій, а також дій Щорічного Цільового плану, закликавши Україну зробити акценти на забезпеченні демократичних та чесних виборів, гарантуванні свободи слова та ЗМІ. Вони відмітили, що подальші конкретні дії у цих сферах будуть ключовими у забезпеченні успіху України в процесі євроатлантичної інтеграції. Незважаючи на фрагментарність успіхів в імплементації

тації Цільового плану за 2003 р., вважаємо, що дана форма зобов'язуючої співпраці виправдала себе, адже слугує не лише інструментом підтягування України до стандартів НАТО, але й дороговказом на шляху необхідних для українського суспільства внутрішніх реформ.

Невизначеність у відносинах із Заходом в 2004 р., непослідовність дій та заяв колишнього українського керівництва спровокувало хвилю охолоджень у відносинах Україна-НАТО.

Відносини України з найбільшою (за кількістю населення) і найпотужнішою європейською організацією – Європейським Союзом започатковані були в грудні 1991 року, коли міністр закордонних справ Нідерландів, як головуєчої в ЄС, у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України. Правовою основою відносин між Україною та ЄС є Угода про партнерство та співробітництво (УПС) від 16 червня 1994 р. (набула чинності 1 березня 1998 р.). У 1998 р. сформовано інституційну базу співпраці. Указом Президента України від 28 лютого 1998 р. створено Українську частину Ради та Українську частину Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС. На першому засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС 8–9 червня 1998 року Україна вперше офіційно заявила про прагнення набути статус асоційованого члена ЄС. Станом на 2004 р. в рамках УПС визначено 7 пріоритетів співпраці між Україною та ЄС: енергетика, торгівля та інвестиції, юстиція та внутрішні справи, наближення законодавства України до законодавства ЄС, охорона навколишнього середовища, транспортна сфера, транскордонне співробітництво, співпраця в сфері науки, технологій та космосу. Партнерський діалог Україна – ЄС розвивається під час проведення щорічних засідань Самміту Україна – ЄС за участю президента України; Ради з питань співробітництва за участю прем'єр-міністра України; Комітету з питань співробітництва; Комітету парламентського співробітництва; регулярних консультацій Україна – трійка ЄС; постійних експертних аналізів. Між Україною та ЄС щорічно відбувається понад 80 офіційних зустрічей та консультацій на високому і експертному рівнях.

Євроінтеграція є головним та незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України. 14 вересня 2000 р. Указом Президента України схвалено "Програму інтеграції України до Європейського Союзу". В червні 2002 р. Президент України у Посланні до Верховної Ради визначив європейську інтеграцію стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку України на наступне десятиріччя.

Але в 2001–2004 рр. під час гучних заяв та декларативних рішень українського керівництва Україна все далі віддалялася від ЄС. Спостерігалися стабільно низькі оцінки успішності України на шляху європейської інтеграції. Не слід забувати про те, що рух України до ЄС блокується найбільше з нашого боку. Низку таких причин можна бачити в недостатній зацікавленості великої кількості політичних і бізнесових груп у реальному інтегруванні в європейський простір, адже йдеться про простір певних цінностей і інститутів.

1 травня 2004 р. відбулося масштабне розширення Європейського Союзу. Цей надпотужний світовий центр об'єднує 25 країн з населенням 445 млн. чол. ЄС перетворився на абсолютно безпрецедентне в світовій історії геополітичне, геоекономічне й міжнародно-правове утворення, розвиваючись як федеративна наддержава нового типу. Навіть при тому, що ЄС є безпосереднім сусідом України, жодної визначеності можливих перспектив України це не додає. Найбільш помірковані євробюрократи не ризикують чітко визначити перспективу членства України в цій організації навіть у віддаленому майбутньому. Заклики Польщі дати виразний позитивний сигнал з боку ЄС у цьому питанні не знаходять підтримки в найпотужніших країн-членів "старої Європи". Звичайно, розширення ЄС на схід відбувається в умовах, коли навіть в межах вже існуючого політичного, економічного, валютного союзів ще не створено спільного транспортного простору і практично в усіх галузях господарської діяльності держав-членів не подолані значні суперечності, що перешкоджають створенню єдиного економічного простору і зменшують загальний потенціал зростання ЄС.

Повертаючись до питання стратегічного партнерства України і Польщі, потрібно сказати, що певний застій у розвитку системи відносин між державами намітився з 1998 р. Його ознаками стали відсутність елементів політики найбільшого сприяння у створювано-

му "Новому режимі перетинання українсько-польського кордону", взаємні претензії у розв'язанні делікатного питання щодо відтворення польських військових поховань у Галичині (у червні ц.р. за участю президентів України та Польщі нарешті відкрито меморіал загиблих польських орлят на Личаківському цвинтарі у Львові), зміст польських антикризових економічних і політичних рекомендацій для України.

На початку XXI ст. особливості польської політики визначалися низкою тенденцій і факторів: а) Польща отримала систему гарантій національної безпеки від НАТО і ЄС; б) російська фінансова криза продемонструвала, що Польща вийшла з постсоціалістичного і пострадянського економічного й політичного простору; в) пріоритетна роль РП у регіоні стала наслідком відмови західних країн від геополітичної концепції "Russia first" ("Росія передусім"); г) пріоритетне значення для Польщі має західна зовнішня політика, східний напрям є її прямим змістовно-операційним продовженням [16]. Сучасна польська східна політика базується на концепції, згідно з якою здійснення даної політики не вимагає фінансових витрат, надання кредитів і є своєрідним експортуванням польського політико-економічного досвіду.

Протягом останніх років стан українсько-польських відносин було заведено визначати за формулою: дуже добрі на офіційному міждержавному рівні (зокрема це стосувалося взаємин обох президентів), слабенькі в аспекті економічної співпраці і ніякі на простому людському рівні. Попри часті й демонстративно теплі зустрічі президентів Кучми та Квашневського, які регулярно відбувалися до осені 2000 року, у польському суспільстві панувало досить неприязне ставлення до українців, про що свідчать різноманітні дослідження громадської думки. Багато українців про це знають і теж не палають любов'ю до поляків. Зрозуміло, така розбіжність між позитивною офіційною риторикою та негативними суспільними настроями не могла тривати вічно.

Причини зазначеного полягають в активному просуванні в ці роки Польщі до євроатлантичних структур. При цьому простежується певна закономірність: етапи дистанціювання від України збігалися в часі з успіхами Польщі на шляху просування до НАТО і ЄС. Країні необхідно було вирішити безліч проблем, найбільчіші з яких пов'язані зі станом сільського господарства, вільним рухом робочої сили, переглядом законодавчої бази, несаможиттєвим вибором торговельних партнерів. У геостратегічному вимірі до цих питань додається насторожене ставлення з боку ЄС до Польщі як до "проамериканського троянського коня" її партнерів по ЄС – провідних країн Європи – Франції, і Німеччини. Намагання Польщі підтримати Україну саме в цей період негативно сприймалися в деяких країнах Євросоюзу. Дехто застерігав Польщу від активного лобіювання інтересів України, давав зрозуміти, що це уповільнить ходу РП до ЄС. Це, швидше, було викликане побоюванням стрижневих країн ЄС у "перехопленні" союзницьких ініціатив на користь заокеанського партнера, інтереси якого Польща несла в європейську спільноту. У такій ситуації спостерігається переорієнтація Польщі на вирішення внутрішніх проблем держави і дистанціювання від зовнішніх "проблемних" партнерів, яким в той час в очах Заходу була Україна. Не сприяв поживленню українсько-польських контактів і політичний стан всередині Польської держави. За результатами парламентських виборів 2002 р. у Польщі перемогли прихильники так званого "неореалізму" (керівник "Союзу лівої демократії" (SLD) – прем'єр-міністр Лешек Міллер, голова Бюро національної безпеки Марек Сівець), які піддали сумніву доцільність тодішньої "східної політики" Польщі, критиці українсько-польські газотранспортні проекти. Ця вагома визначальна політична складова польської громадськості надавала переважного значення відносинам Польщі з Росією та країнами-лідерами ЄС при збереженні добросусідських українсько-польських відносин.

Отже, система стратегічного партнерства РП з Україною є складною категорією міжнародних відносин. Справді, стратегічне партнерство між країнами зумовлює рівноправний статус держав на міжнародній арені. Стратегічне партнерство – це не союзні, а особливі відносини держав, лояльних одна до одної, що визначені певними обставинами: історичним досвідом, геополітичними реаліями, інтересами національної безпеки. Українсько-польська співпраця, що спирається на єдність поглядів стосовно принципових питань майбутнього Європи, стала на нашому континенті фактом стратегічного значення.

Список використаних джерел

1. Бурант С. Р. Україна і Польща: до стратегічного партнерства // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 99–111.
2. Васильєв Д., Чекаленко Л. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст // Нова політика – 1998 – № 4. – С. 13–17.
3. Глбов В., Горун Д. Українсько-польські взаємини в пострадянський період: Деякі аспекти політичного і економічного співробітництва // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 15–21.
4. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 29–35.
5. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43. – Ст. 613.
6. Матійчик Я. Європейський екзамен Українсько-польські відносини на тлі пан'європейської інтеграції // Політика і час – 2001. – № 8 – С. 40–48.
7. Моцок В. І. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект. – Чернівці.: Рута, 2002. – 180 с.
8. Павлів В. Українсько-польські відносини на новому етапі серйозних випробувань // Дзеркало тижня. – 2002. – 25 травня. – С. 7.
9. Присяжнюк Ю. Особливості польсько-українського співробітництва за сучасних геополітичних умов // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 35–40.
10. Сівек М. Україна-Польща: підсумовуючи досягнуте // Дзеркало тижня – 2001 – № 32–33 – Серпень.
11. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" // Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 травня – С. 2.
12. Україна і Польща після розширення НАТО // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 56–72., № 5–6. – С. 16–34.
13. Філіпенко А. С., Будкін В. С., Дудченко М. А. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності. – К.: Знання України, 2004. – 304 с.
14. Чернеча П. Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства // Історія в школі – 2002. – № 5–6 – С. 1–4.
15. Україна – Польща: якісно новий рівень взаємин: [Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Єжи Бар відповідає на запитання головного редактора журналу "Політика і час"] // Політика і час. – 1997. – № 4. – С. 37–41.
16. <http://www.polska.com.ua/ukraina/int>
17. <http://www.polska.com.ua/dosvid/panorama/> // **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..**

Lesya Alexiyevets, Ihor Ilnytskyu

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS AT THE STAGE OF STRATEGIC PARTNERSHIP AND EUROPEAN INTEGRATION

In the article main priorities of international relations between Ukraine and Polish are analysed, ways of their transformation into strategic partnership in the conditions of European integration are observed.

РОЗДІЛ 4
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

**ПЬОТР ВАНДИЧ. ЦІНА СВОБОДИ. ІСТОРІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО СЬОГОДЕННЯ.
– К.: КРИТИКА, 2004–436 С.**

У статті проаналізовано дослідження визначного американського славіста польського походження Пьотра Вандича, присвячене синтезу історії Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до падіння комунізму та посткомуністичного десятиліття.

Наприкінці 80–початку 90–х рр. ХХ ст. в Центрально-Східній Європі відбулися істотні політичні зміни. За цей короткий з історичної точки зору час змінилась епоха. Після розвалу соціалістичної системи та розпаду Радянського Союзу і структур його домінування в регіоні: Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) та Організації Варшавського договору (ОВД) колишні країни-сателіти стали на шлях справжньої національно-державної розбудови і суб'єктами європейської інтеграції, які налагоджують нові форми внутрішньорегіональних зв'язків й складають органічну частину об'єднаної Європи.

Незалежна Україна відроджується в тому числі і під впливом революційних змін в країнах Центрально-Східної Європи. Сучасна вітчизняна зовнішньополітична стратегія визначає головною метою інтеграцію до об'єднаної Європи як безпосередньо, так через розвиток двосторонніх міжнародних відносин з країнами Центрально-Східної Європи. Тож систематичне вивчення історії Центрально-Східної Європи, дослідження загальних закономірностей та національних особливостей будівництва основ національної державності, політичного та соціально-економічного розвитку країн Центрально-Східної Європи, їх місця у структурі міжнародних європейських відносин та їх впливу на зовнішньополітичну діяльність на події у Європі має велике практичне значення. Наукове осмислення історичної практики й досвіду їх відродження, становлення внутрішньої та зовнішньої політики є повчальним і корисним для всіх нововідновлених держав Центрально-Східної Європи у другій половині 80–х–на початку 90–х рр. минулого століття, зокрема, і для сучасної незалежної України. Адже історично, політично, економічно і культурно Україна належить до спільного регіону Європи. Тому поява узагальнюючих праць з історії нововідроджених держав Центрально-Східної Європи загалом зрозуміле явище.

Під таким кутом зору підготовлена ця рецензована синтетична праця визначного американського славіста польського походження Пьотра Вандича, метою котрого, як він сам зазначає, "було написати синтезу історії Центральної Європи в порівняльному аспекті, що мав би підносити читача понад національної схеми". На підставі компаративістичного підходу автор розглядає загальні течії й підставові проблеми історичного розвитку Польщі, Чехії, Словаччини й Угорщини від Середньовіччя до падіння комуністичних режимів та посткомуністичного десятиліття. Зосереджуючись у викладі на історії державності цих країн, науковець намагається визначити історичну специфіку Центрально-Східної Європи як напівпериферії Заходу, водночас послідовно розглядаючи її історію в західноєвропейському культурному й політичному контекстах. Пам'ятаючи зазначені тематично-концепційні обмеження, працю Вандича, як зазначає у ґрунтовній післямові український історик Андрій Портнов, можна вважати

за взірцеву, особливо на тлі більшості синтетичних публікацій вітчизняних авторів. Рисами викладу, зосередженого на загальних течіях і підставових проблемах історії регіону, є широка ерудиція, поєднання фактографії з аналітичністю, увага до історичних передумов новітніх явищ, коректність викладу, прикладом чого можуть слугувати українські сюжети історії Речі Посполитої. Вперше рецензована праця видана 1991 року англійською мовою, а 2004 р. вона перевидана українською мовою. Додамо, що визнанням рівня "Ціни свободи" є також її чотири перевидання англійською мовою й переклади польською (1995 р.), литовською (1997 р.), чеською (1998 р.), болгарською (1999 р.) та італійською (2001 р.) мовами.

Праця складається з 8 розділів, які відтворюють цілісну історію історичного розвитку Польщі, Чехії, Словаччини й Угорщини від Середньовіччя до розпаду соціалістичної системи і комуністичних режимів та посткомуністичної їх розбудови. Тобто, вона розглядає історію Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини, при чому, як підкреслює сам автор, передусім ідеться про історію державності панівних націй центрально-східноєвропейського регіону. Саме такий регіональний підхід мав на меті піднести читача над національними історіями, які можуть бути та часом є обмеженими, ізольованими й егоцентричними. Компаративна регіональна історія прагне подолати ці вади через пошук аналогій і розбіжностей та розгляд національних історій у ширшому контексті. Подавши необхідний мінімум фактичної інформації в тексті, хронологічних таблицях та іменному покажчику, дослідження П. Вандича зосереджено на загальних закономірностях та базових характеристиках й проблемах історичного розвитку, Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини в контексті історії Центрально-Східної Європи. Видання добре доповнюють ґрунтовна післямова українського історика Андрія Портнова під промовистою назвою "Ціна свободи" й "Центрально-Східна Європа десять років потому", анотований покажчик та оновлена бібліографія з досліджуваної наукової проблеми.

Великий науковий інтерес викликає поданий уже на початку книги всебічний професійний аналіз історії Центрально-Східної Європи, її основних рис та поглядів визначних науковців на розуміння самого терміну "Центрально-Східна Європа". У цьому зв'язку, як зазначає автор, винятково важливе значення мають погляди таких визначних зарубіжних дослідників, як Г. Макіндера, О. Галецького, Є. Сюча, Г. Вернадського, Н. Дейвіса, Ф. Броделя, А. Улама, Д. Ротшильда та інших відомих істориків, політологів, географів і правознавців. Аналіз проблематики щодо історичного розвитку Центрально-Східної Європи простежується через характеристику Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. За задумом П. Вандича, термін "Центрально-Східна Європа" звужено до її серцевини: історичної Речі Посполитої, земель Корони святого Воцлава й земель святого Стефана, з яких постали новітня Польща, Угорщина й Чехословаччина, згодом Чехія та Словаччина.

Перший розділ рецензованої книги закономірно присвячений широкому і ґрунтовному аналізу витоків польської, чеської та угорської державності, становлення соціально-економічного й політичного життя у X–XV ст., визначення загальних закономірностей та національних особливостей на первісному етапі їх державотворення. Характерним для тієї доби було те, що мінливості долі Польщі, Чехії чи Угорщини були тісно пов'язані з особами правителів. Короткі періоди стабільності чергувалися з міжусобицями й анархією. З кінця XII, у XIII, згодом у XIV і на початку XV ст. Центрально-Східна Європа зазнавала глибоких змін під впливом Заходу. Ці зміни можна назвати революційними, бо вони позначалися майже на всіх аспектах життя регіону. Автор вказує на дві фази таких впливів: зокрема, перша фаза пов'язана з західноєвропейською демографічною експансією, справжнім колонізаційним процесом, друга стимулювала динамічне економічне зростання Центрально-Східної Європи. Кінцевими результатами були: зростання грошової економіки, пов'язаної з новими техніками

виробництва й товарного обміну, перетворення в сільському господарстві, збільшення видобутку корисних копалин, урбанізація та експансія торгівлі, міжнародної та внутрішньо європейської. Все це призвело до нових змін у соціально-політичній сфері, внаслідок яких викристалізувалися стани шляхти, духівництва, бюргерства та їх участь в управлінні через представницькі органи. Унія Польщі з Литвою в 1385 р. стала поворотним моментом в її історії й змінила баланс сил у регіоні. До завершення середньовіччя Центрально-Східна Європа пройшла довгий шлях економічного та культурного становлення. Ідентичності Польщі, Чехії та Угорщини були чітко сформовані, незважаючи на багатоетнічність та композитну природу.

Наступні розділи стосуються нового і новітнього часу Центрально-Східної Європи. Як зазначає автор книги, низка значних подій, що розпочалися в другій половині XV ст., призвели до глибинних змін. У галузі економіки відбулися перетворення, які були невід'ємною частиною процесу трансформації в Європі: заморська експансія та колоніалізм, швидке демографічне зростання й нові потреби урбанізованої громади, революція цін й становлення капіталізму, міжнародний поділ праці. У культурній сфері Ренесанс і гуманізм сягли вершин уже в XV ст. Центрально-Східна Європа долучилася до Ренесансу й Реформації, зробивши внесок в обидві течії. П. Вандич ґрунтовно показав, що основні впливи Реформації в Центрально-Східній Європі відбувалися в царині культури: національної літератури, освіти, зростання національної свідомості.

У рецензованій праці помітне місце займають питання політичного розвитку Центрально-Східної Європи. Зокрема, автор правомірно зазначає, що на початок XV ст. Чехія, Угорщина й Польща були сформованими становими державами з парламентськими інституціями. Державна система Ягелонів, що охоплювала всю Центрально-Східну Європу, спиралася здебільшого на співпрацю між представниками династії. У книзі робиться порівняльний аналіз Речі Посполитої та Габсбурзької монархії як двох моделей регіональної інтеграції, показано їх особливості.

У третьому розділі книги "Криза XVII століття", підкреслюючи багатогранну природу кризи XVII ст. для Центрально-Східної Європи, П. Вандич характеризує її демографічні, економічні та соціальні складові для Польщі, Чехії та Угорщини, які в дечому скидалися на західні, однак зберігали власні особливості (демографічна стагнація, уповільнення європейської економіки, занепад міст, втрата провідної ролі в міжнародному поділі праці, поглиблення соціальної диференціації). Політична конфронтація в XVII ст. часто була наслідком прагнення держави збільшити свою владу. XVII ст. було буремним та неспокійним часом, повним руйнівних війн та політичних потрясінь.

Четвертий розділ "Освічений абсолютизм чи освічена свобода?" присвячений аналізу впливу доби Просвітництва на країни Центрально-Східної Європи. При цьому зазначається, що вплив нових ідей поглиблювався існуванням нерозв'язаних проблем у політичній, соціальній та економічній сфері у Польщі, Чехії та Угорщині. У 1795 р. третій і останній поділ знищив на політичній карті рештки Польщі, що означало постання "польського питання" з усіма його наслідками для європейських міжнародних стосунків. Поділи Польщі фатально позначилися на балансі сил в Європі.

У Центрально-Східній Європі в перших десятиліттях XIX ст. простежується вплив Французької та промислової революції. Як зазначає П. Вандич, вплив першої позначився здебільшого на політично-ідеологічній сфері, хоча її соціальні та економічні наслідки були також величезними, а друга означала більше, ніж технічний прорив – це було поєднання економічних, соціальних та політичних змін, які привели до революційної трансформації економіки й суспільства. Тож у п'ятому розділі під назвою "Доба ліберального націоналізму" мова йде про ідеологічний та політичний розвиток Центрально-Східної Європи, про поширення романтизму на противагу раціоналістичному та космополітичному Просвітництву, про три течії у суспільно-політичному жит-

ті: лібералізм, демократичний радикалізм та націоналізм. У 1848 р. хвиля революцій охопила Європу, яка стала справжньою "весною народів" – кульмінацією ліберального націоналізму, а згодом – його крах через внутрішні протиріччя. Поразка польського січневого повстання означала кінець національних революцій у Центрально-Східній Європі, розпочинається нова гра. Габсбурзька монархія, підкреслює автор, програвши війну проти Пруссії 1866 р. розпочала рішучу реконструкцію держави, вона прийняла форму Угоди між династією та угорцями, постала Австро-Угорщина, Галичина отримала автономію, чехи почувалися зрадженими. Чи була Угода реальним політичним шансом для слов'ян йдеться в наступному розділі: "Від Угоди до незалежності". Упродовж усієї доби після австро-угорської Угоди економічні процеси свідчили про значення промислової революції для Центрально-Східної Європи, хоча для неї, як справедливо зазначав автор, була типовою нерівність модернізації. Промислова революція в чеських землях нагадувала західну та центральну Європу, в Угорщині вона була успішною лише частково, а у Польщі промислова революція практично не була економічною реальністю, оскільки її землі входили до складу економік різних держав. Отож її можливості впливати на економічний розвиток було суворо обмежено. У цьому розділі П. Вандич ґрунтовно аналізує також політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, де з 1890-х рр. відбулося масове зростання політичних партій та подальша соціальна й національна радикалізація. Велика частина цього розділу книги відведена розгляду Першої світової війни та боротьби національно-демократичних сил за незалежність, а також утворення нової та незалежної Центрально-Східної Європи.

У сьомому розділі "Важка незалежність" П. Вандич основну увагу приділяє питанням наслідків Першої світової війни, яка принесла падіння консервативних монархій в Європі та перемогу демократії й національного визначення. Міжнародна ситуація та закордонна політика трьох держав Центрально-Східної Європи справили великий вплив на їхній внутрішній розвиток, а також висвітленого таким сюжетом, як визначення кордонів Польщі, Чехії та Угорщини, етнічного складу їхнього населення на початку ХХ ст., соціальна політика, економічний розвиток і умови життя населення, стан освіти і культури, нарешті, становлення національної державності. На думку автора, багато традиційних соціально-економічних та культурних рис у міжвоєнній Центрально-Східній Європі залишалися незмінними, хоча були й нові риси у суспільно-політичному й соціально-економічному житті. На міжвоєнну політику в регіоні закономірно впливали суспільно-економічні та культурні структури й взаємини. У пошуку стабільної конституційно-політичної моделі Польща рухалася від слабкого парламентського режиму до контрверсійної авторитарної системи. Авторитаризм також переміг в Угорщині, консервативний режим якої поступово піддавався під тиском правих радикалів. Лише Чехословаччина успішно зберігала парламентську систему. Політичні інституції формувалися під впливом місцевих традицій та західноєвропейських зразків. Окремого ґрунтового розгляду набуло питання міжнародних відносин у міжвоєнне двадцятиліття 1919–1939 рр., внутрішньополітичного життя Центрально-Східної Європи та Польща, Чехія, Словаччина й Угорщина в роки Другої світової війни, яка змінила хід історії Центрально-Східної Європи.

Заключний, восьмий розділ "Тяжкий шлях до свободи", присвячений розглядові повоєнної доби Центрально-Східної Європи, приходу комуністів до влади й створення народно-демократичних режимів за радянським зразком та аналізу посткомуністичного десятиліття. Насичений цікавим матеріалом та його аналізом розділ висвітлює комуністичну модель суспільної організації, рух за реформу існуючої системи, політику "нормалізації", кризу та падіння комуністичних режимів, посткомуністичний етап у становленні Польщі, Чехії, Словаччини й Угорщини. Зокрема, ґрунтовно й цікаво йде мова про створення замість комуністичної диктатури плюралістичної демок-

ратичної системи, реконструкцію директивно-планової економіки на ринкові основи, конституювання нового становища у Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині вже у посткомуністичних державах та їх місце в сучасній Європі.

В бібліографії, якою завершується книга П. Вандич подав стислий, але досить змістовний історіографічний огляд методологічних підходів до проблем історії Центрально-Східної Європи. Критерієм добору праць загального характеру вищезазначених позицій є їх регіонально-зіставлений вимір. Історії окремих держав і народів тут, як правило, не враховані.

Книга написана професійно, вона незважаючи на свою назву, дає досить повне уявлення про історичний шлях Польщі, Чехії і Словаччини та Угорщини, їх місця в центральноєвропейському контексті. Її автор вдало поєднав нарратив з науковим аналізом, послідовний виклад історичних подій з ґрунтовним розглядом розвитку складових суспільства (економіка, соціальна структура, політичне життя, культура й освіта тощо). До головних достоїнств рецензованої книги слід віднести, на наш погляд, наукову систематизацію та узагальнення великого й різноманітного матеріалу, який дозволяє скласти цілісну історію Центрально-Східної Європи, а також сучасний концептуальний підхід до висвітлення історії Польщі, Чехії і Словаччини та Угорщини у світлі центральноєвропейського регіону. Ця книжка видана багатьма мовами, у тому числі й українською, і стала доступною й українському читачеві, що має неабияке значення. Після тривалої праці та зусиль Україна здобула незалежність, але ще залишається за межами європейських інституцій. Для неї так само, як і для її сусідів, важливо не забувати про ту долю, котру вона поділяла з Центрально-Східною Європою.

Рецензована аналітична книга П. Вандича розрахована на істориків, політологів, політиків, дипломатів, студентів, викладачів вищих навчальних закладів, на широке читацьке коло, всіх, хто цікавиться історією зарубіжних країн та в цілому історією Центрально-Східної Європи.

Lesya Alexiyevets

PIOTR VANDICH. COST OF FREEDOM. HISTORY OF CENTRALLY-EAST EUROPE FROM MIDDLE AGES TO THE PRESENT. – K.: CRITICA, 2004.– 436 P.

The research of prominent American Slavonic historian of the Polish origin of Piotr Vandich's, devoted to the synthesis of history of Centrally-east Europe from Middle Ages to falling of communism and postcommunist decade, is analysed in the article.

УДК 66. 4 (4УКР)

Леся Алексієвець

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.
АНОТОВАНА ІСТОРИЧНА ХРОНІКА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
(1991–2003) / ВІДП. РЕД. С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ. – К.:
ГЕНЕЗА, 2004.–616 С.**

У статті проаналізовано працю провідних співробітників Інституту історії України НАНУ, присвячену синтезу анотованої історичної хроніки новітнього періоду в історії української зовнішньої політики та сучасних міжнародних відносин.

Світ вступив у третє тисячоліття нової ери. В історії України та зарубіжних країн згаданий час став виявом корінних змін, що відбулись на межі ХХ–ХХІ ст. Світ став більше глобальним, а доля багатьох народів взаємозалежною. Фактично реалізуються прогнози багатьох мислителів початку минулого століття про народження певної "початкової" форми світової федерації. Саме ці процеси нині визначають зміст, форми та темпи історичного розвитку України та більшості країн світу. Незалежна Україна відроджується в тому числі і під впливом глобальних змін у світі.

Протягом останнього десятиріччя вітчизняна зовнішньополітична стратегія визначає головною метою інтеграцію до європейських і трансатлантичних структур як безпосередньо, так через розвиток дво- і багатосторонніх міжнародних відносин. На сучасному історичному етапі чітко простежується закономірність, коли від стану справ у країні залежить її імідж на міжнародній арені, і, навпаки, зовнішньополітичні успіхи створюють сприятливі передумови для зміцнення позицій держави у світовому розподілі праці та в глобальних політичних процесах, які наприкінці минулого століття особливо інтенсивно розгорталися. Формування глобальної системи міжнародних відносин висуває імперативи оформлення широкого кола українських інтересів у різних регіонах, виокремлення зовнішньополітичних пріоритетів і ключових партнерів. Тож систематичне вивчення історії української зовнішньої політики та міжнародних відносин на межі ХХ–ХХІ століть є важливим завданням вітчизняної історичної науки, має велике як пізнавальне, так і практичне значення. Наукове осмислення історичної практики й досвіду зовнішньополітичного розвитку України та її впливу на міжнародні події є повчальним і корисним для політиків, міжнародників й дипломатів в контексті вироблення сучасної зовнішньої політики в умовах глобалізації. Актуальність зазначених проблем також зумовлюється недостатньою увагою до них у вищих навчальних закладах. Тому поява узагальнюючих праць з проблем зовнішньої політики України в умовах глобалізації доби 1991–2003 рр. загалом зрозуміле явище, яке можна вважати свого роду соціальним замовленням.

З огляду на вищезазначене, надзвичайно актуальною сьогодні є праця провідних співробітників Інституту історії України НАНУ Віднянського С. В., Мельникової І. М., Мартинова А. Ю., Горенка О. М., Никифорука Д. І. про зовнішню політику України в умовах глобалізації в 1991–2003 рр., яка природно рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. У ній цілісно систематизовано в анотованій історичній хроніці зовнішньополітичні відносини України, показано основні етапи прийняття найважливіших актів вітчизняної зовнішньої політики та діяльність нашої країни на міжнародній арені в умовах глобалізації. Своєчасність дослідження посилює той факт, що вища школа перебудовується на європейських засадах у контексті вимог Болонського процесу, і поява такого навчального посібника є своєчасною і нагальною потребою. Бо, як відомо, хроніки є чи не найдавнішим видом історичних досліджень. Хроніка – це тіло історії, важливий структурний

чинник наукового аналізу. Відомо, що авторським колективом вже було опубліковане подібне видання: Україна і Європа (1990–2000рр.). Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка. – К., 2001. –308 с.; Україна і Європа (1990–2000рр.). Частина 2. Україна в міжнародних відносинах з країнами – членами Європейського Союзу. Анотована історична хроніка – К., 2001. –123 с., яке викликало значний інтерес у фахівців та широкої громадськості, що і зумовило нове видання з питань євро- і атлантичної інтеграції України.

Синтетична на професійному рівні анотована історична хроніка, яка подана у рецензованій праці, присвячена новітньому періоду в історії української зовнішньої політики та сучасних міжнародних відносин, що розгортаються на межі ХХ–ХХІ ст. Структура роботи систематизована за проблемно-хронологічним принципом, аналізує та охоплює найважливіший фактичний матеріал з історії становлення зовнішньої політики незалежної України в останньому десятиріччі ХХ ст., а також на початку ХХІ ст. Вона складається з трьох частин. У першій висвітлено процес міжнародного визнання України, показано основні етапи прийняття найважливіших актів вітчизняної зовнішньої політики в окреслений період; у другій розглядається діяльність українських дипломатів у міжнародних організаціях; третя частина розкриває двосторонні відносини України з майже 100 країнами світу.

Концептуально хроніка побудована за наступним принципом. Як уже зазначалось, у першій частині звертається увага на процес міжнародного визнання України, названо країни, з якими Україна має дипломатичні відносини станом на 1 січня 2004р. Всього із 191 країни – членів ООН, як зазначено у книзі, визнали незалежність і встановили дипломатичні відносини на цю дату 173 країни. З хроніки ми дізнаємося, що першими визнали і встановили дипломатичні відносини такі країни: Польща (відповідно 2 грудня 1991 р. та 4 січня 1992 р.), Канада (2 грудня 1991 р. та 27 січня 1992 р.), Латвія (4 грудня 1991 р. та 12 лютого 1992 р.), Литва (4 грудня 1991 р. та 21 листопада 1992 р.), Болгарія (5 грудня 1991 р. та 13 грудня 1991 р.), Росія (5 грудня 1991 р. та 14 лютого 1992 р.) та ін.

У першій частині книги також подається членство України в міжнародних організаціях, які не належать до системи ООН. Станом на 1998 р. було зареєстровано 6020 міжнародних організацій, створених на основі міжурядових або міждержавних договорів, на цей час теж існувало 254 міждержавні організації, які за колом учасників поділяються на універсальні та регіональні, за функціональним призначенням були загальної або спеціальної компетенції, за характером вступу – відкриті чи закриті. Тут же у послідовному порядку подаються деякі основоположні акти зовнішньої політики України, які визначали головні нормативні орієнтири та пріоритети міжнародних відносин нашої країни цього періоду, а також показано хроніку призначень міністрів закордонних справ України (1990–2003 рр.).

У другій частині книги висвітлюється участь України у багатосторонніх міжнародних організаціях, тобто ця частина роботи показує найсуттєвіші напрями діяльності української дипломатії у десятці найвпливовіших міжнародних організацій, які, по суті, визначають темпи та напрями політичної й економічної глобалізації. Є тут хроніки участі України в Організації Об'єднаних Націй, показані особливості її реформування в умовах розгортання процесу політичної глобалізації. У книзі названо основні події співпраці нашої держави в європейських регіональних інтеграційних структурах (Європейський Союз, Рада Безпеки і т. д.), а також у трансатлантичній військово-політичній організації НАТО і в інтеграційних структурах колишніх радянських республік СНД.

Заключна, найбільша за обсягом третя частина дослідження "Україна у двосторонньому співробітництві з країнами світу", присвячена розглядові двосторонніх відносин України, перш за все, з країнами, котрі мають з нею дипломатичні відносини. Ця частина анотованої історичної хроніки загалом подає довідковий матеріал про майже 100 країн світу. Відповідна інформація концептуально структурована за принципом суто

геополітичної близькості, починаючи з колишніх радянських республік. Потім автори роботи здійснили надзвичайно велику працю щодо розгляду відносин України з країнами Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, регіону, який є одним з найголовніших пріоритетів зовнішньої політики незалежної України. Наступні розділи цієї частини роботи присвячені показу двосторонніх відносин України з країнами – членами Європейського Союзу, з країнами Північної та Центральної Америки і басейну Карибського моря. До книги увійшли довідкові анотовані хроніки про відносини України з країнами Південної Америки та Австралією, з країнами Азії й Африканського континенту.

Джерельну базу анотованої хроніки складають різноманітні дипломатичні документи, політичні міжнародні договори, різноманітні угоди між країнами на урядових, міжвідомчих рівнях, звіти преси про офіційні зустрічі делегацій керівництва України з урядовцями відповідних країн, документи зовнішньополітичної діяльності уряду і парламенту України. Довідково-статистичний матеріал по країнах подається на основі інформації Fischer Grouch

У додатках хроніки, якими завершується книга, вміщено стислі біографічні дані про персоналії політичних діячів, які впливають на сучасні міжнародні відносини та чиї прізвища згадуються на сторінках рецензованої анотованої історичної хроніки.

Підсумовуючи враження від книги-посібника, можна констатувати, що це – добротна, професійно виконана праця, яка украй потрібна для студентів та викладачів вищих навчальних закладів України. Її особлива актуальність зумовлена важливістю поставленої проблеми для молодого незалежної Української держави. Хроніка охоплює органічний історичний період 1991–2003 рр., тобто часу, коли у світі відбулись внутрішньо та зовнішньополітичні трансформації, коли було ухвалено найважливіші акти зовнішньої політики України та її міжнародного визнання. Значний інтерес викликає структура видання, яка побудована таким чином, аби сприяти вирішенню двоєдиного завдання – подання змістовного довідкового матеріалу та його інформаційно-системного аналізу. Праця провідних співробітників Інституту історії України НАНУ вносить вагомий вклад в українську історіографію загалом та історію вивчення зовнішньої політики України, її формування й реалізації в нових геополітичних умовах. Тому, на нашу думку, рецензована праця приверне до себе пильну увагу науковців, студентів і всіх тих, хто цікавиться історією України, її становища на міжнародній арені та реалізацією нині основних напрямів роботи вітчизняної дипломатії.

Lesya Alexiyevets

**FOREIGN POLICY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION.
ANNOTATED HISTORICAL CHRONICLE OF INTERNATIONAL RELATIONS
(1991–2003) / AFTER THE RELEASE OF S. V. VIDNYANS'KIY. – K.: GENESA,
2004. – 616 P.**

In the article labour of leading employees of Institute of history of Ukraine is analysed Ukrainian National Academy of science, devoted to the synthesis of the annotated historical chronicle of the newest period in history of the Ukrainian foreign policy and modern international relations.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Ададуров Вадим** – кандидат історичних наук, науковий співробітник кафедри всесвітньої історії Українського католицького університету, майстер-дослідник Вищої школи практичних досліджень (Паризький університет – Сорбона).
- Алексієвець Леся** – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Заслужений працівник освіти України.
- Андрухів Ігор** – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії і права, економіки та фінансів Прикарпатського юридичного інституту МВС України, підполковник міліції.
- Бардаш Ольга** – аспірантка кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
- Бармак Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, докторант Львівського регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентові України.
- Білинський Любомир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Боднарчук Юлія** – викладач кафедри історії держави і права Тернопільського державного економічного університету.
- Бондаренко Сергій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Братко Наталія** – аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Брославський Володимир** – провідний спеціаліст наукового відділу, асистент кафедри нової та новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Василик Ірина** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Волошин Ігор** – студент IV-го курсу історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Ганницький Сергій** – завідувач відділу історії краю XIV – поч. XX ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею.
- Голубко Віктор** – доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Гомотюк Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Григорук Наталія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гулай Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету "Львівська політехніка".
- Дацків Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Деменко Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Древницький Юрій** – здобувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Єгрешій Олег** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Зуляк Іван** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Ільницький Ігор** – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кабачинський Микола** – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Кашкаєв Максим** – студент IV курсу історичного факультету Одеського національного університету імені І. Мечникова.
- Кіян Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Кліш Андрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ковалишин Леся** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кондратюк Костянтин** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Красівський Орест** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук та філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентові України
- Кріль Михайло** – доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Куций Іван** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лавріненко Назар** – аспірант, асистент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Лохманюк Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Магурчак Андрій** – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Малярчук Олег** – старший викладач кафедри ЗЕГД Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського державного економічного університету.
- Марініч Катерина** – студентка V курсу історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. Макаренка.
- Міхасюта Олександра** – аспірантка кафедри історії Нового та новітнього часу історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Недошитко Ірина** – здобувач кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Палій Тарас** – аспірант кафедри Новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Пашенко Володимир** – доктор історичних наук, професор, академік Академії педагогічних наук України, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В. Короленка.

-
- Попова Наталія** – кафедра історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сербіна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Старка Володимир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стародубець Галина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Інституту економіки і підприємництва м. Тернополя.
- Стромиліук Любов** – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Титаренко Юлія** – аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Токар Наталія** – викладач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Череватюк Вікторія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави і права Тернопільського державного економічного університету
- Шамара Сергій** – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Шаповал Лариса** – аспірантка Полтавського державного педагогічного університету імені В. Короленка.
- Швець Леонід** – аспірант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В. Короленка.
- Шевченко Сергій** – кафедра всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Юрків Юлія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	3
Микола Алексієвець. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: НОВЕ БАЧЕННЯ.....	4
Вікторія Череватюк ІВАН ЛУЧИЦЬКИЙ ЯК ІСТОРИК, ДОСЛІДНИК АГРАРНИХ ВІДНОСИН У ФРАНЦІЇ ПАПЕРЕДОДІП РЕВОЛЮЦІЇ ХVІІІ СТ.....	7
Сергій Шевченко УКРАЇНА В ДОЛІ СЕРБСЬКОГО РОДУ ХОРВАТІВ (1751 – 1918 РР.)	12
Сергій Ганницький ВАСИЛЬ СИМИРЕНКО – ТЕХНОЛОГ, ПРОМИСЛОВЕЦЬ І МЕЦЕНАТ	17
Іван Куций ПРОБЛЕМА „РУСЬКОЇ” ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В НАУКОВО- ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ДЕНИСА ЗУБРИЦЬКОГО.....	20
Назар Лавріненко БІОГРАФІСТИКА ЧОРНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ У ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЖАБОТИНСЬКОГО ОНУФРІВСЬКОГО ТА МОШНОГІРСЬКОГО ВОЗНЕСЕНСЬКОГО ЧОЛОВІЧИХ МОНАСТИРІВ).....	27
Микола Бармак ДОСЛІДНИК УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ХІХ СТ. ПРОФЕСОР СОРБОНИ ДАНІЕЛЬ БОВУА.....	30
Олександра Міхасюта ДІЯЛЬНІСТЬ ФРІТЬОФА НАНСЕНА НА ПОСАДІ ВЕРХОВНОГО КОМІСАРА У СПРАВАХ БІЖЕНЦІВ.....	36
Володимир Брославський АНТИПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА Д. Г. БІБІКОВА.....	41
Ігор Волошин, Сергій Шамара ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛШІ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНСЕРВАТИВНОМУ РУСІ	46
Оксана Гомотюк ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІВАНА ФРАНКА	50
Наталія Токар БІОГРАФІЯ В.ДОМАНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.....	56
Тетяна Лахманюк ГЕНІАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ – ІВАН ЯКОВИЧ ГОРБАЧЕВСЬКИЙ	62
Юлія Юрків НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА – АПОСТОЛКА УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА	65
Максим Кашкаєв ТИМЧАСОВИЙ ОДЕСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР Е.І.ТОТЛЕБЕН	69
Микола Кабачинський ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ СВИНЬІН – ПЕРШИЙ КОМАНДИР ОКРЕМОГО КОРПУСУ ПРИКОРДОННОЇ СТРАЖІ	72
Наталія Попова СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ О. РУСОВА).....	77
Олександр Кіян ДО БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ТВОРЧІ КОНТАКТИ З ВОЛОДИМИРОМ АНТОНОВИЧЕМ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ 1887–1894 РР.....	80

Оксана Валіон	ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	85
Любомир Білинський	ЛИСТУВАННЯ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ.....	90
Ірина Федорів	НАУКОВА СПАДЩИНА МИРОНА КОРДУБИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	93
Наталія Григорук	МИКОЛА ЧУБАТИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА.....	101
Юлія Титаренко	ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО СТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ В. ЗАЇКИ НА (ЗА ЛИСТУВАННЯМ ВЧЕНОГО)	105
Любов Стромилюк	СЛУЖБОВЦІ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПРО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ.....	109
Андрій Магурчак	МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ПОРША (1910–1913РР.).....	116
Ірина Василик	ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ СТ. – 1919 Р.).....	122
Орест Красівський	МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І ЙОГО РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ (1918–1919).....	135
Юрій Древніцький	ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1878–1942).....	139
Володимир Окаринський	УКРАЇНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В ОСОБАХ ТА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ: ОРГАНІЗАТОРИ І ВИХОВАНЦІ	144
Наталія Братко	АВТОБІОГРАФІЇ СЯЦЕННОСЛУЖИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЇХ СОЦІАЛЬНОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСВІТИ	148
Юлія Боднарчук, Вікторія Череватюк	ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА У ФРАНЦІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	151
Іван Зуляк	КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПРАЦЯ М. ГАЛУЩИНСЬКОГО В ДІЯЛЬНОСТІ “ПРОСВІТИ” ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	157
Олег Єрещій	ЄПІСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У ГАЛИЧИНІ 1930–Х РР.: НОВІ МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНТУРИ ПРОБЛЕМИ	162
Леся Ковалишин	ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.....	165
Катерина Марініч	ВІДНОВЛЕННЯ РОДОВОДУ ТАРАНУШЕНКА СТЕФАНА АНДРІЙОВИЧА, ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ.....	169
Лариса Шаповал	НАУКОВА СПАДЩИНА В.П. ДАНІЛОВА (1925–2004)	176

РОЗДІЛ 2. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	182
Микола Алексієвець	
ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ 60 РОКІВ.....	183
Віктор Голубко	
ВІЙСЬКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА ЙОГО МІСЦЕ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОТИСТОЯННІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	186
Михайло Кріль	
УКРАЇНСЬКЕ ПІДГІР'Я У НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ (ЧЕРВЕНЬ 1941 – ЛИПЕНЬ 1944 РР.).....	190
Андрій Кліш	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939–1941)	195
Тарас Палій	
РАДЯНІЗАЦІЯ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1939–1941 РОКАХ	200
Ярослав Секо	
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ "ВОЛИНЬ" (1941–1942 РР.).....	204
Костянтин Кондратюк	
ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	209
Володимир Старка	
АНТИНАЦИСТСЬКА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ "ДИСТРИКТУ "ГАЛИЧИНА" В ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	214
Василь Гулай	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1943–1944 РР.	219
Гаїна Стародубець	
ЛОЗУНГОВА АГІТАЦІЯ ТА «ШЕПТАНА ПРОПАГАНДА» ЯК ФОРМИ АНТИРАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ У 1945 Р.....	224
Іван Зуляк	
ВИКОРИСТАННЯ "ПРОСВІТОЮ" ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ У ПРОСВІТНІЙ ПРАЦІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	229
Оксана Гомотюк	
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	233
Ігор Дацків	
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕСТИТУЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ УКРАЇНИ, ПЕРЕМІЩЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	237
Ігор Андрухів	
ОПР ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ТА МИРЯН ПОЛІТИЦІ "ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" УГКЦ З РПЦ НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	241
Ірина Недошитко	
ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ США ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	246
Михайло Нагірняк	
УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ В ОЦІНКАХ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	249

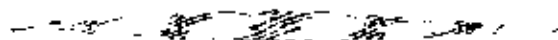
Розділ 3. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ.....	257
Вадим Ададуrow	
ПОЖЕЖА КИЄВА У 1811 РОЦІ: ФРАНЦУЗЬКА ДИВЕРСІЯ ЧИ РОСІЙСЬКА ПРОВОКАЦІЯ?	258
Ольга Бардаш	
ОСОБЛИВОСТІ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВИХ СУДІВ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ 1905-1907 РР.....	262
Олег Малярчук	
СПОГАДИ КОЛГОСПНИКІВ ЯК ВИСВІТЛЕННЯ ДЖЕРЕЛ ДО ПРОБЛЕМ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.....	265
Сергій Бондаренко	
НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	267
Тетяна Деменко	
ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ, ПРИНЦИПИ, НАПРЯМИ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ.....	278
Тетяна Кузьма	
ЛОНДОНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1861 Р.....	283
Леся Алексієвець	
ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й КОНКРЕТНІ ОБСТАВИНИ ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ	288
Наталія Сербіна, Леся Алексієвець	
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ СТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ.....	308
Володимир Пашенко, Леонід Швець	
КОМІСІЇ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КУЛЬТУ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАГЛЯДУ ЗА ВІРУЮЧИМИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РР.	311
Леся Алексієвець, Ігор Ільницький	
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ЕТАПІ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	319
Розділ 4. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	326
Леся Алексієвець	
ПЬОТР ВАНДИЧ. ЦІНА СВОБОДИ. ІСТОРІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО СЬОГОДЕННЯ. – К.: КРИТИКА, 2004–436 С.....	327
Леся Алексієвець	
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. АНОТОВАНА ІСТОРИЧНА ХРОНІКА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (1991–2003) / ВІДП. РЕД. С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ. – К.: ГЕНЕЗА, 2004.–616 С.....	332
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	335

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005 – Вип. 2 – 343 с

Комп'ютерний набір: Андрій Кліш
Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 9.03.2005 р. Підписано до друку 5.04.2005 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 43. Обліково-видавничих аркушів 34
Замовлення 127 Тираж 300 прим Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (« [14: 23]») ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
 - ✓ де «12» та «14» порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ «56–57, 23» – номери сторінок;
 - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ «:» ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ «,» – між номерами сторінок;
 - ✓ «;» – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України).. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
 - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.